

*„vess egy örökre virító mimózafürtöt
a diákok hervadt árvácskái fölé
hálás hantomra”*

Baranyai Katalin

*Cs. Szabó Lászlóval a Szepsi Csombor Körön
innen és túl*

PhD dolgozat

Témavezető: Dr. Habil. Petrőczy Éva

Miskolci Egyetem BTK

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Prof. Dr. Kecskeméti Gábor

Elnök

Miskolc, 2011.

BEVEZETÉS.....	7
Tollvonások a CS É- jelenséghez, vagy ami a hazai olvasó tudatából kimaradt.....	7
Gyermekkor Kolozsváron – Budapest.....	9
A vándorévek (1924-1930) - Írói indulás	12
BÁLINT György, Széljegyzet a széljegyzetekhez, Nyugat, 1939, 9, 197.....	15
A Magyar Rádió irodalmi osztályán.....	16
Műveltséggel a háború és a meghasonlás ellen	18
Tervek a háború után - Önkéntes emigráció.....	20
Hontalan Olaszországban	25
A „Róma-London tengely”	27
A „két Szabó” Londonban.....	30
A Szepsi Csombor Kör	36
„Csé” a fiatalok között.....	41
Hazatérés - Üzenet könyvekben	46
Kortárs tabló el(ö)tűnőben.....	51
I. Fejezet: NÉMETH LÁSZLÓ – ILLYÉS GYULA - CS. SZABÓ LÁSZLÓ SZELLEMI ERŐTERÉBEN	55
Két tanú: Cs. Szabó és Németh László.....	57
Rádió és reformgondolat	63
Levelek mérlegen	67
Fantomok ellen	79
Műfaj vagy nemzedék?.....	89
SCHÖPFLIN Aladár, Magyar néző, Cs. Szabó László könyve, Nyugat, 1939, 7, 9-10. 92	
„Nagyon jelentős könyv.”/ „Vers és próza háború utáni jellegzetes összeolvadása	
valószínűleg benne érte el a csúcspontot.”: CS. SZABÓ, Egy polgár vallomásai II,	
Márai Sándor könyve – Pantheon, Ny, 1935,7, 47-49. Eszter hagyatéka, Márai Sándor	
két kisregénye – Révai, Ny, 1939, 7, 46-48.	94
CS. SZABÓ László, Egy polgár vallomásai II, Márai Sándor könyve, Nyugat, 1935,	
7,	95
Babits iskolájából: Cs. Szabó László és Illyés Gyula.....	97
Kitekintés a harmadik reformnemzedékre.....	102

Népi vagy urbánus?	107
II. Fejezet. ÍRÓ EMIGRÁCIÓBAN - A NYUGATI MAGYAR IRODALOM	114
Emigráció, emigráns	114
Magyar író Angliában.....	124
BBC, Hungarian Section	129
A nagy-britanniai 56-os emigráció	138
CZIGÁNY Lóránt, Szabó Zoltán az emigrációban, História, 1989, 6.	141
London Páholy.....	141
III. Fejezet. CS. SZABÓ LÁSZLÓ ÉRTÉKKÖZVETÍTŐ SZEREPE IDŐBEN ÉS TÉRBEN.....	145
Költészet – irodalomtörténet	145
Irodalomkritika, az irodalomtörténet-írás kritikája	152
Korrektúragény	158
Költők között	162
Hungarica varietas	176
IV. Fejezet. CS. SZABÓ LÁSZLÓ ÉLETMŰVÉNEK MAGYARORSZÁGI SORSA ..	180
„Láthatatlan irodalom”?	180
Visszahelyezés, de hová?	184
Nézőpontok.....	197
Kísérletek a befogadásra.....	202
V. fejezet. A RÓMAI MUZSIKA AVAGY CS. SZABÓ LÁSZLÓ LATIN-EURÓPÁJA	208
A latin-Európa-gondolat eszmei forrásai.....	208
Latin-Európa másképpen.....	211
A Római muzsika születése.....	214
A kiadás története és sorsa.....	219
A mű szerkezete.....	221
Olvasói pozíciók	229
A személyesség mint nézőpont.....	236
A mű faggatása	240
Cs. Szabó Orpheuszáról.....	250
VI. Fejezet. AZ ÉLETMŰ RÉTEGEIBŐL	256

Erdély.....	256
SZŐCS Géza, Mekkora költő volt Cs. Szabó László?=Beszéd a palackból, Irodalmi	
Jelen Online, 2006. szept.	261
Latinitás és protestantizmus.....	262
Nagy narratívák kis mozgásterében.....	272
A homokóra nyakában.....	277
Orpheusz képei	282
Összegzés.....	293
IRODALOMJEGYZÉK	298
Felhasznált irodalom.....	301
Saját publikációk	314

BEVEZETÉS

Tollvonások a CS É- jelenséghez, vagy ami a hazai olvasó tudatából kimaradt

Több mint harminc önálló kötetel rendelkező, rangos író ünnepegni szokás, nem pedig bemutatni, külön életrajzzal. Közkönyvtáraink polcain azonban még ma is megtalálható az a három kötetes magyarországi irodalmi lexikon,¹ amely csupa téves adatot közöl Cs. Szabó Lászlóról. Ez a kézikönyv már a megjelenésekor közfelháborodást keltett, sőt legkirívóbb hibáit egy fiatal honi irodalomtörténész egyenesen a párizsi Irodalmi Újságban olvasta a készítőik fejére 1964-ben,² az érintett Cs. Szabó László maga is válaszolt az abszurd helyzetre egy kihegyezett tollú cikkben.³ A Cs. Szabó-életmű azonban még évtizedekig két, egymástól mesterségesen elzárt világban rekedt: a koalíciós időkig számítható problematikus múltban és az emigrációból kinőtt, a honitól elszigetelt nyugati magyar irodalomban. A Kádár-rendszer könyvekben hátrahagyott „örökségének” tekinthető, hogy az Akadémiai Kiadó hivatalos és megújított irodalomtörténeti köteteiből⁴ az emigráns évtizedek feldolgozása után⁵ sem rekonstruálható segítség és kiegészítések nélkül a teljes életmű, visszafelé tekintő, korrekciós irodalomtörténetek pedig már nem születtek. *A magyar emigráns irodalom lexikona*⁶ c. könyv alakban megjelent és digitalizált formában is elérhető adattárának⁷ friss Cs. Szabó-anyaga, amely az életmű

¹ *Magyar irodalmi lexikon I–III.* Főszerk. BENEDEK Marcell; Szerk. BÖLÖNI György, KIRÁLY István, PÁNDI Pál, SÓTÉR István, TOLNAI Gábor, Bp., [Akadémiai Kiadó](#), I, 1963; II, 1965; III, 1965.

² GYÖRFFY Miklós, *Tévedések Ától – káig*, IÚ, 1964.XV.3. 1.

³ CS. SZABÓ László, „Születtem Rétságban.” *Irodalmi Újság*, 1965. december 15. 5. A cím a lexikon legelső sorának harmas tévedését emeli ki, ld. „Csíkcekefalvi Szabó László (*Rétság*, 1905. máj. 29.)” *Magyar irodalmi lexikon I–III*, i.m., 119–120.

⁴ [BODNÁR György] *A magyar irodalom története VI, A magyar irodalom története 1918-tól napjainkig*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966, 87–89 és 754–755; *A magyar irodalom története 1945–1975*, szerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 380–385.

⁵ [RÓNAY László?] *A határon túli magyar irodalom*, IV. Szerk. BÉLÁDI Miklós, *A magyar irodalom története 1945–1975, IV*, Szerk. SZABOLCSI Miklós; *A magyar irodalom története*, szerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

⁶ NAGY Csaba, *A magyar emigráns irodalom lexikona*, Budapest, Argumentum, 2000.

⁷ Ld.a Petőfi Irodalmi Múzeum honlapján.

második felét mutatja be, viszont még viszonylagos teljessége és pontossága⁸ ellenére sem értelmezhető önmagában. Le kell venni mellé a polcra a nyugati magyar irodalomról készült lexikonnak és bibliográfiának a müncheni Borbándi Gyula által gondosan összeállított kötetét.⁹ De abban is megbújjuk egy sokértelműen téves információ arról, hogy Cs. Szabó László 1990-ben a magyar államtól Kossuth-díjat kapott. Nem így történt. Legutoljára 2008-ban lehettünk figyelmesek egy újabb zavaró momentumra. Amikor az életmű posztumusz Magyar Örökség-díjban részesült, a kuratórium így címkézte a jutalmazottat: „Cs. Szabó László hazahívó (Kiemelés – B.K.) esszéirodalma.” Ha arra gondolt a grémium, hogy Cs. Szabó Lászlót az esszéi megjelentetéséért, az olvasóért és az utókorért érzett felelősség hozta haza – akkor rendben lenne a dolog, de a nézőpont rögzíthetlensége ezúttal sem oldotta meg (helyettünk) a kérdést: elfogadjuk és befogadjuk-e Cs. Szabó László teljes életművét? Mindez a zavarodottság hozzátartozik ahhoz a sorshoz, amelyet ebben a században közép-európai értelmiséginek, íróknak kiosztott a történelem. Olykor még a pontos adatok sem mondhatnak el mindent önmagukban, máskor a valóság tényeivel nem könnyű kibékülni.

▪

Húsz éve kutatva Cs. Szabó László életművét, jelen dolgozatban mindenekelőtt kísérletet teszek a rendelkezésemre álló források minél szélesebb körű felhasználására és eddig publikálatlan dokumentumok megismertetésére. Az életrajzi bevezetőt és a dolgozat további biográfiai vonatkozású adatait Cs. Szabó László saját kivonatos életrajza és levelezése, édesapjának kéziratos emlékiratai, diáktársak: Papp Géza római fogorvos, Farkas Ferenc zeneszerző és Vida Zoltán statisztikus levelezése és közlései, Cs. Szabó László és Illyés Gyula levelezése, ill. M. Netusilnak (sz. Lengyel Magda) írt Cs. Szabó László-levelek alapján ellenőriztem. A rádiós Cs. Szabó megismerésére segítséget kaptam Salamon Istvántól, a Magyar Rádió archívumának szakértőjétől, aki eddig publikálatlan levelek felkutatására buzdított a MOL levéltárában. Az Apolló című közép-európai

⁸ Cs. Szabó László nem járt a Sorbonne-ra, viszont tagja volt 1943-tól a Kisfaludy Társaságnak.

⁹ BORBÁNDI Gyula, *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Budapest, Hítel, 1992. Borbándi Gyula a demokratikus emigráció tagja, a Látóhatár/Új Látóhatár szerkesztője, az emigráció és a NYMI krónikása.

folyóirat alapítását Gál István hagyatékából, a Mikes Kelemen Akadémia működését Képes Géza leveleiből ismertem meg, a Rónay-hagyatékban a határon átnyúló kézfogás lehetőségeire találtam bizonyítékot. A negyvenes évek végén és az emigráció firenzei-római időszakában Cs. Szabó Lászlóhoz írt levelek Papp Géza ajándékként kerültek elő 1990-ben, a Kelet című kéziratot diáklappal együtt, utóbbi az író-barát Cs. Szabó zsenyéit őrzi. A londoni és az ötvenhatos emigrációra vonatkozó ismeretek részleteit András Sándor, Czigány Lóránt, Ferdinandy György, Gömöri György, Horváth Elemér, Kabdebó Tamás, Karátson Endre, Kemenes Géfin László, Papp Tibor és Sárközi Mátyás és Siklós István levélbeli vagy szóbeli közléseivel sikerült pontosítanom. A Szepsi Csombor Kör száz (102) estjének a műsorát szintén az ő segítségükkel lehetett rekonstruálni.¹⁰ A Czigány Lóránt által a Petőfi Irodalmi Múzeumba leadott anyaggal egyeztetett „műsorfüzet” a dolgozat mellékletében található. A londoni értelmiségi emigráció helyzetéről kiegészítésekkel szolgált a Történeti Hivatal III/II. Csoportfőnökség »Dover« című dossziéja. Mivel 1987-88-ban a Londonból Sáropatakra került könyvtári hagyaték gondozójaként alkalmam volt könyvek, kiegészítő dokumentumok, képeslapok, dedikációk és aprónyomtatványok tanulmányozására, ilyen módon szintén követni tudtam az író kapcsolatrendszerét. Belátva, hogy a londoni Szepsi Csombor Kör tevékenységéről alig maradt írásos dokumentáció, valamint a két barát, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán leginkább szóban érintkeztek, sajnálattal nyugtáztam, hogy gyakran az orális hagyományra kellett hagyatkoznom.

Mivel a feldolgozó- és kutatómunka legelején Cs. Szabó László életművének egy része még a magyarországi könyvtárak zárolt anyagába tartozott, illetve a kéziratok rendezés előtt álltak, mindenkinek köszönettel tartozom, aki munkámat közvetlenül vagy közvetve előmozdította. Közülük is kiemelten Piazza-Hunyor Katalinnak, aki Cs. Szabó László utolsó évtizedét kísérhette figyelemmel, és Vida Zoltánnak, aki hűséges diáktársaként az író minden lépését követte, egészen haláláig.

¹⁰ A londoni Szepsi Csombor Kör műsorainak, programjainak táblázatos feldolgozása a dolgozat külön mellékleteként készült el, tartalmazza az időpontot és a szereplőket, a levezető elnök és a meghívott vendégek nevét stb.

Gyermekkor Kolozsváron – Budapest

Cs. Szabó László író (esszéíró, művelődéstörténész és „rádiós”) 1905. november 11-én született Budapesten,¹¹ és – a sors akaratából – ugyanott halt meg 1984. szeptember 27-én. A magyar főváros azonban inkább keretszimbólum, mint helyszín számára, hiszen életének nagyobbik felét nem itt töltötte. Hat hónapos korától 1918-ig anyai nagyapja kolozsvári házában nevelkedett, alkotói pályájának a nagyobbik részét pedig 1949-től kezdődően emigrációban élte le. Mindkét ágon erdélyi értelmiségi családból származott: az anyain evangélikus szász, az apain nagyrészt református székely famíliából, szüleit Székelyudvarhelyen keresztelték. A rövidítve használt 'Cs.', a csekefalvi lófő predikátum demokratikus maradványa – játékos, irodalmi változatban (Csé) fokozatosan bekebelezte a „Szabót”¹² –, de már az írói vénával megáldott apa is használta.¹³ Anyja, Hann Jozefa,¹⁴ aki lány korában lelkes dreyfusarde volt és németből regényeket fordított, ennek a századfordulós Budapesten szerencsét kereső (író- és újságírójelölt) Cs. Szabó Kálmánnak a figyelmét vonta magára intellektuális teljesítményével, még Erdélyben.

Cs. Szabó László *Hűlő árnyékban* című életrajzi kötetének első fejezetében¹⁵ vall gyermekkoráról. Arról, hogy Kolozsvár szívében, a Házsongárdi temetőhöz közel, anyai nagyapja házában gyűjtött emlékei vészték belé: becsülni kell az idővel és a történelemmel dacoló emberi kiállást és alkotókedvet. A rendkívül fogékony eszű kisfiú az anyai ház humanista légkörében¹⁶ magába szívhatta a többnyelvű erdélyi kultúra és a klasszikus európai műveltség alapértékeit, sőt életre szóló indítást kapott ezek felmutatásához és megidézéséhez. Olyan szellemben, amely címek és rangok helyett a Hann-legendák¹⁷ Sebestyén mesterének az ötvös-remekeiben fedezte fel a családi halhatatlanságot, vagy a

¹¹ Ld. a 3. lábjegyzetben.

¹² GÖMÖRI György, *Emlékek Cs. Szabóról*, Forrás, 2005, nov; LENGYEL András, *Csé, avagy Csillagatlan László*, uo.; CZIGÁNY Lóránt, *Tévhitek és legendák Cs. Szabó Lászlóról*, Kortárs 2005, 5.

¹³ Az apa, aki a Nemzeti Lovarda igazgatója, 1937-ben igazolni kényszerül a névhasználat jogosságát. Személyi lapján, a P.I.M. V.3196/25 sz. alatt így áll: „a magyar nemesség keretében kiváltságokat biztosító ősi székely lófői rangját, valamint a csekefalvi előnév használatához való jogot igazolta.”

¹⁴ Hann Jozefa Lujza, Székelyudvarhely, 1877. jan.1. Apja Hann Károly gimnáziumi tanár.

¹⁵ Legelőször előadásként hangzott el az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencián, a Bázeli melletti Hupp ob Wiesenben, 1965-ben.

¹⁶ CS. SZABÓ László, *Karácsonyi oroszánok = Közel s távol* (Összegyűjtött elbeszélések 1948 – 1981), Bp., Magvető, 1983, 316-326.

¹⁷ VIORICA GUY Marica, *Sebastian Hann ötvösművész*, Utunk (Kolozsvár), 1971, 12, 3.

székely nagypapa garibaldista legendájával osztott történelmi igazságot a keserű valóság kiigazítására. Ott, a kehely és a kard jele alatt, a lutheránus elemiben és a Farkas utcai Református Gimnáziumban már gyerekként megismerhette az erdélyi magyar múltnak és urbanitásnak a nagy példáit. Kolozsvárt az író világvárosként őrizte meg emlékezetében,¹⁸ az ott megtapasztalt faji, vallási és kulturális tolerancia életre szólóan megalapozta későbbi liberalizmusát.

Cs. Szabó László rendkívüli képességekkel rendelkezett ahhoz, hogy egész életében szivacsként szívja magába az újat, miközben egy eminens biztonságával azonnal kapcsolja is a meglévő ismeretekhez. Ez képezte az egész magyar irodalomban jelentős írói-esszéírói életművének szilárd alapját. Szülei, akik között talán az irodalom iránt érzett hajlam és tisztelet volt a legerősebb összekötő szál, tudatában voltak ennek a tálentomnak, és különélésük ellenére mindent megtettek, hogy fiuk sokra vihesse. Anyjától kapta a szigorú életmintát, apjától - aki később a Nimród c. vadászlap alapítója, majd a Nemzeti Lovarda nagytekinélyű igazgatója lett - a lehetőségeket. Amikor a román bevonulás után édesanyjával áttelepültek Magyarországra, Cs. Szabó László a budapesti Lónyay utcai Református Gimnáziumban folytatta tanulmányait, amellet kitűnő helyen taníttatták angolra, franciára; a német szót anyjától tanulta. Zongorázott és vívott, apja mellett tűrhető úrlovas vált belőle. Diákéveinek tündérrealizmusba emelt elbeszélése, *A Hadnagy utca rejtelméi*¹⁹ vagy a *Délutáni előadás*²⁰ emlékezik erre a kíváncsi és érzékeny, gyerekkort elbűcsúztató időre. Fennmaradt 1920-21-ből Cs. Szabó első irodalmi próbálkozásainak, a kamaszkor útkeresésének érdekes dokumentuma, a kéziratban terjesztett a „Kelet” című diáklap néhány példánya. A Lónyay Gimnázium hatodik bés „négyesfogata” szerkesztette: Papp Géza, Farkas Ferenc, a későbbi zeneszerző, Samu János filológusjelölt és Szabó László. A „Lap” Szabó Dezső felszabadító hatása alatt született, és 18 számot élt meg. Ahogy a neve is mutatta, lázadás volt a „kivénhedt” Nyugat ellen. Szabó László szárnypróbálgatásait a sokoldalúság és a bátor többműfajúság mellett ízlésével és már témaköreivel is jellemezhetjük. A lírában az iskolai némettanítással megerősített klasszikus

¹⁸ CS. SZABÓ, *Város a század elején = Hűlő árnyékban*, Bern, EPMSZE, 1982, 11-19.

¹⁹ CS. SZABÓ László, *A Hadnagy utca rejtelméi = Közel s távol* (Összegyűjtött elbeszélések 1948 – 1981), Bp., Magvető, 1983, 286-316.

²⁰ CS. SZABÓ, *Délutáni előadás*, Válasz, 1948, december, 951-961; = *Közel s távol*, Bp., Magvető, 1983, 103-121.

német és romantikus fordítások vezettek, epikában a finom sejtelmességgel teli történetek és a romantika százada; legjobb tanulmány-zsengéje Oscar Wilde-ról szólt. A tíz oldalas írásban egyszerre érvényesült bizonyos normatív szemlélet és a diák szimpátiája a korlátokat áthágó egyéniség iránt. Miként Szerb Antal szubjektív és intuitív kritikusi magatartását (Poszler György), a Cs. Szabó Lászlóét is alakította az angol esztetizmus e képviselője, aki – a gimnazista szavaival – "üdítően hat Dickens és Tennyson vaskos, döcögő, tömör stílusa után."²¹ A családi emlékezet szerint az egyik Hann nagymama Dickens-kötettel az ölében szenderült a halálba – tehát a tradicionális olvasmányoktól és a korstílustól próbált volna ellenvéleményével szabadulni a kamasz?

A trianoni sokk közvetlen nyomása alatt a család igyekezett polgári pályák felé terelni a különben is racionális és belátó ifjút, aki egy szemeszteren át párhuzamosan hallgatta az előadásokat az orvostudományi egyetemen, míg azután a közgazdaságtan mellett döntött. A frissen létesített Közgazdasági Egyetem a modern korra készített fel, egy újfajta gondolkodásra kényszerített magyar társadalom számára képezett szakembereket. Fogékonyabb hallgatói elsősorban a latin világ és Anglia iránt érdeklődtek erősen, a közgazdaságtan nagy német korszaka éppen lezárult. Cs. Szabó László diplomáciatörténeti szakon végzett, és már tanulmányai során kitűnően kamatoztatta, hogy kora ifjúságától beutazta Európa minden jelentősebb régióját. Olaszországban annyiszor járt, hogy tökéletesen megtanulta a nyelvet, Párizsban egy egész évet hallgatott 1925-ben az Institut des Hautes Études Internationales-on.²² Az ott töltött idő két nagy nyeresége azonban inkább az irodalomé: első önálló írói kötete 1936-ból való, a *Hét nap Párizsban*.²³ A harmincas évek elején Cs. Szabó László párizsi kortárs barátságok révén léphetett be az itthoni irodalmi nemzedékbe. Miután ráébredt, hogy Montaigne, Montesquieu és Pascal Franciaországa a két háború közt „fejvesztve kapkodott a hivatása után, itt eredtek a későbbi esszék Latin-Európa-gondolatkörének a gyökerei.”²⁴

²¹ *Kelet*, kézirat diáklap, 1921, Papp Géza hagyatékából, magántulajdonban.

²² NAGY Csaba, *i.m.* – ben téves *A magyar emigráns irodalom lexikonának* adata, miszerint az író a Sorbonne hallgatója volt.

²³ CS. SZABÓ László, *Hét nap Párizsban* (Utirajz), Bp, Nyugat, 1936.

²⁴ UŐ, *Nagy népek hivatása = Haza és nagyvilág*, Bp., Franklin, 1942, 33.

A vándorévek²⁵ (1924-1930) - Írói indulás

A modernizmus felszabadító nagy párizsi évtizede alatt Cs. Szabó Lászlót tudatformáló új hatások érték. Lényegében a nagy utazási kedv és intellektuális kalandvágy irányult később meghatározott célra művelődésében: megkezdődött a tervszerű írói önépítés. Ez volt az a „neofrivol kor” (Szerb Antal) a nemzedékben, amelyet szellemességéről, az elmeél tekintélyt nem kímélő „vesézéseiről” emlegettek a budapesti kávéházi asztaloknál. Maga Cs. Szabó szívesen summázta saját húszas évekbeli ízlésfordulatát ironiával: hogy t.i. őt barátja és nemzedéktársa, Hevesi András rendszeres Cocteau-fogyasztással gyógyította ki Szabó Dezső-imádatából.²⁶ Késői visszatekintésében karinthys humorral azt is bevallotta, hogyan bénította meg benne az alkotásvágyat a rajongó tisztelet egy nevezetes rousseau-i helyszínen, 1929-ben a svájci Vevey-ben, ahová romantikus ihletkereső kúrára érkezett barátjával, Farkas Ferenc kezdő zeneszerzővel.

A korszak a Az itthon töltött esztendőkhöz új eszmei-politikai világítótornyok fényét kereste a közgazdász-jelölt. Korosztálya a közelmúlt, a Monarchia polgári előzményeire, különösen a XVIII. századra tekintett felfedező szimpátiával, a magyar liberális örökséget vizsgálta újra, s ebben a folyamatban Szekfű Gyula hatásának lényeges szerepe volt,²⁷ noha Cs. Szabó erdélyiként másként gondolkozott a magyar XVIII. századról. Ő az egyetemen Teleki Pál tanítványa és bizalmasa volt: professzora 1927-ben Oxfordba küldte egy másik diákképviselővel, hogy vitázó – akkori szóval debatter - tehetségét gyümölcsöztesse egy „Trianon-vitában” az utódállamok diákképviselőivel szemben.²⁸ Ez volt Cs. Szabó első találkozása Angliával. Gazdaságtörténeti disszertációját szintén Telekinél írta, de a hozzá elvégzett helyszíni előtanulmányok sokkal inkább vezették az ifjú szerzőt az irodalom, a művészetek, mint a szaktudomány irányába. Ezzel párhuzamosan születtek a külföldi diákkalándokból és hatásokból Cs. Szabó különös,

²⁵ A cím utalás a korban népszerű Prohászka-műre: Vándor és bujdosó. Cs. Szabó szerint nemzedéke nem vándorolt vagy tanulmányútra ment, hanem csavargott egy háború után rendezetlen Európában.

²⁶ CS. SZABÓ László, *Turauskas = Két part*, Bp., Révai, 1946, 265-272.

²⁷ Ld. bővebben: CS. SZABÓ, *A magyar liberalizmus = Haza és nagyvilág*, (Bp.), Franklin, 1942, 117-138.

²⁸ Uő, *Két part*, Budapest, Révai, 1946, 176-179. Teleki Pál 1927-ben Cs. Szabó Lászlót és Padányi Gulyás Bélát küldte ki a politikai diákvitára.

szürreális hatású novella-zsengéi, melyeket Zolnai Béla, a szegedi Széphalom főszerkesztője szívesen meg is jelentett 1927-29-ben.²⁹ Az íróvá avatás azonban még odébb volt. Amikor Cs. Szabó László kitüntetéssel közgazdasági doktorátust szerzett 1931-ben, meglehetősen nehéz döntés elé került. Bár versekkel illusztrált gazdaságtörténeti elemzéséhez - "*A középkori háziipar kérdéséhez, különös tekintettel a flandriai és firenzei gyapjúszövésre*"³⁰ - a szaktudomány felől indult, de lényegében már egy megújuló irodalmi műfaj, az esszé felé tett lépéseket. Az írói munkából azonban nem lehetett megélni, ezért egzisztenciát kellett találnia. Sok szerencsével és némi segítséggel végül Éber Antal elnök titkára lett (1932-35) a Magyar – Olasz Kereskedelmi és Iparkamarában, és ez jelentett anyagi biztosítékot a további írói felkészüléshez. Közgazdász korszakát végül Franklin Delano Roosevelttel gazdaságpolitikájáról írt, figyelemre méltó tanulmányával³¹ búcsúztatta. A témaválasztás olyan széleskörű társadalmi érdeklődésről tanúskodik, amely a közgazdasági szakterületről minden vonatkozásban kifelé vezetett. Ezt igazolta, hogy a tanulmányt a Válasz (a népiek frissen alapított folyóirata) különnyomataként forgalmazták az 1934-es évfolyamból.

A huszadik század harmadik évtizede az irodalomban a Nyugatos második nemzedék „irodalmi sorozásának”, így a fiatal esszéírók³² jelentkezésének, és általában a Trianon utáni reformnemzedék dinamikus fellépésének az ideje volt. A nyugatos második nemzedék esszéírói társaságába Cs. Szabó László párizsi hazatérése után került. Hevesi András mutatta be Halász Gábornak³³ és Ignótus Pálnak, a protestáns hagyományokat ápoló Kerecsényi Dezsőnek, megismerkedett Szerb Antallal.³⁴ A Hevesi-Halász-Szerb és Cs. Szabó alkotta négyes hétfőnként a Kárpátia sörözőben, esetleg a Mátyás pincében vagy a József körúti Spolarich kávéházban találkozott, innen származik közös elnevezésük: a „Hétfőiek.”³⁵ A Nyugat második nemzedékének a nagykorúsodása Szabó Lőrinc lapalapítási kísérletével (Pandora), Németh László kiválásával (Tanú), Halász Gábor

²⁹ CS. SZABÓ, *Látogatás Antwerpenben -1928, Utrecht ostroma, Erdély hercege*, Széphalom, 1929. (Zolnai Béla lapjában megjelent novellák.)

³⁰ Cs. Szabó 1931-ben szótöbbséges kitüntetéssel doktorált, egyik bírálója gr. Teleki Pál.

³¹ CS. SZABÓ, *Franklin Delano Roosevelt*, Válasz, 1934; Nyugat 1935. (Magvető, 1993.)

³² A "hétfőiek" szövetsége, Halász Gábor, Hevesi András, Cs. Szabó László és Szerb Antal baráti köre, hétfőnként a Dunacorsó kávéházban találkoztak.

³³ UŐ, *Az értelem keresője (Halász Gábor és az esszéírók)*, IÚ, 1957.jún.1.4.

³⁴ UŐ, *Író és olvasó, (Szerb Antal), Két part*, Bp., Révai, 1946, 258-265.

³⁵ UŐ, *Hűlő árnyékban*, Bern, EPMSZE, 1982, 70-71.

vitáival jelezhető. Az elbeszélő és esszéíró pályán egyszerre induló Cs. Szabó számára – a szellemtörténet iránt fogékony Szerb Antallal egy képletben - „Babits a háromszögelési pont,”³⁶ aki áhitatot lehelt a tanítványaiba, a kultúra igazi éltető elemét, és „ő volt az egyetlen nagy és néha félelmes intelem a lenyűgözően érdekes kor ellen.”³⁷

Cs. Szabó László ugyan kis késéssel, de annál gyorsabb tempóban kapcsolódott be abba a folyamatba, amely a harmincas évek elejétől kezdődően a népies-urbánus csoportok szétválási és együttműködési kísérleteivel alakította át az irodalmi élet erőtereit. Eleinte A Toll-nak is szállított rövidebb írásokat, melyekben olykor még a közgazdaság és az irodalom határterületeire tekintett vissza.³⁸ A Nyugatban 1930-ban tűnt fel *Soproni séták*³⁹ című útirajz-esszéjével, és hamarosan a folyóirat rendszeresen publikáló szerzői között jegyezték a nevét, helyet foglalhatott a Nyugat asztalainál a Centrál kávéházban. Cs. Szabó László irodalmi életben betöltött szerepét érzékelteti, hogy egyaránt jelen volt Babits környezetében és a népiekhez tartozó Válasz tágabb köreiben. Itt az esszéírók mellett és Illyés Gyula meg Szabó Lőrinc, ott elsősorban Sárközi György társaságában. Megismerkedett József Attilával,⁴⁰ időnként megfordult Hatvany Lajosék estjein, de részt vett a fiatalok⁴¹ Apolló című közép-európai folyóiratához kapcsolódó Mikes Kelemen asztaltársaság pezsgő előadásain és vitáin is. Cs. Szabó teljes írói beiktatásának jelképes állomása, hogy igazi irodalmi, ha nem is hosszú életű házasságot kötött 1935-ben Nagy Endre író lányával, Katóval: Móricz Zsigmond volt az egyik esküvői tanújuk.⁴² Édesanyja ekkor tért vissza végleg Kolozsvárra.

Az emlékezők szerint Cs. Szabó novelláit Móricz Zsigmond fejcsóválással visszaadta, mert nem érezte eléggé valóságizűeknek, útirajz-esszéi és városképei azonban hamarosan olvasótábort teremtettek neki - mint esszéírónak. Az évtized végére Schöpflin

³⁶ Uő, *uo*, 73. Ld. még Uő, *Emlékeim Babits Mihályról*, A PIM számára KABDEBÓ Lóránt és KELEVÉZ Ágnes által készített emlékezés átdolgozott változata. Mj. Új Forrás, 1984. 1, 18-26.

³⁷ Uő, *Két írás Babitsról = Haza és nagyvilág*, Bp., Franklin, 1943, 154.

³⁸ CS. SZABÓ, *J.Benda és az európai nemzet, Korányi Frigyes titka*, A Toll, 1934, jan, 9-14.; 1936, jan, 2-6. A Válasz megindulása előtt a Nyugat mellett Cs. Szabó főként ebben a lapban publikált. A Toll köre provinciálisabb volt, mint a Fülep és Németh irányította Válasz. 1979. aug. 25.”= ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek, (1979-1980)*, *uo*, *ua*, 102.

³⁹ CS. SZABÓ, *Soproni séták*, Ny, 1930, 22. 697.

⁴⁰ Uő, *Hűlő árnyékban*, Bern, EPMSZE, 1982, 79.

⁴¹ Gál István és Bóka László lapja az Apolló, a közép-európai összefogás gondolatára és a bartóki modellre épített folyóirat 1934-től 1939-ig, jó kapcsolatokat ápol a felvidéki Sarló mozgalommal.

⁴² PALOTAI Erzs, *Egy kobold halálára (i.m. Nagy Kató) = Arcok fényben és homályban*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 212-216.

Aladár már egyenesen rá szabottnak találta a Nyugat rövid politikai kommentárokából és jegyzetekből álló Őrjárat rovatát,⁴³ amelynek Cs. Szabó állandó szerzője lett. A jó tollú és munkabíró fiatal író „terepfelméréseivel” a megújulni vágyó magyarság önismeretét és lelki tartalékait növelte azzal, hogy a jelenben, a tájban meglátta és feltárta az emberi kultúra, a múlt üzeneteit. A magyarság önbecsüléséhez járult hozzá az európai egyetemes kultúrába kapcsolás írói eszközével. Egyúttal megtalált magának egy írói formát, amelyben érzéki közelségbe tudta hozni olvasójához saját világát, a virtuális/ szellemi magyarságot.

A Magyar Rádió irodalmi osztályán

A másik irányba, Európa felé is gyakran közvetítő író (ld. *Budapest idegen szemmel, Levél a párizsi világkiállításról*)⁴⁴ akkor jutott rendkívüli szereplehetőséghez, amikor 1935 nyarán, Németh László visszalépése után, Kozma Miklós kinevezte a Magyar Rádió irodalmi osztályának az élére. Kozma, aki az MTI elnöke, későbbi belügyminiszter „pontosan tudta, hol van a fiatal magyar irodalom,”⁴⁵ amelynek erőivel néhány év alatt kulturális műhelyt lehetett kialakítani az európai színvonalú tájékoztató központtá fejlesztett intézményben. A téma a rádiózás szempontjaira nézve eléggé feltárt, Salamon István és Tertinszky Edit több áttekintő rendszerezést készített Cs. Szabó 1935 és 1944 közé eső tevékenységéről, amely részben egybe esett a magyar rádiózás két háború közötti fénykorával.⁴⁶ Mai ismereteinkkel értékelhető igazán, mi mindent valósított meg e „hangos folyóirat” keretei között elődje, Németh László programjából Cs. Szabó László. Felvilágosító szándékú népi szabadegyetem, népismeretre serkentő országjárás, néprajzi kutatással induló történelemlecke, diákfélóra és élő irodalmi felolvasás, szellemi

⁴³ BÁLINT György, *Széljegyzet a széljegyzetekhez, Nyug, 1939, 9, 197.*

⁴⁴ CS. SZABÓ László, *Budapest idegen szemmel*, Tükör. 1937, 9, szept, 617-625. és *Levél a párizsi világkiállításról*, Tükör, 1937, 10, okt, 723-727.

⁴⁵ CS. SZABÓ, Kozma Miklós, *Haza és nagyvilág*, Bp., Franklin, 1943, 159-161.

⁴⁶ SALAMON István, Cs. Szabó László az irodalmi osztály élén: Tollal és mikrofonnal, (Irodalom a Magyar Rádióban 1925-1944, Cs. Szabó László az irodalmi osztály élén) Bp., Fekete Sas, 2003.; UŐ, „A mikrofon nem katedra...” (Cs. Szabó László a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője (1935 – 1944), Forrás, 2005, nov, 13 – 37.

TÓBIÁS Áron, *Fellegvár, (A Magyar Rádió regénye, Emberek – történetek – dokumentumok, 1925–1945*, Magyar Rádió Közalapítvány, 2008.

TERTINSZKY Edit, *Cs. Szabó László rádiós emlékei I-II*. Havi Magyar Fórum, 2004, júl.60-72.

honvédelmet szolgáló műsor és irodalmi antológia – ez mind-mind belefért a felelősséggel vállalt műsorszervezésbe.⁴⁷

A gyors tájékozódási képességéről és reagálásairól ismert író lényegében államhivatalnoki posztról fedezett egy „nyugatos” minőségű irodalmi és kulturális műhelyt egészen az 1944-es német bevonulásig. Ő maga csak háromszor állt mikrofon elé: a Nobel-díj átvételekor Szentgyörgyi Alberttel készített interjút, 1941 nyarán szeretett mesterét, Babitsot kérdezte a Dante-fordításért kapott San Remo-i díjról, végül egy Kárpátalján rendezett irodalmi hétről tudósított.⁴⁸ Hatott viszont írásművészetére, stílusára a rádiózás: a felesleges elhagyására ösztönözte és az olvasóhoz közelítette. Kivételes alkalom volt, hogy 1940-ben egy firenzei rádiós közvetítésen helyszíni városképet készített az olasz kollégákkal, és a felvételt továbbították Budapestre. Számos erdélyi helyszínről küldött irodalmi színvonalú közvetítést 1940-ben. Cs. Szabó László a felfelé ívelő magyar rádiózás sikereit könyvelhette el 1938-ban a Nemzetközi Rádió lausanne-i ülészakán,⁴⁹ és a szellemi honvédelem széleskörű magyar összefogásának az egyik védőbástyáját hagyta el 1944. március 19-én. Amikor a londoni emigrációban, 1951-ben a BBC magyar osztályára került beolvasónak, mind a rádiózás, mind a hozzá kapcsolható írói munka tekintetében új munkamódszert kellett kifejlesztenie, de a hallgatókat tízezer kilométerekről is a rádióhoz vonzotta Cs. Szabó férfiasan zengő és kissé tanáros, de megtisztelően cinkos hangja.⁵⁰

A Baumgarten-kuratórium korán észrevette és elismerésként 1936-ban díjjal jutalmazta a művekben hordozott Cs. Szabó-i közvetítői missziót. A fiatal író az összeg egy részét „babakelengyére tette félre,” a többiből Angliába utazott, hogy a „lázbeteg korról” felmérést, nyugat-európai helyzetképet készítsen. Mire 1937-ben fia, András megszületett, nyomdában volt a *Doveri átkelés* c. útinapló, amellyel Cs. Szabónak sikerült igazolnia az előző években feléje forduló várakozást.⁵¹ Sajátos, a korra jellemzően lazább szövetű, esszéisztikus kötetében a háború előtt álló Európáról adott érzékletes és pontos láttelepet, észrevehetően az olvasóra figyelő, dinamikus stílusban. A korabeli reformértelmisség eligazító könyvként emlékezett róla sokáig. Az író idős fejjel bátran

⁴⁷ CS. SZABÓ László: *Mit terveznek a Rádiónál*, Magyarország, 1935, 136, 16, 3.

⁴⁸ A felvételek megtalálhatók a M.Rádió és a P.I.M. hangarchívumában. Ld. még *Az étheren át, Írók a Magyar Rádió műhelyében*. Szerk. SALAMON István, Bp., Magyar Rádió Rt., 2002.

⁴⁹ CS. SZABÓ, *Milyen lesz a jövő rádióműsora?*, *Rádióélet*, 1938, 30.

⁵⁰ SÁRKÖZI Mátyás, *A rádiós*, Forrás, 2005, nov., 89-93.

⁵¹ GÁL István, *Egy óra Cs. Szabó Lászlóval, a Doveri átkelés írójával*, Új Szellem, 1.4.(1937), 6-7.

kimondta: „Mai szemmel kitessékelném a könyvből a közgazdasági bölcsekedést.”⁵² Az 1937–42-ig tartó öt év mérlegét Cs. Szabó *Haza és nagyvilág* című, 1943-ban a Franklin Társulatnál megjelent 360 oldalas esszé- és tanulmánykötetében vontta meg. Eszerint előző kötete, az 1937-es *Levelek a száműzetésből* sok múlandóságot hordozott, mert: „a versailles-i kor” tükre volt. Rövid terjedelmű írásai és a csehszlovák rádió adásaihoz fűzött publicisztikája⁵³ elsősorban a helytállást és a vitát szolgálták, bár irodalmi üzenetet is hordoztak. Prognózisait és ítéleteit, frappáns visszavágásait a korabeli művelt olvasó bizonyára élvezte, nemzetkarakterológiához kapcsolódó villanásai a kultúrák mélyére fűrtak. Könyvéről még a moszkvai emigráció lapjában is írtak recenziót, éppen ellenkező olvasattal, mintha Cs. Szabó a müncheni árulás fölött lelkendezne: munkája veszélyesebb, mint a színesingű legényeké, mert „Azok legalább nem beszélnek a kassai dómról, nem hintenek művészettörténeti port az emberek szemébe.”⁵⁴ Pedig hol volt már a *Kárpát kebelében*⁵⁵ c. felvidéki útirajz erasmusi békehimnusza és történelmi optimizmusa ebből a könyvből? Az író később úgy értékelte, két kötete esett áldozatul a háborúnak s történelemnek: *A Magyar néző* és a *Fegyveres Európa*, mindkettő 1939-ből. *Az Erdélyben* (1940) c. kötet, amelyben szülőföldje értékeit vette számba, ebben a forró helyzetben is kevésbé kötődött a politikához, ezt igazolja újrakiadása a kilencvenes évtized elején.⁵⁶

Műveltséggel a háború és a meghasonlás ellen

Mialatt sodorták az események, Cs. Szabó már humanista vészjelző órájára figyelt: a harmincas évek vége felé elkezdődött visszahajlása a Horatius–Vergilius–Erasmus–Montaigne–Goethe csillagkép „örök” értékeihez. Barátai találóan címkézték belső ellenállását: a „Róma- London-tengely” reprezentánsát látták benne. Cs. Szabó legfontosabb „hiteit” a politika ellenében, szellemi vonzalmakra építette: a kis népek műveltségére, *Latin-Európa*⁵⁷ jó hagyományaira, a nemzeti kultúra, a költészet szellemi

⁵² CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, Bern, EPMSZE, 1983, 231.

⁵³ CS. SZABÓ, *Magyar Néző, (Napló az európai válságról)*, Bp., Nyugat, 1939.

⁵⁴ DÁVID Ferenc Cs. Szabó László: *Napló az európai válságról*, UH, 1939, 8, 106-107.

⁵⁵ Cs. Szabó László nagy útirajz esszéi az Apolló c. lap (Gál István – Bóka L., 1934-38) sorozatában jelentek meg, ld. később.

⁵⁶ CS. SZABÓ, *Erdélyben*, Budapest, Nyugat, 1940; (Bp., Magvető, 1993.)

⁵⁷ CS. SZABÓ László, *Latin-Európa = Haza és nagyvilág*, uo., ua., 201-241.

honvédő erejére. Látszólag fegyvertelenül egy „fegyveres Európa” ellenében, de mégis karakterisztikus és erkölcsi választ adva egy kis nép akkor már totális válsághelyzetére. Ezzel Cs. Szabó a humanista Európa őrzőinek végvári szövetségesei közé állt.⁵⁸ 1940-41-ben eljött az ideje, hogy mérlegre kerüljön a reformnemzedék az irodalomban. Cs. Szabó vállalta a kellemetlen szerepet, és *Mérleg I-II.*⁵⁹ címen megírta nemzedéke kettéhasadásának (népiek-urbánusok) a szubjektív történetét. Esszéjével bedobta a követ a vízbe: még Babits halála után sem csitult a vita, s a második rész már a Magyar Csillagban jelent meg. Az írások valódi célja az volt, hogy segítse a magyar irodalom egységét, és készüljön a háború után remélt talpra állásra. Cs. Szabó magára vállalta „az irodalmi Deák-párt”⁶⁰ kényszerű szerepét, hogy kimutassa: „beteg századok” bűneit kéri számon egymáson a civakodó írók. Hite szerint a magyar műveltség éltető forrása az egymásmellettségéből és a nemzetiben történő egyesülésből fakadna. A negyven oldalas, lendületes és hatásos vitaindító a magyar irodalom egész évszázadra érvényes programját és várható veszélyeit vázolta. Cs. Szabó László Illyés Gyulával egyező állásponton hirdette, hogy az irodalmi folytonosság, tehát a világirodalomban való bármilyen szintű jelenlét elemi feltételének szabható az irodalom egysége. A magyar irodalom provincializálódik, mihamarabb eldugul egyik vagy másik irányban.⁶¹ Ez ellen egyedül a kettős irányú teljes nyitottsággal lehet hatásosan védekezni, ahogyan erről a legnagyobbak példát adtak: az öntudatos néperő és a tanult bölcsesség nagy szintézisével. Ez a – lényegében – Csokonai-modell két helyről kapott megerősítő érveket. Az egyik forrás az újra felfedezett erdélyi örökség, amely az emlékirók és bölcs fejedelmek szavaival üzent Cs. Szabónak, amint arról az 1942-ben kiadott *Erdély öröksége (a Sárkányfogak c. kötetben)* tanulmány értékű bevezetője tanúskodik.⁶² A másik a kései Babits felismeréséből ered, miszerint a romantika nemzeti eszméjének bizonyos értelmezésében nagy veszélyek rejlenek.

⁵⁸ Ld. BARANYAI Katalin, *Hat évtized nem oldott meg semmit*, Holnap, 1991. máj, 31-32.

⁵⁹ CS. SZABÓ László, *Mérleg I*, Ny, 1941, márc.; *Mérleg II*: ered. „*Élő magyar irodalom*” ea, 1942, febr, 18;

⁶⁰ „évek óra makacsul kitartok az irodalmi Deák-párt szerepében”- CS. SZABÓ László, *Debreceni napló=Haza és nagyvilág*, Bp., Franklin, 1943, 74. Ld.még MONOSTORI Imre, *Cs. Szabó László és a népi irodalom*, Forrás, 2005, nov, 56-65.

⁶¹ CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, Bern, EPMSZE, 1982, 280.

⁶² *Sárkányfogak*, szerk.MAKKAI László, bev. CS. SZABÓ László, (*Erdélyi emlékirók Erdélyről, II*), Franklin, 1940, XLV.

Cs. Szabó László 1942-ben vizsgálta alaposabban az európai romantika korát, ezúttal szellemtörténeti intuíciók segítségével, kortársi kapcsolat és korai halál összefüggésében. A *Három költő* (Byron, Shelley, Keats) c. kötet antológiát is tartalmazott, nyugatos és üldözött költők fordításában, többek között a Radnótiéban. A halálélménynek ezúttal központi szerep jutott, sőt a valóság továbblépett az írói mondandón. Cs. Szabó László, nemzedéktársainak szinte magányos túlélője, gyanútlanul így indította eredetileg romantikus viszonyokat nyomozó esszéjét: „A művész érdeke a lassú növekedés az egykorú világ szeme láttára.”⁶³ Cs. Szabó, Babits példáját követve visszatért írói hivatásához, hogy a szó tiszta eszközeivel közvetítsen: átadja, amit talált; magyarázatot keressen, felvilágosítson, szélesítse a magyar horizontot a kultúra szellemi és morális kérdésfeltevéseivel. Ez a megtalált szerep vitte át a békébe. 1944. március 19-ig még próbált valamit tenni a hozzá forduló üldözöttekért, amit „urambátyám-országban” megtehetett egy államhivatalnokként besorolt posztón.⁶⁴ A Rádió irodalmi osztályán egyre szűkült a mozgástere, így elsősorban fordítói munkával tudta ellátni zsidó barátait. Műsorpolitikája miatt ugyan korábban is sok támadás érte a rádió felügyelő bizottságától, sőt a hangadók a jobboldali ellentáborból már 1935-ben filozemitának és baloldalinak nevezték.⁶⁵ Azt is felrótták neki, hogy felesége, akitől pedig szerencsétlen négy év után, még a háború elején elvált, zsidó származású volt, majd azt, hogy partnere lett a korszak népszerű „szpikere és divattudósítója,” Gecső Sándorné.⁶⁶ A fiatal író és rádiós tisztviselő általában sok ellenérzést és irigységet váltott ki. Erre nemcsak a már említett szerepek adnak magyarázatot. Cs. Szabó – mint láthattuk – később került az irodalomba a nemzedéktársainál, és gyorsabb pályát futott be: kevesen jegyezték fel, lexikonok nem tartalmazzák, hogy 1943-ban már beválasztották a Kisfaludy Társaság, az irodalmi akadémia tagjai közé.⁶⁷ Illés Endre árulkodó naplójegyzeteiben⁶⁸ olvashatjuk, hogy a

⁶³ Uő, *Három költő*, Szépirodalmi, Bp., 1942, 1990, 12.

⁶⁴ TÓBIÁS Áron, *Haza és nagyvilág*, (Cs. Sz.L. beszélő szavai), Európai utas, 43, 12-18.

⁶⁵ *Tíz éves a Magyar Rádió*, szerk. GÁSPÁR Jenő, Koszorú (A Petőfi Társ. Közl.), Bp., 1936.jan.104-107.

⁶⁶ Gecső Sándorné helyszíni közvetítése viaszlemezről pl. *Séta a párisi világkiállításon* okt. 31-én, Új Magyarország Rádiója, 1937.X.31-XI.6.

⁶⁷ Cs. Szabó László Hegedüs Lóránt helyére került be. Ezt a tényt az író saját, szignált életrajza megerősítette, tudomásom szerint sehol sem szerepel.

⁶⁸ ILLÉS Endre, „...talpig nehéz hűségbe” *Naplótöredékek/Útjegyzetek/Emlékezések*, Bp., Szépirodalmi Kvk, 1988, 31, 33, 34, 58-59, 69.

rendíthetetlen munkabíráásával és a kifogyhatatlan ismeretszerzés örökös vágyával ellenérzést váltott ki a többiekből, Illyés Gyula és mások is sokat tréfáltak vele mindentudása miatt.

Tervek a háború után - Önkéntes emigráció

A háború vége természetesen reményekkel töltötte el Cs. Szabót, de nem illúziókkal. Miután 1944 márciusában a német bevonulás ellen tiltakozva lemondott a Rádiónál, a Balaton mellett húzódott meg; majd Budapesten vándorolt, mert három házat is kilőttek felőle, lakását pedig lefoglalta a városparancsnokság. A helyzet felmérése után úgy döntött, nem megy vissza a Rádióba, ahol már korábbi helyettese, Ortutay Gyula⁶⁹ volt az osztályvezető, és ahol úgy megundorodott a megelőző tíz évtől. Az új helyzet Cs. Szabó Lászlót rendkívül inspirálta. Terveket szőtt és munkát keresett.⁷⁰ Míg a korábbi évtizedben háttérbe szorult erős, már a gyerekkorban gyökerező vonzódása a képzőművészethez és a tanításhoz, most megfordult a helyzet: a demokratikus magyar közművelődésnek hozzáértőkre volt szüksége. Tudunk róla, hogy Illyés Gyula kezdeményezésére Cs. Szabó elkezdte összeállítani az intézményekben megmaradt magyar képzőművészeti alkotások listáját népművelési célú reprodukciók készítéséhez.⁷¹ Néhány hónapon belül, 1945 őszétől katedrát létesítettek számára barátai. Az általános művelődéstörténet oktatása vele kezdődött s szűnt meg a hazában az Országos Képzőművészeti Főiskolán.⁷² Az események felgyorsultak, amikor katedrájáról lemondott, már Ortutay Gyula volt a vallás- és közoktatásügyi miniszter.

Az 1945-ös évvel azonban mindenképpen temethetjük az írói létezés egyik korszakát Cs. Szabó életében. Egyrészt, mert szétszóródtak, meghaltak vagy elhallgattak azok a kávéházi barátok, akik az irodalmi vagy szalonélet kellemes helyszínein még baráti

⁶⁹ Ortutay Gyula később baloldali néprajztudóst szintén Kozma Miklós vitte be a Rádióhoz mint fiatal tehetséget, aki fiainak a házitanítója volt.

⁷⁰ Ld. BARANYAI Katalin, *Hárman egy asztalnál, Illyés Gyula, Németh László és Cs. Szabó László* (tan.) Széphalom évkönyv, 1995, 401 - 408.

⁷¹ Cs. Szabó László lektori jelentései (1946.aug.5-1947.máj.23.) P.I.M. V.3819/243/1-4.

⁷² A kinevezés politikai körülményeiről ld. részletesen a dolgozat Emigráció, emigráns c. fejezetét (Vámos Imre levele után), 61.

bököverseket is gyártottak Cs. Szabóról.⁷³ Másrészt átalakult az irodalom maga. Jellemző helyzet, hogy 1945-ben, a Népszava hasábjain névtelenül rejtett támadást intéztek Cs. Szabó ellen, ezúttal Geckső Sándorné ürügyén, de immár az ellenkező oldalról.⁷⁴ A háború utáni levelezéséből tudjuk, hogy az író első szabad (állástalan) hónapjai a gyász jegyében teltek: ismerősök halálának körülményei után nyomozott és a békében kiadott első könyvének (*Két part*, 1946) rövid esszéiben a túlélő büntudatával állított emléket halottainak: gyászolt és a háború pótolhatatlan veszteségeit sorolta. Nagy gonddal szerkesztett következő békebeli kötetében (*Márvány és babér*, 1947), amely az Itália-versek páratlan válogatása, már újra a költészet önfeledtségével, élményen átütő derűjével gyógyította a fájdalokat. A kötet rendkívül népszerű volt a maga idejében, elkapkodták, bevezetője olaszul is megjelent.⁷⁵ Szentkuthy Miklós ellenkritikája⁷⁶ sem tudott ártani a kedvező fogadtatásnak, hiszen éppen az Itália-vágyó elit szorult perifériára, akik számára megkezdődött a belső, a lelki ellenállás kora a szellemi életben. Ez volt a latin szellem dicséretének második tétele a Cs. Szabó-életműben. A harmadik már az emigrációban született.

Cs. Szabó László a negyvenes évek valamennyi írásában a jövőbe fókuszálta a kérdéseket. Amikor 1946-ban az *Őszi napok Patakon* c. esszéjében a népi tehetségek kiművelésének csapdáira intett, ugyanott folytatta a gondolatmenetét, ahol az *Apai örökség* (1937) novelláiban vagy a *A kígyó* c. kisregényében (1941) abbahagyta. Az egyetemes műveltségbe felemelkedő parasztivadék csak egy feltétellel képes szolgálalkúság és gög nélkül viselni a múltját: ha nem kell szégyellnie, elfelejtenie az emlékeit. A múlt azonban – így érti Cs. Szabó - mélység, időbeliség és kultúra is, tudatában kell lenni, birtokba kell venni, csak úgy lehet meríteni belőle. A rövid útirajz esszé nyitányában és zárlatában megszólal a hely géniusza, és úgy zeng az ének, mint Csokonai korában. Parabolaszerűen szép történetmagja viszont könyveket prédáló korról, a Vár és a Kollégium kettős szimbólumáról – a valóságról is beszél, nemcsak derék szegény emberek könyv- és

⁷³ „Itt nyugszik Szarvas Szív, aki művelt hulla akart lenni. - Kandó László festő. Nevezték Csédekkernek, Larousse-nak (Illyés), mondták, hogy Montaigne a vesszőparipája, Tamási Áron pedig egyszerűen Bagoly barátomnak szólította.

⁷⁴ (név nélkül), *Aki nem cserél zászlót*, Népszava, 1945, ápr. 15. 5.

⁷⁵ Ladislao CS. SZABO, *Marmo ed alloro*, Roma, Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria in Roma, 1947.

⁷⁶ SZENTKUTHY Miklós, *Egy ábránd halálára = Műzsák testámentuma*, Bp., Magvető, 1985, 175-183.

tudástiszteletéről. Az esszének fenséges szárnyalást ad, de a korra sötét árnyékot vet, hogy népi kollégiumok egyre radikalizálódó világában ennyire túlsorduló hévvel kell hitet tenni a magyarság európai jövője mellett: „Ami egyszer már tökéletesen kifejezett egy szívet s e szívet a bűnökből a jogos büntető, az egy jogos büntető dicséretére fölemelte, ami egyszer megtalálta a kegyelmet, az az ének, az a vers, az az ige, az a szó nem veszhet el többé egészen. Ébred már tetszhalott ágyáról az ének, megint énekel a diák, s az egész város énekel utána, s jól énekel, egy holdas vasárnap éjszaka minden pataki utca jól vizsgázott énektanból: Pataknak kitűnő a hallása. (...) Kődös az alkony a Bodrog-völgyben (...) Még egy forduló s felbukkan a kollégium nagy kettős teteje. Szeretném feldobni a kalapomat: Európa szívében vagyok!⁷⁷” Sárospatakra akkoriban szívesen járt az író maga fajtájú írók, zenészek társaságában, a Rákóczi-vár alkotóházi nyugalmaért. De korabeli levélből tudjuk, már óvatosan kellett fogalmaznia egy polgári szemléletű írónak.⁷⁸

Íróként utoljára egy 1946 ősztől 1947 tavaszáig nyúló ösztöndíjas európai körutazással nyert időt és szabad levegőt Cs. Szabó László. Az íróküldöttségbe tartozó Déry Tibor révén megismerkedett Szilasi Vilmos filozófus körével, Illyés Gyula társaságában a legkülönbébb francia írókkal; Rómában részt vett a Magyar Akadémia megnyitásán. Részletesen leírta mindezt a *Hunok Nyugaton* 1962-ben kiadott és 1968-ban kibővített változatában,⁷⁹ amikor újabb európai-protestáns erőterbe léptette az indító élményt a reformáció genfi emlékművének rejtvényéhez kapcsolódóan. Kései visszaemlékezéseiben Cs. Szabó László életének legboldogabb két és fél éveként emlegette a katedrán eltöltött időt 1945-48 között. Az örömmel felfedezett tanári szenvedély sem tudta azonban itthon tartani, amikor megérezte, hogy teljességgel képtelen és alkalmatlan a kezdődő Révai-korszak elviselésére. Miként Márai, Szabó Zoltán és más írók Cs. Szabó még szabadon és hivatalosan utazott ki (bár nehezen megszerzett útlevéllal), de amikor felettese visszarendelte volna Rómából, önként elhagyta a hazát. Távozását még

⁷⁷ Cs. SZABÓ László, *Őszi napok Patakon*, Válasz, 1946, december, 228-229.

⁷⁸ Cs. SZABÓ Bisztray Farkas Ferencnek, a Válasz felelős kiadójának, Levél, 1946.XI.4. (Illyés Gyula hagyatékában.) „Kedves Ferkó! Kértem, hogy gondoljak a Válaszra. Íme, a legjobb, ami tőlem telik. Sárospatakról írtam, ahogy előre mondtam. Remélem, nem túlságosan „protestáns”. S remélem, az se baj, ha politizál egy kicsit. Szordinós voltam, módfelett...tíz nap múlva utazom, s addig magam szeretném javítani a levonatot...Ölel szerető barátod, (Csé) Laci”

⁷⁹ Uő, *Hunok Nyugaton*, Könyves Kálmán K, 1994.

emlegették a barátok,⁸⁰ amikor lakását minden értékkel, nyolcezer kötetes, különleges könyvtárával együtt hivatalosan lefoglalták, majd kiürítés után másnak adták. Könyvei kallódtak és szétszóródtak, egy részüket az egyetemi könyvtárban látták utoljára. Dokumentum értékű rajzos levelet küldött a könyvtárról Rómába Ferenczy Béni azokban a napokban,⁸¹ de többet és a valóságot azóta sem sikerült kinyomozni. Egyetlen könyv került vissza később eredeti, akkor már Londonban élő gazdájához. Egy antikváriumból került éppen Farkas Ferenc, a régi barát feleségének a kezébe 1965-ben. A Cs. Szabónak dedikált Bernáth Aurél-kötetet ismételt szerzői ajánlással juttattak vissza őstulajdonosához,⁸² ajándékképpen. Cs. Szabó nevét néhány pályatársának csendes segédletével ekkorra már rég kitörölték az irodalomból, csak olvasói 'szektájában' őrizték hűségesen.

A családi kör egészen szűk, 1948-ban sem jelentett visszatartó erőt. Cs. Szabó László édesanyja Kolozsvárott élt, író fiával 1944 után soha többé nem találkozott, úgy halt meg 1967-ben. Apja megtört emberként élt az ötvenes évek elejéig: felszámolták körülötte természetes életterét (a Nemzeti Lovarda igazgatója volt a háború előtt), és a Magyar Testvérek perben csak nehezen sikerült felmenteni a hamis vád alól.⁸³ Halála után ő az írók versekben és elbeszélésekben elszámolásra készítő „vérző fantomok” egyike. Cs. Szabó fia, András akkor már nyurga kamasz, nehéz körülmények közé került édesanyja⁸⁴ oltalmában maradt 1956-ig, amikor apjához menekült Angliába, a „húszévesek”⁸⁵ áradatával. Az ő sorsa az előző két férfi-ös alapviszonyának megfelelően az apától különbözős tudatosságát és terheit egyaránt hordozta.

⁸⁰ DESSEWFFY László, *Miért emigrált Cs. Szabó László?* MN, 2000. ápr. 21.7.

⁸¹ FERCH Magda, *Az örök peregrinus (Hova tűnt Cs. Szabó László budapesti könyvtára?)*, MN, 1995. dec. 2. Az újságcikk közli Ferenczy Béni rajzos levelét, amelyen a művész kézírásával a következő szöveg olvasható: „Kedves Laci – itt láthatod FB mestert mint mesteri „alsch lökéssel „megüti TG-t” -aki azonnal siet meglődni TT-t aki szalad és belőki LK-t, szépen ládába csomagolva, leltározva az Egyetemi Könyvtár zsákjába. Ezzel FB mester megnyerte az idei karambol Nobel díjját. Egyelőre nincs haszna belőle, mert mint tudod, az aljas nyugatról pénzdíjját, mint jó hazafi nem fogadhat el. LK – Laci Könyvtára, TG – Tolnai Gábor, TT – Tutus.”

⁸² A könyv megtekinthető a sárospataki Ref. Kollégium Nagykönyvtárának Cs. Szabó - emlékszámbájában.

⁸³ CS. SZABÓ Kálmán, *Így történt... Egy hosszú élet rövid története* (kézirat), Bp., 1949.

⁸⁴ Cs. Szabó László első felesége, Nagy Kató 1979. nov. 13-án hunyt el.

⁸⁵ CS. SZABÓ László, *A húszévesek*, ÚL, 1957, 1-8.; *Egy év múltán, Még egyszer a húszévesekről*, ÚL, 1958, 1, 67-70.

Hontalan Olaszországban

Tizenöt kötetes sikeres író és kinevezett főiskolai tanár létére is a menekültek olasz poklába került volna Cs. Szabó László, ha nem menti meg nyelvtudása, mely csekély jövedelmet szerzett neki⁸⁶ az 1950-es a „szent évben” Firenzében, egy utazási irodában. Szerencsére Rómában élt a hűséges diákkori barát, Papp Géza⁸⁷ is, akihez bármikor lehetett folyamodnia. Levelek tanúskodnak róla, hogy a senki földjén, bizonytalanságban töltött másfél év volt a legnehezebb szakasz életében, többször küzdött depresszióval.⁸⁸ Talán az utolsó segítő percben menekült utána élettársa, majd felesége, hogy drótakadályokon átmentett szeretetével körülvegye. A menekült lét valamint az érzékeny korszak személyes élményeiből formálódott egy későbbi novelláskötete, az *Irgalom*⁸⁹ (1955). Amíg az amerikai ígéretekre és más visszajelzésekre várt, a szükségből csinált erényt Cs. Szabó László: mindent felkutatott és megnézett Firenzében, és még ahová csak eljutott a menekült utazási kedvezménnyel. Így a nehezen viselt időszak végére élő és élményivé tett művészettörténeti tudással tarisznyázta fel magát, amely későbbi nagy itáliai esszéihez szolgált alaprétégül (*Az öreg Michelangelo, A varázsló pápa, Fenséges alkonyat, Alvadt vér a pengéken*).⁹⁰

Az ötvenes évektől kezdve újraépített Cs. Szabó-könyvtár tanúskodik⁹¹ arról, hogy erre a tapasztalati tudásra rétegeződött a könyvekből nyerhető legkorszerűbb ismeret, és az előbbi kettőt tartotta frissen az írói munka közben a katalógusok gyönyörű képanyaga. A három megértési és értelmezési fázisra épülő alkotói módszer tudatos volt, majdnem pontosan úgy, ahogyan az emigrációban barátjává lett Kerényi Károly vallástörténész ajánlotta a múlt emlékeinek a lehető legmélyebb megismerését tanítványainak. Ugyancsak

⁸⁶ A munkaszerzésben szerepe volt az 1940-es firenzei rádiós közvetítésnek, amely ismeretségeket jelentett Cs. Szabó számára.

⁸⁷ KARINTHY Ferenc, Az utolsó ajtó (Búcsú Papp Gézától), MN, 1989.jún.3. 8.

⁸⁸ E tünetet érdekes hitelesítése lehet egy fennmaradt recept, melyet Lénárd Sándor írt Cs. Szabó részére.

⁸⁹ CS. SZABÓ László, *Irgalom*, Róma, Anonymus, 1955.

⁹⁰ Végleges változatok: Uő, *Az öreg Michelangelo=Alkalom*, Bp., Gondolat, 1982, 103-142; *A varázsló pápa = Római muzsika*, Bp., Magvető, 1988, 89-129; *Fenséges alkonyat, Alvadt vér a pengéken=Őrzők*, 199-207; 218-228;

⁹¹ A dolgozatíró ezen tapasztalatait a londoni Cs. Szabó-könyvtári hagyaték feldolgozásakor szerezte.

ekkor alakul ki Cs. Szabó közeli kapcsolata a Vasárnapi Kör névsorából ismert művészettörténésszel, Tolnay Károllyal,⁹²a későbbi dedikációk Carlójával, aki Michelangelo tudós kutatójaként lett a Casa Buonarroti igazgatója, vagy munkatársi viszonya Folco Tempestivel. Cs. Szabó első emigráns publikációja a reménytelenség ellen írt olasz naplójegyzetekből készített válogatás volt egy akkori magyar lapban, a Nyugati Hírnökben. Itália a későbbi időkben a legszebb nyaralásokat hozta Cs. Szabó életébe: Papp Gézáékkal gyakran jártak a Dolomitokba, amíg felesége élt. A római fogorvos-diáktárssal egy életen át tartó férfibarátságáról vall az *Utolsó vacsora* c. itáliai novella, amelyet 1975 Karácsonyán meglepetésképpen olvastak be az Angol Rádióban. A hatvanas években Cs. Szabó László gyakori vendége volt a római Triznya-kocsmának, ahol akkoriban – a néhai barát, Szőnyi István Zsuzsa leánya és a tanítvány Triznya Mátyás festő otthonában – hazai és külföldi magyarok cseréltek egymással élményeket, könyveket és gondolatokat. Szőnyi Zsuzsa *Roma summus amor*⁹³ címen az íróval váltott levelekből 1999-ben közzé tett válogatásában belülről követhető az a folyamat, ahogyan az író „mesterségét”, az emigrációt tanulta. Vagyis, ahogyan európai felfedezéseinek a hasznát az írói munkákba begyűjtötte. A házaspárral töltött nyári szabadságuk dél-franciaországi kalandozásaiból születtek pl. a Katolikus Szemlében közreadott kitűnő útirajz-esszék (pl. *A királyokat igen, de a grófokat soha –Kalandozások a Loire mentén*⁹⁴).

Miután elhagyta Itáliát, Róma minden tekintetben jó ómen lett Cs. Szabó életében. A római Anonymus Katolikus Könyvkiadó igazgatósága,⁹⁵ név szerint P. Békés Gellért⁹⁶ rendelte meg és adta ki 1953-ban „*Magyar versek Aranytól napjainkig*” címmel az első szakszerű emigrációs magyar versantológiát, amelyhez Cs. Szabó áttekintő irodalomtörténeti bevezetést és jegyzetet is írt. A siker nem maradt el, mert minden elfoglaltságával együtt az író biztos alapkészletet válogatott össze a szétszórt magyarság számára. A magyarság, a nyelv és a kultúra vitathatatlan hordozójaként - a magyar

⁹² CS. SZABÓ László, *A magyar házőrző (Látogatóban Tolnay Károlynál Firenzében)*, IÚ, 1987. szept-okt.

⁹³ SZŐNYI Zsuzsa, *Roma summus amor*, Bp., Kortárs, 1999.

⁹⁴ CS. SZABÓ László, *A királyokat igen, de a grófokat soha –Kalandozások a Loire mentén=Őrők*, uo.oa.100-107.

⁹⁵ Név szerint Békés Gellért (1915-) a Katolikus Szemle és a kiadó szerkesztője, bencés teológus és Biblia-fordító, a Katolikus Magy. Értelmiségi Mozgalom egyházi vezetője.

⁹⁶ Sz. Bruzer József (1915-1999), bencés szerzetes és teológus, 1946-tól Rómában. Az Újszövetségi Szentírás egyik fordítója (1951), 1959-től a Katolikus Szemle szerkesztője, a Pax Romana Mozgalom lelke.

költészet száz esztendejéből - közös alapkönyvnek. Visszatekintve az is látszik, hogy az Itália-élmény sok impulzust adott az írónak. Számos Cs. Szabó elbeszélésnek a helyszíne, esszének a tárgya van Itáliában, és ami talán az egész életmű csúcsát jelenti egyben, itt fogant a *Római muzsika*. Az 1970-ben megjelent esszéregény, Cs. Szabó László latinosságának a harmadik fejezete, a zárótétele. A három naplóból és három esszéből egybefűzött könyv poétikailag különösen figyelemre méltó teljesítmény. Miközben az író az Orpheusz-mítosz szálaira szövi az elhunyt társról, feleségről valló emlékezést, és a gyász rítusával él, a mai Róma, a romokból kilépő ókori világváros, a multikulturális gazdagságában időjátékkal megelevenített múlt egyszerre zeng fel a háttérben, mint egy szimfóniában. Az érzékeny hallású ítéseknek ez oly kellemes volt, hogy az olasz műveltségért kifejtett magyar nyelvű irodalmi szolgálataiért 1973-ban Cs. Szabó László a Cavaliere della R. I. (az Olasz Köztársaság Lovagja) címet vehette át, és még ugyanabban az évben tagjai közé fogadta a Római Accademia Tiberiana. Ezzel zárult egy motívum is az életműben: figyelemre méltóan modernizálódott, nyelviségében is átalakult Cs. Szabó László írói „klasszicizmusa”. Az esszéregény kedves volt a szerzőnek, legjobb munkájának tartotta: utolsó születésnapján, 1983-ban pedig feltűzte zakójára egyetlen kitüntetését.⁹⁷

A „Róma-London tengely”

A Szigetország volt a páholya Európára - mondogatta a kritikus Béládi Miklós. Add vissza emberméltóságomat / utolsó sziklaváram, Anglia! - idézte az író saját versét, a *Bujdosó hegedőt*⁹⁸ az egyik Evangéliumi Ifjúsági konferencián, majd a *Hűlő árnyékban* „*Curriculum vitae*” című rövidített esszéjében, végül az életrajzi kötet szövegváltozataiban. A két záró sor emblematis, angol fordításban egy menekülről szóló rövid angol dokumentációs film mottója lett.

Cs. Szabó Lászlónak 1951 nyarán sikerült feleségével bevándorolnia Angliába: a szigorú meghallgatáson is jóváhagyták álláskérelmét a BBC-nél, s ő eleve ezt választotta az Amerika Hangja és New York helyett. Döntését soha nem bánta meg; 1957-ben angol

⁹⁷ SÁRKÖZI Máttyás, *Feljegyzések a zöld füzetből*, Új Horizont, 2001, 94-98.

Ld. még: Cs. Szabó prioritásai, Mikes International weblapja, 2006.

⁹⁸ SIKLÓS István, *Ember és műfaj* (Cs. Szabó Lászlóval beszélget S.I.), ÚL, 1971, 284-289.

állampolgár lett és akként halt meg Budapesten, miközben végig magyarul író magyar író maradt „London-országban”- ahogy ő mondta. A légkör miatt – válaszolta később a "Miért éppen Anglia?"⁹⁹ - kérdésre. Ez a légkör elviseli a másságot, hatékony gyógyszer a kontinensen burjánzó zseni-kultusz ellen, irodalma műfaji gazdagságát bámulatosan asszimilálja, arányérzetre nevel önmagunkkal szemben. Byron, Shelley, Keats tanulmányírója a Szigetországban szabadult meg a közép-európaiak romantika-vonzalmától. Vagy inkább önálló versekben csapódott le idegen földön – és eléggé késői alkotói korban – a Cs. Szabó - szövegeken is fojtottan átsütő líra? (*Félszáz ének és egy játék*, Látóhatár 1959). „Az öreg költő” (e verséhez zenét komponált Farkas Ferenc) a háborgó lélek freudi szörnyetegeivel modern hangú prózaversekben számolt el később a *Pokoltornác* (1974) című kötetben. Személyes vallomások és vonzalmak, esetleg további titkok után tehát felesleges nyomozni az emigráns korszak életművében: ami szorosan a magánéletre tartozik, rejtvénytyszerű kódolással megtalálható a versekben, finomabb áttételekkel az életmű második szakaszának novellásköteteiben, mint *Irgalom*, *A gyanútlanok*, vagy a már Budapesten kiadott *Közel s távol*.¹⁰⁰ Pontosabb adatokkal az egybefűzött életrajzi esszéket regényesítő *Hűlő árnyékban* című kötet szolgál, amelynek azóta megjelent a harmadik kiadása is (1982, 1991, 2004). Sajátos és kedvelt esszéműfajaiban, mint az útirajzok és naplók afféle kultúrelbeszélésekben jelenik meg az én.¹⁰¹ A személyesség kiömlően vallomásos formája azonban távol áll mind Cs. Szabó László alkatától, mind írásművészetétől.

Mit köszönhet leginkább az angliai menedéknek a hazai olvasó?¹⁰² Azt a legalább 100-120 kitűnő esszét és jó néhány műfajilag csak körülírásokkal besorolható kötetet, amelyek megszületésére a hazában nem lett volna alkalom. Közöttük sok a

⁹⁹ SIKLÓS István, *Magyar író Angliában*, (Részben elhangzott az Angol Rádióban, 1978. márc. 31-én), ÚL, 1988, 4-5, 297-307.

¹⁰⁰ *Irgalom*, elb., Róma, Anonymus, 1955; *A gyanútlanok*, elb., Bern, EPMSZE, 1976; *Téli utazás*, München, Látóhatár, 1956; *Közel s távol*, összegyűjtött elb., Bp., Magvető, 1983.

¹⁰¹ *Halfejú pásztorbot*, napló, London, Magyar Könyves Céh, 1960; *A nyomozás*, útirajzok, elb., Oslo-Bécs, Útitárs, 1966; *Hunok nyugaton*, napló, München, Auróra, 1968.; (Bp., Könyves Kálmán Kiadó, 1994.)

¹⁰² A kérdésnek egyik aspektusát, a kultuszteremtését érintette 2005. november 22-én a Petőfi Irodalmi Múzeum. Felolvasószínpaddal emlékezett a 100 éve született Cs. Szabó Lászlóra, *Nagypéntek Rodostóban; Űrpásztorok játéka* című hangjátékának ősbemutatójával. November 25-én Csé címmel emlékező est volt, vendégei: Czigány Lóránt, Csoóri Sándor, Hunyor Katalin, Illyés Mária, Kodolányi Gyula, Lengyel Balázs és András Sándor; november 11-én *Hordozható Európa* címmel emlékkiállítás nyílt. Kánonba emelésre tett kísérlet: a Magyar Örökség és Európa Egyesület Bírálóbizottsága 2008 decemberében posztumusz Magyar Örökség-díjat adományozott Cs. Szabó László írónak (laudáció: Kántor Lajos).

képzőművészeti tárgyú (olasz, görög, angol, flamand), Shakespeare színházával, az európai kultúra figyelemre méltó pillanataival vagy alkotóival kapcsolatos korfestő, portrét adó, útirajzba épített, esetleg olyan műtárgy- vagy kiállításesszé, amely az egyes darabokat nagyobb horizont alá vonja, vagy valamilyen kérdés, személy köré rendezi. A műalkotásesszék egy részéből mintegy ciklusok kerekedtek végül valamiféle 'Nagy Európai Olvasókönyv', 'Európai Műsorfüzet' és 'Angol Páholy'. „Akaratlanul folyton egy európai művelődéstörténetet írtam Nagy Károly császár halálától Illyés Gyula haláláig” – fogalmazott a szerző.¹⁰³ Ha a nyugati magyar irodalom intézményi keretei között nem is volt mód minden egyes írása szisztematikus kiadásra – megszületett és legalább kiadásra került Nyugaton a Cs. Szabó-életmű terjedeleme sem csekély és mindenképpen súlyosabb második fejezete.

Cs. Szabó László alkotói biztonságához két gyakorlati szempont is hozzátartozott Angliában: megélhetést, szellemi háttérrel, sőt infrastruktúrát kapott a BBC-nél, anélkül, hogy írói függetlenségét fel kellett volna adnia. Rádiós támogatással utazhatott a nagy Shakespeare-előadásokra és a reprezentatív európai kiállításokra, és az Angol Rádió megfizetett munkaidejében írta meg e „tanulmányutakat” követően azt a művelődéstörténeti, művészeti vagy színház-történeti esszémagot-rádióesszét, amelyet azután rendszerint többszörösen átdolgozott. Ezt az írói munkát az angolok is respektálták, de kiváltképpen közvetlen főnöke a magyar osztályon, Rentoul Ferenc.¹⁰⁴ Kivételes elbánással, korhatár felett nyugdíjazták 1972-ben.¹⁰⁵ Anglia másik előnye, hogy a magyar emigráció londoni kisebb szigetére se nem ismeretlenül, se nem ismeretlenek közé érkezett. Tábori Pál és a jó barát Szabó Zoltán nemcsak az útját egyengették a magyar osztályra, hanem Cs. Szabó írói-szellemi meggyőződéseinek két fontos elemét képviselték (liberális és nemzeti), szerencsésen és meghasonlottságok nélkül, miként az a londoni magyar emigrációra általában jellemző volt. Ez a közeg frissítően hatott az íróra a nehéz esztendő után. Londonban az emigráció számára a BBC magyar osztálya számított a legfontosabb szellemi központnak, majdnem minden jelentősebb londoni író és újságíró a rádió belső vagy külső munkatársa volt. 1956-ban a BBC körül létezett egy értelmiségi csoport, amely a politikai kapcsolatait is latba vethette a magyar ügyért. A Safe Comity

¹⁰³ CS. SZABÓ László, *Előszó=Őrzők*, Bp., Magvető, 1985, 6.

¹⁰⁴ Rentoul (Galló) Ferenc a BBC munkatársa (1941), a magyar osztály vezetője (1949-75).

¹⁰⁵ Cs. Szabó László a BBC belső munkatársa 1951 júliusától 1972 novemberéig.

elnöke volt 1956-ban Andrew Martin¹⁰⁶ a BBC legfőbb kommentátora. Cs. Szabó a megfontolt és határozott de hívő demokrata angolok közé illett: az első perctől óvott túlzott politikai reményektől, és féltette a fiatalokat. Hamarosan igazolta a sors, amikor megindult a menekültáradat. "Húszezer fiatal író tart Nyugatra" – vicceltek később Cs. Szabó aggodalmán. Köztük volt fia, Szabó András, aki barátja, Sárközi Mátyás társaságában érkezett Londonba 1956 decemberében. A hatvanas években mindketten a BBC munkatársai lettek egy időre.

Cs. Szabó Lászlónak a mikrofon nem csupán a munkaeszköze volt az Angol Rádió Magyar Osztályán. Serkentette a „fordítói igavonóban” a független író, visszahelyezte a képzett rádióst a mesterségébe, és néhány év alatt világpolitikai és világirodalmi kilátóra emelte a menekült közép-európai író.¹⁰⁷ Eleinte eléggé szűk magyar körben, szinte maguknak éltek ketten a feleségével, egy Hyde Parkhoz közel eső felújított kis Mews-ban,¹⁰⁸ a hajdani kocsis-soron, de az ötvenhatos hullámban a Szigetre érkezett fiatalokkal megváltozott, kinyílt az életük. Cs. Szabó jelenléte amellet, hogy maga köré vonzotta a minőségelvű irodalom híveit és képviselőit, a következő nemzedék, a fiúk generációjának szellemi–írói felnövesztésében, az önálló nyugati magyar irodalom tudatos szolgálatában mutatkozott meg legjobban.¹⁰⁹ A Nyugat első két nemzedékének kézfogását adta tovább,¹¹⁰ és segítette a későbbi nemzedékek, főként az '56-os diákok természetes belenövését az általa és személyében megszakítás nélkül képviselt egyetemes magyar irodalomba. Felvilágosító vállalkozását arra is kiterjesztette, hogy a hazának szóló tanulmányaival,¹¹¹ kritikáival¹¹² az otthoni tudatban kínosan ébren tartsa a teljes magyar irodalom és hagyomány emlékezetét, óvja az anyanyelv gazdagságát. Rádiós ötleteivel (rejtvények, pályázatok, hangjátékok, beszélgetések) e téren intézményeket pótol, ahogy hallgatói mondták.

¹⁰⁶ Tk. Neugrúshel András, akinek áldozatos munkája sok segítséget mozgósított, de később az irodalmi szárny függetlenítette magát e támogatásoktól.

¹⁰⁷ CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, Bern, EPMSZE, 1983.

¹⁰⁸ TÓBIÁS Áron, *Cs. Szabó László londoni otthonai*, Olvasó Nép, 1988, 1, 143-159; Uő, *Cs. Szabó László beszélő szavai (Haza és nagyvilág)*, Európai utas, 2001.2.12-18.

¹⁰⁹ CS. SZABÓ László, *Angol szellem – magyar ifjúság*, KatSzele, 10, 1958, 13-17.

¹¹⁰ Uő, *Fenyő Miksa – nekrológ*, 1972.04.23. OSZK, BBC Fond, HUNGCD 051/3.

¹¹¹ Uő, *Ország és irodalom*, Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1963. *Katolikus és protestáns szellem a magyar történelemben*, KatSzele, 1971, 150-162.

¹¹² Uő, *Számvetés a hármas határon*, (1978)=*Csak tiszta forrásból*, Bern, EPMSZE, 1980, 7-23.

A „két Szabó” Londonban

Különös igazolásnak számíthatott Cs. Szabó László számára, hogy éppen Szabó Zoltánnal¹¹³ fonta össze a sorsát az emigráció. A művelt és realistának elismert szociográfus és tanulmány-író volt az a szemtanú a reformnemzedék „népi” táborából, aki az emigráció nyilvánossága előtt elfogultságoktól mentesen kijelölhette (s jelölte ki) Cs. Szabó helyét a háború előtti kortársak között. Az íróportré, melyet Szabó Zoltán 1955-ben fogalmazott barátjáról,¹¹⁴ kettejük – ügyekben megszentelt – összetartozását is hitelesítette a londoni életszakaszra. Három irodalmi fórumhoz, három emigráns helyzethez kapcsolódott közös tevékenységük: 1/ Az Új Látóhatárhoz (1952), amely a Látóhatár c. nyomatos újságból nőtt ki, 2/ az Irodalmi Újsághoz (mely a Külföldi Magyar Írószövetség lapjából önállósult 1962-től) és 3/ a Szepsi Csombor Körhöz (1965-1989), amely a kontinensre is kisugárzó értelmiségi fórum volt Londonban. Mindhárom intézmény a nyugati magyar irodalom nélkülözhetetlen, más-más szerepet betöltő tényezője volt, amelyekben Cs. Szabóék alapítói-szervezői és szerzői-alkotói szerepet is játszottak egy személyben. Olyan arányban természetesen, amennyire témáik lehetővé tették. Míg Szabó Zoltán a Bibó-életmű gondozójaként a korszerű haza- ill. nemzetfogalommal, politikai józanságával alapozta meg a modern magyarság-képet, Cs. Szabó termékeny, műfaji vonatkozásban és szellemi tartalmát tekintve is táguló írói életművével adott példát a megújulásra.

Legelső közös lépésük az emigrációban egy 1952-ben írt körlevél volt a Látóhatár c. nyomatos lap megmentésére Borsody István amerikai történész segítségével.¹¹⁵ Felmérték, hogy a szabad földre menekült magyar szellemi élet nem nélkülözheti tovább a közös és alkalmas fórumot, ezért indítványozták egy ötszáz fős Társaság alapítását a kiadás folyamatosságának biztosítására. A felhívást nem várt siker követte, és 1953 tavaszán nyomtatott formában útjára bocsátották a magyar emigráció egyik legszínvonalasabb folyóiratát (későbbi nevén Új Látóhatár), amely egészen a hazai rendszerváltásig vitte

¹¹³ CZIGÁNY Lóránt, *Homo politicus = Gyökértelen, mint a zászló nyele*, (Bp.), Szabad Tér, 1994, 36-64.

¹¹⁴ Ld. bővebben a Kitekintés a harmadik reformnemzedékre c. fejezet jegyzet, 446.

¹¹⁵ VÁMOS Imre, *Szabó Zoltán és Cs. Szabó László körlevele* (kelt, 1952. szeptember 27-én), MN, 1990. máj. 14. 6.

tovább a Nyugat, a Válasz és a Magyar Szemle hagyományait. A folyóiratnak Cs. Szabó László a házi szerzője volt, publikációinak jelentős része került hozzá, készülő könyveinek részletei, a nyugat irodalom életét érintő előadásai, átdolgozott rádióesszéi is részben itt találtak helyet, nem beszélve a születésnapjra különszámokról, amelyekkel a szerkesztőség fejezte ki a megbecsülését iránta. Az Új Látóhatár-korszakban a folyóirathoz kapcsolódó Aurora kiadó jelentette meg a *Római Muzsikát* 1970-ben és (az évforduló tiszteletére) 1973-ban a *Petőfiék* című tanulmányfüzetet.

Másodszor a történelem osztott szerepet a két Szabóra 1956 után.¹¹⁶ A Londonban otthonra lelő ötvenhatos kezdeményezések közül az íróké bizonyult a legnagyobb hatásúnak a hazai és az emigrációs (nyugati) magyar irodalom szempontjából, ill. a kint íróvá-olvasóvá érő következő generációk számára. 1957-ben a Magyar Írószövetség Külföldön kongresszusán Faludy György, Horváth Béla, Ignotus Pál, Pálóczi-Horváth György mellé – mint korábban érkezett tekintélyes emigránsokat - a politikus Kovács Imrén kívül Szabó Zoltánt, és Cs. Szabó Lászlót is beválasztották a vezetőségébe. Az Írószövetség lapját, a nagy példányszámban terjesztett Irodalmi Újságot 1957. május 15-től az 1962-es Párizsba településig Londonban szerkesztették. Cs. Szabó politikai korrektségét és finnyásságát fejezte ki, hogy a hatalmi csatározások elől kilépett az amúgy is rövid életű szervezetből, de tollát később (1962 után) újra a Lap szolgálatába állította. Írói működése egyre fontosabb volt számára, hiszen lassan kiépült a kiadók és nyomdák hálózata, és a szerkesztők meg az ifjú olvasók várták a jó írásokat. Amikor az ötvenhatos fiatalok az Irodalmi Újság korszerű átalakítását kérték, támogató és biztató szavakon túl csupán a két londoni közvetítő, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán álltak ki a javaslat mellett. Következésképpen azt képviselték: nem szabad engedni, hogy a szerkesztőség önkénye miatt elszigetelődjenek, és elkedvetlenedjenek, netán egymás ellen forduljanak az emigráns írók. A fiatalok közül Gömöri György megfogalmazása szerint „ez az első magyar emigráció, amelynek irodalma van, s irodalmi élete van, és ha az Irodalmi Újság a magyar irodalom szerves részének tekintené magát, mint ahogy nem tekinti, akkor ez meglátszanék a lapon, az Irodalmi Újság alapfeladata lenne, hogy tartsa rajta a kezét a magyar élő irodalom

¹¹⁶

CZIGÁNY Lóránt, *Legenda Cs. Szabó Lászlóról*, 2. rész, Vigilia, 2004/12, 59.

ütőerén, és segítse, hogy legyen rendszeres irodalomkritika az emigráción belül.”¹¹⁷ Az Írószövetség hamarosan megszűnt, de az angliai generációs és világnézeti vitákban kezdett karakteres vonásokat mutatni a Cs. Szabó és Szabó Zoltán oldalán megerősödött új emigráns nemzedék. Az átalakuló szerkesztőséggel Párizsba települt Irodalmi Újságnak Cs. Szabó később az egyik állandó, színvonalat emelő szerzője lett.¹¹⁸ Legnagyobb számban többszörösen átdolgozott rádióesszéit helyezte el a lapban, megjelölve az eredeti forrást, mert a kenyéradó BBC ehhez szigorúan ragaszkodott. Amikor az Írószövetséget túlélő Magyar Könyves Céh önállósult, és Szabó Zoltán vezetésével komoly könyvkiadói vállalkozásba kezdett, nála jelent meg a *Halfejú pásztorbot*, Cs. Szabó görög témájú sorozatának első kötete 1960-ban. Ekkortól számítjuk Cs. Szabó László legjobb írói éveinek a kezdetét.

Dialógusban az idővel

Paradoxonként hangzik, de Cs. Szabó László nem kizárólag a hiteles életművel kivívott tekintély, hanem az alapkérdésekben tapasztalt gondolkodásbeli rokonság vagy lépéstartás miatt maradhatott együtt a hozzá kapcsolódó fiatalokkal a strukturálódó emigráns, majd nyugati magyar irodalom centrumában. Két dolog ad erre gyors magyarázatot: a Rákosi-rendszerben iskolázott menekült diákok zöme nem ismer(het)te Cs. Szabó 1949 előtt írt munkáit, és maga a tekintély az ő nemzedéküknek nem volt elég ok arra, hogy levegyék a kalapjukat valaki előtt. Éppen amiatt, hogy az apák hitelessége megingott a szemükben, semmi értelmét nem látták az emigráns képviseleti politikának. Saját szellemi-irodalmi életük megteremtését találták előbbre valónak. Mivel azt sohasem vonták kétségbe, hogy a magyar irodalom súlypontja Budapesten van, az emigráció okának, ill. ezerkilencszázötvenhat eszméjének a feladása nélkül próbálták később a hasonló alapokon álló hazai pályatársakkal folytatni a beszélgetést – bevett szóval - a dialógust, amely

¹¹⁷ A Magyar Írók Szövetsége Külföldön közgyűlésének jegyzőkönyvéből, Párizs, 1958. okt. 23-26. = *Irodalmi Újság 1957-1989, Dokumentumok a lap történetéből*, szerk. NAGY Csaba, (Bp.), Argumentum, 1993, 72.

¹¹⁸ A Lap párizsi korszakának (1962-1989) szerkesztői: Enczi Endre és Méray Tibor. A visszatérés körülményeiről ld. Cs. Szabó Méraynak írt levelét 1962. febr. 3. = *Irodalmi Újság 1957-1989, Dokumentumok ...uő*, uo, 116.

távozásukkor megszakadt. A nyugati magyar irodalom intézményrendszerét kialakító középnemzedékből legkorábban a Párizsban megalakult (1962 május) Magyar Műhely című, ma már neoavantgárd kísérleteivel jellemezhető irodalmi, kritikai és művészeti folyóirat állt készen arra, hogy belépjen az irodalmi párbeszédbe. Mivel azonban olyan szerzőket is jelentettek meg lapjukban, akik irodalompolitikai okokból marginalizálódtak Magyarországon, másrészt céljuk volt, hogy a korabeli magyar irodalom értékskáláját az avantgárd hagyományok szellemében korrigálják, fogadtatásuk a hivatalos magyar kultúrpolitika részéről sem egészen úgy sikerült, ahogy gondolták.¹¹⁹ A nyugati magyar fórumokon sok emigrációs támadás érte őket, noha a testvér kultúrkörök középnemzedéke (Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Szepsi Csombor Kör) meg volt róla győződve arról, hogy a *Koegzisztencia- nem kollaboráció*.¹²⁰ A lapban megerősödött vizuális szövegköltészet azonban az elkülönülés nyelvévé vált, és - amint bebizonyosodott - a kulturális és irodalmi hagyományokat jobban követő és lazább mozgalom, az Anyanyelvi Konferenciák¹²¹ közvetítő intézménye volt alkalmas arra, hogy hivatalos csatornákon és szélesebb értelmiségi közönség érintésével visszakapcsolja az emigráció aktív korosztályait, képviselőit a magyarországi jelenbe.¹²² Cs. Szabó László e folyamatot kritikus szemmel, de a Nyugat irodalomtörténeti léptékével mérve figyelte.¹²³ Az ő pozíciójának éppen ez, az irodalmi szerepekben végigkísérhető folytonosság volt az ereje. Politikai határokon átívelő gesztusai úgy szóltak a régi barátoknak és pályatársaknak, hogy közben az irodalmi nemzet természetes egyesítéséhez is hozzájárultak, mint például a müncheni Auróra kiadásában

¹¹⁹ A hetvenes évektől a magyarországi irodalomtudomány kortárs képviselőinek (Béládi Miklós-Pomogáts Béla-Rónay László) a vállalkozásában megkezdődött a középnemzedék irodalmának a feltérképezése, amelynek Béládival kapcsolatos lépéseit értékeli Nagy Pál, a M Műhely egyik szerkesztője (Bújdosó Alpár és Papp Tibor mellett). NAGY Pál, *Béládi Miklós és a nyugati magyar irodalom* = [Forrás](#), 31, 1999, 4, 43-46.

¹²⁰ Gömöri György, *Koegzisztencia- nem kollaboráció*, Bécsi Híradó, 62. VIII. 15.

¹²¹ Az Anyanyelvi Konferencia a Magyarok Világszövetsége, az MTA és a Debreceni KLTE összefogásában legelőször 1970-ben jött létre, a hivatalos Magyarország „nyitásaként” a külföldön élő magyarok felé, megindításában komoly szerepe volt az Amerikában élő Nagy Károlynak. Céljairól ld. CZIGÁNY Lóránt, *Párbeszéd az állammal=Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Bp., Szabad Tér, 1994, 257-314.

¹²² Más okokkal magyarázható, hogy a párizsi lap 1989-ben, a 75. számtól kezdve Budapestre települt, és Kovács Zsolt, L. Simon László és Sörös Zsolt szerkesztésében ma is megjelenik.

¹²³ CS. SZABÓ László Horváth Elemérhez írt, 1967. jan. 26-án kelt leveléből (magántulajdonban): „A Műhely eleven lap, de sok rossz írást s köztük sok rossz verset közöl... De hát a Nyugat fénykorában /1908-1914/ húsz vers közül tizenöt csapnivaló volt. Tíz már a megjelenéskor, ötöt-hatot még hozzávágott az idő. Nem vagyok bizonyos, hogy Isten éppen szerkesztőnek teremtette-e a három szerkesztőt, de azért nagyon jó, hogy csinálják az alapot s szurkolok, hogy győzzék erővel, kedvvel, egészséggel s pénzzel.”

megjelentetett *Hunok Nyugaton* c. úti jegyzet, amely egy emlékező írásból, az Új Látóhatár 1962-es születésnapjára Illyés-esszéjéből kötötté bővített nemzedék-esszének tekinthető. Az egymástól elszakított szálak összekapcsolásával az író valóban afféle Kazinczy-szerepet vállalt.¹²⁴ De a magyarországi irodalomra gyakorolt hatását ennek akkor lehetne felmérni, ha a terjedelmes Cs. Szabó-levelezés felkutatása-feldolgozása megtörténne. Egyelőre a levélhagyaték (PIM) is csak töredékesen ismert a nyilvánosság előtt, és amit publikációban találunk, az inkább konkrét témák köré épül, mint pl. Vezér Erzsébet 1971-es kutatóútjának dokumentumai.¹²⁵ Külön értékelésre vár Cs. Szabó László levélváltása Illyés Gyulával, amelyet ismereteink szerint 1966-tól tekinthetünk folyamatosnak, amikor Illyés oldaláról már kevésbé akadozott.¹²⁶ Többek között éppen azért, mert Cs. Szabó – rá jellemző optimizmussal – biztató jeleket látott a nyugati magyar és a hazai irodalom egyesülésére, és nagyobb aktivitásra, európai PEN-jelenlétre buzdította barátját – ezt Illyés időközben kiadott naplókötetei is igazolják.¹²⁷ Ma már, a korabeli viszonyok ismeretében, ill. Illyés félelmeiről, depressziójáról többet tudva, Illyés fékező magatartása jobban érthető. De éppen e helyzet, az önmagára csukott honi irodalom megértése miatt sajnálatos, hogy Cs. Szabó beszélgető könyve, a *Két tükör közt*,¹²⁸ amelyben többek között Illyéssel ül szemközt 1971-ben,¹²⁹ nem jelent meg Budapesten, és így e területen kívül folytatott párbeszéd soha nem is került a szélesebb hazai olvasóközönség kezébe.¹³⁰ Erre a lehetőségre is felkészült azonban Cs. Szabó: „Bár a történelem idővel elkanyarodik az egykor időszerű, friss szövegektől, megmenekülhet adatszolgáltató értelmük, hírmondónak arról, hogy miként gondolkoztak magyar írók otthon és külföldön a huszadik század harmadik harmadában.” A két hangra írt „igazságkeresés” sajátos műfajával Cs. Szabó a

¹²⁴ CZIGÁNY Lóránt, *A mi Kazinczyink: Gyökértelen, mint a zászló nyele*, i.m.; ered. Cs. Szabó László *Londonban*, Lit., 1983/3-4.

¹²⁵ *Vezér Erzsébet: Cs. Szabó László levelei*. = Irodalomismeret, 10. 1999. 1-2. 51-57.

¹²⁶ Ezt a kijelentést a dolgozatíró az Illyésnek írt Cs. Szabó-levelek végigolvasása után alakította ki. A betekintést még Illyés Gyuláné tette lehetővé, az Illyés-archívum megnyitása óta nem foglalkozott e levelezés részleteivel.

¹²⁷ ILLYÉS Gyula *Naplójegyzetek*, sajtó alá rend. ILLYÉS Gyuláné, Szépirodalmi, (1929-1945); (1946-1961); (1962-72); (1973-1978); sajtó alá rend. ILLYÉS Gyuláné és ILLYÉS Mária, (1979-1980) Századvég, (1981-1983), Osiris.

¹²⁸ DÁVIDHÁZI Péter, *Pilinszky beszélgetéseinek könyve = Merre? Hogyan?, Tanulmányok Pilinszky Jánosról*, szerk. TASI József, Bp, PIM, 1997, 185-202.

¹²⁹ CS. SZABÓ László, *Két tükör közt*, EPMSZE, Bern, 1977. Beszélgetések Weöressel, Pilinszkyvel, Illyéssel, interjúk a hetven éves Cs. Szabóval.

¹³⁰ CS. SZABÓ, i.m., 7.

maga részéről folytatta azt a magyar-magyar párbeszédet, amelyet más terepen és más szereplőkkel nemegyszer kezdeményezett a két háború között. A rádióstúdiókban rögzített, interjúkból szerkesztett-átírt beszélgetés mint műfaji forma maga képezett újabb játékteret a már emlegetett Cs. Szabó-i közvetítő szerephez. A beszélgetéshez megállított időben, egymásra hangolt szereplőkkel (Illyésen kívül Weöressel és Pilinszkyvel), de akár egy levélinterjú kontextusában is közös virtuális-szellemi tér teremtődött a szavakból. Ez volt a dialógus fogalom korabeli irodalmi értelmezései közül a legnemesebbik, amelyik mélyen gyökerezik a tradícióban és az életműben. Egy interjúból kimetszett anekdotikus Cs. Szabó-válaszban ez így hangzik: „S: A protestáns esszé hagyomány azt is jelenti, hogy vitázó kedved irányítja az írást? Cs.: Hogyne, jelenti. Szabó Zoltán nyájasan csúfolni szokott, hogy mint Luther Márton, kiszögezem tételeimet a wittenbergi templomkapura. Ezt megteszem, hogyne. Én, akit kizárólag nyelvemért, stílusomért olvas, aki olvas, gyakran hívtam ki akaratlanul heves reakciókat. Fiatalságomtól lőttek jobbról, lőttek balról, provokatív író vagyok. Tehettem, megvédett „utolsó sziklaváram, Anglia.”¹³¹

A Szepsi Csombor Kör

A Cs. Szabó Lászlót Szabó Zoltánnal összekötő harmadik nagy vállalkozás – a londoni Szepsi Csombor Kör támogatása és a működtetésben való aktív részvétel – volt a leggyümölcsözőbb és a leghosszabb élettartamú közös ügy. A Szepsi Csombor Kör (1964 és 1989) mint független szellemi fórum és kapcsolatrendszere pótolta a londoni magyarok számára az irodalmi intézményeket, maga volt az irodalmi élet tere. Megalakulásának az előtörténetét képezi, hogy az első évek közös nemzedéki fellépései összekovácsolták az 56-os diákokat, majd csalódásaikkal tudatosult bennük, hogy magukra szabott értelmiségi-irodalmi fórumot nem találnak az emigrációs intézmények között, tehát meg kell teremteniük. Milyen magyar csoportok maradtak a Szigeten? Az alsóbb rétegekről keveset lehetett tudni, kulturális életükkel az egyházak foglalkoztak, lassan szétszóródtak. Az 1946-után egyenként érkezett emigránsok többsége politikus volt, vagy legalábbis részt vett a politikai életben. Ők a magyar kultúra potenciális fogyasztói lehettek, esetleg

¹³¹ CS. SZABÓ László, *Ember és műfaj (Beszélgetés Siklós Istvánnal)* = *Két tükör közt*, Bern, EPMSZE, 1977. 132.

alkotóivá is válhattak, mint Wagner Lilla, aki könyvet írt Petőfi költészetének pszichoanalitikus vizsgálatáról.¹³² A szervezett pártok közül az Magyar Szociáldemokrata Párt emigráns frakciója telepedett le Angliában Szélig Imre vezetésével, aki sokáig szerkesztette a BBC munkás-rovatát, és Londonban adta ki a Népszavát 1949-től. Közönségük zártabb volt, bár szívükön viselték az élő magyar nyelv és kultúra megőrzését. Távozásuk Londonból ilyen értelemben veszteségnek számított.

Az egyetlen olyan reprezentatív értelmiségi társaság, amely a folyamatosságot és a függetlenséget egyaránt megőrizte, az 1951-ben létrehozott, ma is működő Angol - Magyar Kulturális Munkaközösség (British Hungarian Cultural Fellowship) volt, amelynek inspiráló-támogató háttérszerepéről e munka későbbi fejezetében még bővebben szólunk. Az 1956-os emigráció jelentős mértékben felduzzasztotta a nagy-britanniai magyarok létszámát és megmozdította a már kint élők körül az életet. Bár 1961-re mindössze 14 ezren maradtak, jelenlétük minőségileg alakította át a korábbi helyzetet. Az angliai egyetemek és főiskolák legalább 400 hallgatói férőhelyet ajánlottak fel a menekült diákoknak, ami ugyancsak az 56-os angliai emigráció kitüntetett lehetőségeire mutat. Arányuk az angliai emigráción belül módosította a korábbi szokásokat és igényeket: a hatvanas évek közepére kinőttek a diákkorból, adva volt a szellemi kapacitásuk, létezett egy eléggé sokrétű, megszólítható szélesebb kör. Miközben a hollandiai, bécsi, németországi értelmiségi menekültek sorra alakították ki¹³³ a kulturális egyesületeket, köröket, sőt 1962-ben Párizsban megszervezték a Magyar Műhelyt (akkor még széles alapokon, bevonva jó néhány angliai munkatársat), a nagy-britanniai írók-költők még mindig csak asztaltársaságok, baráti találkozások (Hades, Prego kávéház, a British Múzeum kávézója, BBC) lehetőségeiben keresték a megoldást. Saját erőter kialakítására tettek ugyan néhányan kísérletet, de még túlságosan diákos megközelítéssel. Az Oxfordi csoport (Gömöri György, András Sándor, Márton László, Krassó Miklós) 1959-ben megpróbált saját orgánumot teremteni az *Eszmélet* c. folyóirat kísérletével.¹³⁴ Ez a különvélemény látványos gesztus maradt ugyan, mert a folyóirat mindössze egyetlen kéziratos számot ért meg, de erről azok is megemlékeztek, akik sohasem vehették a kezükbe. A lap nevével kétszeresen figyelmeztetett az idő múlására: egyik mentoruk,

132

WAGNER Lilla, *A negyedik Petőfi*, London, Szepsi Csombor Kör, 1972.

133

CZIGÁNY Lóránt, *Nyugati magyar irodalmi műhelyek*, NYÉK, 1979.

134

A lapról később bővebb elemzést közlök a dolgozat utolsó fejezetében.

Szabó Zoltán Bibó István írásainak a szellemét idézte; szerzői már József Attilán nőttek fel és a forradalommal lettek felnőttek; kijátszani, vagy felhasználni őket nem lehetett. Az angliai irodalmi alkotói csoport szimbolikus felnőtté avatását jelentette, hogy 1963-ban rövid időre Londonban járt Illyés Gyula, és barátai bemutatták neki az ígéretes fiatalokat.

A több irányból megerősített közösségalapító szándékot végül - fegyverbarátsággá edződött párosban - a londoni Czigány Lóránt könyvtáros (British Museum), később irodalomtörténész és Siklós István rádiós (BBC), költő, szanszkritológus váltotta cselekvésre, amikor 1964 decemberében meghirdette a Kör programját. Az „összeverődmény” névadását viták előzték meg, mert meg kellett fontolni, milyen emblémát emeljen maga fölé egy többirányú szellemi vállalkozásba kezdő értelmiségi csoport. A Körösi Csomát többen elvetették, Mikes Kelemen, Bornemissza Péter és Bessenyei György neve már foglalt lévén Szepsi Csombor Márton mellett döntöttek.¹³⁵ A szervezőmunkába egy darabig közvetlenül bekapcsolódott Cs. Szabó Londonban élő fia, András is. Cs. Szabó örömmel hallotta, hogy a fiatalok rá is számítanak a jelentős vállalkozásban, és szó szerint vette, hogy közös áldozathozatalt várnak a tagoktól. A bemutatkozó első előadást ő tartotta Shakespeare politikájáról. Nem váltott ki belőle ellenérzést az sem, hogy már e témaválasztással határozott nézeteit érvényesítette a fiatalok csoportja: a múlttól igen, a jelenről nem politizáltak: Shakespeare jöhet, aktuális megemlékezések politikáról – nem, még Churchill haláláról sem.

A kör alakítói úgy gondolkoztak, mintha nemcsak saját nyugati közösségüknek tartoznának elszámolással. Ez a mozzanat választotta el a Szepsi Csombor Kör minden olyan egyesülettől, társaságtól, amely az emigráns lét nem tudatosított, vagy ösztönösen (netán vakon) politizáló felfogásában vállalta magyarságának az ápolását. A Kör szándéknyilatkozatának a legtümöntebb változata, „az anyanyelvi műveltség ápolása külföldön” szintén fontos elkülönítő mozzanat volt a többi társkörhöz képest. A Körnek közös megegyezésre nem volt bejegyzett tagsága, alapszabálya; gazdasági ügyeit és gyakorlati teendőit, könyvkiadásának szakmai és szervezőmunkáját saját erőből végezte. Tevékenységének garanciája volt, hogy két egymást jól kiegészítő és mindvégig együttműködő szervező állt a Kör élén (Czigány Lóránt és Siklós István személyében),

¹³⁵ A buddhista-református Siklós István a Körösi Csoma név mellett állt ki, még 1964. febr. 4-én is azt írja Cs. Szabónak „zavarlak a Körösi Csoma Körrel.”

akik az említett feladatok oroszlánrészét magukra vállalták. A könyvszerkesztést, kiadást rendszerint Czigány Lóránt.¹³⁶ A Kör két atyai támogatója (Szabó Zoltán és Cs. Szabó László) az emigráció politikai és főleg szélsőséges táborán kívül minden irányban rendelkezett olyan elfogadottsággal vagy tekintéllyel, hogy kapcsolatrendszerük megkönnyítette az 56-osok amúgy is hosszú ideig természetesnek vett átjárását az irodalmi csoportok között. A Kör így a nyugati magyar irodalom és értelmiségi csoportosulások, fórumok rendszerében igen szerencsésen helyezkedett el.

A Szepsi Csombor Kör belső magja körbe járta az európai magyar diákkonferenciák és kultúrkörök szabadelőadásait, konferenciáit. A protestáns egyházak által támogatott Evangéliumi Ifjúsági Konferenciákra Cs. Szabóval a református Siklós István¹³⁷ utazgatott, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem elnöki tisztét is ő örökölte; a katolikus Pax Romana-vonalat Czigány Lóránt és Kabdebó Tamás¹³⁸ képviselte. Sárközi Mátyás¹³⁹ eljárt Luganóba a Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör (SMIKK) rendezvényeire, Gömöri György, Czigány Lóránt és Sárközi szoros kapcsolatokat tartottak fenn a bécsiekkel (Bornemissza Péter Társaság,¹⁴⁰ Bécsi Magyar Híradó, Bécsi Napló.¹⁴¹ ömörinek kitűnő kapcsolatai voltak a lengyelekkel, Amerikával és

¹³⁶ A SZCSK kiadványai – magyar sorozat: SIKLÓS István, *ember5húrral*, 1968, HANÁK Tibor, *Ideológiák és korunk*, 1969, FORRAI Eszter, *Faágak tánca*, 1969, GÖMÖRI György, *Átváltozások*, 1969, ANDRÁS Sándor, *Rohanó oázis*, 1970, ANGYAL Dávid, *Emlékezések*, 1971, WAGNER Lilla, *A negyedik Petőfi*, 1972, CZIGÁNY Magda, *Néző a képen*, 1973, CS. SZABÓ László, *Pokoltornác*, 1974, RÉVAI András, *A túlsó partról*, 1975, HORVÁTH Elemér, *A homokóra nyaka*, 1980, KARÁTSZON Endre, *Színhelyek*, 1980, ANDRÁS Sándor, *Mondolatok*, 1981, SIKLÓS István, *Csönd erdeje előtt*, 1981, FERDINANDY György, *A mosoly albuma*, 1982.

Angol sorozat: Lóránt CZIGÁNY, *Hungarica, Catalogue of the Béla Iványi-Grünwald Collection*, 1967. Magda CZIGÁNY, *Hungarian Literature in English Translation Published in Great Britain 1830-1968*, 1969. Márton FEKETE, *Prominent Hungarians Home and Abroad*, 1979.

¹³⁷ Siklós István (1936-1991) költő, műfordító, a Szepsi Csombor Kör egyik alapítója, egyik főszervezője; a BBC rádiósa, később a magyar osztály vezetője, 1990-től a Magyar Köztársaság rendkívüli és meghatalmazott követe Londonban. Ld. még CZIGÁNY Lóránt, *Triptichon SI emlékezetére = Írások Siklós Istvánról* = SIKLÓS István: *Világ Világossága (Válogatott művek)*, Bp.-London, Kézirat Kiadó, 335-381.

¹³⁸ ERDÉLYI – NOBEL, *Beszélgetés Kabdebó Tamással = Határokon járok...*, i.m., 135-145.

¹³⁹ ERDÉLYI Erzsébet – NOBEL Iván, *Beszélgetés Sárközi Mátyással = De azért itthon is maradni...*, Bp., Tárogató Kiadó, 1994, 87-102.

¹⁴⁰ Bornemissza Péter Társaság 1960-ban bécsi székhellyel alapított színvonalas kultúregyesület, amelynek titkára, Szépfalusi István tevékenysége miatt szoros kapcsolata volt az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferenciával és utódjával, az 1969-ben alapított Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemmel.

¹⁴¹ A Bécsben megjelenő Magyar Híradó heti, kéthetes, havi lap, 1957-től 1979-ig több átalakulással. Megszűnte után az Ausztriai Magyar Egyesületek kiadásban a Bécsi Napló veszi át feladatait, és emeli meg a színvonalát, különösen Hanák Tibor tevékenysége idején; e lap szerkesztőbizottságában dolgozik a győri Műhely volt főszerkesztője, Geccsényi Lajos.

az amerikai PEN-nel, Sárközinek átjárása volt London minden kultúrkörébe és PEN-klubjába. Az Irodalmi Újságba valamennyien írtak, amíg személyes ok nem volt az elfordulásra. Szabó Zoltánt Svájcba Sándor András kísérte, később Josselinbe, Szabó Zoltánhoz Czigány Lóránttal utazott. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjain Albert Pál¹⁴² és Karátson Endre,¹⁴³ a műhelyes Papp Tibor¹⁴⁴ és Nagy Pál csatlakoztak a Körből átjáró Czigány Lóránthoz és Czigány Magdához, Neményi Ninonhoz. Czigány részt vett a Magyar Műhely (Párizs) napjain, hazajárt a párizsiakkal az Anyanyelvi Konferenciákra, és kezdeményezőként részt vett a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság munkájában Gömörivel, Karátsonnal, Kibédi Varga Áronnal együtt. A Kör vonzáskörébe és ízlésvilágába tartozó párizsi Albert Pálon és Karátson Endrén kívül az Európából áttelepültek is jelen voltak ebben a körben, legalább is felolvasott műveikkel, mint András Sándor, Ferdinandy György¹⁴⁵ és Cs. Szabó költője, Horváth Elemér,¹⁴⁶ Mahopacból (USA). Siklós István kapcsolatot jelentett a Magyarországról később emigrált írótarshoz, Határ Győzőhöz,¹⁴⁷ de közeli viszonyban volt Cs. Szabóval, pedig atyai barátja csak késve fedezte fel különös lírájának az értékeit. Kabdebó Tamás „ceremóniamestere” volt Határnak (ezt öniróniával önmagáról Gömöri mondta), de Cs. Szabóval emiatt nem szakadt meg a barátságuk. Czigány Lóránt nehezen jött ki Gömörivel és Határral, de természetesen mindkét költőnek rendeztek esteket a Körben. Az amerikai Berkeley Egyetem katedráján az angliaiak egymásnak adták a kilincset a hatvanas években: Neményi Ninon, Gömöri György, András Sándor, Czigány Lóránt. Ebben az „ötven huszár” erőjátékára emlékeztető vázlatos helyzetben két dolog tűnt szembe a honi megfigyelőnek: az irodalmi élet intenzitása és az újabb nemzedékek fesztelen szabadsága.

A z ötvenhatos menekültek képviselői a lehetséges összes csatornán tartották a kapcsolatot a hazai irodalommal és szellemi élettel. Kézből kézbe adott hírekkel és

¹⁴² Albert Pál (1935-) tk. Sipos Gyula, Párizsban élő, sokoldalú modern kori irodalomtörténész, kritikus; rádiószerkesztő. Kassák-díjas.

¹⁴³ ERDÉLYI – NOBEL, *Beszélgetés Karátson Endrével = Határokon járok örökké*, Bp., Tárogató Kiadó, 1995, 52-68.

¹⁴⁴ ERDÉLYI – NOBEL, *Beszélgetés Papp Tiborral = De azért itthon is maradni...*, i.m., 205-227.

¹⁴⁵ ERDÉLYI – NOBEL, *Beszélgetés Ferdinandy Györggyel = Én otthon vagyok költő*, ua., 1993, 141-161.

¹⁴⁶ ERDÉLYI – NOBEL, *Beszélgetés Horváth Elemérrel = Várnak a kapuk*, ua., ua., 1997, 232-238.

¹⁴⁷ Határ Győző (1914-2006) helyzete nem azonos a felsoroltakéval; grandiózus élet-művével különös alakja volt a londoni irodalmi életnek és a BBC magyar osztályának. Ld. még ERDÉLYI – NOBEL, *Beszélgetés Határ Győzővel = De azért itthon is...*, i.m., 7-18.

könyvekkel, könyvajándékozással, a rádiós lehetőségek bekapcsolásával, válogatott magyar szerzők, előadók bevonásával,¹⁴⁸ az angol kapcsolatok kulturális szolgálatba állításával és a honi irodalom szemlészésével. Az igény egyszerre fogalmazódott meg 1957-58-ban a fiatalok lelkiismeretében és a tanácsadók fejében. E munkából Cs. Szabó László külön is kivette a részét, hiszen aki csak a magyarországi irodalmi-értelmiségi elitből Londonban megfordult, igyekezett találkozni vele. Ő minden vendégét alaposan kifaggatta, és e szellemi csempészforgalmat felhasználta honi könyvek beszerzésére vagy könyvcserék lebonyolítására is. A „plafonfeszítés” Péter László (London) történész által elnevezett taktikája ugyancsak az értelmiségi „légtér” tágítását jelentette, de már a honi közbeszéd befolyásolására. Az idősebbek mindvégig saját lehetőségeikkel (rádiózás, írás), a középnemzedék magyarországi tájékozódásaival, jelenlétével és honi pályatársak hivatalos meghívásával¹⁴⁹ igyekezett emelni a hazai értelmiség fölött a horizontot. Később, 1970-től főként Czigány Lóránt bevitte a nyugati magyar irodalomról való beszéd kényszerét az Anyanyelvi Konferencia kereteibe és onnan az irodalomba. Így hozzájárult a közelítés már kétoldalú mozgásához, amely Cs. Szabó Lászlóval 1980-ban hivatalosan is elindult, de maga az elmozdulás elég sok fejtörést okozott a kései aczéli kultúrpolitikának.¹⁵⁰

„Csé” a fiatalok között

Cs. Szabó László, népszerű megszólítással „Csé” közelről és jól látta a fiatalok horizonttágulását az atomkor viszonyai között. Saját fiával, az utazó „világpolgárral” folytatott terjedelmes beszélgetésében pedzett ilyen helyzeti-gondolati eltolódásokat. Sajnos, ez a *Római muzsika* párdarabjának szánt írás kimaradt a kötetekből szerkesztői

¹⁴⁸ E kezdeményezésről ld. a Szepsi Csombor Kör előadásainak összesített táblázatát a mellékletben.

¹⁴⁹ 1966-ban már hazai előadót hívtak meg a Pax Romana összejövételére, s 1967-ben a Mikes K. Kör tanulmányi napjaira is. Ld. NAGY Pál, *journal in-time,él(e)tem* 2, Kortárs K., Bp., 2002, 247.

¹⁵⁰ A nyugati magyar szellemi élet és irodalom tekintélye okozta, hogy az emigrációval már tervszerűen kellett számolnia a hatalomnak, ezt a titkos feljegyzések igazolják. 1980-ban erős emigráns élénkület lehetett tapasztalni: 250 értelmiségi nyilatkozatot írt alá a lengyel beavatkozás megelőzésére; létrejött a Recski Szövetség; az amerikai magyartanárok egyre szervezettebben, aktívabban léptek fel; az USA-ban megalakult a Demokrata Internacionálé (Csicsery-Rónai); az Occidental Press kiadta „*A forradalom Tanúi beszélnek*” c. magnófelvételt. Borbándi Gyula előadást tartott *Mit ér az emigráció, ha magyar?* címen.

megfontolások miatt, és felvétele-kézirata (ha elkészült) azóta kallódik.¹⁵¹ A Szepsi Csombor Kör 25 éve alatt a londoni Lengyel Klub dísztermében¹⁵² százket (102) alkalommal rendeztek találkozót, estet, előadást, megemlékezést, vitát vagy beszélgetést, esetleg önálló bemutatkozást, könyvnapokat. A programoknak Cs. Szabó legalább a tizedét kitöltötte, pedig a hetvenes évek második felétől már gyakran betegeskedett. Előadott Shakespeare-ről és a magyar koronaküldésről, római élményeiről és a *Római muzsikáról*, 1977-ben beszámolt New York-i látogatásáról, bemutatta új könyveit, felolvasott saját verseiből, és szívesen segédkezett mások szövegeinek interpretálásában; bevezetőt és köszöntőt mondott, hozzászólt és vitatkozott, kérdezgette a hazából érkezett vendégeket.¹⁵³ A kávéházi asztalt és a katedrát egyaránt jelentette számára ez az értő londoni közönség, amelyet küldetésének lezárulása után a nyugati magyar irodalom négy fontos műhelye között tartott számon minden krónikás. Cs. Szabó személyes hatása kétirányú volt: a felnövő fiatalokkal munkaközösségben, mint hajdanán a Nyugatosoknál, egyfajta minőséget honosított meg a nyugati magyar irodalom és művelődés őrzőhelyein.¹⁵⁴ Ezt igyekezett a diaszpóra és Magyarország, sőt a határon túli magyarok felé szétsugározni nyomtatásban és az éteren át: a Katolikus Szemle és a Látóhatár / Új Látóhatár hasábjain, az Irodalmi Újságban (alkalmanként a Magyar Műhelyben, a Szivárványban), és az olvasóknál nagyobb közönségnek a BBC magyar adásaiban.¹⁵⁵

Külön területe és élő terepe volt a vitának és a párbeszédnek a nyugati magyar művelődés 'tanulmányi hetek, napok' néven meghonosított rendezvénysorozata a Hollandiai Mikes Kelemen Körben, a Pax Romana ifjúsági konferenciáin¹⁵⁶, a Sájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Körben (később SMIKK rövidítéssel), az evangéliumi konferenciákon és az ebből kiemelkedett Európai Protestáns Magyar

¹⁵¹ Szabó András 2002-ben felszámolta londoni lakását és értelmiségi múltját: azóta globetrotter.

¹⁵² A Polish Heart Club címe: 55 Prices Gate Exhibition Road London SW 7

¹⁵³ A Szepsi Csombor Kör alkalmairól gyűjtött és rendszerezett anyag saját gyűjtés, publikálatlan, a dolgozat mellékletében megtalálható.

¹⁵⁴ Babitsi örökség ez Cs. Szabónál, ld: „a Nyugat és köre már régen kényszerült átvenni azt a szerepet, ami voltaképp egy Akadémia szerepe” = BABITS M. művei II. *Esszék, tanulmányok*, Bp. Szépirod., 1978, 49.

¹⁵⁵ Nyugdíjazása után Cs. Szabó L. bedolgozott a SZER adásaiba.

¹⁵⁶ A Pax Romana 1956 után az MEFESZ keretében, majd önállóan, 1964-től Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom néven működő európai, lényegében ökumenikus értelmiségi szervezet, tájékoztató kiadvány: 1964-1979 (München).

Szabadegyetem (EPMSZE) alkalmain.¹⁵⁷ Mint kedvelt és invenciózus előadó, Cs. Szabó László a hatvanas évektől kezdődően folyton úton volt szabad idejében: ő a repülő tanszék – szeretete mondani – talán, mert az ő korosztályának ez a megoldás annyira újszerű volt. Előadó társai e mozgalomban mind nagynevű magyar tudósok, történészek, mint a negyvenes évektől Svájcban élő vallás- és ókortörténész Kerényi Károly.¹⁵⁸ Még frissében a fiatalok érkezése után, 1959 és 1961 között vele együtt rakták le a kinti élet erkölcsi-szellemi alapköveit a fiatalok számára.¹⁵⁹

Az új nemzedék vitakészsége vagy kritikája Cs. Szabót felvillanyozta és a téma újragondolására készítette – mindenkor feltétlen híve volt a nyílt szellemi vívásnak. Véleménye az volt: az emigráns a föld sója, teljesítményének felmutatásával és a hazai torzult szellemiség korrekciójával lehet hozzájárulnia a haza hírének a gyarapításához. Ezt a nézetét Cs. Szabó az emigrációban szokatlanul erélyes hangon már 1951-ben közzétette a *Hungária* c. lapban,¹⁶⁰ akkor a látókör felszabadítására szánva, az előző emigrációk hiábavaló „önegyletesdije”¹⁶¹ ellen. Amikorra az ötvenhatos fiatalok, köztük a diákként érkezett írójelöltek ambícióikkal jelentkeztek, már két londoni „mentor” segítette őket az eligazodásban. Szabó Zoltán az extraterritoriális tudat, a ’hazán kívüli elvszerű hűség’ kialakításában végzett alapozó-tisztázó munkát, Cs. Szabó László a szellemi és írói

¹⁵⁷ Az EPMSZE Cs. Szabó életében 14 találkozót rendezett 1971-től, sorrendben a következő címek alatt: *Hogy mindnyájan egyek legyenek; Nemzeti kisebbség – kisebbségi egyház Közép-Európában; Hit-tudomány a holnap szolgálatában; Egyéni és közösségi megújulás; Miért éppen Jézus?; Ember és város; Kettős szellemi erőterben; Csak tiszta forrásból; Magyar magatartás egykor és ma; Tolerancia és pluralitás a jövő életformájában; Lengyel-magyar történelmi kapcsolatok; Reformáció – értékváltozás, A lélek erőterében.*

¹⁵⁸ BERCELLY László, Kerényi Károly – most és korábban, *Vallástud. Szle*, 2009/4, 163-187.

„Kurtának-furcsának találtam Borbándi Gyula Kerényiről táplált véleményét az 45 utáni magyar emigráció-ról írt könyvében. Mintha visszavonult szobatudós lett volna, ezt írja róla: „tudományos munkásságot folytatott, az emigráns közéletben nem vett részt. Valójában soha nem sajnálta a fáradságot, hogy az 1956-ban kiözönlött fiatalokat felkeresse, és kapcsolatba léphessen velük. A katolikus Pax omana összejövetelekre is elvándorolt Trysilbe, Norvégiába a Mikes Kelemen Kör szejövetelére (1960 áprilisában), de más alkalmak-kal is felkereste a szétszóródott ülföldi magyar fiatalságot. Még egy külön elméletet is dolgozott ki nekik, a több pátria elméletet, melynek ő maga volt élő példája. Csak annyiban van igaza Borbándinak, hogy szerve-zett politikai mozgalmaktól mindig tartózkodott. Jól tudta, mire vezették Európát.”

166.

¹⁵⁹ KERÉNYI Károly, *Hangunk a világnak*, IÚ, 1962. júl. 15. 1 és 3.

Ld. még: CS. SZABÓ László, *A humanista garabonciás*, ÚL, 1961, 203-207.

¹⁶⁰ Münchenben kiadott újság (1948-1956), szakadással létrejött utódlapja a mérsékeltebb hangú Új Hungária (1953-1971) az Új Magyarság hajdani szerkesztőjének irányításával.

Cs. Szabó utóbbi szerzője maradt.

¹⁶¹ Ld. CS. SZABÓ L., *A belső vár* (A magyar könyv hiánya az emigrációban.) Új Hungária, 1951, jún, 8.

felelősség ébrentartásában volt megbízható segítőtárs és példa. Közülük Ferdinandy György, a később Európától távolra került író jegyezte fel *A század tanúja* című Cs. Szabó-recenziójában ennek a mintegy „osztályfőnöki” programnak a megvalósulásáról: „Kevés ember lehet nálam hálásabb 56-ért; a ma már középkorú, 2 nyelvű nemzedék olyan szellemi hazát kanyarított körém... amelyet én otthon is kívántam magamnak.”¹⁶²

A magyar emigráció történetében valóban példa nélkül való fejlemény, ami az 56-os diákok legjobbjával történt. Demokratikus szellemiségű és kritikus szemű, a modern kor iránt érzékeny, a befogadó ország értelmiségével egy sorban képzett, két vagy több kultúrába beilleszkedett (emigráns eredetű) értelmiség vált az 56-os egyetemistákból. Az első posztkommunista értelmiség, amelyik párhuzamosan létezett a még működő szocializmus korszakával, a nyugat szellemi közegében és legjobb értelmiségi színvonalán. Amelynek tagjai ugyanúgy, mint ahogy a Szepsi Csombor Kör kiadványaiban olvasható nyilatkozatban áll: „Nem tűztek maguk elé hangzatos művészeti, irodalmi vagy politikai célokat, mert nem hisznek a mindenkire érvényes világmegváltó eszmékben.”¹⁶³ Ennek jelentőségét a reform-kommunista vagy ellenzéki, ill. emigrációban élő más közép-európai intellektuelek talán hamarabb megértették, mint maga az itthon maradt hivatalos Magyarország.

Az elődöktől megkülönböztette őket az emigrációs magatartás másfélesége: nem ’képviselni’ akarnak - hangoztatták, hanem használni, mégpedig az idegenben látott, hallott tudománnyal, akárcsak a néhai peregrinus diákok. Ilyen értelemben tanulmányútnak tekintették kint tartózkodásukat, függetlenül attól, hogy milyen módon térhettek haza. A jelen megértéséhez pedig nem az aktuális politikai cselekvés, hanem a történelmi megértés példáihoz folyamodtak, s ehhez az angliai emigráció előző hullámaiban érkezettek között bőven találtak mintát (Iványi-Grünwald Béláé, Cs. Szabóét, Szabó Zoltánét). Ősöket és társakat kerestek tehát bizonyos magatartás-fajtákban, noha apátlan nemzedéknek mondták magukat, szuverén gondolkodásukat jellemezve. Egyikük-másikuk története sorsszerű: ketten közülük, Gömöri György¹⁶⁴ és András Sándor, tk. Sándor András¹⁶⁵ a magyar

¹⁶² FERDINANDY György, *Az Osztályfőnök Úr emlékezete*, Forrás. 2005. nov. Uő, *A század tanúja*, ÜL, 1984, 1, 116-119.

¹⁶³ A nyilatkozat minden Szepsi Csombor Kör által kiadott kötet záró oldalán megtalálható.

¹⁶⁴ ERDÉLYI Erzsébet – NOBEL Iván, *Beszélgetés Gömöri Györggyel = Várnak a kapuk*, Bp., Tárogató Kiadó, 1997, 202-210.

egyetemisták forradalmi nyilatkozatát juttatták el az Oxford Mall, a Manchester Guardian, a Daily Telegraph hasábjaira, és így kerültek ki, s egyúttal az egyetemekre, immár véglegesen. Amilyen hirtelen váltak politizáló felnőttekké a forradalomban, ugyanilyen gyorsan fordultak el a politikától a szellem és tudás felé, anélkül, hogy cserbenhagyták volna ötvenhatot. E folyamat megerősítésében és támogatásában volt az „örök peregrinus”¹⁶⁶ lelkületű Cs. Szabó László írónak, hallatlan szerepe. Esszéiben, tanulmányaiban és új műfajú írásaiban (hangjáték, prózavers)¹⁶⁷ és előadásain mindvégig sajátos horizonttágítást végzett. Példát mutatott a fiataloknak a felfedező kíváncsiságra, és követte őket a felfedezések és a modernizmus útjain, legalább kíváncsiságból a Magyar Műhelytől az Arkániumig és a Szivárványig,¹⁶⁸ kritikával szolgálta saját hangjuk megtalálását.

Minden pénzét utazásokra vagy könyvekre költötte, és két-három évenként megírt, összeállított egy-egy kötetet, amely mind tágasabb körökben járta körül visszatérő témáit: 1960: *Halfejú pásztorbot* (görög úti élmények); 1963: *Ország és irodalom* (magyar irodalomtörténet); 1966: *A nyomozás* (szentföldi utazás); 1968: *Hunok Nyugaton* (Illyés Gyuláról); 1970: *Római muzsika (felesége halála után)*; 1972: *Száz arany esztendő* (angol festészet); 1973: *Petőfiék*; 1974: *Pokoltornác* (próza-versek); 1976: *A gyanútlanok* (öt hangjáték, egy elbeszélés); 1977: *Két tükör közt* (beszélgetések a századról és az irodalomról); 1979: *Vérző fantomok* (elbeszélések). Könyveiben „nem leírja, konkrét részletekből összerakni vagy meghatározni igyekszik a tárgyat, hanem a maga élményét adja át róla, leplezetlen szubjektivitással, szenvedélyes gesztusokkal, intuitív szépírói eszközökkel, önmagát is belekomponálva, sőt beledramatizálva a képbe.”¹⁶⁹ Cs. Szabó László életrajzi kötete címének szánta eredetileg és szívesen nevezte magát a század tanújának, mert benne utolsó percig élt a kíváncsiság és a megértés vágya. Magatartásának

¹⁶⁵ ERDÉLYI Erzsébet – NOBEL Iván, *Beszélgetés András Sándorral = De azért itthon is maradni*, uo., ua., 1994,

¹⁶⁶ CS. SZABÓ László, *Peregrinus hazatérőben*, Kortárs, 1981, 8. Uő, *Kétnyelvűen - kettős kötésben*, uo. 1983, 4.

¹⁶⁷ *Pokoltornác*, próza-versek, London, Szepsi Csombor Kör, 1974; *Vérző fantomok*, hangjátékok és elb., München, Auróra, 1979; *A gyanútlanok*, elb., és hangjáték Bern, EPMSZE, 1976.

¹⁶⁸ A Magyar Műhely párizsi neoavantgárd folyóirat, az Arkánium neoavantgárd- dekonstruktivista amerikai magyar folyóirat, a Szivárvány, Módszi Ferenc chicagói, vegyes anyagokat publikáló irodalmi folyóirata.

¹⁶⁹ VAJDA Miklós: Cs. Szabó László – Egy író, három élet. *Újhold évkönyv, I-II*, 1987, 1. 222–247; 1987, 2. 286–319.

és esszéírói munkásságának a tizenkilencedikből a huszonegyedik századba átvihető értéke, hogy örökösen a nagyobb, a mélyebb, az időben érvényes összefüggések felé terelte olvasói figyelmét, miközben sohasem mondott le a részletek bizonyító erejű felvillantásáról.

Hazatérés - Üzenet könyvekben

Noha az aczéli korszak kultúrpolitikája szeretett volna eredményeket felmutatni az „olvadásban”, a fentebb már bemutatott író még a látszatát is kerülte arra, hogy eszközül szegődjön ennek az akaratnak. Ezért hatott őszinte megkönnyebbülésként a hír azok számára, akik ismerték és hazavárták, hogy Cs. Szabó László műveivel, életművével, levélhagyatékával és könyvtárával az 1980-as évtől kezdődően lépésenként hazatérhet.¹⁷⁰ Ez a történet akár külön fejezetet érdemelne. Legelőször tehát, a magyarországi hivatalosság gondolt arra, hogy tájékozódni kellene, milyen feltételekkel lehetne kiadni Cs. Szabó László Shakespeare-tanulmányait. Az emigrációval kapcsolatos terveket (gondosan pontokba szedve) a magyar titkosszolgálat készítette, feltehetően 1970 körül, mivel a dosszié anyagát 1971-ben lezárták.¹⁷¹ Ha Cs. Szabó László kezébe juthatott volna ez a dokumentum, bizonyára elismerően gratulál az urak hozzáértéséhez, mert valóban páratlan értéket halmozott fel esszéiben.

Cs. Szabó László saját akaratából, hazajövetelét feltételekhez kötve (1. ha a magyar hadsereg nem vonul be Lengyelországba, 2. szabadon megjelenhet itthon) jött haza, Magyarországra. 31 év után legelőször 1980-ban és azt követően még négy ízben, Budapesten váratlanul bekövetkezett halála előtt. Elhatározását jól megfontolta, mert az emigráció íratlan szabályai szerint, amíg az ország nem dönthet szabadon önmagáról, emigráns legfeljebb súlyos magánokból tesz engedményeket. Az emigráns jobboldal évekig értetlenkedett és mocskolódott éppen erre hivatkozva. Cs. Szabó László, kísérője,

¹⁷⁰ BENKE György, *Cs. Szabó László Sárospatakon*, Széphalom, 1986, 129-140; LINTNER Sándor, *Az író hagyatéka, Cs. Szabó-gyűjtemény Patakon*, Magyar Hírek, 1986, ápr. 10, 18-19; PETRŐCZI Éva, „Most már nincsen távol, csak közel,” *Cs. Szabó László hagyatéka és síremléke Sárospatakon*, MN, 1988, okt. 20, 7.

¹⁷¹ Az anyagot a „Dover” angliai magyar emigráns dossziében található a Történeti Hivatalban, 1971-es bejegyzése: „évek óta nem került anyag berakásra, nincs jelentősége további fenntartásának. Demtsa Pál MNVK alezr. csop.f. i.h. –nek köszöni az anyagokat Rajnai Sándor főcsopf. r.ezr. Fontosabb tételei: BM III/I-1-B. alosztály, összefoglaló jelentés, 1966; „Költő” fedőnevű személy jelentése 1967. máj.4-jún. 12-ig; jelentések a III/II. csoportfőnökség részére 1967. okt.; „Emigráció” címmel hat pontos cselekvési program 10 oldalas emlékeztetővel, amelyben Cs. Szabó a 3. helyen szerepel: „Megvizsgálni Cs. Szabó Shakespeare - tanulmányait, kiválasztani azokat, amelyek itthon kiadásra alkalmasak lehetnek és mérlegelni esetleges kiadásuk célszerűségét.” 1967. okt. 24., nov.1., dec. 6.:jelentés Illyésről és a Szepsi Csombor Köréről, annak szerepéről, 69/Y-494/67. Beépített személy: Szabó Zoltán és Cs. Szabó L. fogorvosa, de az anyaga nem értékelhető.

Hunyor Katalin így emlékezett az író hazalátogatásának első mozzanataira: „Amikor beértünk Sopronba, azonnal azt kérdezte: hol lehet egy jó kávé inni? A világ legtermészetesebb módján, semmi különös meghatottság nem volt benne. Remek kávé ittunk, aztán elkezdte mutatni nekem Sopront, és magyarázott. Én nem tudtam akkor, hogy az első írása, ami megjelent, a *Soproni séták* volt. Tehát ő az emlékei után ment és rögtön kezdte nekem magyarázni Sopront. Azonnal tanított, belépett és öt perc múlva már tanított. Megkért, hogy vigyem el Cenkre, Széchenyi sírjához, mert nagyon rajongott Széchenyiért. Azt mondja: nézze, akkor nem volt autóm és abban az időben az ember nehezebben utazott, sose jutottam el Cenkre, pedig mindig szerettem volna tiszteletemet tenni. Hát így történt a bejövétel: Sopron, magyarázat, utána Cenk és Széchenyi sírja.”

Legelső útja Nagycenkre vezetett és ismét itthon érezte magát. Az emlékidéző hegyaljai körúton Cs. Szabó László ellátogatott „Sárospatakra, mert Ujszászy Kálmánnal¹⁷² akart találkozni. Sétálgattak a kertben, Ujszászyéknak a kertje mellett van közvetlenül a sárospataki temető. Egy kiskapun át lehet menni a temetőbe, nagyon szép temető, gyönyörű régi gesztenyefákkal. Csé megállt és azt mondta: itt kellene feküdnöm. Természetesen a kollégiumban és a nagy könyvtárban is voltunk, és mikor megállt a könyvtárban és körülnézett, azt mondta: igaz, ide kell jöjjön a könyvtár. Amiről már Londonban is szó volt”¹⁷³ véglegesen eldöntötte, hogy – ha nem nyugodhat a Házsongárdi temetőben – testét Sárospatakon helyezték örök nyugalomra, mert hiszen könyvtári hagyatékának az őrzését szintén elvállalta a református Nagykönyvtár, akkor a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek autonóm intézményeként.¹⁷⁴ Cs. Szabó László lépése tett volt a maga idején, a nyugati irodalom tekintélyes képviselőjének gesztusa – nem a hivatalos Magyarország, hanem a magyarság (írók-olvasók), az irodalmi nemzet felé.¹⁷⁵ Kifejezte és könnyen megértette ezt a hazaiakkal, hogy az író vendéglátója két ízben Illyés Gyula mint magánember volt. Egyik naplóbejegyzésében Illyés szokásától eltérően hosszabban ír arról a találkozóról, amelyet

¹⁷² Ujszászy Kálmán (1902-1994) a Tiszáninneni Református Egyházkerület világi elnöke fiatal professzora volt a sárospataki Református Akadémiának, amikor Cs. Szabó László több ízben Sárospatakra látogatott (1946-ban és 1947-ben). Ld. *Őszi napok Patakon*

¹⁷³ 2 [Legenda Cs. Szabó Lászlóról](#), (I-II), Vig, 2004, 12, 937-948; I, 61.

¹⁷⁴ BARANYAI Katalin, *Cs. Szabó László könyvtára*, Nyelvünk és Kultúránk, 74. (Elhangzott az író tiszteletére rendezett emlékkonferencián, Sárospatakon, 1988. okt.11.)

¹⁷⁵ SÁRKÖZI Máttyás, *Utolsó látogatás*, IÚ, 1985, 1, 3.

Cs. Szabó Illyés lányával összebeszélve tudott eléggé csendesen lebonyolítani: „megkérte Ikát, hívjanak meg ...néhányat az ő korosztályukból. Kíváncsi a gondolkodásukra. Tíz-egynéhány történész, szociológus, művészettörténész gyűlt össze nálunk ...Megfordult a helyzet, ők voltak kíváncsiak a két világháború közti szellem és társadalom világára: ők kérdeztek. Ritkán éreztem, mi is az Idő! Mintha „ifjúságunk” idején mi Jókaival ültünk volna beszélgetésre a 48-as világról.”¹⁷⁶ Az 1981. májusi bejegyzés érzékelteti egyrészt a magyarországi fiatal értelmiségiek felfokozott érdeklődését a közelmúlt iránt, másrészt azt a döbbenetet is, amelyet a megszakíttóságában feltárulkozó helyzet okozott a világtól már elvonulóban levő és eleve másként szituált hazai barátnak. Illyés Gyula másik lejegyzésre méltó felismerése az ifjúkori író társsal kapcsolatosan ugyancsak az 1981-es vendéglátás napjaiból, hogy „Az évtizedek úgy hasonlónak köszöriülték a látásmódunkat, hogy szinte nagyító szemüveggént használhatom a szemét (ti. a Cs. Szabóét).”¹⁷⁷ E két mozzanattal némiképpen érzékeltetni lehet a Cs. Szabó László személyében egymásra találó vagy találkozó szellemi mozgások, igények energiáit. Így könnyebben érthető a mai fiatalok számára, hogy Cs. Szabó László temetése 1984 októberében Sárospatakon az akkori értelmiségi-irodalmi ellenzék tiszteletet parancsoló kiállításának számított a meg nem osztható írói életút és magyar irodalom mellett.¹⁷⁸

A hazatérés mai perspektívából már egészen másként fest. Cs. Szabó László „antennás ember”¹⁷⁹ volt, tudása és világlátása miatt általában jó prognózisokat készített. Lépését tehát nem elsősorban az öregkori nosztalgia, a búcsúzás szándéka vezérelte – jóllehet beleszámíthatjuk ezt is. Láttam, hogy a nyugati magyar irodalom sorsa – minőségétől függetlenül – bizonytalan. Nem a hazaiak elzárkózása miatt, ez történelmi kérdés, hanem mert nincs (s ne legyen ! – mondta) utánpótlása a következő nemzedékekben, akkor pedig elfogy az olvasó, az a kevés is. A hazai szellemi hálózatba kerüléshez viszont jelenlétre van szükség: a könyveket kell hazahozni, azokban nem vész el a jel, az üzenet – és itt térünk vissza Cs. Szabó harminc éves gondolatmenetéhez: a kizárólag folytonosságában sebezhetetlen és oszthatatlan irodalom képéhez. 1975-ben Cs.

¹⁷⁶ ILLYÉS Gyula *Naplójegyzetek 1981-1983, i.m.*, 62.

¹⁷⁷ ILLYÉS, i.m., 39.

¹⁷⁸ CSOÓRI Sándor, *Nem hiszünk a halálnak*; Elhangzott Cs.Sz.L. temetésén, Sp., 1984. okt. 5.

Megjelent: Cs. Szabó halálára, *Alföld*, 1985, 1, 84-86.

VAJDA Miklós, *Ex Britannia redemptio*, *Élet és Irodalom*, 1984. okt. 5.

¹⁷⁹ CS. SZABÓ László, *Római muzsika*, Bp., Magvető, 1988. 298.

Szabó László a HMKK találkozóján „Még vagyunk” címmel tartott előadásában,¹⁸⁰ mérleget készítve a nyugati magyar irodalom helyzetéről, nem kerülte ki ezt az alapproblémát. Magára érvényesen azt a józanságra intő tényt említette, hogy neki már ’49-ben sikerült szembesülnie azzal, hogy hontalan menekülttársai „jobbára nem is cinkostársai, hazájában sem ők olvasták”. A magyarországi konszolidációval kapcsolatosan pedig kimondta: „Ne áltassuk magunkat, 1965 és 75 között nagy változás történt a kárunkra, megviselhet gyöngébb lelkeket, még el is némíthatja. Mialatt idekint lassan morzsolódik az olvasótábor, a hazában szép csendesen elejtenek azok, akikben bízunk s bízhattunk, mert rosszabbul ment nekik... Mindez nem jelenti azt, hogy lebecsülnek... Amit írunk, elvileg fontosabb az otthoni, mint a külföldi magyar és az idegen olvasóknak, fordításban...” Itt hangzott el az a sokat emlegetett mondat Cs. Szabó László szájából, hogy „Ezt az irodalmat kizárólag az idegenbe települt magyar olvasók közönye fojthatja meg.”¹⁸¹

A legső itthoni körút 1980-ban siker- és élményözön volt. Fényképek árulkodnak a fiatalabb hazai pályatársak rendkívüli, minden szót felszívó figyelméről; a Képzőművészeti Főiskolán tartott rendkívüli előadáson¹⁸² fűrtökben lógtak az emberek, és a magas feszültségű szellemi légkörben szinte egy szuszra megszületett a *Görögökről* c. esszéfüzér váza.¹⁸³ Erre a bravúros teljesítményre a művelődéstörténet hazai sorsa miatt kizárólag Cs. Szabó László lehetett akkor képes – már önmagában ezért is megérte volna hazajönnie – nekünk érte meg, az olvasóknak. Szerencsére az 1970-es évek második felétől egyre súlyosbodó betegségben szenvedő írónak még volt ereje és ideje arra, hogy novelláiból és esszéiből köteteket válogasson, így jelent meg az *Alkalom* és az *Őrzők* c. esszégyűjtemény, a *Közel s távol* c. novellás kötet, és- ha nem is befejezetten – az említett *Görögökről* és a *Shakespeare* c. kötet.

Óriási nyeresége a magyar irodalomnak, hogy a felbomlóban lévő szocialista kultúr/politika korában ezek a kötetek még a könyvtárak polcaira kerültek. Ismételnünk

¹⁸⁰ Uő, *Még vagyunk* = *Az embernek próbája*, HMKK, 1976, 10-36.

¹⁸¹ Uő, i.m.

¹⁸² Az előadás hangfelvételét közzé tette a Cs. Szabó László könyvtára c. CD-ROM, a Sárospataki Református Kollégium kiadásában (összeállította és szövegekkel ellátta BARANYAI Katalin).

¹⁸³ Az egyes esszék elkészülésük sorrendjében a Nagyvilágban jelentek meg 1981-1982-ben.

kell: Cs. Szabó László sárospataki temetése 1984 októberében¹⁸⁴ még a nemzet csendes kézfogásának látszott a gyász alkalmából. Az 1990-es évek és napjaink egyre inkább piaci világában olyan kvalitásos író, mint Cs. Szabó már nehezen lehet kiadni. A könyvekben viszont a szellemi eszencia megmarad, legalább is azok számára, akik hisznek benne. Cs. Szabó Lászlónak sohasem volt széles olvasótábora, idéztük, csak kicsi szektája. Könyvei egy időre eltűntek a boltokból, az antikváriumokban bizonyos kötetei fellelhetetlenek – a szekta tehát, ha zsugorodott is, valamennyire újratermelődött.

Cs. Szabó íróként későn érő alkatnak tartotta magát - pontosan tudta, hogy életművének az értékesebb felét ötvenéves kora után, főleg 1960-tól írta. Az irodalomtörténet tartozik még a teljes elszámolással, de átvette és értelmezi Cs. Szabó „írói hagyatékát.” Tizenöt önálló kötet az emigrációban, nem számítva a hazatérése után Magyarországon kiadott válogatásokat. Ennek a terjedelmes életműnek a java esszé vagy annak valamely változata, tanulmánnyá fejlesztett képzőművészeti, színházi vagy irodalmi tanulmány. Irodalomkritikusi termése folyóiratokban maradt, publicisztikája a BBC hangszalagjain¹⁸⁵ és lapokban, levelezését és 1980. október 1-jén a Képzőművészeti Főiskolán tartott előadásának a felvételét –a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi. Az emigrációban Cs. Szabó László vállalt szerkesztői, fordítói feladatokat, előszókat írt külföldi válogatások elé, tartotta a kapcsolatot az emigráció mindeneseivel. Londoni lakása kikötőpontja volt a hazai irodalomnak,¹⁸⁶ és ide érkeztek eligazítást kérni vagy tanácskozni a barátok, tiszteletüket kifejezni a fiatalok; szavaiból erőt merítettek a leszakadt részekből a kisebbségi sorban élők, minden korosztályból. Ugyanez érvényes a magyarországi barátoknak írt levelekre.

A londoni lakás¹⁸⁷ garázsában elhelyezett tizenegyezer kötetes Cs. Szabó-könyvtárnak volt/van egy olyan szelete, amely a magyar irodalom korrekciós ösztönéről

¹⁸⁴ CSOÓRI Sándor, *Búcsúszavak Cs. Szabó Lászlótól*, elhangz. az író temetésén, Sárospatakon, 1984. okt. 5.

VAJDA Miklós, *Ex Britannia redemptio*, Cs. Sz. L. halálára ÉI, 1984, 40; ILLÉS Endre: *Pataki rekviem*, uo, 1984, 41.

¹⁸⁵ A felvételek egy része, rendezetlen állapotban az OSZK Történeti Interjúk Tárában található.

¹⁸⁶ A Cs. Szabó-könyvtár könyveinek egy tizede dedikált példány, s ebből legalább a könyvek egy harmada - majdnem a fele a hazai irodalom kézjegyeit viseli.

¹⁸⁷ TÓBIÁS Áron, *Cs. Szabó László londoni otthonai*, Olvasó Nép, 35. 1988, X, 1.

tanúskodik. A hazából dedikálással¹⁸⁸ vagy egyenesen a kiadótól, ajándékként küldött könyvek kirajzolnak egy olyan minőségi térképet, amely a korabeli hivatalos értékrendtől eltérő képet mutat. A Cs. Szabó-könyvtár polcain a sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában így a magyar irodalomnak a valójában sohasem volt egysége tapasztalható: nincs feldarabolva, letagadva a múlt, az írás rangján mindenki bekerülhet¹⁸⁹ határon innen és túl, világnézettől függetlenül. A könyvgyűjtemény egésze pedig egy olyan írói életműhöz tartozó szellemi háttér anyagi hordozója, amely képes lehet az idők hullámverésén átmenteni a magyar és az egyetemes, főleg az európai kultúrához tartozó humanista értékeket. A könyvtár blokkjai és rétegei az alkotó munkájához kapcsolódóan jöttek létre, de végül a gyűjtemény egésze egy szisztematikusan építkező, öt nyelven olvasó író állásfoglalása a műveltség és művelődés értékeiről és lehetőségeiről. Az embert szolgáló humán tudás kiválasztása a tradícióból. Mivel a gyűjteményt adományozásával tudatosan a hazai ifjúság hasznára akarta fordítani, ez a peidagogos lelkületű író legfőbb üzenete a jövőnek.

*Kortárs tabló el(ő)tűnőben*¹⁹⁰

Ha időleges retusálások után ismét a magyar irodalomnak az Erdélyitől és Sinkától Szentkuthyig végigrajzolható nemzedéki tablójára szeretnénk visszahelyezni Cs. Szabó Lászlót, a negyvenes években valahol középen, a Babits-tanítványok, Illyés Gyula, Halász Gábor és Szerb Antal és Kerecsényi Dezső között; Márai Sándor közelében lenne a helye. Kéznyújtásnyira Sárközi Györgytől és közel Szabó Lőrincchez, rálátással Németh Lászlóra és József Attilára, egy szemhunyorításnyira Tamási Árontól, mégis a konzervatív reformerek látómezejében.¹⁹¹ Az esszéíró Halász Gábor, Szerb Antal, Hevesi András, a

¹⁸⁸ A Magyarországról származó könyveknek nagyjából a tizede dedikációval érkezett, de a bejegyzéseknek a pontos feltüntetését a könyvek leírásakor a feldolgozás nehézségei miatt nem mindig lehetett megoldani.

¹⁸⁹ A könyvek útjáról ld. CS. SZABÓ László Lengyel Balázshoz, levél, London, 1966. nov. 8. és 1966. dec. 28. = *Lengyel Balázs leveleskönyve, /Újhold és régi mesterek/,* szerk. BUDA Attila, Enciklopédia K., 1999, 65-66.

¹⁹⁰ A 'tabló' vázlatként szolgál a dolgozat további fejezetei elé, a teljesség igénye nélkül készült, kizárólag az ismét előkerülő szereplőket nevezi meg név szerint.

¹⁹¹ Cs. Szabó László Szekfű Gyula és Teleki Pál köreihez is kapcsolódott, személyes barátságban volt Joó Tibor történésszel, a modern konzervativizmus ígéretes tehetségével.

költő Sárközi György és a szerkesztő Balogh József¹⁹² személyében Cs. Szabó pályatársait és barátait veszítette el a háború végére. Nemzedéki búcsúja 1946-ban a *Két part* c. esszékötetben a társaknak és a háború előtti kor jobb kilátásainak egyaránt szólt: a demokratikus és liberális polgári irodalom (Nyugat) és a népi mozgalom (Válasz) hagyományait, értékeit egyaránt vállaló nemzeti-liberális összefogás (Magyar Csillag) reményeit temette Cs. Szabó. Minőségelvű ember lévén, e korszak két költőjéről (József Attila, Szabó Lőrinc) már a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetőjeként megérezte,¹⁹³ hogy az ő verseikben fordult egyet a magyar költészet finom szerkezete: ez az irodalomtörténeti értékelés ma is helytálló. Márai kezdetben Cs. Szabó iránytűje és példája volt, később már nem várta tőle a kor nagy magyar regényét, és az emigrációban sem kerültek közel egymáshoz. Németh László prófétai lobogásával Cs. Szabó sohasem tudott azonosulni, de mindkettejüknek jelentős szerep jutott a nemzedék formálásában, ezért (ha nem is személyesen) gyakran kerültek vitába egymással. A magyarság szerepének európai megítéléséről - évtizedekig tartó viták után – végül rokon gondolatot konstruáltak: „egy népnél sem vagyunk alábbvalók. Önitéletünkben tartunk ki mellette. Tud rólunk a világ annyit, amennyit: minél több, annál jobb, de mi elsősorban egymásért vagyunk.”¹⁹⁴

Illyés Gyula és Cs. Szabó László között kötődő barátsággá izmosodott az a kölcsönös tisztelet, amely a harmincas évektől nemzedéki, olykor komoly fegyvertársi viszonyban tartotta őket. Amikor a hazai irodalom tekintélyének számító Illyés hol lopva, hol félszabadon felkereste az emigrációban élő Cs. Szabó Lászlót, a nyugati magyar irodalom vitán felül álló íróját Londonban (vagy útközben máshol), mindig egy szét- és kettészakított kép összetartozó részeit illesztgették egybe tudatosan. Ahogyan 1964 végén Bécsben, Cs. Szabó szerzői estjén a Palais Pálffyban egy függöny mögül kifelé fülelve végig ott ült Illyés, úgy figyelt a hazai magyar irodalom a független kintire, különösen 1956 után. Cs. Szabó László 1962-ben *Hunok Nyugaton* címmel írta meg közös, háború utáni emlékeiket, így fejezve ki az „összetartozás-tudat” kölcsönösségét. A nemes gesztust a népi mozgalom író-publicistája, Szabó Zoltán, kettejük közös barátja kezdeményezte –

¹⁹² CS. SZABÓ László, *Balogh József – művelődéstörténetünk elfelejtett személyisége = Elvesztett otthonok*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2003, 28-34.

¹⁹³ Cs. Szabó levelezése a rádiós versműsorokról Szabó Lőrincsel a megértésre-elismerésre épülő és jól működő munkakapcsolatot érzékelteti, ld. 1935. okt. 30-i levelét MOL, K 613, 520.

¹⁹⁴ CS. SZABÓ, *Azért is! Három beszélgetés Urbán Györggyel = Hűlő árnyékban*, uo. ua., 282.

így formált szerepekből sorsot a történelem. Az emigrációs pályaszakasz képzeletbeli csoportfényképén ugyanis mindenképpen a londoni sorstárs és (még itthonról) barát, állna közvetlenül Cs. Szabó mellett. Ők ketten kiegyensúlyozó és kiegészítő szerepkörben segítették a vonzáskörükben élő fiatalabb, ötvenhatos pályatársakat, hogy olyan szellemi hazát teremthessenek maguk köré, amilyenről otthon álmodni se mertek. A fiatalok viszont már a befogadó országbeli nemzedéktársakkal is osztozhattak a látóhatár tágasságán – ez inspirálóan visszahatott az atyai barátokra.

A hatvanas évek közepére folyóiratok működtetői és szerkesztői, az értelmiségi és ifjúsági körök, ill. tanulmányi napok és hetek szervezői alakították ki¹⁹⁵ a magyar irodalom önálló intézményi kereteit Nyugaton. Ők, mint Békés Gellért; Borbándi Gyula – Molnár József; Méray Tibor – Enczi Endre; Papp Tibor – Nagy Pál, a Hollandiai Mikes Kelemen Kör és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem vezetői, Tóth Miklós, Kibédi Varga Áron és a bécsi Szépfalusi István, továbbá a szellemi értékeiket minden lehetséges fórumon a diaszpóra hasznára felmutató kiváló és tudós magyarok képeznék a nyugati magyar irodalom tablójának a hátterét: úgy mint Kerényi Károly és a történészek, Angyal Dávid, Iványi-Grünwald Béla, Deér István, Borsody István, Hanák Tibor, továbbá papok-teológusok, egyetemi tanárok, magyarságkutatók és zenészek. Cs. Szabó László közelében azok, akik elismerték két alaptételét: (1.) hogy egyetlen magyar irodalom van, amelybe kizárólag írásaival lép be valaki, és (2.) hogy a magyar kis nép, nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy hamis tudata legyen önmagáról.

A nyugati magyar irodalmi résztablóján a felsoroltak előterében az un. középnemzedék Bikich Gábor, Csokits János, Kibédi Varga Áron és széles sávban az 56-osokból kinőtt nemzedék foglalna helyet: Czigány Lóránt, Siklós István, Sárközi Mátyás, Gömöri György, Péter László, Márton László, Krassó Miklós, Horváth Elemér, Bakucz József és András Sándor Amerikából, Karátson Endre és Albert Pál Párizsból, Ferdinandy György Puerto Ricoból, a párizsi, az amerikai neoavantgárdok, mint Kemenes Géfin László; sőt a konzervatívok vagy kiszakadók is, mint Márton László. Nyugodt lélekkel odaállhatna a centrum közelébe Határ Győző az idősebbek közül, akivel nem voltak

¹⁹⁵ Ld. BORBÁNDI, *Tanulmányi konferenciák anyaga = Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia, i.m., 565-568.*

barátságban, de a nyelvzseni Cs. Szabót mindig csodálatra készítette.¹⁹⁶ Márai Sándor is ott lenne a kép egyik távoli pontján, talán biccentene. A nem magyar nyelven író liberális nemzedéktársak (Koestler Arthur, Mikes György) a történelemben-politikában vagy a művészettörténetben jártas „Csét;” az említett nemzetközi hírű mitológiai kutató Kerényi Károly és a művészettörténész Tolnay Károly, a BBC-beli író- és más munkatársak az európai képzőművészeti és színházi kultúrában élenjáró esszéíró, vagy a kultúrát közvetítő író exponálnak (Gara László, Tábori Pál, Makkai Ádám). „Hungaromán” angol, francia és olasz írók-történészek, mint A. Macartney, G. Cushing, Mervyn Jones, Francois Gachot¹⁹⁷ vagy Paolo Santarcangeli,¹⁹⁸ Folco Tempesti és az építész Roberto Papini¹⁹⁹ a kultúrák tolmácsára utalnának a háttérből. És ha jobban megnéznénk, ekkor derülhetne ki, hogy ez a kép még mindig csak egy részlet a magyar irodalomról. Egyrészt további alakok hívhatók még elő körös-körül: erdélyiek (akiknek társaságában Cs. Szabó újra meg újra gyökereire érzett: Sütő András, Kányádi Sándor, Fodor Sándor, Szöcs Géza, Veress Dániel, Kántor Lajos; hazaiak és felvidékiek, a Vajdaságból valók és Amerikába elszármazottak – életkorra és műfajra való tekintet nélkül. A hazaiak kézfogását nemcsak Tamási és Illyés és a régi tablóról megmaradt kortársak-barátok, hozzák, Vas István és Ottlik, Weöres, hanem fiatalabbak, Mészöly Miklós, az Újhold teljes csapata, élen Pilinszkyvel és Nemes Nagy Ágnessel; Csoóri Sándor, és mindazok a hazából, akik a minőségelvű, szuverén és teljes magyar irodalom folytonosságának őrzőjétől hitelesítést kap/hat/tak; még olyanok is, akikkel csupán a könyvek és a levelezés útján kötött ismeretséget Kazinczy és Batsányi késői, Londonba sodródott utóda. Az biztos, hogy Cs. Szabó Lászlónak be nem tölthető, pontosan kijelölhető helye van az egyetemes magyar irodalom virtuális kortablóján.

¹⁹⁶ „Cs. Szabó Lászlót rendkívül tiszteltem, értékeltem tudását, elnéztem emberi gyengéit, tanáros modorát ... a mikrofonnál együtt ülve kettőzött figyelemmel hallgattam Shakespeare-kommentárjait közelebbi férközni hozzá hiába is igyekeztem volna, mert csodálói/imádói/tanítványai szoros gyűrűben vették körül, akiknek éppannyira szükségük volt az *Infallibile Verbum*-ra, mint neki az adulációra/adorációra.”= HATÁR Győző, *Határ-breviárium*, öáll. SZENTE Imre, ISBN 9639431516

¹⁹⁷ Francois Gachot Franciaország sajtó- és kultúrattaséja Magyarországon a húszas évektől, 1949-ig a budapesti szellemi élet egyik jeles alakja, műfordító és a két kultúra értő közvetítője.

¹⁹⁸ Paolo Santarcangeli (Fiume, 1909. jún. 10.) - költő, író, műfordító, történész. Anyja magyar volt. Tanulmányokat olasz nyelven publikál, verset magyarul. Jelentős műfordítói tevékenységet folytat. A magyar költészetet tolmácsolja olaszul. A torinói egyetemen magyar irodalmat tanít.

¹⁹⁹ CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, ua., uo., 110.

I. Fejezet: NÉMETH LÁSZLÓ – ILLYÉS GYULA - CS. SZABÓ LÁSZLÓ SZELLEMI ERŐTERÉBEN

Az 1945 után hamar bekövetkezett politikai fordulat hatására a hivatalos irodalomtörténet-írás nemcsak rostált és arányokat bontott meg közelmúltja átértékelésekor, hanem szándékosan elmosta a két világháború közötti korban olyan lényeges sokszínűséget. Önkényesen festett át egyformán sötétre polgári és népi írókat, ha nem a társadalom, legfeljebb a szellem forradalmárai voltak, vagy saját útjukat járták, mint Németh László. A 80-as évektől kezdve az emigrációs és a hazai hatástörténetben megindulhatott az „interbellum” irodalmi viszonyainak tisztázása és korrekciója.²⁰⁰ Az ismét egységes magyar irodalom horizontján az egykori ellentétek és eltérések egymásnak meghatározó és kiegészítő színeivé váltak, vagy az újraértelmezett összképben árnyalatokká szelídültek. Az idő közben lezárult életművek sorra megerősítették, indokolt beszélni arról, hogy a Trianon után megindult belső önvizsgálat a 30-as években „csatasorba” állított egy elég népes és sokarcú nemzedéket,²⁰¹ amelynek legjobbjai képesek voltak válllvetve előrevinni a magyarság megújulását sürgető kérdéseket. A reformelképzelések közül - mint a korszak felhajtóereje - emelkedett ki a népi gondolat.²⁰²

E nemzedéki fellépést előkészítette és megalapozta az irodalomban az európai értelmiségi elit háború utáni eszmélése és egyetemes kérdésfelvetése az írástudók felelősségéről. Mindez hamar visszhangra talált a Nyugat köreiben, és további erkölcsi értelmezést nyert Babits jeladásaiban.²⁰³ A második nemzedék képviselői - legyenek akár polgári származásúak, mint Márai és Cs. Szabó, akár paraszti vagy értelmiségi indításúak, mint Illyés vagy Németh László - , az európai művészeti és újhumanista szellemi elit

²⁰⁰ MONOSTORI Imre, *Egy fejezet a Németh László-recepció történetéből*, Tiszatáj, 2001. április 61-79. MTA Illyés Gyula centenáriumi konferencia, 2002. nov.5.

²⁰¹ „A népek sorsa a nemzedékek viszonya egymáshoz. Mít jelent ez a viszony? Azt, hogy a nemzedékek arcukat egymás felé fordítják, ahogy egymást s ezzel magukat is megítélik”-PAP Károly, *Németh László és a „Tanu”*, Nyugat, 1933, 10-11, 646.

²⁰² CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, Bern, EPMSZE, 1982, 280. Ld. még SZABÓ Zoltán, *Szellemi honvédelem*, Héttorony Kvk. én. LACKÓ Miklós, *Válságok – választások*, Bp., Gondolat, 1975.

²⁰³ A legelső: BABITS Mihály *Az írástudók árulása*, Nyugat, 1928. szept. 16. 355-376.

útkeresését szembesítették európai tájékozódásuk tapasztalataival és honi valóságismeretükkel. Ezt követően társultak összerendeződő-szétváló szövetségekbe, ami azután alkotói pályájukra és irodalmi jelenlétükre egyaránt hatással volt. A folyamat, amelynek belső periódusait is a többszörös krízishelyzetként észlelt valóság jelölte ki, késve indult, de elég gyorsan zajlott: a háború után indult reformnemzedéknek nagyjából egyetlen tevékeny évtized jutott. Móricz Zsigmond – Illyés szerint afféle magányos dunavölgyi Gandhiként.²⁰⁴ - mindvégig támogatta ezt az átrendeződést s benne a népi mozgalmat.

Cs. Szabó László a babitsi úton haladva akkor kezdte figyelmeztetni a válságkor olvasmányairól saját kortársaira és velük együtt a népi oldalra fordítani, amikor az irodalmi népi mozgalom kezdte túllépni az irodalom kereteit. Jól látszik, hogy mire 1935-ben Németh Lászlótól átvette a Magyar Rádió prózai osztályát, az urbánus táborból már csak egyedül az ő problémaérzékenysége²⁰⁵ és irodalmi-társadalmi kapcsolatrendszere érintkezett nagy felületen a népi mozgalommal és íróival. Annál is inkább, mert a harmincas évtized végére a „magyar író” és a „magyarság” önmeghatározási kísérleteinek a hatására ellenfelek és fegyvertársak újra meg újra egy vitatérbe kerültek, és e folyamatban Cs. Szabónak újabb szerep kínálkozott, a kortárs közvetítőé.²⁰⁶

Míg a népi oldalról nézve Cs. Szabó László korai városkép esszéi és regionális történeti-szellemtörténeti útirajzai kínáltak a népiekét kiegészítő szerepkört a frissen érkezett esszéíróknak, a nyugatosok szemében Illyés Gyula és Németh László, e két szintén európai műveltségű író felelt meg leginkább a kor irodalmi elvárásainak. Az erdélyi (székely-szász) Cs. Szabó László kritikusként eleinte a polgári Márait részesítette kitüntetett figyelemben.²⁰⁷ Mint saját hangját és helyét kereső író és rádiós azonban Németh László és Illyés Gyula pályatársi jelenlétének és fellépéseinek köszönhetett sokat. Kissé leegyszerűsítve: ők ketten gyorsították és segítették benne azt a szemléletbeli elmozdulást, amely az évtized közepétől már jól érzékelhető írói szerepváltásban is tetten érhető. Cs. Szabó, Illyés és Németh László irodalmi kapcsolat- és hatásrendszere a korabeli

²⁰⁴ VASY Géza: *Illyés Gyula Móricz-képe, Kortárs*, 2005, 8, 86–94.

²⁰⁵ CS. SZABÓ László, *Ahogy a munkanélküliek látják a világot*, Magyarország, 1934. márc. 15.

²⁰⁶ CS. SZABÓ, *Mérleg I.II. (Haza és nagyvilág)*, Bp., Franklin, 1943, 166-190.

²⁰⁷

irodalmi élet legelevenebb színtereire vezet, ahol írói párbeszéd, üzenetváltások és polémiák alakították a korszakot.

Két tanú: Cs. Szabó és Németh László

A társaságot rendszerint a szalonok szellemességével elbűvölő fiatal közgazdász Cs. Szabó és az orvosi munkához kötött, diákforma de családos Németh László kiváltképpen az indulás évtizedében kelthetett erősen különböző benyomást. Amikor Németh László 1932-ben már jegyzett íróként kivált a Nyugatból, társai közül a két leginkább érdekelt, Illyés Gyula és Halász Gábor hallotta ezt a jeladást nemzedéki toborzónak, de semmilyen változatban sem sikerült a *Tanúból* közös folyóiratot teremteni. Németh öt éven át rendíthetetlen küldetéstudattal győzte, hogy egyéni vállalkozásban próbálja olvasóit kivezetni a „szorongó tájékozatlanság”²⁰⁸ okozta erkölcsi bizonytalanságból. Ebben a korszakban építette „mámorosan megszerzett napnyugati birodalmát” – írta kritikájában Cs. Szabó. A kifejezés egyszerre festette Németh László-i kíváncsiságát a kultúrahonosítás műveletét és Cs. Szabó-i fényességére a nap-nyugati kultúrát. E nyilvános tanulás kettejük közös műfaját, az esszét alakította, és egy ideig közös szerepük fogalmazódott meg benne: a közvetítő. A látványos kiválás ellenére maga a Tanú-szerep²⁰⁹ hordozott tehát nemzedéki elkötelezettséget, hiszen hol a Figyelő, hol a Szemtanú oldala került előtérbe, és maga az esszé műfaj vállalta az Erkölcstevő kiállást (Műfaj és nemzedék), irodalmi csoportosulástól függetlenül. Cs. Szabónál a közvetítői szerep helyére lépett később a tanúé, ezt kései életrajzi könyvének (*Hűlő árnyékban*) végül elvetett címváltozata is igazolja: *A század tanúja*²¹⁰.

Az erdélyi módra urbánus Cs. Szabó atmoszférateremtő és szellemes városkép-esszéinek köszönhetette első nyugatos sikereit. E korai írások és regionális (szellem)történeti útirajzok kínáltak neki a népiekét kiegészítő szerepkört 1934-ben is, amikor csatlakozott a Németh László oldalán álló, ám széles bázison elképzelt valóságfeltáró mozgalomhoz,

²⁰⁸ NÉMETH László, *Tanú*, (Tanú I. 1932), Bethlen Gábor K.,én, 1.

²⁰⁹ „Uő, uo, „Nem Figyelő, hanem Tanú. Nemcsak szemtanúi annak, ami van, hanem bizonyágtévő amellelt, ami örök. Azontúl, hogy írás: erkölcs!”

²¹⁰ Ld. A kötete fülszövegében a szerzői kísérszöveget. i.m. Bern, 1982.

amely a Választ²¹¹ hasábjairól szólította meg a fiatalabb korosztályokat. Mint nyugatos, kezdetben leginkább Sárközi Györgyöz²¹² és köréhez kötődött, de egyre bővültek a kapcsolatai a népi mozgalom képviselőivel. Többek között innen származott az ismeretsége Németh jó barátjával, Gulyás Pál debreceni költővel,²¹³ és ő volt a Debrecenben szerkesztett Válasznak a legszorgalmasabb urbánus szerzője.²¹⁴ Tanulmányai európai nézőpontról szóltak hozzá a legfontosabb hazai korkérdésekhez.²¹⁵ Cs. Szabó a magyarság európai szerepének a megítélésében a kisebbségi gátlásoktól mentes önszemléletre építette a saját, de a Németh Lászlóéval is érintkező kisép-gondolatát. A közös motívum, melyet több évszázados magyar visszhang erősít: „egy népnél sem vagyunk alábbvalók. Önitéletünkben tartsunk ki mellette. Tud rólunk a világ annyit, amennyit: minél többet, annál jobb, de mi elsősorban egymásért vagyunk.”²¹⁶ Mivel a Cs. Szabó-életmű – más szinten és nézőpontból többször újraértelmezte a nemzedék indítóhelyzetét mint korfeladványt - érdemes a múltkeresésben és kultúraépítésben néhány további közös vagy eltérően értelmezett elemet is felvillantani a közös térben megélt harmincas évekből.

Amikor Németh László 1935-ben „*Magyarság és Európa*” viszonyát vizsgálta e címen több tételes tanulmányában, a „magyar régiség” koránál messzebbre, egészen az európai régiség, a görögség idejéig hatolt, hogy az elveszett hite(ke)t, „Isten pénzét” megtalálja. Számára a szellemtörténetre épített újjászületés az antikban - Kerényi Károly Sziget-eszméje - hordozta valamiféle közös nemzedéki ihlet ígéretét, mely a nemzeti sors megfordítására is aktualizálható. Kereste azt az európai vallást, „az antiknál közelebb a katolikusnál szabadabb vallásos állapotot,” amelyet az európai irodalom nagyjai ötven év óta hiába kerestek. „Abban, amit újhumanizmusnak könyvelnek el mások, mi ezt a pénzt keressük „görög segítséggel” magunkban”²¹⁷ – írta. Nem kétséges, hogy Cs. Szabó ehhez az újhumanizmusnak elkönyvelt babitsi felfogáshoz maradt hűség. Eszerint az európai

²¹¹ SÁRKÖZI György, A „Válasz”, Új Szellem, 1.4. (1937), 7-8.

²¹² Ld. a hozzá írt levelet: i.m., 345.

²¹³ Gulyás Pál igen gyakran szerepelt a rádióban, erről kézírásos levelek tanúskodnak a MOL 619. fondjában.

²¹⁴ Ld. HUSZÁR Tibor, Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval = Beszélgetések, Bp., Magvető, 1983.

²¹⁵ CS. SZABÓ, *Közgazdaság és művészet*, Válasz, 1934, 57-62.; *Francia önvizsgálat*, uo, ua, 182-190.; *Vers és történelem (Egy versantológia terve)*, uo, ua, 332-342.; *Levél a bujdosóhoz*, uo, 1935, 3-9.,

²¹⁶ CS. SZABÓ, *Kárpát kebelében*, Apollo, 1936, 1-30.

²¹⁷ NÉMETH László, *Magyarság és Európa = Sorskérdések*, Bp., Magvető-Szépirod., 1989, 332, 334.

irodalom tisztán csak európai hagyománya áll - egyetemességénél fogva - Európa küldetésének, az örök béke megszerzésének szolgálatában. Babits helytállása az irodalom magas tudatáért *Az európai irodalom történetének* megírásakor pedig „olyan eretnokség, amely szinte páratlan a szellem történetében. ... Hiszen az európai irodalom, amely szerinte (t.i. Babits szerint) a legnagyobbak irodalma, szociális összefüggéseiből kiemelve, mindig ezt a veszendőbe ment, arisztokratikus tudattal telített, individualitásában egyetemes európai kultúrát szolgált.”²¹⁸ Cs. Szabó idézett Babits-interpretációja minden egyes elemében egy meglevő magyar valóság ellenvilágát definiálta.

Ha Babits számára a középkor volt az európai irodalom eszményített (zavartalan) szakasza, melyben a múlt csúcsai kivételes tisztaságban ragyogtak, s melyet majd Dante beboltoz, a tanítvány Cs. Szabóra ez a tétel kétszeresen is él. Ő egyelőre a beteg Európáról készített friss látletelek alapján, az európai újhumanizmus laboratóriumaiból kínált tünetkezelő orvosságot – a hazai bajokra. Európai útinaplóinak eleinte erős politikai-gazdasági tudásanyagba ágyazottsága ellenére is²¹⁹ Babitsot követte, akinek Európájához az út „nem Genfen, Hágán, Bécsen át visz, hanem Platónon, Descartesén, Spinozán át.” Cs. Szabó dantei érzésekkel lépett be az írástudók középkori köztársaságába, amely még „öriz egy mély gyökerű szellemi magatartást arról,” amikor „a minden ember számára érvényes állásfoglalás korról korra egyes emberek magános szellemében tükröződött.”²²⁰

Különösen elgondolkodtató tény, hogy Cs. Szabó saját humanista programját már az Apolló című „középeurópai humanista folyóiratban” közölte. Őrjárat-esszéivel a határon kívül rekedt szlovenszkói, ill. erdélyi magyarság megerősítéséből vette ki a részét derekasan. (Kárpát kebelében, Felvidéki őrjárat, Egy erdélyi renegát vallomása). Nemzeti történelmet és európai múltat tudatosító őrjáratainak centrumában a Közép-Európa-eszme állt - mint a revízió helyére beemelt demokratikus és humanista megoldás. A közgazdász író realista módon felmérte az utódállamokban élő új nemzedékek honitól eltérő lehetőségeit, az elszakadás új helyzetait, de a bizonytalan korban mégis megmaradt a babitsi üzenetnél. E kettősségre így reflektált második szlovenszkói esszéjének könyvbe emelt változatában: „Mikor első szlovenszkói utam nyomán kiszakadt belőlem a Kárpát

²¹⁸ CS. SZABÓ László, *Babits és az igazi középkor, Szélgjegyzet Az európai irodalom történetéhez*, Nyugat, 1934, 12-13.sz. 9.

²¹⁹

²²⁰ Uő, i.m., uo., 10.

kebelében, olyan természetes törvényszerűséggel fordultam a magyar múlthoz, mint a gótikus szentély napkeletnek. Utólag sokat töprengtem azon, hogy kár volt annyira hallgatni a mindennapi életről. Háttha félreértene, háttha a szlovenszkói ifjúság azt hiszi, hogy a fél-nemes, honorácior apák múltra merengő mélabúját akarom kiszolgálni vagy éppenséggel a vérig sértett magyar úrhatnámságot hordozom meg még egyszer a Kárpátok alatt?”²²¹ A harmincas évek derekán a *Kárpát kebelében* tehát a katedrálisok világából küldte szét Magyarországra az egyetemes európai békehimnuszt: „Pax hungarica, Pax danubiana, Pax mundi, Pax christiana, Pax Civitas Dei!”²²² - noha a szerző jól látta, milyen keserves út kanyargott a szlovenszkói új nemzedékkel olyan magasra, ahonnan immár az apák tettei fölött az érdektelen örök múltra láthatnak.

A korábban idézett Németh-tanulmány (*Magyarság és Európa*) javaslattevő hatodik részének szimbolikáján (Isten pénze, misszionáriusi küldetés, egyház nélkül is egész vallástörténet) még szintén követhető a középkori, egységes Európába visszavágyódás babitsi érvelése. „Európa nemcsak körülöttünk van, hanem alattunk is.”- így vágott vissza Németh László később is egy Cs. Szabó-kritikára a szerzőre visszafordított mondattal. Ám a folytatás - „A nemzet lelkébe süllyedt katedrális tornyaival kifelé nő a földből”- már csak képiségében rokon a dunai népek sorsát a katedrálisok korában kibékítő Cs. Szabó gondolat sorával. Németh László magyar igazsága arra épült, hogy „akik százados katedrálisába szeretnék a nemzetet visszavezetni, a proletárságnak is azok lehetnek előharcosai. Hagyomány és forradalom nem ellenségek: hanem egy olló két szára; múltból és jelenből támadó mélymagyarság.”²²³ Ezzel a népi gyökerű következtetéssel Cs. Szabó, pályája semelyik pillanatában nem értett volna egyet. Ő nem azért választotta ketté a dolgokat szíve jobb felével és bal felével – miként Németh jellemezte - , mert vitatta volna Illyés állítását egy majdnem tökéletes Európáról, valahol a XI. és XIV. században. Cs. Szabó azt a józan tudást, hogy „Európai rangunk a középkor ajándéka volt, vele is sorvadt el” már ebben a korszakában hajlamos volt az idő borostyánkővébe, a szépségbe zárni. Képes volt akár egyetlen felvidéki szentély szárnyasoltárán látott Szent Erzsébet-kép meglelevenítő leírásába zárva katartikusan feloldani a veszteség fájdalmát. Ezzel szemben, amit Németh László leírt, „ennek az Öreg-

²²¹ CS. SZABÓ, *Szlovenszkói őrség = Levelek a száműzetésből*, Bp., Franklin, 1937, 71.

²²² UŐ, *Kárpát kebelében*, Apolló, 4. 1934; Kolozsvár, Kriterion, 2005.

²²³ NÉMETH László, *Fantomok ellen = Sorskérdések*, Bp., 1989, Magvető és Szépirodalmi Kvk, 494.

Európának a felbomlásáról és feltámasztásáról szól”- mint maga a szerző is hangsúlyozta. Mégpedig programszerűen: a birtokreform, a közép-európai népek összefogása és az antikban újjászületést hozó humanista gondolat jegyében. Cs. Szabó életműve a három kérdést más összefüggésben és következtetésekkel járta körül.²²⁴

Cs. Szabó már akkor elbúcsúzott tanult szakmájától, a közgazdaságtantól és gazdaságtörténettől, amikor még lépést tartott a kor gazdasági-politikai krízisfolyamatainak az elemzésével. Jelzésértéke volt, hogy a Válasz adta ki különnyomatban a *Franklin Delano Roosevel*t címen Keynes gazdaságpolitikájáról írt tanulmányát,²²⁵ de írói-szellemi útja már belső ellentartásban haladt a közgazdasági-politikai korfolyamatokkal. Az alábbi levélrészlet bepillantást enged Cs. Szabó „pálfordulásának” a tudatosságába, ahogyan a közgazdaságtan részleges és kisajátító emberképétől elriadva bejelenti igényét a műveltség és a művészet teljes/ebb emberére. A levél a prágai Új Szellem c. kétheti lap szerkesztőjének, az országban a Magyar Szemléből ismert Szvatkó Pálnak szólt, akivel mint a felvidéki reformer fiatalság egyik vezetőjével Cs. Szabó László közeli kapcsolatban állt. A Lapra úgy emlékeztek kortársak, mint „az egyetlen magyar lapra, ahol urbánusok és a népiesek közös platformot találtak.”²²⁶

Cs. Szabó László - Szvatkó Pálnak²²⁷ 1937. március 6-án:

„[...] Végtelenül örülök új folyóiratodnak [...] Teljesen egyetértek azzal a megjegyzéssel, hogy nem akartok minden áron gazdasági kérdésekkel foglalkozni. Ez a mai félműveltek kiállhatatlan vesszőparipája. Közgazdász vagyok: tudom, hogy a sok közgazdasági bölcsesség rendszerint műkedvelő locsogásba fullad. [...] Új szellemre van szükség s nem gazdasági kuruzslásra. az új szellem terén pedig még tehettek egyetmást.” További adalékul szolgál a Cs. Szabó-i fordulathoz a váltást jelző három cikk, csupán csak a címével is: *Közgazdaság és művészet, Francia önvizsgálat; Vers és történelem*.²²⁸ A Cs.

²²⁴ A közép-európai gondolatot ő az Apolló című lap bartóki modelljében értelmezte, véleményét az említett szlovenszói támban és az *Egy erdélyi renegát vallomása* című írásában fogalmazta meg. A Róma-eszmébe épített latinítás hordozta az antikvitást az esszéírói életműben, és már új pozícióban tért meg végül a görögség eszméjéhez.

²²⁵ CS. SZABÓ, *Franklin Delano Roosevel*t, Válasz klny., 1934.

²²⁶ GÁL István Cs. Szabó Lászlónak, Levél, Bp., 1968. aug. 17. (másolat, magántul.)

²²⁷ Cs. Szabó László - Szvatkó Pálnak, MOL, K-613, 487, Levél 1937. márc. 6.

Szabó-i önreflektáltságra jellemző, hogy tőle magától tudjuk, elhajlása az irodalom felé már doktori dolgozatának témacsúsztatásában is tetten érhető (gazdaságtörténet versillusztrációkkal); visszatérő elem írásaiban az írói készülődéshez a párisi ízlésváltásról szóló emlékezése.²²⁹ Viszont keveset vagy alig írt arról, hogy a korszakban leginkább a német szellemtörténet esszéírói felfedezése könnyítette meg az átlépést egy szakterületről, vagyis a tudományból a művészet, az irodalom területére. Németh László-i értelemben, a válságkorra adott válaszként a görögösség közvetlenül nem volt jelen e korszak Cs. Szabó-írásaiban. A tematika késői és egzisztenciális mélységű jelenlétét - a Kerényi-hatással együtt - az emigráció fogja elhozni az életműben. Idézett tanulmányában azonban Németh pontosan azt a mozzanatot hangsúlyozta a Kerényi-Otto-Dilthey felszabadító hatásban, hogy t.i. „a múltat megint lakhatóvá tette... és az új történelem a régi kultúrák föltárásával magát az emberi szellemet tette többnyelvűvé.”²³⁰ Ezt Cs. Szabó esszéírói módszeréről ugyanígy el lehetne ismételni.

Németh 1935-ben még nem tudta besorolni Cs. Szabó esszéírói munkásságát az európai és magyar magatartás szerves összefűzésére szolgáló kísérletek közé, mert nem láthatta a kifejlődését. De azt írta róla, hogy a magas színvonalú irodalomtörténetet író Szerb, az európai tájékozottságú Halász és a tudós felkészültségű Kerecsényi mellett „a nagy humanista és közgazdász műveltségű Cs. Szabó László magyar problémáink iránt a legfogékonyabb.”²³¹ Németh kultúraértelmezése pedig egyenesen a sokszor és joggal emlegetett Cs. Szabó-i közvetítői alkatnak a későbbiekben megmutatkozó lényegét fogalmazta meg, t.i. a tolmácsnál mélyebb közvetítői szerepben. Mint nemzedékében mélyen benne élő kritikus, Németh még azokat a területhódításokat is kijelölte, amelyeket Cs. Szabó (az emigrációban továbbra is e nemzedéki feladatokat teljesítve) véghez visz: ilyen a görögséghez visszahajlás, amelyről a dolgozat késői fejezeteiben lesz szó.

Amikor Cs. Szabó megerősödött nyugatos kritikusi-szemleírói pozíciójában, mindennek a kérdéskomplexumnak már inkább az írói vetülete érdekelte. A harmincas évek közepén-végén önkritikával állapította meg, hogy „a nemzedék egyelőre csak

²²⁸ Sorrendben: CS. SZABÓ László, *Közgazdaság és művészet; Francia önvizsgálat; Vers és történelem*, Válasz 1934, máj, 57-62; okt, 182-190; dec, 332-342.

²²⁹ Elsősorban Cocteau, André Gide, M.Proust hatásáról van szó. Ld. Pl. CS. SZABÓ, *Turauskas = Két part*, i.m., *Hűlő árnyékban*, i.m.

²³⁰ NÉMETH, *Magyarság és Európa*, i.m., 277.

²³¹ Uő, i.m., 320.

szellemi szolgálatot teljesít, a magas irodalommal már adós.” Nem gyávaságból vagy meddőségből képtelen összefüggő etikai valóságot boltozni a valóság fölé, hanem készületlenségből, mert „a mai szellemek a szörnyűségekkel egyszinten vergődve próbálják a baljós jelek közül a jövőendő megtisztulás, az európai katarzis jeleit kiválasztani.” Műfajok forradalmáról beszélt, mely a bomló kor által létrehozott tünet és az esszé műfaj sokféle változatát (regény-esszé, novella-esszé, kritika-esszé) hozza létre. Meglehet, hogy ez „egyelőre irodalmi belügy,” de a nemzedék keményedésével egyre inkább szellemi szolgálat lesz, és szó sincs néhány tucat irodalmárról: „Egy ellenközönségről van szó, arról az elitről, mely európai fennmaradásunk s egy háromezer éves erőfeszítés egyetlen célja.”²³² - állította *Műfaj és nemzedék* c. nevezetes írásában. A nyugatos szellemű állásfoglalást így egészítette ki a „girondista nemzedék” nevében átgondolt érveléssel: „mi is észrevettük, hogy az 1918 körüli nagy nemzeti válságban elsikkadt a társadalmi megújulás. De mi inkább a város oldaláról láttuk.” Személyes vallomásában, erdélyi renegátként pedig ekképpen vegyítette a világnézetet és a lírát: „A korszerűséggel, korom követelményeivel keveset törődöm. Az élet rég kijelölte a helyem, minden örömmel ama sötét, északi, protestáns humanizmust szolgálom, amelynek csúcsai Erasmustól Rembrandton át Thomas Mannig buzdítva sütnék rám. De tudomásul vettem, hogy a magyar látóhatáron belül is van egy valóság, a valóság összes erkölcsi parancsával. Ez a magyar szegénység. Másutt a helyem, mint a nálam is fiatalabbaké. De eddigi küzdelmük már marasztal, későbbi megpróbáltatásuk visszatart, a rengő, remegő országhoz köt.”²³³

Rádió és reformgondolat

A kor minden tekintetben a gyors változások és a generáció tagjait megpróbáló váratlan kihívások kora volt. A felidézett esztendőkből eléggé sokat, szinte teljesen új rálátást jelentett az „okos elkésés.” Cs. Szabó akkor vetette bele magát az irodalom sűrűjébe, amikor Németh László már el-, a szépíró alkotói magányába vágyott; akkor kezdte tájékoztató-tolmácsoló, európai közvetítő-szerepét mélyebben értelmezni, amikor Németh lezárta a Tanú „európai tolmács” programját, és már a „közbeszóló magyar”

²³² CS. SZABÓ László, *Műfaj és nemzedék* = *Levelek a száműzetésből*, Bp., Franklin, 1937, 90. és 91.

²³³ Uő, *Egy erdélyi renegát vallomása*, i.m., 82.

szépírói programját fontolgatta. Szinte sorsszerű, hogy e pályatársának a kezéből vehette át a Magyar Rádió irodalmi osztályának a vezetését is 1935-ben. Németh László, „a kiegészítést alig vállaló, szenvedélyes tervekjavító és maximalista megvalósító” felmondása után Kozma Miklós, a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. elnöke Cs. Szabóban látott biztosítékot mérsékeltebb műsorújításra.²³⁴ A Rádióban szerkezeti feltételeket is teremtettek a váltáshoz: a prózai osztály dramaturgiai feladatait a kiváló színháztudósra és igazgatóra, Németh Antalra bízta, a hírközlést továbbra is Somogyváry Gyula irányította.²³⁵ Cs. Szabó 1935. július 1-jétől vette át a Rádió tudományos és irodalmi felolvasásának osztályát. Mindenképpen említést érdemel, hogy a zenei osztály élén évek óta olyan kiemelkedő tehetség állt, mint Dohnányi Ernő, akinek jelmondata: „Válogatott műsor, precíz kivitel!”²³⁶.

A magyar rádiózás, közvetlenül kapcsolódva a klebelsbergi kultúrpolitikához, 1928-tól kezdte tudatosan (bár tapasztalatok nélkül) szolgálni a magyarság kulturális értékeinek a felmutatását. Konzervatív szellemű és rádióban nehezen követhető műsoraival azonban éppen a népi mozgalom egyetemista-értelmiségi rétege volt elégedetlen. A reformnemzedéknek is hangot adó sajtó olyan nyomást gyakorolt a rádió műsorpolitikájára, hogy 1932-ben, Klebelsberg Kunó (és a műsorigazgató Szöts Ernő) halála után megszabadultak a „Szabad Egyetem” angol mintájú, de a magyar valóságtól elrugaszkodó magazinszerű műsoraitól. Igaz, az új *Közművelődési Előadássorozat* továbbra is egy-egy témát tárgyalt kimerítően. Irodalmi, természettudományi, történelmi, földrajzi stb. ismereteket közvetített, és még mindig nem vett tudomást arról, hogy bizonyos adásaiból kizárja a hallgatók egyre nagyobb hányadát. Például 1932. május 20-án, a hivatalosan hazánkban tartózkodó John Galsworthy, a Pen Club elnöke, olvasta fel *Könyvek, mint kövek* c. írását a stúdióban. A népi mozgalom megerősödésével, az 1934-es évtől mind több kifogás érte a rádiót amiatt, hogy nem igazodik hallgatóságának az igényeihez, pedig soha nem volt lehetőséggel élhetne, mert széles tömegek testi-lelki felemelésére lenne képes. Különösen Kodolányi János szerepe jelentős a rádió műsorainak

²³⁴ Ld. a megbízásról bővebben a Hűlő árnyékban rádiós fejezeteit. Kozma Miklósról ld. még ORMOS Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. I–II*, Budapest, PolgART, 2000.

²³⁵ SALAMON, i.m. 93.

²³⁶ Dohnányi E. *új munkaköréről, terveiről és a rádióról*, Rádióélet, 1931, 01. 30. (III.évf, 5), 198.

kritikai szemlélésében a *Szabadság* című lap hasábjain.²³⁷ Az említett reformkezdeményezések mögött már a húszas évek végén a népi mozgalom fiatal értelmiségi erői álltak, mint pl. a szegedi fiatalok Bethlen Gábor Köre. Tervezeteikben²³⁸ helyet kapott a magyar népismeret programja, amely azután továbbment a Magyar Rádió Németh László-i programjában²³⁹ és így Cs. Szabó László műsorpolitikájában.

A harmincas évek közepén Németh László jól látta, hogy a kor felgyorsult civilizációs fejlődése nagy veszélyeket jelenthet a paraszti közösségekre épülő magyar társadalomban. De lehetőségnek tekintette, hogy - vívmányai között a rádióval - az idő elhozta a magas és mély kultúra éles határát eltörlő fordulatot is: „A rádió nagy betegséget adagol szét az országban, amellyel orvosságot is vele kell adnia. Ha Ádám beleharapott a tudás almájába, csutkáig kell rágatni vele. Ha a nép megkívánta a mi kultúránkat, ne engedjük, hogy friss kíváncsiságával és alkalmazkodó-készségével ahhoz alkalmazkodjék, amiért nekünk pironkodnunk kellene. ... Szerencse, hogy a rádió, amely ennek a betegségnek egyik fő terjesztője, mint népművelő is versenytárs nélkül áll, ha lehetőségeit ki tudjuk használni. (Kiemelés - BK.)”²⁴⁰ Cs. Szabó szintén erre a felismerésre építette rádiós részlegének egyre tudatosabban irányított műsorpolitikáját. Szervezésben és az új médium természetének a kiismerésében, műfajainak kialakításaiban egyaránt hasznosította szerencsés adottságait: nagy teherbírását, nyelvtudását, diplomáciai érzékét és igényességét, ráadásul kifejezetten fogékony volt a technikai újítások iránt. A prózai majd irodalmi osztály műsorainak az irodalmi színvonala a háborúig így egyre emelkedett, már egyáltalán nem a prózai felolvasások osztálya volt, amint az elnevezés azt a „rádiószerűtlen” kifejezésben megjelölte. A harmincas évek végére, a békeévek munkájára így emlékezett Cs. Szabó: „Pár évvel azután, hogy én odakerültem, Val Gielgud, aki évtizedeken át vezette az Angol Rádió drámai osztályát, meglátogatta a rádiókat és csinált

²³⁷ A lapnál Bajcsy-Zsilinszky Endre védte meg az élesszemű kritikust, akinek írásai végül befolyásolták a Rádió műsorpolitikájának az alakulását.

²³⁸ BUDAY György, *A szegedi Rádió és az ifjúság kultúrpolitikai szerepe*, Szegedi Szemle, 1929. jún. 17. (Az Ifjúságunk népművelési feladatai és az alföldi rádióadó címen 1929. febr. 15-én a Délmagyarországi Rádió Club országos kiállításával kapcsolatosan működő rádióleadóban tartott előadás alapján.) Buday később világhírű grafikus, Cs. Szabó barátja, 1947-ben a Londoni Magyar Kulturális Intézet igazgatója, majd angliai emigráns.

²³⁹ NÉMETH László, *A magyar Rádió feladatai=Sorskérdések*, Bp., Magvető-Szépirodalmi, 1989, 126-153.

²⁴⁰ NÉMETH László, *Rádió és népművelés = Sorskérdések*, Bp., Magvető/Szépirodalmi, 1989, 163-164.

egy nagy műsort Budapestről. Akkor beleszagolt a magyar adásba, fordítások, interpretálások, magyarázatok útján /.../ és azt mondta: valószínűleg a legjobb rádió Közép-Európában. Erről magam is meg vagyok győződve.”²⁴¹

Figyelemre méltó, hogy a kor szavát meghallani képes olyan hagyományos szellemi vezetők, mint Ravasz László, szintén erkölcsi támogatást adtak az új „műsorszóró eszköznek.” A református püspök így fogalmazott: „Magyarországon Arany János Toldiját nem olvasták annyian, mint amennyi előfizetője van a Rádiónak.”²⁴² A Protestáns Szemlében ismertetett adatok szerint a rádiózásnál nincs más, alkalmasabb eszköz ennek a szándéknak a megvalósításához. Amíg egy folyóiratban 15-20 nagy téma kerülhet évente az olvasók elé, már az 1937-es mérleg szerint a Magyar Rádió 2700 kulturális témában sugározott előadást a hallgatóknak, és tervei szerint 1938-tól – a technika lehetőségeivel élve - megkezdte az élő költői estek közvetítését is – írta a színvonalas folyóiratba Cs. Szabó.²⁴³ Ha mindezt a hallgatók számához viszonyítjuk,²⁴⁴ érzékelhető, milyen óriási áttörést lehetett véghez vinni a kultúra terjesztésében és alakításában. Körülbelül háromszázezer előfizetőre gondolva, két műsorral, Budapest I. és Budapest II. hullámhosszán.

Míg Németh László az említett Szabad Egyetem helyett lényegében népegyetemet hirdetett meg,²⁴⁵ Cs. Szabó (főként 1935 és 1937 között) szélesebb támogatásra számítva atommagnyira egyszerűsítette Németh továbbvitt programját: „A magyar rádió műsorgerince a magyar önismeret.”²⁴⁶ Cs. Szabó gyakorlata saját ’kis nép - nagy nép’ irodalmi gondolatára épült, vagyis nem fogadta el a tételt, hogy egy kis ország nagyságrendje eleve szűk korlátok közé szorítja a kultúrát. A rádióvezetési irányok közül a legnagyobbak európai tapasztalata szerint megpróbálta elérni, hogy „az emberek rábízzák a

²⁴¹ CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, i.m. 162.

²⁴² *A magyar rádió a magyar kultúra szolgálatába*, OSZK, MEK,

²⁴³ CS. SZABÓ, *A magyar rádió prózai műsora*, Prot. Szle., 1938. 455-460.

²⁴⁴ A rádióhallgatók száma 1925-ben 17 ezer, 1929-ben 266 ezer, 1944-ben 891 ezer.

Ld. *Az étheren át, Írók a Magyar Rádió műhelyében*. Szerk. SALAMON István, Bp., Magyar Rádió Rt., 2002.

²⁴⁵ NÉMETH, *A Tanu munkaterve*, Tanu, 1934 november.63-64.; Rádió és népművelés=Sorskérdések, i.m., 162-167.

²⁴⁶ CS. SZABÓ László, *Prózai műsorgondok*, Rádióélet, 1935, 53, 5; *A magyar rádió prózai műsora*, Prot. Szle., 1938, 455-460.

vezetést a hivatottakra.”²⁴⁷ Így volt képes azután 1944-ig (a háborús éveket nem számítva, öt termékeny éven át) egybe fogni a magyar megújulásért tenni akarók széles körét a rádió égisze alatt. Ez az új civilizációs vívmány eljuttatta az ország népéhez és a sugárzással elérhető területek magyar hallgatóihoz is a korabeli szellemi élet kiemelt szereplőit, a konzervatívoktól a népi baloldal képviselőiig. Az irodalmi feszításválságot érzékeltetve: Tormay Cecile-től József Attiláig. Jóllehet Cs. Szabó egyensúlyozó rádiós gyakorlatáról leginkább a dzsentris vonásokat ismeri az utókor, hiszen maga festette kissé kedélyesre a képet egy 1976-ban készült félhivatalos hangfelvételen: „Ha valaki felelős, igazán felelős állásba került és nem ijedt meg a saját árnyékától, akkor kicsi várúr is volt a maga palánkjain belül.”²⁴⁸ Mégis hangsúlyozni kell, önmagában „urambátyám ország” laza szövésű rendszere kevés lett volna ilyen nagyságrendű rádiós teljesítményhez. A filozófiává szilárdult Cs. Szabó-i alapelv rendezte folyamattá a műhelymunkát: „Kétirányú, teljes nyitottság a civilizált Nyugat és saját népünk mélyrétegei felé. Irodalmunk elvi törvénye ez, de egyúttal a legtöbb kis nemzeté is.”²⁴⁹ A rádiózás a hivatalosan deklarált megújítási szándékon túl, amelyet Kozma Miklós nevéhez és köréhez lehet kötni, s a maga elkerülhetetlenül demokratikus érdekelttségével a legjobbkor kínált lehetőséget arra, hogy Cs. Szabó és munkatársai számára az említett kísérletek közegevé váljon.²⁵⁰ Ennek a viszonylatnak a Cs. Szabó-életmű szempontjából is megvan a további szerepe, amelyre bővebben a dolgozat későbbi fejezeteiben térek ki.

Levelek mérlegen

A nemzeti önismeretre épített rádiós programmal Cs. Szabó László prózai osztálya igen nagy lépéseket tett afelé, hogy „a villamosítás és az olcsó népvesszők egyesített fölhasználásával az autonóm vidéki művelődést központilag pótolja.”²⁵¹ Igaz, ennek a

²⁴⁷ A hivatásos rádiómegfigyelő Kilián Zoltán tapasztalata szerint „kis országokban mindenki bele akar szólni a rádióvezetésbe.” KILIÁN Zoltán, *Rádióvezetési irányok*, Magyar Szemle, 1935, máj, 58-63.

²⁴⁸ CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, i.m.163.

²⁴⁹ UŐ, *Hűlő árnyékban*, i.m. 280.

²⁵⁰ A Magyar Rádió u.n. prózai osztályának műsoraiért felelős Cs. Szabónak 1935-1944 között Ortutay Gyula volt a helyettese, az irodalmi osztály lektora Ördög István. Az osztály életéről, működéséről és Cs. Szabóról eddig nem ismert körülményeket tár fel előbbi munkatárs terjedelmes naplója: ORTUTAY Gyula, *Napló I-III*, Bp., Alexandra, 2009.

²⁵¹ CS. SZABÓ László, *Szabadság a mikrofon előtt*, Magyar Szemle, 1938, II, 78.

programnak az irodalmi részében a konzervatív jobboldal 1936-ban még radikalizmust és veszedelmes balrafordulást, sőt nemzetietlenséget látott,²⁵² de az 1937-es esztendőre a műsorok kritikai visszhangját inkább a népi mozgalom elismerése határozta meg: „A rádió prózai műsora ma már valóban a legjobb előadókból közvetíti a legjobb magyar és európai kultúrát. ...ez a program teljes felelősséggel készül, annak tudatában, hogy a rádió napjaink egyik legnagyobb műveltségformáló és művészetközvetítő eszköze.”²⁵³ A kései visszaemlékezésekből úgy tudjuk, hogy „a színvonal volt az irodalmi műsorpolitika fő irányelve ... végeredményben együttes vállalkozásról beszéltek, amely ellen a Magyar Rádió néhány félénk reakciós vezetője se gáncsoskodott. Soha komoly belső ellenállásra nem panaszkodhattam (Kiemelés-B.K.).”²⁵⁴ Cs. Szabó László szájából hitelesen hangzik a fenti mondat, de ez nem jelentette azt, hogy ne kellett volna egyensúlyoznia a korabeli hatalmi erők és szellemi frontok között. A következő (formailag nem, de az eredetit betűhív átírásban követő) levélszövegek azt a szélesebb körű összjátékot igazolják, amelyre emlékezéseiben szokott hivatkozni Cs. Szabó László. Lesz rá példa, ahol már a nyelv kifejezi a hivatali hierarchiát, könnyed használatához valószínűleg az a Bethlen Gábor-i örökség szükséges, amit az erdélyi századok írástudóitól lehet legjobban eltanulni: A levelek stílusa sokat elárul a személyközi viszonyokról:

Dr. Friedrich (Frigyesy) János – Cs. Szabó Lászlónak²⁵⁵

Nagyságos Cs. Szabó László osztályvezető úrnak

Budapest

1936. okt. 17.

Kedves Barátom!

Folyó hó 17.-i b. Leveled kíséretében küldött mellékleteket átolvastam, a „Rádió-önképzőkör „gondolatát nagyon érdekesnek, és életrevalónak tartom, csupán arra kell

²⁵² GÁSPÁR Jenő, *A Rádió jubileumára*, Koszorú, (a Petőfi Társ. Közlönye), 1936, jan, 104-107.

²⁵³ SZABÓ Zoltán, *Félesztendő rádióelőadásai*, Tükör, 1938, 311.

²⁵⁴ CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, i.m., 162.

²⁵⁵ DR. FRIEDRICH (Frigyesy) János – Cs. Szabó Lászlónak MOL K-613, 120-120, Levél, 1936. okt. 17. (Dr. Friedrich János a Magyar Rádió Kereskedelmi Oszt. Ig.)

nagyon vigyáznunk, hogy az egész tervet az állami szervek beavatkozása nélkül bonyolítsuk le.

Felvetem azt a kérdést, nem volna-e lehetséges a Rádióéletet is belevonni és az egészet a Rádióélet égisze alatt tenni, ami módot adna a Rádióéletnek mikrofonon át való hathatós propagálására.

Természetesnek tartom, hogy ezeknek, a műsorszámoknak irányítása és lebonyolítása a Te irányításod alatt történne, de kifelé azt a látszatot lehetne kelteni, mintha ezt a Rádióélet rendezné. Gondolkozzál a dolog felett, és esetleg beszéljünk róla a hétfői műsorúlése.

Dr. Friedrich János

Cs. Szabó László - Kozma Miklósnak²⁵⁶

Budapest '37. március 4.

Nagyméltóságú vitéz Leveldi Kozma Miklós Úrnak,

Tiszteletteljes kérésem, hogy az elnökség átvétele után, tehát április 1.-től kezdve, hétről-hétre egy kis cédulát letehessek az asztalára, amely hetenkénti 5-6 előadásra utal. Ezek volnának a szívügyeim s egyszersmind olyan felolvasók, melyek szerény megítélésem szerint fedik Kegyelmes Uram szándékát s a minden irányban kitágított nemzeti önismeretet – kedvenc vesszőparipámat szolgálják. ...

Amennyiben ... tisztelettel kérem, méltóztassék egy rövid igennel vagy nemmel a titkárnő nagyságos asszonynak utasítást adni.”

Cs.Sz. L.

Mivel az eddigi rádiótörténetek krónikás megközelítése nem követeli meg, hogy a társadalom és az irodalom térfelén folyó harcokról tudósítsanak, eddig nem nagyon

²⁵⁶ CS. SZABÓ - Kozma Miklósnak, MOL K-613, 72, Levél, 1937. márc. 4. (Kozma Miklós (politikus, az MTI és társvállalatai elnöke, miniszter)

kerültek nyilvánosság elé olyan leveleket, amelyekből valóságosabban lehet rekonstruálni Cs. Szabó László irodalmi osztályvezetői tevékenységét a most tárgyalt időszakban. Az alább következő két példa 1937-ből és 1943-ból legalább két dologban igazolja Cs. Szabó elszántságát megkezdett programja véghezvitelére. Egyrészt a konzervatív reformerőket a kezdetektől kitűnően be tudta kapcsolni terveibe (Joó Tibor), másrészt akkor is bajtársi segítséget nyújtott a népi oldalnak, amikor a mozgalom már felszámolódott, és Cs. Szabó reménysége Veres Péterrel kapcsolatban ugyancsak elszállt.

Cs. Szabó László - Joó Tibornak²⁵⁷

Budapest, Nemzeti Múzeum Nagyságos dr. Joó Tibor úrnak

Kedves Tibor!

37. március 4.

Sürgősen felkérlek "Mohács Magyarországa" című előadás megtartására. Ünnepi, gyönyörű előadás kell hogy legyen.

Kötött irányelv: az előadás kizárólag Burgio jelentésére támaszkodva, burkoltan a mai Magyarországot kell hogy bemutassa. Lehetőleg beszéltesd sokat az olaszt, de úgy, hogy az a mai Magyarországról szóljon. Az a helyzet ugyanis, hogy magyar önismereti programommal ezentúl egy kicsit bátrabban nyomulhatok előre.

Szeretettel köszönt

Igaz barátod Cs. Sza/ Sz."

Cs. Szabó László – dr.Thorma Domokosnak²⁵⁸

43. szept. 16.

„Méltóságos dr. Thorma Domokos úrnak

min. tanácsos, Miniszterelnökség

²⁵⁷ CS. SZABÓ László - Joó Tibornak, MOL K-613, 198, Levél, 1937. márc. 4. (Joó Tibor publicista, politikatörténész)

²⁵⁸ CS. SZABÓ – dr.Thorma Domokosnak, MOL K-613, 576, Levél, 1943. szept. 16.

Igen tisztelt Barátom!

A Magyar Csillag ma azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy terjesszem eléd Veres Péter két cikkét. A cenzúra mindkettőt az utolsó szóig törölte. A szerkesztőség ezt érthetetlennek tartja s nagyon szeretné felülvizsgáltatni Veled.

Én a cikkeket most kaptam s már is továbbítom, így nem is volt időm átfutni rajtuk.

Kérésüket a magam kérésével továbbítom; nagyon leköteleznél mindnyájunkat ha rettentő elfoglaltságod mellett közelebbről megnéznéd ezt az ügyet.

Tisztelettel arra kérlek, hogy döntésedről vagy a további fejleményekről értesítsd vagy értesítsd közvetlenül Illyés Gyulát, aki mindennap reggel 10-ig a Nemzeti Bankban található.

Szerető barátsággal üdvözöl hálás

híved dr. Sza./ E.”

A konzervatív Harsányi Zsolt levele a kor szellemi viszonyrendszerének további árnyalásához ad némi segítséget:

Harsányi Zsolt – Cs. Szabó Lászlónak

1937. III. 14.

(Kézírásos eredetiről átírva)

Kedves Barátom, - a páros előadásra vonatkozó ötletedet kitűnőnek, egyszersmind hihetetlennek tartom. Utóbbi időkben annyiféleképpen és olyan gyakran szerepeltem együtt a grófnéval, hogy azt a látszatot kezdem kelteni, mintha hangsúlyozni igyekezném egy előkelő társadalmi összeköttetést. Mindent inkább vállalok, mint egy ilyen látszatot: De az ötletért kár volna. Hunyadi Sándorral éppen úgy megoldható, és Hunyadi a grófnénak is konveninálna.

Igaz barátsággal, melegen köszönt: Harsányi Zsolt²⁵⁹

²⁵⁹

HARSÁNYI Zsolt – Cs. Szabó Lászlónak, MOL K-613, 242, Levél, 1937. márc. 14. (Harsányi Zsolt a levélírás idején népszerű konzervatív író.)

Amikor Cs. Szabó egyetértése jeléül átvette elődje rádiós programtervezetének a legjavát, konzervatív körökben még évekig sok támadás érte emiatt. A Rádió tíz éves jubileuma alkalmából a Petőfi Társaság lapjában, a Koszorúban így bírálták már Németh Lászlót is: „nem törődött azzal, hogy a nemzeti irodalom nemzeti szükségesség, hogy a rádió hallgatóinak kilencven százaléka ezt az irodalmat óhajtja, kilencven százalékban túlsó tábor íróit kezdte népszerűsíteni...”²⁶⁰ Továbbmenve, Cs. Szabót már azzal is támadták, hogy nyugatos fészket teremtett a Rádió égisze alatt: „Cs. Szabó fiatalsága, tapasztalatlansága és világnézeti adottsága végleg betetőzte a Németh Lászlótól megkezdett munkát. Az arányszám most már odamódosult, hogy kilencvenöt százalékban jutnak a mikrofon elé a Nyugat írói és liberális lapok munkatársai és öt százalékban azok, akik esetleg a nemzeti irodalomhoz tartoznak.”²⁶¹ A Rádió irodalmi (próza) osztálya 1935-től kezdődően valóban egyre népesebb szellemi műhelyé lett, de se nem a Nyugat, se nem a Válasz, hanem inkább a Magyar Csillag értelmében.²⁶¹ Cs. Szabó a nemzeti kultúra osztatlanságát egyszerre védte az irodalmi egységgel és a minden irányú nyitottsággal, úgyhogy e feltételek csorbitása vagy bármilyen szűkítő gondolat nagyarányú tiltakozást váltott ki belőle. 1936 novemberéből való az a levél, amelyben (egy hivatalos válaszlevél kitérőjében a debreceni Kardos Pálhoz) igen egyértelműen állást foglalt erről. Még a(z irodalom)történeti nézőpont is felmerül érvei között:

Cs. Szabó László – Kardos Pálhoz²⁶²

1936. november 18.

Igen Tisztelt Uram!

„Igen Tisztelt Uram! [...] Nem hagyhatom szó nélkül a ”Nemzedékváltozás a magyar irodalomban” című tervezetéhez fűzött megjegyzését. A Nyugat és a Válasz köré nem egymást váltó nemzedékek csoportosultak. Egész egyszerűen az történt, hogy a

²⁶⁰ G(ÁSPÁR) J(enő), *A Rádió jubileumára*=Koszorú, a Petőfi Társaság közlönye, 1936, jan. 105-106. Cs. Szabó kitartó küzdelmeiről ld. Még SALAMON István, *Tollal és mikrofonnal, (Irodalom a Magyar Rádióban 1925-1944, Cs. Szabó László az irodalmi osztály élén) Bp., Fekete Sas, 2003.*

²⁶¹ CS. SZABÓ, László, *Szabadság a mikrofon előtt*, Magyar Szle, 1938, II 77-79.

²⁶² CS. SZABÓ László – Kardos Pálhoz, MOL K-613, 242, Levél, (Kardos Pál debreceni irodalmár

magyar irodalom mégegyszer kettészakadt: a fiatal írók egy része a Nyugatnál maradt, csak a Nyugat légkörében érzi jól magát, másik része a Válasz köré csoportosult. Mindebben természetesen semmi tragikusát nem látok. De magam volnék az első, aki minden erőmből tiltakoznék, hogy nemzedékemet irodalomtörténetileg egyszerűen a Válasszal azonosítsák [...]” CsSzL.

Ugyanakkor Cs. Szabó mindenkiért kiállt,²⁶³ aki megfelelt az írás vagy a rádiózás minőségi követelményeinek. Ha kellett, szerkesztőként segítette a rádiószerűség erősödését, mint az alábbi esetekben. Korrigál, tanácsokat ad a rádiós szempontokhoz, bedolgozókat „nevel” a rádiónak. Figyelemre méltóak a cenzúrára és a „Bacsányi és Petőfi”-korrekcióra vonatkozó megjegyzések:

Cs. Szabó László - Dr. Marék Antalhoz (2 levél)

Dr. Marék Antal²⁶⁴ úrnak Kedves Barátom!

1936. nov.18.

Mellékelten visszaszármaztatom a korrektúrát. Helyenként rövidítettem rajta, mert a kötelező cenzúra miatt, egyes utalások homályossá váltak. Ezért egyszerűen töröltem őket. Felhívom kedves figyelmedet, hogy Bacsányi és Petőfi versidézetei kimaradtak belőle, ezeknek a közléséhez-miután politikailag ártatlanok-feltétlenül ragaszkodnom kell.

Kérve a maradék korrektura elküldését és sok fáradozásodat hálásan köszönve, vagyok baráti, igaz híved,

Cs. Szabó László

Dr. Marék Antal úrnak Kedves Barátom!

1936. dec. 3. Ecser

„Kazinczy a Spielbergben” című előadásod szűkebb körű tárgyánál fogva jellegzetesen délelőtti felolvasás. Műsorosztályunk azzal a kéréssel fogja visszajuttatni a kéziratot, hogy szíveskedj rajta kb. 2 oldalt rövidíteni. Elsősorban a bevezetés elejtésére gondolok.

²⁶³ SALAMON, *Tollal és mikrofonnal*, i.m.

²⁶⁴ CS. SZABÓ László - Dr. Marék Antalhoz, MOL K-613, 355, Levél, 1936. dec. 3. (Marék Antal felvidéki származású orvos író.)

Kérlek, alkalomadtán tájékoztass a további korrektúra sorsáról, mert nagyon szeretném a befejező részt és a felvidékieknek szánt üzenetet is személyesen átnézni.
(Cs. Szabó László)

Cs. Szabó László- Dr. Soó Rezsőhöz.²⁶⁵

Dr. Soó Rezső egyetemi tanár Kedves Rezső!

Debrecen

1937. márc. 23.

Sürgősen visszaküldöm a kéziratot, mégpedig azzal a nagyon nyomatékos kéréssel, hogy gyökeresen dolgozd át, mert ebben a formában végképp meghaladja a rádió igényét. Nagyon tudományos s bizony a magam szörnyű tudatlanságában, én is küszködve olvastam végig. Nem szabad ennyire igénybe vennünk a közönséget. Nagyon kérlek tehát, kedves Rezső, hogy vedd figyelembe szellemi alacsonyrendűségünket s öntsd át a kéziratot közérthető formába. Azt hiszem, az az előadás tipikus Mohamed–koporsója: már nem tudományos dolgozat, s még nem rádióelőadás.

Szeretettel ölel régi barátod, Cs. Szabó László

Cs. Szabó László- Dutka Ákoshoz.²⁶⁶

Dutka Ákos úrnak Mélyen Tisztelt Barátom!

Külügyminisztérium

Engedd meg, hogy nagyon érdekes kéziratodhoz a következő megjegyzéseket fűzzem: A tervezett párbeszéd részére különösképpen az 5-6 oldalon, és a 8-12 oldalon található részek nagyon alkalmasak. Ezeknek már most olyan drámai hatásuk van, mintha egyenesen párbeszédes megjelenítésre készültek volna. Ady ne legyen központ, hanem Várad. Persze ezzel a világról sem azt akarom mondani, hogy kicsinyítsük az alakját. Magától értetődik, hogy a párbeszédből a polemikus célzások kiesnek, így Schöpflin, és Bölöny nevére sem kell kitérni. Visszaküldött kéziratod izgalmasan szép s magas színvonalú rádióelőadást ígér. Ezek után csak fokozott türelmetlenséggel várom a végleges kéziratot. /Két példányban, 10 gépelt oldalon./

Végül nézzünk néhány olyan levelet, ami a népiek tágabb körének a rádióhoz kapcsolódó terveit, azok kölcsönös dinamikáját mutatják. További kutatásra vár a Kodolányi Jánostól fennmaradt levél, amelyben a népi író készségesen ajánlkozik

²⁶⁵ MOL K-613, 242, Levél, 1937. márc. 23.

²⁶⁶ CS. SZABÓ László- Dutka Ákoshoz, MOL K-613, 242, Levél, 1935. (Dutka Ákos újságíró, költő)

előadásra, míg a feljegyzések és az emlékezet szerint sohasem tudták bevonni a rádiós szereplésbe.²⁶⁷ Annyi biztos, hogy öt évvel később Kodolányi már a 'médiát' teszi felelőssé a nemzet kulturális állapotáért abban a cikkben, amelyet Márai Sándor *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* c. írásához fűzött ellenvéleményként: „A rádiót, a filmet, a sajtót a nyugateurópai civilizáció adta az emberiségnek, de ... én mind a hármat a kultúra végzetes csapásának tartom, különösen a magyar lelkialkat szempontjából. ... E kapitalizálódott „kultúraterjesztő” eszközök híven tükrözik azt az occidentális embertípust, amelynek semmi sem szent...”²⁶⁸

Kodolányi János - Cs. Szabó Lászlóhoz²⁶⁹

Padasjoki, 1937, február 25. Kedves Lacikám,

Leveledet, amelyben valami finn dologról tartandó előadásra kérsz fel, megkaptam s köszönöm. Miután már két hónapja vagyok Finnországban s ennek az időnek nagy részét falun, illetve tanyán, parasztok között töltöttem, azt hiszem, nemcsak az irodalomról, hanem a paraszti élet rendjéről is tudok majd érdekes dolgokat mondani. Így az előadást örömmel tartom meg s köszönöm, hogy gondoltál rám. Két héten belül otthon leszek s keresni fogom Veled a találkozást.

Csak az keserves, hogy hosszú évek óta az 50 pengős kategóriában kell lennem s úgy látszik, remények sincs rá, hogy ezen a nivón túl vergődjem. Pedig időközben irtam egy-két komolyabb művetskét is és most is serényen dolgozom Boldog Margiton. Így immár megérdemelném, hogy a rádió tanújelét adja megbecsülésének. Nem azért az egy-két tizesért mondom ezt, amit jelent, bár gazdag éppen nem vagyok s annyit kell dolgoznom, mint egy ökörnek. De jól esnék, hidd el, ha nem a kezdő poéták, bikficek között kellene életem fogytáig rostokolnom. Az ember munkakedve megnő, munkája könnyebb és sikeresebb, jobban túlteszi magán sok olyasmin, amin gyakran nehéz túlesnie. Így felszólalásomnak tisztára lelki motivumai vannak.

²⁶⁷ Salamon, Tollal és mikrofonnal..., i.m. 115.

²⁶⁸ KODOLÁNYI János, *Néhány megjegyzés Márai röpiratához (a nemzetnevelés ügyében)*, Magyar Csillag, 1942, dec. 438. ld. még MÁRAI Sándor, *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, 1942.

²⁶⁹ KODOLÁNYI, MOL K-613, 731, Levél, 1937. február 25. (Kodolányi János író a népi mozgalom egyik jelentős képviselője.)

Sikerrel dolgoztam itt s meglehetősen tudok finnül is. A mi baráti kis csoportunknak is csináltam egy kis propagandát. Sokan másként látnak most minket, mint eddig. Sajnos azonban, követségünk mindent elkövet ennek megakadályozására. Sokat kell tünnöm emiatt. (Magunk között szólván.)

Ha találkozunk, egyetmást meg akarok Veled beszélni. Most hagyjuk. Szeretettel üdvözöllek s vagyok őszinte barátod: Kodolányi János

A bécsi rádióban 1937. március 18-án magyar versválogatást adtak közre. A tervezett maximális verslista egy zsoltárt, egy népdalt és a következő költők verseit tartalmazta: Berzsenyi (1), Vörösmarty (2), Petőfi (3), Arany (1), Vajda (1), Ady (3), Babits (3), Juhász (1), Kosztolányi (1), Tóth Árpád (1), vitéz Somogyváry (1), Szabó Lőrinc (1). A rádiós válogatást reprezentatív magyar költészeti bemutatásnak tekinthetjük, mely arányaival jellemzi a korszak múltkijelölését (Petőfi-Arany), valamennyire egyensúlyoz népi és urbánus kánon között (Ady-Babits-arány, Kosztolányi), és a rádiós Cs. Szabó kötöttségeire is utal (Somogyváry). Irodalomtörténet szűk keretek között. Az osztrák csereválogatás lefordítására felkérő levelek részleteiből a fordítók kijelölésének a módszerét látjuk: a maga szintjének megfelelő verseket Szabó Lőrinc kiszemelgetheti, a továbbiakat a szerkesztő, Cs. Szabó válogatja Lányi Viktorhoz és Képes Gézához.

Cs. Szabó László- Szabó Lőrinchez:²⁷⁰

36. október 30.

Nagyságos Szabó Lőrinc urnak,

Budapest, II

Kedves Lőrinc!

Mellékelten küldöm a fordításra szánt 30 osztrák verset. Válaszd ki közülük a 10 leginkább kedvedre valót. Miután az ügy égetően sürgős, nagyon kérlek, okvetlenül küldd vissza a fennmaradó 20 verset jövő keddig. Szívességedet előre is hálásan köszönöm s a régi barátsággal ölellek

Cs. Sz. L.

²⁷⁰

□ CS. SZABÓ László- Szabó Lőrinchez, MOL K-613, 520, Levél, 1936. okt. 30.

Cs. Szabó László- Képes Gézának²⁷¹

36. november 18.

SÁROSPATAK,

Nagyságos Képes Géza urnak,

Angol Intézet

Kedves Barátom!

A rádió januárban osztrák estet tart. Ezen 30 osztrák vers magyar fordítását mutatjuk be elsőrendű interpretálásban. Cserébe a bécsi rádió magyar versek német fordítását mutatja be. A 30 osztrák vers közül tizet Szabó Lőrinc, tizet Lányi Viktor fordít, tiz vers lefordítására pedig Téged szeretnék megkérni. A fordításokért a rádió darabonként 10.- pengőt ajánl fel.

Sajnos az idő rettentően sürget, kénytelen vagyok tehát, arra kérni, hogy amennyiben a munka izlésed szerint való, december 15.-ig, de legkésőbb december 20.-ig okvetlenül juttasd vissza hozzám. Szíves, beleegyező válaszodat remélve, vagyok készséges, igaz hived

Cs.Sza/ Sz.

Kiemelten kezelhető a Sárközi Györgynek írt baráti levél, amely egy londoni kapcsolatfelvételt segített, és a népiek táborából válogatott szerzőket és műveket:

Cs. Szabó László- Sárközi Györgynek²⁷²

37. március 31.

Nagyságos Sárközi György urnak,

Kedves Gyurka!

Vályi Félixől kaptam egy igen figyelemreméltó levelet. Jelentős londoni összeköttetésire azt hiszem nem kell külön felhívni a figyelmedet.

Vályi tőlem kér a magyar paraszt és szociális problémáira vonatkozó anyagot. Ezt csak a Válasz körén belül – Te tudod összeállítani. Gondolok: Féja Géza, Erdei Ferenc, Veress Péter és Darvas József könyvére. Azt hiszem, komoly szolgálatot tennénk, ha sikerülne

²⁷¹ CS. SZABÓ - Képes Gézának, MOL K-613, 275, Levél, 1936. okt. 30.

²⁷² CS. SZABÓ László- Sárközi Györgynek, MOL K-613, 445, Levél, 1936. okt. 30.

ezeket a könyveket Vályinak kiküldeni. Miután a szerzőkkel csak Te érintkezel, engedd meg, hogy ezt az ügyet vállaidra ruházzam át. Vályi címe: Dr. Felix Vályi, London W.1. Berkeley Street,
C/A Thomas Cook & Sohn.

Szeretettel köszönt

Cs. Sza/Sz.

Szabó Zoltán levele érdekes témafelajánlása és személyes vonatkozása miatt hozza közelebb a levélíró és a kort.

Szabó Zoltán - Cs. Szabó Lászlónak²⁷³

1937, február 22.

Kedves Barátom!

Multkori rövid találkozásunk az autóbuszon eszembe juttatta a mellékelt kis cikket Bukarestről, melyet már néhány hete készülök cimedre elküldeni.

Tisztelettel kérlek, hogy vizsgáld felül: alkalmas-a Rádió számára? Ha ilyen természetű cikkek érdekelnék a Rádiót, tudnék még írni Konstantinápolyról, esetleg Krakóról, a magyar városok közül Egerről és Miskolcra.

Ha ez a bukaresti városkép politikai, vagy egyéb szempontból alkalmatlan lenne, tisztelettel kérlek visszaküldésére. Ha alkalmas, akkor kérem, hogy vagy magam olvashassam, vagy – ha ez hibás „r”-kiejtésem miatt lehetetlen – Kallós Emil úr olvassa, akinek karácsonyi előadásomat kiadták.

Szivességedet előre is köszönve tisztelettel köszönt

Igaz hived,

Szabó Zoltán

Mint ismeretes, Cs. Szabó a rádiós poszton folytatta Németh László „Száz könyv” című kortárs sorozatát és hazai irodalmi földrajzát, továbbfejlesztette a népszerű Diákfélórát – lényegében átvéve elődje népnevelői felelősségtudatát. Az alábbi levél diplomatikus tartalma

²⁷³ SZABÓ Zoltán - Cs. Szabó Lászlónak, MOL K-613, 497, Levél, 1937.febr. 22. (A népi mozgalom publicistája, azonos a dolgozatban gyakran szereplő emigráns íróval).

(„nekem szomorú örömet szerezte”) mutatja, nagyjából tíz év alatt milyen fura helyzetbe került a megörökölt székben. A kiemelés eredeti:

Cs. Szabó László – Németh Lászlóhoz²⁷⁴

Nagyságos Németh László urnak,

’4.január 17.

Kedves Laci!

Nagyon szépen köszönöm az Ady-tanulmányodat; megrendítően szép. Tökéletesen igazad van abban, hogy ezzel a tanulmánnyal csak a régi protestáns erkölcs értett volna egyet. A mai kábult és elaltatott ország csuklana tőle.

Márpedig a cél mégiscsak az, hogy legalább a jubileum napjára osztatlan tiszteletet ébresszünk a hallgatók százezreiben. A kiválogatott versekkel, Somlay szavalatával és Bartók dalaival, amelyeket Basilides Mária énekel, ezt remélhetőleg el is érjük. Az előljáró beszéded azonban annyira megfélemlitené és megdöbbené a készületlen, jámbor lelkeket, hogy a cél érdekében fájó szívvel lemondok róla. Köszönöm azonban, hogy olvasásával nekem szomorú örömet szerezte.

A kézirat első példányát átadtam Örleynek. Beszéltem a dologról Illyés Gyulával is. Feltétlenül szükségesnek tartjuk, hogy megjelenjen a Csillagban. Mégis csak ez az írás állna legközelebb Ady igazságához. rádió est bevezetésére Schöpflin Aladárt kértem fel; azt hiszem ezzel a választással Te is egyetértesz. Szeretettel köszönt igaz barátod: Cs. Sza/Szé.

Fantomok ellen

Cs. Szabó László 1941-ben *Mérleg (I.)* címen írt esszéjében bonyolódott bele Németh László irodalompolitikai értékelésébe. Ha figyelmesen olvassa az ember a kibontakozó polémiát, egy a harmincas évek közepéhez visszakapcsolható folyamat

²⁷⁴

CS. SZABÓ László – Németh Lászlónak, MOL K-613, 574, Levél, 1944. jan. 17.

fejleményeit látja. 1935-ben Németh László a magyar nemzet és a magyar irodalom növésjellegének a vizsgálata közben már a *Magyarság és Európa* 4. részében (*Magyar mérleg*) elvetette a *Kisebbségben* magjait. Cs. Szabó említett (*Mérleg* című) nemzedéki esszéjének ugyancsak 4. részében még ennél is korábbi pontig tekintett vissza, hogy megtalálja Németh kivonulásainak és különállásának az indítékait. Elismerés volt abban, ahogy a második nyugatos nemzedék szerepváltását a tehetséges Németh íróportréjába sűrítette, ám a kivételezett helyzetre alkalmazott analógia, miszerint Németh volt nemzedékének a Lutherje – már beárnyékolta a portrét.²⁷⁵ Cs. Szabó történelmi példázatairól közismert, hogy ő Lutherrel szemben Erasmus pártján állt, bár mindig a háttérre vetítette az egyházalapító szélsőséges (ellen)párját, Huttent, így tehát nem volt kétpólusú ez a képlet. A Németh Lászlóban felfedezett Dávid Ferenc-i magatartást (a kor kontextusában magyar kollektív ösképet) viszont a történelmi tapasztalat nevében, és nemcsak erdélyiként utasította el, hanem mert „Minden kötést felbont, minden tanítványt eltaszít, mind radikálisabb tiltakozásba menekül.” Cs. Szabótól ez a radikalizmus távol állt: ő mind alkatánál, mind helyzeténél fogva együttműködés-párti volt, sőt a rádiós poszt azt is megkövetelte tőle, hogy „függetlenségét féltve nem áll be táborozni a falain kívül még a neki tetsző táborba se.”²⁷⁶

Mint kritikus Cs. Szabó a *Mérleg*-ben a legmagasabbra helyezte Németh Lászlót kortársai között, mert „ő fejezi ki legjobban az ellentmondásokban vergődő kort,” és ezért őt tartotta regényei és igen jó drámái ellenére a legkorszerűbb esszéírónak. De Cs. Szabó szerint ő követte el a legnagyobb balfogást is, amikor „átlépte a Szabó Dezső-féle vonalat is s a népi revíziót kiterjesztette az utolsó két évszázadra.”²⁷⁷ Fölrótt a Németh Lászlónak a „*Kisebbségben*” történelmi vízióját, amellyel visszamenőleg is skizofréniába kergette a magyar irodalmat: „ösztönszerű keserűséggel a múltat a népi-faji hovatarozás szerint is felbontotta mély és híg magyarra. Az irodalmi balsors s a társadalmi származás királyvizében aztán megváltozott és összezsugorodott a magyar irodalom, megindult a testvérharc az irodalomban. Így lett író írónak farkasa... /sőt/ e szakadás után beszélhetünk komolyan 'kettészakadt magyar irodalom'-ról” Elgondolkodtató tény, hogy az 1934-35-ös

²⁷⁵ CS. SZABÓ László, *Mérleg I. = Haza és nagyvilág*, Bp, Franklin, 1943, 172.

²⁷⁶ Mint életrajzának idézett helyén kiderül, ezért nem találkozott sohasem Bajcsy-Zsilinszky Endrével. UŐ, *Rádiózás urambátyám mozgásterében=Hűlő árnyékban*, Bern, EPMSZE, 1982, 170.

²⁷⁷ UŐ, *Mérleg I. = Haza és...*, i.m. 178.

évek Németh László-i nemzeti önismereti szándékaival, rádióra írt tervezetével még olyanmire egyet tudott érteni Cs. Szabó, hogy saját programjába is átemelte. Németh említett 1935-ös esszéjének irodalomtörténeti multkorrekcióját azonban – miként a *Kisebbségben*-re adott 1941-es kritika igazolja – már nem fogadhatta el, mert egészen másféle véleménye volt a magyar polgárosodásról, és nem komplex történelmi sorskeresésként értelmezte a magyar irodalmat.

Cs. Szabó a népi irodalom történelmi igazságtevő indulatától az egész magyar klasszicitást féltette, Babitscsal bezárólag. Nem is annyira Németh Lászlótól magától, akit kivonulónak és nazarénus bujdosónak látott,²⁷⁸ mint inkább attól az írói népi szárnytól, amelynek tevékenységébe és tagjai közé egyre érezhetőbben benyomult a megosztást szolgáló ideológia, politika. Németh apostoli magatartását, lehet, hogy magyarázta az elkövetkező nagyobb történelmi, szellemi, erkölcsi veszedelmektől való félelme, de ettől Cs. Szabó (a Cs. Szabó-i mérlegelő, közvetítői magatartástól pedig Németh) idegenkedett. A Magyar Csillag indulása után írt korabeli naplójegyzetében Németh így festett kettős portrét vitapartneréről: „Illyés: fontos, éles, valóban guillotine stilszta. Cs. Szabó sakkozik, kombinálgat a kortársakkal.”²⁷⁹ Enyhíti ezt a feljegyzést, hogy *A Kisebbség védelmére*-re írt terjedelmes válaszában Németh elismerte, hogy kritikusa ellentéteket akart jó szándékkal áthidalni. A *Fantomok ellen* főcímmel egyenesen arra utalt, hogy ideje megszüntetni azt az irodalmi belharcot, amelynek lényege, hogy egymással nem érintkező emberek „fantomizálják” egymást. Németh a lábra kelt „Cs. Szabó-fantomot” vette előre „bonctani leckéül,”²⁸⁰ abban bízva, hogy azután mindketten nagyot nevethetnek.”

A játékos fantomüzéssel Németh közös értelmezési teret létesített az ’európaiság, mélymagyarság-régi magyarság és népi irodalom’ kérdéskomplexumnak, de nem szüntette meg a vitát. Cs. Szabó ugyanis nem volt híve a harmadik utas közép-európai megoldásnak, amit ő úgy látott, „*Kivonulás Európából*”- a népi írók „a félbemaradt márciusért az európai műveltséget húzzák karóba.”²⁸¹ Rendületlenül hitte már a kezdetektől, hogy ha a se nem polgári, se nem keleti-nomád, hanem ’csak dunatáji’ magyarság bezárkózik, végül

²⁷⁸ Ld.még NÉMETH László, *Fantomok ellen; Mély magyarság*, Magyar Csillag, 1942, ápr. május.

²⁷⁹ NÉMETH, 1942.aug. – *Balatonföldvár=Naplók=Homályból homályba II*, Bp., 1977, Magvető-Szépirod., 500.

²⁸⁰ NÉMETH, *Fantomok ellen; Mély magyarság*, Magyar Csillag, 1942, ápr.-máj.;=*Sorskérdések*, i.m., 483-484.

²⁸¹ CS. SZABÓ, *Mérleg (I)* =*Haza és nagyvilág*, i.m., 180.

elsüllyed a provincializmusban, a tiszaháti kismagyar világban. Cs. Szabó szemében Németh minden különütasságára, így a *Magyarság és Európa* koncepciójába épített irodalomtörténeti gondolatra is garanciát jelentett egy ideig a pályatárs műveltsége, tehetsége és magyarságféltése. De amikor a *Mérleg*-et írta a kortárs viszonylatokról, már felszisszent, mert Németh kritikája, a *Kisebbségben* Kazinczy után elérte Babitsot is. „Az analógia csalóka visszfényében ugyanis Kazinczy Babitsra hasonlított, már pedig a népi irány egész kismagyar keserősége és csalódása még a nagyműveltségű Németh Lászlóban is az európai magyarság megtestesítőjére: Babitsra zúdult. A talpazat körül megforgatott szobrok túlsó felén ismerős arc bukkant föl: Kazinczyén Babits, Kölcseyén egy komikus háromorrú Illyés-Márai-Cs. Szabó-összenövés; a Berzsenyi- és Csokonai-szobor másik felén a népi írók arca jelent meg.”²⁸²Sőt – s ettől félt Cs. Szabó – mások is sorra kerültek: Féja Géza Kosztolányit fokozta le sok vitát kiváltott irodalomtörténetének középső könyvében. Ez éppen olyan megbocsáthatatlan határszegés volt Cs. Szabó szemében, mint a másik végleten emlegetett Szabó Dezső-i térfélre lépés. Cs. Szabó magatartásban és ízlésben Babits tanítványának számított, de lelkében Kosztolányi²⁸³ írásművészetét tekintette példának. Noha a *Mérleg*-ben lehetett észlelni elhatárolódásokat és elhárításokat, Cs. Szabót elsősorban az irodalmon és műveltségen esett sérelmek foglalkoztatták tehát. Esszéjében például megkísérelte európai párhuzamokban jellemezni a két irodalmi pólus nagyjait, Babitsot és Szabó Dezsőt, de nem kereste Németh László koncepciója mögött a korszaknak az asszimilációra vonatkozó kérdéseit, műveit, csupán Szabó Dezsőre utalt előzményként. Az ő itt kifejtett kultúrafogalma szerint „A népi műveltség a parasztság kétezer éves hagyatéka, a nemzeti műveltség a népi műveltségen átszűrt európaiság, s történelmi okok miatt elsősorban a nemesség és néhány szerencsés város hagyatéka.” Irodalomértelmezését a fenti kultúramodell világítja meg két példával és a kortárs irodalom különös „delegációjával”: „A Kölcsey szövegére írt Kodály zenében ez a két műveltség ölelkezik. De a természetes megoldás ebben az esetben is Petőfi. Kortársaink közül leginkább Illyésben egyezett ki a két műveltség. Olyan gazdagok vagyunk, hogy

²⁸² i.m., 179.

²⁸³ „Csak az érett Kosztolányi tudta, hogyan kell prózában kilőni a magyar szót, egyenesen a gondolat szívébe. Elegáns, hajlékony, árnyalt, egyszerű, izmos és zamatos a nyelve, vetekszik a legnagyobb francia stilisztákkal s egyben Mikeshez, Faludy Ferenchez s a prózáiró Petőfihez is méltó.”CS. SZABÓ, *Aranytól napjainkig*, Róma, Anonymus, 1952, XXXVII.

irodalmunk két szárnya Erdélyitől és Sinkától Márai Sándorig, Hunyady Sándorig, sőt Szentkúty Miklósig ér.” Ennek a tablónak a tudatos beállítása ahhoz a népi állásponthoz²⁸⁴ mértén ellenkép, amelyik a polgári korszakban hanyatlást és hígulást lát, és Adyt gyökeresebben magyarnak tartja a kívülről jött Petőfivel szemben. Az egyensúlytartás érdekében a szerző e vitában elhallgatta, hogy a maga részéről Aranyhoz és Bartókhhoz, másrészt Kosztolányihoz viszonyítana, nem hagyná ki Babitsot, és nem biztos, hogy ’békeidőben’ is Szentkuthyig tolná ki a védelmi határokat. Gesztusa e mértéktartással lett árulkodóbb.

Cs. Szabó tehát tudatosan magára vette az irodalmi Deák-párt²⁸⁵ hálátlan szerepét, hogy már a szóhasználatlaltal felhívja a figyelmet arra a példás józanságra és mérsékletre, amellyel a névadó irodalmi kört jellemezte Horváth János jeles elődjétől, Salamon Ferentől átvette szavakkal: „Ez a kör, miután a politikai térről az eszmék vitatásában le volt szorítva, a költészetben és tudományban igyekezett a helyes elveknek érvényt szerezni, az álság, valótlanosság és ámítások ellenében. Az irodalom által igyekeztek előkészíteni a tért azon időre, midőn majd a nemzet egy vagy más úton visszanyeri a maga fölötti rendelkezés jogát. Ha féltették nemzetünket a germanizálástól, féltették saját maga hibáitól, a túlzástól, önámítástól, nyegleségtől s általán a jellem elfajulásától, mire az irodalom s kivált a költészet, mely gyakran előpostája a közel jövő politikájának, nagy hatással van. Az ízlés nem csupán az ízlés dolga, kapcsolatban áll az erkölccsel s a helyes gondolkodással is.”²⁸⁶ Cs. Szabó 1942-ben már elég pontos prognózissal szintén a jövőre készült: „A háborúnak egyszer vége lesz. Akkor következik csak a nehezebb munka....A kétségbeesett nép akkor még egyszer az írók felé fordul. Még egyszer, utoljára.”²⁸⁷ Amint kiderült, Németh nem erre válaszolt, hanem maga mentségét írta meg a *Kisebbségben* védelmére. A *Fantomok ellen* címnek és a tanulmánynak a tanulsága sem a Cs. Szabó – Németh vita önmagában, hanem a magyar irodalomról ejtett szavak igénye, a nyilvános

²⁸⁴ FÉJA Géza: *Régi magyarság, A felvilágosodástól a sötétedésig, Nagy vállalkozások kora*, Bp. Magyar Élet K., 1942; 1943.

²⁸⁵ Salamon Ferenc, *Irodalmi tanulmányai* előszavában (1888) mérsékelt pártnak, irodalmi jobboldalnak, irodalmi Deák-pártnak nevezi őket. Közéjük számítja az 1852-ben vidéken élt Aranyt, Tompát, Lévay Józsefet, Erdélyit és Szász Károlyt, s a pesti „triumvirátus”-t: Keményt, Csengeryt, Pákh Albertet, meg ifjú „táborkarukat”, a már 1854 legelején meghalt Sükei Károlyt és Gyulai Pált.

²⁸⁶ HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*, Bp.,

²⁸⁷ A külön számmal nem jelölt idézetek helye: CS. SZABÓ, *Mérleg I*, = *Haza és nagyvilág*, i.m., 184-185.

disputa. De miközben Németh László lebontotta a fantomizált Cs. Szabó-képet és visszakövetelte magának a megbontva érzett Illyés-barátságot, alig tágitott a mélymagyarság bár igen sok finomítással értelmezett eszméjétől: „A mélymagyarság nem érték, csak tény”- zárta le a vitát a maga részéről.²⁸⁸

A legközelebbi üzenet már egyirányú volt: Németh László 1942-ben írt átfogó bírálatot *Cs. Szabó László a tanulmányíró*²⁸⁹ címen az Illyés szerkesztette Magyar Csillagban. Az életmű lezárása után úgy látszik, hogy ennek az írásnak az aktuálisan értelmezett üzeneteihez Cs. Szabó haláláig igazodott. Az irodalomtörténeti jelentőségű kritika-recenzió valóban a Magyar Csillag legérzékenyebb kortárs értékelései közé tartozott. Különösen a *Haza és Nagyvilág* címen kiadott esszék írói attitűdjéről, az esszéműfajról tett benne figyelemre méltó megjegyzéseket visszanyúlva a *Levelek a száműzetésből* időszakáig. Németh László azonnal lecsapott Cs. Szabó és műveinek legérzékenyebb pontjára. „Nem tűnt fel: mennyit foglalkoztatja ezt az esszéíró a halhatatlanság? Nemrég egész könyvet írt arról (Keats, Shelley és Byron kapcsán), miként lesz halhatatlanabb az ember: ha beengedi művébe a történelem romlandó anyagát vagy hogyha kizárja. Ha ifjan elégeti magát vagy ha még jókor megtanulja, milyen tehetség túlélni.”²⁹⁰ Németh pontosan kimutatta, milyen két nagy veszély kísérti a fiatal író: egyfelől saját „könnyelmű és gráciás” tehetsége, másfelől a közélet, és ezek kettőssége erkölcsi kívülmaradásba ránthatják az író: „A nehézség ott kezdődik, ahol a hangba meggyőződést kell önteni.” Ha Cs. Szabó Ady örökösének festette Németh Lászlót, most a Kosztolányi-szerep, az erkölcsi sztoicizmus árnyéka fordult őrá. Talán nem véletlenül, hiszen Cs. Szabó azokban a napokban védte meg Kosztolányit a népiek durva lefokozásától, de az éppen érvényes irodalmi eszmények harca már inkább kétségbeesett szerepharcot takart.²⁹¹

A kritika idején Németh László már alig reménykedett, hogy a népi gondolat mögött rendezni lehessen a felbolydult írói szekértábor, mégis egyre azt kutatta, miféle külső ellenfél ugrasztotta egymásnak a szövetségeseket. Neheztelését fokozhatta, hogy Cs.

²⁸⁸ NÉMETH, *Fantomok ellen=Sorskérdések*, i.m., 496.

²⁸⁹ NÉMETH, *Cs. Szabó László a tanulmányíró*, Magyar Csillag, 1942. dec.15. 451-457. Cs. Szabó reflexiója: CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, uo., ua., 258-270.

²⁹⁰ NÉMETH, *Cs. Szabó László a ...*, i.m.453.

²⁹¹ CS. SZABÓ, *Napfoltok* (Örjárat), Magyar Csillag, 1942, ápr, 488-492.

Szabó akkor állította őt vizsgálófénybe mérlegével, amikor mintha közeledni látszott volna közöttük a távolság a *Kis népek hivatása és Nagy népek hivatása*²⁹²c páros esszé megjelenése után. Németh számára Cs. Szabóban a tudás, az írói mívesesség, a kultúrateremtő szándék minősítése, hogy „nem blöfföl” és „datolya fénye és tömörsége van minden írásnak,” sőt még latin-Európája sem ellenszenves, mert „mi, magyarok kaphatók is vagyunk erre a társasjátékra ... alkati jogon vonzódunk a latinokhoz.” Még a tudás fitogtatása, a túl gyors reagálás vagy a közéletbe szorulás is menthető vagy megszüntethető hibái lehetnének ennek az elismert Cs. Szabó-i tehetségnek, akiről – indokoltan - Kölcsey jut Németh eszébe. De Németh tovább megy: a kritikusnak nem elég botanizálnia, vagyis címkékkel ellátni és rangsorba ültetni az író társakat, mint Cs. Szabó teszi. Egyenesen a másik író fejébe kell beletekinteni. A korban nem szokatlan, de fájóan pontos kritikával olvassa Cs. Szabóra a világnézeti gondolkodás elutasítását, már-már a hitszegés vádjával. Szerinte Cs. Szabó az egyik vagy másik, sőt a harmadik oldal igazságában sem hisz.²⁹³ Németh szemében egyre könnyebb írói tolla, fordulatos esszéstílus (gyors, könnyelmű és gráciás tehetsége), okossága is csak terhelő körülményt jelent. Az írói távolságtartást például ugyanannak a szerepnek tulajdonítja, amellyel Cs. Szabó az irodalom kettéhasadását segítette, mert „a méltányossága és a méltánytalansága is diplomácia.”²⁹⁴

Nem tévedés vagy elírás: visszaköszönt a vád, az irodalmi belháborúk átka; lényegében ugyanazon folyóirat hasábjain ujjal mutogattak egymásra egyazon nemzedék és oldal írói a megosztás vétkeért keresve. A két irodalmi pillanatfelvétel portréin az utókor számos közös vonást fedezhetett fel, erre a Németh László-kritika már önmagában alapot adna. Igaz, hogy Németh László észreveszi a *Latin-Európa* konstrukció gyengéjét a latinitás önkényes és akár a germánságra kiterjeszthető voltában, és ironiával kezeli Cs. Szabó „turáni nomád alapokra helyezett szentistváni gondolkodását.” Nyilvánvaló, a hivatalos és a népi katolikus felé egyensúlyozó liberális Cs. Szabónál mindez csupán

²⁹² □ CS. SZABÓ, *Kis népek hivatása*, Ny, 1941, jan, és *Nagy népek hivatása*, MCsill, 1942, máj, 284-295.

²⁹³ Az Apolló című folyóirat körét képviselő Gál István az ellenkezőjét állítja. „Cs. Szabó László a magyarországi fiatal értelmiségi nagy nevelője, maga is látja hivatását és szerepét, mely erre predesztinálja.” GÁL István, Cs. Szabó, *Magyar néző*, Ny, 1939. Erdélyi Helikon, 12.8. 588.

²⁹⁴ NÉMETH László, Cs. Szabó László a tanulmányíró, Magyar Csillag, 1942, dec, 456.

esszéírói megoldás, nem okozhatott kibillenést. Németh pedig a kispén-nagypén oppozíciójában fel tudja mutatni a közös eszmei alapot: „A minőség forradalma azért volt olyan lelkesítő a számunkra: abban egy kis nép is megtalálhatja a helyét s a kis népek méltóságát. Ahogy Cs. Szabó szépen mondja. <Egy kis nép is lehet a világ szíve tája>.”²⁹⁵ Kitűnik ebből a nemzedéki alapszövegből, hogy mind Cs. Szabó, mind Németh László kulcsszerepet szánt a kultúrának saját nemzetfogalmában. Hasonlóan ahhoz, mint az európai irodalomban a Németh kritikáiban bírált Babits és közös, nagy mintaadójuk, Széchenyi. Az elrugaszkodás távolsága szerint Cs. Szabó maradt meg mindkettejükhöz hűségesebb tanítványnak, mert Németh a szerves fejlődés elvét a szellem és a minőség forradalmára írta át. Elitívő is abban az értelemben volt, hogy bízott az elit eszme elterjeszthetőségében, de konzervatív társadalomkritikáját szociális radikalizmus mozgatta. Cs. Szabó humanista műveltségeszménye egyéni úton kínált felemelkedést bárkinek, jóllehet sorolni lehetne ennek az útnak a buktatóit, melyekről maga sem feledkezett meg. Kiváltképpen novellahőseit gyötörte a felemelkedés ellentmondásossága; erről már az *Orpheus és Eurydike* c. novella és korai kisregénykísérlete, *A kígyó* is beszélt. Cs. Szabó helyzetének azonban - a késve indulás és a nemzedéket fél lépéssel követő haladás béklyója mellett - volt egy el nem hallgatható előnye. Erdélyi lévén, kiszakítva, tehát tudatosabban erdélyi, eleve abból a történelmi gyökerű és érzékű magyar polgárság mintájából való, amelyet Németh 1932-es tanulmánya szerint az elfeledett Kemény Zsigmond akart és első nyugati szabású magyar polgárként maga is képviselt.²⁹⁶ Cs. Szabó-nál ezért a peregrinus, a száműzött, az erdélyi, a diák a felemelkedés vagy az értelmiségi lét és függetlenség megőrzésének visszatérő novellafigurája már a korai írásokban. Ők őrzik a megszakítatlan folytonosságot, amit gyakran lebecsül vagy elfelejt a kibocsátó nemzet, de megmarad az írás és a példa, mint Mikes Kelemen leveleiben. A műveltség, a kultúra erejével kiemelkedő ember sorsmintája tehát legtöbbször a múltban, az európai egyetemeket járó vagy protestáns kollégiumban kinevelt főben fedezte fel, fölé emelve figuráit azoknak a hazai viszonyoknak, amelyek magyarság és európaiság kérdését

²⁹⁵ NÉMETH, Cs. Szabó a ..., i.m. 455.

²⁹⁶ NÉMETH László, *A Nyugat elődei=Az én katedrám*, Bp., Magvető-Szépirod., 1975, 641-670.

szétszakították. Ezért vonzódott íróként és utazóként a régi olasz egyetemvárosokhoz és választott nyughelyet a református kollégiumáról neves Sárospatak temetőjében.²⁹⁷

Ugyancsak nemzedéki vonásnak tekinthető, hogy Németh László és Cs. Szabó is korjelenségnek tartotta a megújult esszéműfajt, amelyben Németh egyenesen az újkori szellemiséget látta felelevenedni, Cs. Szabó pedig olyannyira megfelelő kifejezési formának érezte, hogy saját változataival kísérletezett egész életművében. A jelenség e helyen azért is említésre méltó, mert hagyományosan az esszé fokozni szokta az irodalom „céhbeliségét”. A harmincas évek magyar irodalmában azonban szinte politikai oldaltól függetlenül megéledt a hit az irodalom közösségteremtő erejében. Az esszéírás „az igazság módszer és diszciplína kérdése” volt egyszerre, és ebben egyet lehetett érteni.²⁹⁸ A sokarcú nyugatos második nemzedék azután az irodalom belső ügyéből a társadalom közös ügyévé tette a műfajt, mivel sok mindent bevont a témái közé, ami az általános válságban megoldásért kiáltott. Az írástudók cselekvésterévé tárgult tehát az irodalmi jellegű műfaj. „Ha Cs. Szabó szemével nézem, sokallnom kell, amit idáig csináltam. Több, mint csüggedt óráimban hittem.”²⁹⁹ - tekintett vissza Németh László saját tevékenységére a korszak lezárultával. Erről a történelmi kilátóról Németh Cs. Szabó-kritikájának a gondolatmenetére nézve is érdemes pontosítani a fenti „cselekvéster”-fogalom tartalmát. Ugyanebben az évtizedben Cs. Szabó úgy alapozta meg saját különvéleményét európaiság-magyarság ugyanazon kérdésekről, hogy a kiválások traumáját (Trianont is ide sorolja) nem fokozta olyan túlérzékenységgé, mintha a magyar idegennek érezné magát saját hazájában. Erre utal egyik rövid írása Pátzay Pál Magyar Csillag-beli tanulmánya kapcsán 1943-ban, de ekkor a kérdés már kezdte elveszíteni számára a villamos töltését, mert a háború alakulása a jövő felé fordította a figyelmét. Érzékenyen reagált azonban Cs. Szabó a Németh László portréjával megalapozott, népi oldalról sorjázó kritikákra. A ’tanulmányíró’ vagy az esztéta címke éppen olyan fájdalmas szúrásként érte, mint Kosztolányi Ady besorolása. Egy Őrjárat rovatban elhelyezett cyrano-i visszavágásban árulta el a sérelmeket: hogy t.i. nem író, hogy arról ír, amit mások már megírtak, hogy meggondolt és számító, mindig csak stilisztá, „lázás lapozó és nem lázas olvasó” és amit mások elolvasnak „ő szemérmetlenül idézi.” Mindez a szerző érzékeny pontjaira mutat –

²⁹⁷ BENKE György, *Cs. Szabó László Sárospatakon*: Széphalom, I, 1986.

²⁹⁸ NÉMETH, Homályból homályba, Bp., Magvető/Szépirodalmi, 1977, 551.

²⁹⁹ NÉMETH, Homályból ..., i.m. 542.

és az esszéí/rói életmű alapkérdése. De a népi oldal más irányban vitte tovább a bírálatot, és magát a Cs. Szabó-„fantomot” vette célba, hogy a tétovaságot, program hiányát rója fel a művészi értékek és az európaiság elvitatásával vádolt urbánusnak. Ahogyan Németh László nevezte, a „tanulmányírónak.” A Németh-kritikában megvan ennek a besorolásnak az irodalmi helyi értéke. A tanulmány a műfajok hierarchiájában „a literátorok műfaja, s csak ritkán választják született írók”, ami nem mást jelez, mint hogy a korban „az adott műfajok megszűkülnek, s egy túlgazdagodott szemlélet közvetlen kifejezést keres.”³⁰⁰ Csakhogy Németh ezt az esszéírói megfigyelését még 1932-ben rögzítette, a készülődés fázisában, és az eltelt évtized telítődött irodalmi-politikai harcokkal, többszörösen átíródott az írószerep.

A háború vége felé kiéleződött az írói szekértáborok közötti ellentét. Illyés 1943-as interjúrészletében egyensúlyt akart teremteni egy pillanatnyi viszonyoktól függetlenített nemzedéki névsorral. A szándék hasonló, mint Cs. Szabóé volt nemzedéki esszéiben, de itt a reformmagyarsághoz túlságosan is széles körben egybeölelt lista tűnik fel, csakhogy védeni lehessen európaiság-magyarság harmóniáját: „sánta az a szellemiség, amelyiknek a lába alól kicsúszik a magyar talaj, de éppúgy sánta az is, amelyik nem mer nyugati földre lépni... Németh László éppúgy ezért harcol, mint Cs. Szabó László, talán tudtán kívül Sinka is éppen errefelé halad, akár Veres Péter vagy – ez már szinte paradoxonnak hangzik, de igaz – Márai Sándor. Az ellentétet csak a tehetségtelenek veszélyesítő ösztöne aknázza ki.”³⁰¹ Ekkor Cs. Szabó már egyre kevésbé nevezhető programokban gondolkodó írónak, sőt kiegyenlítő irodalmi-nemzedéki szerepét is érezhetően letette. Ez látszott már a Híd 1943 júniusi számába írt vitairatában is. Impresszionisztikus gondolatmenete, az őrjárat forma fellazítása mintha kezdő éveinek elúsztatott líraiságát és okoskodását hozta volna vissza. Csalódást okozott az ellenfeleknek, de így is jó ürügyet szolgáltatott a fiatalabb népiek programjának kifejtéséhez a Magyar Életben, közülük is a legigényesebbnek, Kristó Nagy Istvánnak.³⁰² De továbbra is voltak „hitei,” melyeket éppen a bírált *Haza és nagyvilág* elé írt sorokkal védett meg. Még az évtized közepén kialakult a fiatalabbak között kisebb tábora, pl. az Apolló című folyóirat körét képviselő Gál István

³⁰⁰ NÉMETH László, *A Nyugat elődei*, i.m., 663.

³⁰¹ KÖRÖSSÉNYI Vilmos, *A kortársakról* (interjú), Film, Színház, Irodalom, 1943, júl. 2-8.7; ILLYÉS Gyula, *A költő felel*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 94.

³⁰² KRISTÓ NAGY István, *Új napkelte – népi irodalom*, Új Élet, 1943, júl, 18-21.

diákos fogalmazása szerint „Cs. Szabó László a magyarországi fiatal értelmiségi nagy nevelője, maga is látja hivatását és szerepét, mely erre predesztinálja.”³⁰³ Cs. Szabó ebben a pályaszakaszbán újra az esszé változataival kísérletező író akart lenni, amint erre utalt a Németh-bírálat is a *Három költő* vitatható nézőpontjával. Mivel a háború a hozzá legközelebb álló esszéíró nemzedéktársaitól végképpen elválasztotta, ezen a ponton érdemes részleges mérleget készíteni. Poszler György így jelölte ki Cs. Szabó helyét két másik kortársa – Halász Gábor és Szerb Antal - között: „az önmaga drámáját mások művétől függetlenül megfogalmazó fogalmi művészet, az önálló esszé kísérletező poétája.”³⁰⁴

Műfaj vagy nemzedék?

Cs. Szabó László sajátos helyét a nemzedékben legerősebben az pozicionálta, hogy a válságkor útkereséséhez európai tájékozódással és szellemi honvédelemmel egyaránt hozzájárult. Nem számítva korai novelláit, amelyekben az úton lévő vagy száműzött különcök mindig külföldön keresik a helyüket és sorsukat, az európai vándorévek után a magát erdélyiként meghatározó Cs. Szabó legelőször a történelmi Magyarország kultúrtájainak a felfedezésére indult. Az utazásokról született tájrajzaival és városképeivel hamar megtalálta a helyét a Nyugatban. Figyelemre méltó, ahogyan ezek az írások egy esszéből lehasadó új, később őrjáratnak nevezett műfajváltozat alakulástörténetét hordozzák a gyorsan változó '30-as évtizedben. A *Dunántúl* (1931) című útirajz két okból is tekinthető ilyen önreflexiós alaptípusnak. Egyrészt mert tematizálja a műfaji kérdést, másrészt racionális értelmezést ad a hiányérzésnek, amely az írói vallomás szerint a formát, a „szerelmes földrajzot” életre hívta és divatba hozta. Cs. Szabó hivatkozik Michelet nagy példájára³⁰⁵ mint francia előképre, de saját változatában eredendően a magyar romantika utáni kornak a mulasztásait kívánja pótolni e nemzeti önismeretre vezető útirajzokkal. Súlyos örökségnek érzi, hogy tisztázó történelmi-gondolati műveletek elmaradása miatt nem születtek meg a jövőnek szánt magyar könyvek, s a pannoniai

³⁰³ GÁL István, *Cs. Szabó, Magyar néző, Ny, 1939*. Erdélyi Helikon, 12, 8. 588.

³⁰⁴ POSZLER György, *Illúzió és értelem*, Világosság, 1982, 3.

³⁰⁵ Bővebben: CS. SZABÓ László, *Francia önvizsgálat*, Válasz, 1934, 182-190.

kismagyar szemlélet csak pompás emlékműveket emelt. Az irodalomhoz kell tehát fordulni és a romantikához, hogy a regényíró Jókai száz kötetéből ki lehessen rakni Magyarországot, „mert ő megírta, de ki kell kaparni a tündérmesék hamujából. (...) Ha a nemzet egyszer, csak egyszer térdére ült volna, hogy a hazáról meghallgassa, mienk volna a legszebb szerelmes földrajz!” A kiemelt Cs. Szabó-i szókapcsolat ebben az írásban nyerte el azt a jelentést, amely azután Szabó Zoltán nevezetes magyar tájhaza-könyvének (*Szerelmes földrajz*, 1939) a címeként vált közismertté, és újfajta diskurzust indított el a hazaszeretetről és a nemzeti identitásról az egész huszadik századra érvényesen. A Nyugatban és az Apollóban megjelent korai útirajz-esszék az első Cs. Szabó-esszékötletben (1937) kerültek szélesebb nyilvánosság elé, és módosított szövegváltozattal, „*Levelek a száműzetésből*”³⁰⁶ főcím alá rendezve nyertek újabb jelentést. Ezzel megjelent Cs. Szabó életművének jellegzetes szerkezeti vonása: a szerves építkezése, amely újraírással és szerkesztéssel, a régi elemek továbbvitelével jellemezhető. Így lett az említett, *Dunántúl* c. alpműnek ironikus címmel ellátott változata a *Pannonia kismagyarban*. Összehasonlítva a kettőt, jól követhető a körülmények és az írói helyzet változása. Az 1931-es változatban még hangsúlyosabb a „*Költők*” c. fejezet a dunántúli jellemrajznál: „Vers őrzi a tájak titkos ujjlenyomatát.” A továbbírt 1937-es változatban a „*Táblabíró fészek*” mint kisvárosi életkép már a valóságra hangoló ellenfejezet. A világválság mélypontját idézve a szemlélő elsősorban a félművelt kisvárosi magyar értelmiség elveszettségéről és politikai kiszolgáltatottságáról elmélkedik: „Horatiust muszájból olvasta, a röpiratot önként falja. Urak és polgárok között lebeg, világnézeti ágyútöltelékül.”³⁰⁷ Huizinga, a nemzedéket és Cs. Szabót külön megérintő holland művelődéstörténész³⁰⁸ félelme süt át Cs. Szabó szavain: „Ez a műkedvelő, önhitt, sekélyes közepszer fordult a huszadik században³⁰⁹ a túl mély néphagyományok s az elérhetetlen magas műveltség ellen/.../Tudtán kívül ő a legtürelemtelenebb forradalmár: sem a parasztbölcsesség, sem Dante nem kell neki.”

³⁰⁶ CS. SZABÓ László, *Pannonia kismagyarban = Levelek a száműzetésből*, Bp., Franklin, 1937, 153-163. A fogalom kapcsolódik Székfű Gyula osztályozásához, de el is tér tőle, ld. bővebben: CS. SZABÓ, A magyar liberalizmus = Haza és nagyvilág, i.m., 117-138.

³⁰⁷ UŐ, i.m., 156.

³⁰⁸ BALOGH Tamás, - TÖRŐ Krisztina, *Huizinga magyar barátai (Huizinga recepciója a harmincas-negyvenes években*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2002.

³⁰⁹ UŐ, *Nagy népek hivatása, Haza és nagyvilág*, i.m., 28.

A háború utáni Európában azonban igen nehéz egy közép-európai kis nép fiainak mintát keresni. Cs. Szabó többszörös közvetítői szerepből adódott, hogy amikor *Francia önvizsgálat* című esszéjében, (Válasz, 1934) francia mintát ajánlott a magyaroknak, írásával kapcsolódást keresett a Válasz beköszöntő számát meghatározó Fülep Lajos-alapvetéshez, a *Nemzeti öncélúságához*³¹⁰ és Németh László *Debreceni kátéjához*.³¹¹ Ugyanakkor az európai tájékozódás lázas éveinek a feladataiból kezdetben a polgári irodalom reprezentánsával, Máraival egy sorban vette ki a részét. De mindkét esetben a vegyes elemekből építkező, az útirajz esszéből továbbfejlesztett „örjárat”-irodalommal jegyezhető ez a pályaszakasz. A folyamatok megszakítottsága miatt ez a sajátos műfaji és tematikai és műfaji képződmény inkább társadalomtörténeti érdeklődést váltott ki, csak napjainkban kezdi felfedezni és befogadni az irodalmi hatástörténet. Pedig az örjáratot, ezt a különös, mert vegyes irodalmi műfajt már a szellemi honvédelem kortárs írója és kritikus, Szabó Zoltán összefoglalóan értelmezte 1937-ben. Hangsúlyozta, hogy a magyar írók „kissé szellemi kémszolgálatot teljesítenek külföldön, kikémlelik a kultúra bástyáinak fekvését, fölmérik az idegen erőket, összehasonlítanak és mérlegelnek.”³¹² Kecán Mariann a Márai-kutatás egyik új könyvében³¹³ részletesen utal rá, hogyan idézi fel Cs. Szabó a *Doveri átkelés* egyes ország-fejezeteiben a politikai és történelmi háttérén kívül az irodalmi élet épületekben és az emberi szellemen nyomot hagyó emlékeit. Megfigyelése, hogy t.i. Cs. Szabó egy-egy attitűd köré szervezve viszi tovább köteteiben az örjáratjelölt író felelősségét a két háború között, nemcsak megerősíthető, hanem az egész életműre is továbbértelmezhető, erre dolgozatomban további fejezetei kitérnek. A kor követelményeit követve a leltározó-tájékoztató és közvetítői írószerep néhány év leforgása alatt valóban bizonyos értelemben igényt formált a fogalomtisztázó és kultúraalakító szerepkörre is. De Cs. Szabónál nem szabad elhanyagolni a tényt, hogy ő az általa annyira hangsúlyozott erasmusi erkölcsi magatartással a békét, a szellemi Európa csorbíthatatlan értékeit és ezeknek a tárgyi és szellemi kultúra bármely elemében felfedezhető és így

³¹⁰ FÜLEP Lajos, *Nemzeti öncélúság*, Válasz, 1934, 1, 2–23.

³¹¹ NÉMETH László, *Debreceni Káté* = Tanú VII, 1933, 3, 1–3.

³¹² SZABÓ Zoltán, *Vígasztalásul útnak indulunk...* (Magyar útirajzok), Új Szellem, 1937, máj 15, I/7.sz., 7.

³¹³ KECZÁN Mariann, „Mind kántál, aki sorst örökölt.” Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája (1951-1956), Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2008.

visszaállítható emlék(kép)eit igyekezett poétikus nyelven, példaként felmutatni. Nem lehet nem látni, hogy a hanyatló és önmagát visszaépítő 'nyugat' Cs. Szabó-i példáiban a korabeli magyar olvasó a reménység üzenetét is látta és kapta meg, bár a pontos értelmezés itt sem engedne meg semmiféle önámítást. Az író mindig figyelmeztet az európai dimenziókra; így az Eyk-testvérek gandí oltárképének jóvátételként történt példaszerű helyreállításával - egyszerre tud érzékeltetni több elengedhetetlenül fontos összefüggést. A magyar fájdalom ellenére európai eredménynek láttatja a versailles-i békét, és amikor számba veszi a francia forradalom alatt szétszedett mű helyreállításához szükséges szellemi erőket, a kétszáz éves folyamatos kultúraépítést feltételként fogalmazza meg a múlt korrekciójához: „időközben a műtörténet, a történetbölcselet és a költészet teljes épségében helyreállította azt a világgépet, melyet a chartresi kapuk s a gandí oltárkép szimbolizálnak.”³¹⁴ Cs. Szabó a kis népek hivatásának a kiemelt fogalmával, mint tudatos felelősségvállalással és kitalált szereppel a lelki-szellemi készületlenség hibájától akarta sokáig megvédeni a magyarság új generációit. Szerencsés egybeesés, hogy az új műfajváltozat alkalmas és képes volt arra, hogy a nemzeti és kulturális identitáskeresés körülbeszélésének és értelmezésének az alkotói tere legyen számára is.

Van azonban következménye annak, hogy Cs. Szabó felgyorsított sebességgel haladt az alkotói pályán. Éles szemű korabeli kritikusa, Schöpflin Aladár írta róla, hogy „Izgatott, alighanem végzetes korban él, s ezt jól tudja, lényét teljesen átjárja az aggodalom az emberi kultúráért, de van benne bizonyos derű - az elmésség derűje. Figyeli a kort, látja fenyegető zűrzavarát, de *mintha kicsit örülne is, nem a kornak, hanem megfigyelése intenzitásának (kiemelés BK)*. Annyi a betegség ma, nemcsak a klinikákon és a szanatóriumokban, hanem a parlamentekben, diplomaták hivatalaiban, gazdaságban, társadalomban - mindenütt! Ő egészséges maradt. Nem fogtak rajta a mai idők fertőzései. Anélkül, hogy kilépne belőle, *kissé távol áll a kortól, megfigyelő, nem harcoló poszton (kiemelés BK)*.”³¹⁵ Kis megfigyelései tükörcserepek, de olyan tükörcserepek, amelyekbe belenézett a mai világ.” Az egészében elismerő bírálat fentebb kiemelt soraiban a kritikus az író és tárgya, a világ távolságát észrevételezte, mintha ebben találta volna meg az említett töredékesség és túlzott intenzitás okát, amelyre később egy másik kritikus azt

³¹⁴ CS. SZABÓ, *Doveri átkelés*, i.m., 45.

³¹⁵ SCHÖPFLIN Aladár, *Magyar néző, Cs. Szabó László könyve*, Nyugat, 1939, 7, 9-10.

mondta időhiányérzés. Miközben Cs. Szabó fut az idővel, mégis elveszít valamit. Ezt az utókor abban a zavarban érheti tetten, hogy Cs. Szabó hiába jutott közel egy műfajhoz, az alkotói otthonérzés terébe már *Műfaj és nemzedék* című esszéjében (1936/1937). Az irodalmi-szellemi életben vállalt feladatok, maga a nemzedéki értelmezéstávolság és magnetikus hozzátartozás-tudat paradoxonja még jó időre megakadályozta e helynek a valódi elfoglalásában. A helykeresés a nemzedékben megmarad az első évtizedek makacs kérdésének. Olyan fennakadás ez a kor hálóján, ami nem engedi az írónak, hogy a minőségi irodalom kínálkozó sávjában átgondolatlan alapkérdéssel futhassa a pályát. Amennyire Németh László magával a nemzedéki szerveződéssel, Cs. Szabó kirívóan sokat foglalkozott ebben a nemzedéki szituációban az esszéírói feladat értelmezésével és írói gyakorlatával. Úgy tűnik, mindez leginkább szerep és legitimáció, nevezzük így, az „írói mandátum” kérdése, és szorosan kapcsolódik ahhoz az ítéletéhez is, hogy kiben látta nemzedéke íróját, aki képes megrajzolni a kor és a magyarság szellemi térképét.

1936 nyaráig és egészen a *Műfaj és nemzedék* 1936/37-ben követhető fordulataig úgy látszott, Cs. Szabó ezt a kortársat Márai Sándorban jelölte ki. Az ő nevével, műveivel dokumentálta ugyanis a korosztály kiemelkedő tájékozódásösztönét és az európai értéktudatot, a kor nyelvén szólva: a legjobb őráratírói attitűdöt. Tőle várta a klasszikus kánon szerint a nagy összefoglaló regényt, alakjához és szerepéhez kötötte és neki dedikálta lényegében a *Levelek a száműzetésből* kötet legelső³¹⁶ s egyben címadó esszéjét.³¹⁷ A mindössze öt oldalas esszéjében (Nyugat, 1936) három bekezdés jutott Márai Őráratának, az ódai zárlatban neki szólt a dicséret és a reménység: „Jelt adott. A fogyatékos ítélőképesség, az ördögi technika, a gyermetesség, hiszékenység, félreértett

³¹⁶ „*a gondolatsort Márai Sándor utolsó könyve, a Napnyugati Őrárat indította el.”: CS. SZABÓ, *Műfaj és nemzedék*, Ny, 1936, 7.= *Levelek a száműzetésből*, Bp., Franklin, 1937, 7. A dedikáció a könyvből kimaradt.

³¹⁷ A kötetbe foglalt írások Cs. Szabó esszéírói készülődésének a darabjai. Mégsem ezekről, hanem a következő évek rádiós szerepkényszerében született írásokról, a *Fegyveres Európáról* és a *Magyar nézről* tartotta azt jó szerzői önkritikával, hogy már születésük után mulandók, hiszen kordokumentumok. Cs. Szabó, aki a Kosztolányi életmű csipp-csupp remekeit mindig is csodálta, ekkor már nem viszonyított a klasszikus műfajokhoz, a töredékes formák létjogosultságát éppen e korszakzáró *Műfaj és nemzedékben* igyekezett kanonizálni. Tehát az új sütetű műforma, a Márai Sándor *Napnyugati Őrárata* és saját európai és hazai útirajzai után elfogadott őrárat-műfaj lehetőségeihez mértén érezte az átmeneti elmaradást, vagyis saját nemzedéke esszéírói mércéjéhez viszonyítva. Tanulságos látni, hogy amennyiben a hatástörténet az őrárat műfajt a helytállás eseteire is kiterjeszthetőnek tartja, miként Kecán Mariann, akkor a II világháború kitörése után írt vitázó köteteiben „a fegyvertelen vigasztaló, illetve a leltározó szerepét” betöltve Cs. Szabó saját megítélése szerint mulandó írásaiban is ugyanazt a szerepet viszi tovább.

hősiesség idétlen korában - e lesújtó vélemény nem tőlem, hanem a megfontolt s anygali türelmű Huizingától való - hírt ad, hogy a szellemi betegségek még nem marták szét a napnyugati értelmet. Ex Occidente lux. Ahogy mondom, ex Occidente lux.”³¹⁸ Cs. Szabó a válságkor európai irodalmából nem a filozófiai mélységű problémafelvetést, hanem a reménységre feljogosító jeleket kereste, és ezt hozzákapcsolta a polgári Máraihoz is a humanista művelődés/szellemtörténész Huizinga említésével. A stílus kétszeresen is tisztelgésnek hatott a pályatárs és a képviselt irány előtt, hiszen visszautalt Cs. Szabó saját felvidéki és kassai őráratesszéjének (*Kárpát kebelében*) középkorias, ugyancsak latin nyelvű zárlatsoraira. Az „Ex Occidente ...” kezdetű szövegrészből egyértelműen olvasható: Cs. Szabó a nagy nyugatos elődök tettehez mérte a korosztály és a reprezentáns Márai vállalkozását. Maga a stílusjáték jellegzetes Cs. Szabó-megoldás ebben az időszakban: a valóságban feloldhatatlan dolgok előtt a költészet, a nyelv mélyvilágába emelni, a pátosszal pedig fel- és kiemelni akarja az olvasót. A szövegben így túlméretezett helykijelölés képződött, ami szintén Cs. Szabó gyengéje volt. Németh László szerint, aki tapasztaltabb kritikusként óvott a túlzásoktól a kortársakkal szemben, ez a látásmód „ma élő írókról is olyan ünnepélyességgel beszélteti az író, mint a halhatatlanokról.”³¹⁹ Éppen e „föleírás”miatt érdekes beszélni arról a fordulatról, amely a harmincas évek derekán publikált esszék kötetbe rendezésekor megváltoztatta, és módosított formában véglegesítette a Máraival kapcsolatos esszék korábbi elvárásait és jóslatait.

A könyvbe illesztett esszék változataiból nemcsak a megemelt hang tűnt el, hanem Márai kiemelt szerepeltetése is. A *Műfaj és nemzedék* c. esszé záró sorai az utolsó három bekezdés elhagyása után már nem Máraihoz és a nemzedékhez, hanem a kötet, a *Levelek a száműzetésből* mottójához kötnek vissza, és egészen más kicsengéssel: „A vállalkozáshoz nem kell remény, a kitartáshoz nem kell siker, mondta Hallgatag Vilmos. Protestáns szavak, mindenki tanulhat belőle.”³²⁰ Hogy miért hagyta el Cs. Szabó a *Műfaj és nemzedék* címének Máraihoz és a *Napnyugati Órájához* kapcsoló lábjegyzetét és az említett zárórészt a végleges változatból? Aki tudja, hogy a két író sohasem kedvelte egymást, a kérdést valami ismeretlen külső okra is háríthatná. A két háború közötti irodalom teljes

³¹⁸ CS. SZABÓ, *Műfaj és nemzedék*, Ny, 1936, 7. Ez a sor a *Levelek a...* kötetbe átvett változatból hiányzik.

³¹⁹ NÉMETH László, Cs. Szabó László a *tanulmányíró*, Magyar Csillag, 1942. dec.15. 455.

³²⁰ UŐ, *Műfaj és nemzedék = Levelek a...*, i.m. 95.

tablóján viszont súrlódás nélkül elfért a két író. Márai mint régi rádiós író például gyakran, majdnem hússzor szerepelt az irodalmi osztály műsorában, amikor annak Cs. Szabó László volt a vezetője. Igaz, az említett tanulmány idején még lehet érzékelni a nemzedéki indulás eltéréseit jelző, különös és aszimmetrikus viszonyt: Márai ír és Cs. Szabó reflektál rá. Nem kizárólag a kritikus szerepkör beállítódása miatt. Azonnal és abban a hangnemben, amely korabeli másik kritikus, Szabó Zoltán fülének is feltűnő: számára erdélyiesnek és protestánsnak hatott.³²¹ Bár mindössze Cs. Szabó kritikus ítéletének a korrekciójáról van szó Márait érintően, és nem különös rejtélyről, a kor gyors változásai és viszonyai miatt a stílus árulkodó jegye, ez a látszólag jelentéktelen de árulkodó mozzanat közelebb vezet a helyzet megértéséhez. A székely-szász Cs. Szabónak, aki a polgárosultság nem anyaországi hagyományaiba szocializálódott, sokáig Márai volt a hiteles író a nemzedékben. Felvidéki-erdélyi, tehát még polgárosultabb és kevert kultúrájú magyar régióból származik, úgy, mint ő, bejárta a nyugatot, esszét ír és örvjáratokat, de vele ellentétben magányosan, az alkotói én védelmével építette saját írói világát. Cs. Szabó úgy értékelte: „Az első kötet(e) a lassú gyökérvésztes könyve, ... második kötete fiatalságunk szellemi térképe; a nálunk fiatalabbak számára kimeríthetetlen dokumentum egy céljait reménytelenül kereső szellemi előkészületről.”³²² A Cs. Szabó-i pálya vonalát követve azonban éppen ekkor, az évtized közepe táján kerültek előtérbe olyan fejlemények, amelyek ellentétes irányba visznek Márai világától. Dolgozatom megelőző fejezetei utaltak ezekre: nemzedéki összefogást kezdeményező szándékkal színre lépett a népi reformmozgalom, megindult a Válasz és a Cs. Szabó-örvjáratoknak még inkább befogadó közeget teremtő Apolló, Cs. Szabót közvetlenül érintve belépett a nemzedéket meghatározó térbe Németh László és Illés Gyula. Érdemes felhívni a figyelmet rá, hogy a Cs. Szabó-írások között kevéssé ismert *Egy gondolat bánt engemet* című (1936) e fordulat irányváltásának megfontolásait beszéli el novella-témába fojtva.³²³ A közvetlenül megelőző siker, a *Hét nap Párizsban* Cs. Szabó első szépirodalmi kiadása, egy párizsi témájú füzetnyi útirajz volt 1935-ből, és ez még igazi napnyugati örvjárat. Az *Egy gondolat*

³²¹ „Nagyon jelentős könyv.”/ „Vers és próza háború utáni jellegzetes összeolvadása valószínűleg benne érte el a csúcspontot.”: CS. SZABÓ, *Egy polgár vallomásai II, Márai Sándor könyve – Pantheon*, Ny, 1935, 7, 47-49. *Eszter hagyatéka, Márai Sándor két kisregénye – Révai*, Ny, 1939, 7, 46-48.

³²² CS. SZABÓ László, *Egy polgár vallomásai II*, Márai Sándor könyve, Nyugat, 1935, 7,

³²³ A novellát ezen a címen külön is megjelentette a Magyar Bibliofil Szövetség 1936-ban.

bánt engemet szintén párizsi vonatkozású, amennyiben az áhított városba viszi hőst, Petőfi Sándort 1847-ben, és forradalom, három év börtön, csalódások és szembesülések után onnan hozza vissza magyar földre 1852-ben. Vagyis Cs. Szabó korának inkább a történeti gondolkodásában jelen lévő, „mi lett volna, ha...” kérdést építi be a fikcióba Petőfi halálára és legendájára vonatkozóan. Ez a játék lehetőséget teremtett arra, hogy az író európai-magyar nézőponttal tegye mérlegre a forradalmak és a romantika korát. A Petőfi-legenda pedig mint a népi-nemzeti romantika túlélésének a metaforája egyszerre több szinten a figyelem középpontjába állította a nemzeti önismeret kérdését. Ironikus fordulat volt benne, hogy Petőfi hazatérve maga szembesült azzal: önszülő legendája „az egyetlen tiszta ember”-ről szól, és olyan eszme vagy hit épül rá, ami a magyarság minden rétegében nélkülözhetetlen.³²⁴ A novella értelmiségi típusfigurái, mint az eszmetörténeti okossággal elemző pap és a lelki magyarázattal kész szerzetes pontosan leírják a legendaképződést, de a bennük élő szellemi vagy lelki szükséglet szerint ők is megalkusznak a kettős látással, s „Ilyenkor a pap vétkezik, de az öreg magyar örül.” A kitüntetett pozícióba helyezett szereplő, Arany János pontos zárószavaival összegez a szerző: „Úgy látszik, egy nemzet nem élhet legendák nélkül.”³²⁵ A Petőfi felé forduló korban ez az útirajz-előzményekre épített novella a maga feloldatlan kettősségével közeledett a nemzethez, a nép megértéséhez, és pozícióját Cs. Szabó még egyszer megerősítette, amikor *Petőfiék* címen 1973-ban *Két tanulmány*-t jelentetett meg. A második Szendrey Júliának szolgált igazságot, az elsőben visszautalva saját 1936-os elbeszélésére a Petőfi hatástörténetet vizsgálja tovább paradoxon lebontásával: „A táblabírák voltak az igazi ellenségei, nem az arisztokraták/.../a Kiegyezés szerzői jobban szerették, mint Kossuth /.../ Valamirevaló ellenfelek a legkülönbet szokták a legtöbbre becsülni a másik oldalon.”³²⁶

A Cs. Szabó-i pálya maga is tartalmazott és megőrzött további paradox kettősségeket. Táj- és városkép-esszéivel, „örjárataival olyan hamar nevet szerzett a Nyugatban,” amelynek novellistája és állandó kritikusa is volt, hogy 1935-elejen már ő

³²⁴ Az író máshol is használt mondatával: „Az emmausi szegényember is tudta hogy Jézus van nála, pedig akkor még javában keresték a holttestét” in. CS. SZABÓ, *Egy gondolat bánt engemet=Apai örökség*, i.m., 153-177.

³²⁵ Uő, *Egy gondolat bánt engemet=Apai örökség*, i.m., 177

³²⁶ CS: SZABÓ, *Petőfi Párizsban=Petőfiék*, Aurora Kiskönyvek 5, München, 1973, 22.

készített interjút Thomas Mann-nal a Magyarország c. lap számára.³²⁷ Ugyanazon év nyaratól pedig Németh László székében a Magyar Rádió Irodalmi (prózai) Osztályának a vezetői posztján vállalt lényegében államhivatalnoki szolgálatot (saját fogalmazásában) „urambátyám-ország”³²⁸ laza szövetű társadalmi rendszerében. Pályája a kis mozgástérben de nagy kultúrigényekkel fellépő nemzedék erővonalainak a metszéspontjában helyezhető el. Hivatali előreléptetésével ugyanis nem gyengült, hanem megerősödött és mélyült irodalmi szerep- és felelősségvállalása, ami azt jelentette, hogy kialakított és megvédett cselekvéstérben a népiekkel párhuzamos, sőt velük együttműködő és támogató vállalkozások is belefértek.³²⁹ Ehhez az újfajta közeghez és a korszak új kihívásaihoz kapcsolódó írói odaforduláshoz már sokkal kevesebb köze volt Márai Sándornak. Cs. Szabó jelezte az *Egy polgár vallomásai* második kötete után írt kritikájában, hogy „A mű kész s az idő fordul.” És noha az *Eszter könyvéről* írt bírálatában évek múlva is elismeréssel szólt az esszé-tárgy felé sűrűsödő Márai regénytípusról,³³⁰ annak verset és prózát egybeolvasztó nyelvéről, maga Márai, „a polgári múlt szökevénye”³³¹ már nem foglalkoztatta. Viszont az egész Cs. Szabó-életmű egészen intertextuális mélységéig hordozza és visszaigazolja az új „állócsillag,” Illyés Gyula nevét, aki ekkor, annyi megelőző írása és lépése után a *Puszták népével* nyerte el Cs. Szabó feltétlen bizalmát. Az irodalmi életben és a korabeli lapstruktúrában is leképeződő elkülönülések idején lehet leginkább érzékelni, hogy írói szerepvállalásaiban Cs. Szabó a nagy európai válságfolyamat stádiumaira adott egyre inkább „babitsi” feleleteket. Ő még 1943-ban is azzal vívott a lelkében, hogy „Kevés művész ismeri a helyét a kortársai közt, pedig erről a pontról ismerhetné meg legjobban saját munkáját. Mert a művész élete nemcsak magános szolgálat, hanem viszony is: szakadatlan vita a kortársakkal...”³³² Ebben a közegben pedig elevenen élt egy hatalmas nemzedéki dilemma a költészet és az irodalom 20. századi szerepéről, az individualizmus és közösségi felelősség kettős parancsáról, amelyek közül a

³²⁷ CS. SZABÓ, *Egy nap Thomas Mann-nal*, Magyarország, 1935.jan. 28. 9. Az Európai Szellemi Együttműködési Bizottság 1936 júniusában a magyar kormány meghívására Budapesten tartotta 6. ülését, Paul Valéry elnökletével. A résztvevők között van Duhamel, Huizinga, Madariaga és egyetlen németként Thomas Mann.

³²⁸ Cs. Szabó szóhasználata, több helyen előfordul a *Hűlő árnyékban* c. életrajzi kötetben

³²⁹ Pl. Halász Gábor és Cs. Szabó László "Az elátkozott század" c. vitaestet tartanak ma este a Cobden Szövetségben. (Hír) = Magyar Hírlap. 1935. 44. sz. febr. 22. 7.

³³⁰ CS. SZABÓ, *Eszter hagyatéka*, Nyugat, 1939, 7,

³³¹ Uő, *Az emlékezetéről*, Nyugat, 1934, 14-15,

³³² CS. SZABÓ, *Három költő*, Szépirodalmi, 1942, 1990. 10.

Babits-tanítványok - akár saját alkotói lényük ellenére - az etika parancsát választották. A nemzedékben elfogadott nézet Szabó Lőrinc fogalmazásában, hogy közöttük is „Illyés az egyéni és a közösségi ember legszerencsésebben megoldott képlete.”³³³

Babits iskolájából: Cs. Szabó László és Illyés Gyula

Cs. Szabó László 1941-ben korának még lehetséges írószerepeit Illyés Gyula portréjában rajzolta meg, és a trianoni összeomlás utáni új magyar élet és irodalom jövőjét egyaránt a korábban vázolt programban, a kultúrát megerősíteni képes, újfajta irodalmi-szellemi közéletben látta: „... a magyar józanész még ebben a zűrzavarban sem merült el egészen, megvívott magával, győzött a kételyein s a harmincas évek óta ismét részt vesz egy olyan eszményi közéletben, amelyet maga teremtett magának, csak a képzeletében él s a magyar önismeretet éppen úgy magába foglalja, mint a fél évszázad óta elmaradt rendszeres népi reformokat. Ebben a különváló írói közéletben egyesült aztán a dunántúli cselédfiú s a szegény székely nemes, a pesti tanárfiú s a hajdúsági paraszt. Senki se tudja pontosan, hogy miképp és hogyan történt ez, s kinek az intésére vagy miféle jelekre? Mindenesetre évekig tartott, amíg az irodalom életeréje és életkedve helyreállt ebben a valóságfeletti, de a valóságra folyton igényt tartó közéletben.”³³⁴

Cs. Szabó *Mérleg* címen megjelentetett kortárs íróablójával (Nyugat, 1941), hatalmas követ dobott az irodalmi közélet vizébe. Vitázva és a saját értelmezéséért perelve erre válaszolt Németh László *Fantomok ellen*³³⁵ címen, de egyhamar arra kényszerült Cs. Szabó is, hogy újra hitelesítse a mérlegét. Az ő korabeli helyzetét, írásának súlyát jellemzi, hogy a már említett „*Mérleg*” c. esszé saját 1942-es folytatását, ugyancsak „mérleg-szerepbe” pozicionálta. Ez az írás először *Márciusi szél* címen jelent meg a Magyar Csillagban, és eredetileg az *Élő magyar irodalom* sorozat Illyés Gyuláról szóló előadására készült. Cs. Szabó a Magyar Csillag szerkesztői lábjegyzetében üzent az olvasónak, hogy

³³³ „Gondolhatják, hogy valamire én is tartom magamat a lírában. Illyés mellett azonban számtalanszor éreztem, hogy én, az idősebb, nem tudtam eléggé megragadni az emberi világot, és nem individualista vagyok, akkor doktriner vagyok. Illyés az egyéni és a közösségi ember legszerencsésebben megoldott képlete.” in. SZABÓ Lőrinc, *Könyvek és emberek az életben*, (Bevezetés Illyés Gyulához), Bp., Magvető, 1984, 454.

³³⁴ CS. SZABÓ László, *Illyés Gyula (Haza és nagyvilág)*, Bp., Franklin, 1943, 163.

³³⁵ NÉMETH László, *Fantomok ellen*. MCsill, 1942.I. 212–219., 257–262.

„(A szerző) ezt a cikket egy korábbi tanulmánya, a *Mérleg* kiegészítésének és befejezésének tekinti.”, és végül a *Haza és Nagyvilág* c. esszékötet változatában véglegesítette a címet „*Mérleg II*” változatban. Ebben a folytatásban Cs. Szabó tudatosan a kiegyenlítő és összekötő szerepére keresett és talált példát Illyés Gyulában, tehát már a nemzedékét összekovácsoló tekintélyt is üdvözölte, nemcsak a babitsi hagyaték örököjét. Cs. Szabó már korábban leírta azt a tételt, hogy „Illyés megtalálta a magyar és európai hűség útját,”³³⁶ sőt erre utalt már az 1939-ben született *Latin-Európa* c. tanulmánya elé választott Illyés-versidézet mottójával is (*Óda Európához*). Illyés tudatosan nem szolgálta azt a fura irodalmi bomlást – érvelt Cs. Szabó –, hogy éppen akkor hordják szét az apostolok a tant, amikor az úgyszólván hasad magától. Újabb feladataival pedig tud közösen állni, mert van benne annyi lelki béke, hogy származását felvállalva sem kell népi írónak fölesküdnie, hogy nemzeti szerepben maradjon. A közeledéshez tehát az a lefegyverező öntudat teremtett alapot, amellyel Illyés „osztálya fölé repül, anélkül, hogy elfelejtené az osztály emlékeit és üzenetét.”³³⁷ Az érvelésben tetten érhető, hogy Cs. Szabót lenyűgözte az az osztálykötöttségektől mentes magatartás, amely a franciás műveltségű és jó humorral megáldott Illyésből sugárzott.

A legelső találkozás még szigorúan irodalmi volt: az „urbánus” Cs. Szabó felszisszent Illyés *Sarjúrendek*³³⁸-ben közölt verseire, és érdeklődve kezdte a fejfordításait az új pályatárs felé igazítani. A harmincas évek hivatkozásaiából, mottóiból látszott, hogy szívesen emlegette, élvezettel idézte Illyést. Kedvelte, ahogyan a még oly bonyolult gondolatokat is summázta, mint pl., hogy „Harminc millió felett kártékony minden nemzet.”³³⁹ Szorosabb, személyes kapcsolatuk az 1934-es reformillúziók idején vált teherbíróvá, és ez közvetlenül a Válasz első korszakának a körülményeivel függött össze. Azokban a hónapokban, amikor a Magyar Rádió irodalmi osztályának az élén a frissen kinevezett Németh László állt, amikor a kormány parlamenti helyekkel kecsegtette a fiatal írókat, egymás után indulhattak új folyóiratok, Cs. Szabó neve is fölröppent egy a Magyar Szemléhez hasonló, de annál radikálisabb lap szerkesztését tervezgetve, éppen Illyés

³³⁶ CS. SZABÓ, *Illyés Gyula, i.m.*, 165.

³³⁷ CS. SZABÓ László, *Mérleg II.* = *Haza és nagyvilág, i.m.*, 200.

³³⁸ ILLYÉS Gyula, *Sarjúrendek*, Bp., Nyugat, 1931.

³³⁹ A kölcsönösen „amikálisnak” nevezhető társalgás a két író között az öregkori levelezésben követhető igazán Közös francia utalásrendben, tréfásan használták is a „Kedves Marquise” megszólítást.

ajánlására. Amikor Németh László helyére megfelelő embert kerestek a Rádióba, Illyés is szóba került. Nem véletlen éppen e három név ismétlődött: a hatalom saját köreiből nem volt képes e feladatra legitim embert állítani egy különben neki is értékes befolyásoló fórum, a nemzeti önművelési műhelynek szánt prózai osztály szerkesztői székébe. És azt a bizonyos osztálykötöttségtől mentes műveltséget hordozták ők hárman különféle variánsban és összetétellel.

Amikor a kinevezése után Cs. Szabó helyzete megerősödött az új pozícióban, a műsorjegyzék³⁴⁰ és a levelezés tanúsága szerint Illyés és lapja kapott segítő oldaltüzet a Rádióból:

„Kedves Gyuszi!

Abból az alkalomból, hogy nagy öröömre küszöbön áll új könyved, sürgősen megkérlek: légy szíves, küldj be 15-20 perces előadásra való anyagot. ... Október közepére javasoltalak, szóval még mi is adhatunk egy kis rukkot a könyvednek Szeretettel köszönt, igaz barátod, Cs. Sz.L.”³⁴¹

Erősödött a személyes kapcsolat is a kiegyensúlyozó szerepkörben együttműködő két pályatárs között. 1937-ben a rádiós-író (Cs. Szabó) a banktisztviselő-írónak (Illyés) panaszkodott arról, hogyan magyarázták félre „bizonyos humanista körök” a sorait, ahelyett, hogy minden diktatúrát egyértelműen elutasító írásaiból tájékozódna.³⁴² 1940-ben, amikor Illyés a miniszterelnökkel tárgyalt, hogy tanúja legyen, miről és miként beszélt egy miniszterelnökkel, Cs. Szabót vitte magával. Kölcsönösen megbíztak egymásban, és keresték a másik szemében a jóváhagyást. A viszony mégis eléggé különösnek látszik. Illyésnek nyilván hídverőkre és közvetítőkre volt szüksége, szövetségeseket csakis így kereshetett, kérdés mi vezette Cs. Szabót az ő közelébe, és miért idézte annyiszor sikeres pillanataiban?

Az eddig mondottak alapján annyi bizonyos, hogy „Cs. Szabó sohasem tudta – nem is akarta – írásaival átfogni a teljes magyar olvasóközönséget. Literátori felelősségét azonban az egységes irodalomra és a teljes társadalomra érvényesnek érezte.” Volt tehát valami, amit Cs. Szabó csak Illyéstől tanulhatott, ezt így erősítette meg a hazai

³⁴⁰ TERTINSZKY Edit, *Cs. Szabó rádiós emlékei*, Havi Magyar Fórum, 2004, júl-aug. 60-72.

³⁴¹ CS. SZABÓ – Illyés Gyulához, Levél, 1937. szept. 2.

³⁴² CS. SZABÓ – Illyés Gyulához, Levél, 1937. okt.13.

irodalomtörténet-írás képviselőjeként Bodnár György is.³⁴³ Cs. Szabó saját szavaival: „Ő bölcsebb nálam, mert többet látott. S az ő osztatlan magyarsága erősített meg abban, hogy a magyar ember a méltatlan és félelmes Európa ellen csak egy mélyebb Európával védekezhetik, s akkor sebezhetetlen, ha oszthatatlan... Illyés Európája jobban át van itatva, társadalmi gondokkal, s határozottabb Tolsztojjal, mint Babits jégcsúcsos hazája.”³⁴⁴ Cs. Szabó irodalomeszménye észrevehetően elmozdult Babits, a mester újklasszicista megfogalmazásaitól, mégpedig annyira, hogy éppen találkozott Illyés hitvallásával és írói-költői gyakorlatával. Cs. Szabó 1941-ben, még a lehetséges veszélyekkel együtt is jó reménységben vázolta az évszázad magyar irodalmának a programját. Megerősítette, hogy az irodalom folytonosságát, tehát a világirodalomban való bármilyen szintű jelenlét elemi feltételét az irodalom egységével kell biztosítani. Illyésben azért fogadta el a nemzeti eszme összekapcsolódását a baloldalisággal, mert költőként-íróként elkerülte az esztétikai szűkítést, nem tett minőségi engedményeket. Ahogyan Tamási, Cs. Szabó erdélyi „csillaga” irgalmatlanul megküzdött a kor előítéleteivel, „amíg a magyar népet nemcsak osztály-végzetében, hanem emberi magasztosságában is fölmutathatta.”³⁴⁵ Emellett konokul irodalmi mértékkel mért, ezzel a maga részéről semlegesítette a népi-urbánus vitát, s így közösen használható nyelvet teremtett például Cs. Szabóval, akinek ez az éber egymásra figyelés hitelesítést jelentett, Illyésben pedig a büszkeséget táplálta, ha valami olyat tett le az urbánusok asztalára, amit nem vártak tőle. Illyés 1940-es naplófeljegyzései között találhatunk néhány sort, amelyben egymásra fotografálta tudatában azt a két távoli világot, melyeket egyéni sorsban és társadalmi nagyságrendben egyaránt olya nehéz volt harmonikusan együttlátni:

„Legutoljára akkor éreztem e gyökereimet ilyen jólesően, amikor a francia antológia megjelent. Mikor elküldtem Cs. Szabónak, Szabó Lőrincnek, Gyergyainak a maga példányát, lejövet a kiadótól, egy pillanatra élémvillantak a rácegresi ököristállók, ahogyan küszöbüket a vasárnapozó béresek végigülik. A hiúság helyett csak az indokolatlanul jelentkező béresek jelentkeztek akkor is, amikor Németh szó közben sorát kerítette az antológiának... Különös elégtételt éreztem, hogy ezt a legnyugatosabb, legurbánusabb

³⁴³ BODNÁR György, *A mélyebb Európa vándora és kutatója. Cs. Szabó László (1905–1984) = Jövő múlt időben*, Bp., Balassi, 1998, 137 – 42.

³⁴⁴ CS. SZABÓ László, *Haza és nagyvilág*, Bp., Franklin, 1942, 197.

³⁴⁵ CS. SZABÓ, *Mérleg II*, i.m., 200.

könyvet ... éppen én készítettem el, a rácegresi ököristállók környékéről... Ördög tudja, de az volt az érzésem, hogy egyenest nekik csináltam, úgy ahogy van D'Aubigné-val, Mallarmé-val, Apollinaire-rel egyetemben.³⁴⁶ Ez az Illyés-naplórészlet az egymással a jobb irodalomért bátran megmérkőző, akár legkülönbébb írók versenyéről Cs. Szabó felfogásával sem állt ellentétben.

Cs. Szabó már a legelső hazai és a szlovenszkói őrjárat-esszéjében megfogalmazta, hogy a népi tehetségek és a néplélek felszabadítására az egyetlen lelki út határon túl a népi kisebbségpolitika, határon innen a Széchenyi mintájú, vagyis a lassú polgárosodás. A már több helyen idézett témának a programszerű értelmezésére a háború után rövid időre még látott lehetőséget, méghozzá éppen a korábbi követelmények alapján a történelmi beágyazottságú hazai régiókban, diákvárosokban. Sárospataki friss élményeinek a hatására írta meg ismét 1946-ban, hogy a mélyen a nemzet alatt kihajtott tehetségek pályáját egyedül az mentheti meg a kisiklástól, ha nem taszítják vissza az előítéletek alapján „kötelező” népi sötétség vállalásába, hanem a magyar népet lélekben a legnagyobb emberséghez kötik. Az egyetemes műveltségbe felemelkedő parasztivadék csak akkor képes szolgálalelkűség és gőg nélkül viselni a múltját – s erre szüksége is van -, ha emlékezik, ha emlékeit és az otthonról kapott üzeneteket nem kell elfelejtenie. „A magyarság e vidékies, darabos, nekibúsult és magamagán kesergő humanizmuson keresztül tartozik bele Európába.”³⁴⁷

Kitekintés a harmadik reformnemzedékre

A pontos irodalomtörténeti elhelyezés igénye kívánta meg, hogy az előbbi fejezetben egymást részben átfedő besorolásokat használjak: 'nyugatos második' és 'harmadik reform-nemzedék'. Az első Cs. Szabót nemcsak a kortársakhoz, hanem műfajokhoz is köti, ezért irodalminak tekinthető és mára teljesen elfogadott. A „harmadik reformnemzedék” nem irodalmi, inkább szociológiai, társadalomtörténeti elnevezés, amelyet végül az emigrációban élő Borbándi Gyula iktatott közhasználatba a magyar népi mozgalomról írt könyvének alcímeként a nyolcvanas évek elején.³⁴⁸ A népi írók és

³⁴⁶ ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1926-1945*, 171.

³⁴⁷ CS. SZABÓ László, *Őszi napok Patakon*, Válasz, 1946, december, 228 -9.

³⁴⁸ BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom (A harmadik reformnemzedék)*, New York, Püski, 1983.

szociográfusok azon csoportjára vonatkozik, akik az 1930-as évek második felében végeztek rendszerkritikai tényfeltárást és fogalmaztak meg reformtervezeteket. Amennyiben tehát meghatározott reformcélokat követő és sokszínű alakulatként értelmezzük a népiek szövetségét, kibővíthető a kör. A népiek (ahogyan a későbbi krónikás, Borbándi Gyula is megteszi) alapítóik és tagjaik közé sorolhatták az urbánusnak tartott Nyugat második nemzedékében indult írókat - költőket, mint Németh Lászlót, Illyés Gyulát, Sárközi Györgyöt, Szabó Lőrincet, és munkatársuknak Cs. Szabó Lászlót. A reformnemzedékbe tartozás az urbánus-népi mozgástérben, tehát jórészt az irodalmi életben jelöli ki Cs. Szabó helyét, ilyenformán érinti az írói és a rádiós szerep alakulását³⁴⁹; is a meghatározó harmincas évtizedben.³⁵⁰ Hogy mennyire elevenen érintette, azt még öt évtized múlva is lehetett érzékelni. Cs. Szabó 1984. június 19-én (szeptemberi halálának az évében!) a Szepsi Csombor Kör estjén, amikor „*A harmadik reformnemzedék - vita a népi mozgalomról*” címmel ankétot tartottak, az emlékezők egyhangú állítása szerint önkéntelenül átvette a vitavezetői feladatokat az erre kijelölt Czigány Lóránttól.³⁵¹ Az esten a londoniak vendége volt Borbándi Gyula, az említett kortörténeti kötet szerzője, a színvonalas Új Látóhatár című müncheni folyóirat szerkesztője. Az emigrációba vonult népi mozgalomnak Borbándi lett az egyik tartóoszlopa: gyakran kiegyenlítő szerepkört vállaló szerkesztő, nagy teherbírású szervező, kiadó és krónikás. De Cs. Szabó László igazi beszélgető- és vitapartnerre ebben a tárgykörben egyedül a népiek egykori kiváló publicistája, Szabó Zoltán lehetett volna, ha megéli. Talán kevésbé feltárt, hogy a népi mozgalom talaján kinőtt értelmiségi összefogás, a „*Szellemi honvédelem*” idején (1939-1944) a Magyar Nemzet oldalain nemzeti őrszolgálatot teljesítő Szabó Zoltánnak Cs. Szabó László volt az egyik legkészségesebb témaadogató partnere a maga írói műhelyéből. Szabó Zoltán négy évnyi publicisztikai anyagában, Illyés Gyulát nem számítva, talán Cs. Szabó László neve szerepel a legsúlyozottabban. Mindenképpen

³⁴⁹ SZABÓ Zoltán, *Félesztendő rádióelőadásai*, Tükör, 1938, 310 -311.

³⁵⁰ Cs. Szabó helyének további pontosításához olyan nemzedéktársak gondolkodását is figyelembe kellene venni, mint a konzervatív, szellemtörténethoz közel álló Joó Tiborét. Ld. JOÓ Tibor, *Fegyveres Európa*, Ny, 1940. 1.

³⁵¹ A kétszer negyven perces beszélgetést a SZER hangtára számára rögzítették, így Cs. Szabó halála után Czigány Lóránt jegyzeteivel, szerkesztve megjelenhetett *A harmadik reformnemzedék (Kerekasztal beszélgetés a Szepsi Csombor Körben Borbándi Gyula A népi mozgalom című könyvéről*, Gömöri György, Sárközi Mátyás, Schöpflin Gyula, Cs. Szabó László és George Cushing részvételével), Szerk. CZIGÁNY Lóránt, Új Látóhatár 1985, 1, 81-98.

igazolja ezt a *Haza és nagyvilág* esszéinek a mélységi kritikája. Szabó Zoltán, aki igyekezett realista gondolkodásra nevelni a népi mozgalom politika felé sodródó tagjait, 1943-ban szándékosan figyelmeztetett két olyan személyiségre, akik Cs. Szabóhoz közel álltak, de értékelésük sok vitát okozott a reformnemzedékben. Felidézte, ahogy Babits 1932-ben, az *Új anthológia* nevezetes előszavában – sokak meglepetésére – Petőfi tekintélyével keresztelte a Nyugatban jelentkező új hangú népi költőket: „Amint ezeket a népi költőket olvasom, mély és primitív magyarság levegője csap meg; de ez a magyarság kifejezetten nem nemzeti, hanem népi, olyan értelemben, mint ahogy Petőfi költészete is a maga korában.”³⁵² Teleki Pálról nem politikusként, hanem tudósként, sőt mint mentoráról emlékezett a Szabó Zoltán,³⁵³ így is elismerve, hogy a népi mozgalomnak volt fogadóbázisa mind az irodalmi, mind a hatalmat befolyásoló magyar elitben, noha utóbbinak jól ismertek a korlátai.

Már a negyvenes években hasonlóságot mutatott Szabó Zoltán és Cs. Szabó közös ügyeiben az, hogy amikor mások az irodalomból a politikába menekültek, ők - a politizáláshoz való jogot fenntartva - az irodalomban és az irodalommal erősítették meg a hitüket. Közös volt az a politikai és gazdasági-szociológusi alaptudás, amely megszilárdította bennük a magyar irodalom, kivált a költészet politika fölötti hatalmát. A két háború közötti együttműködés után másfél évtizeddel Londonban ugyanolyan magától értetődően hangzott Szabó Zoltán tollából, hogy: „Az irodalmi nemzetnek van hatalma. E hatalom nem kormánytörő. Az irodalmi hatalom hordozói a művek. Hogy egy-egy mű mikor válik hatalommá, arra nincs időmérték. Kormányt a magyar irodalomból Petőfi buktatott. A halálát követő százhetedik esztendőben.”³⁵⁴ Cs. Szabó hellenikába csúsztatott romantikus írói változatában: „Nem sokaság, hanem lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat”- kiáltotta Berzsenyi, nem törődve maga körül a szomorú valósággal - amely látszólag meghazudtolta. Neki volt azonban igaza, a próféta költőnek, mert a magyar nép százötven évvel később helytállt a szavaiért.”³⁵⁵

³⁵² SZABÓ Zoltán, *Márciusi jegyzetek a népről, a népiről* (MN, 1943.márc. 14.):*Szellemi honvédelem*, Héttorony Kvk.én. SZABÓ Zoltán, *Szellemi honvédelem*, Héttorony Kvk. én. 514.

³⁵³ Teleki köztudomásúan öregcserkész és egyetemi körökből indította és támogatta a szociográfiai mozgalom, a falukutatás munkáját a húszas évek végétől kezdődően.

³⁵⁴ SZABÓ Zoltán, *Ösök és társak*, Bern, EPMSZE, 1984, 304.

³⁵⁵ CS. SZABÓ László, *Gyász és megdicsőülés* (Elhangzott Halottak napján az angol rádió magyar adásában), Új Hungária, 1956, nov, 9.

Szabó Zoltán és Cs. Szabó László tehát szerencsés párt alkottak az emigráció szellemi életében: vitték tovább azt az alkati kiegészítő szerepet, amelynek hasznaként soha nem vált egy pólusává társaságukban a magyar értelmiségi gondolkodás. A múlt pontos történelmi koordináták közé helyezésére is szükség volt. Így lehetett a régi és új olvasók emlékezetébe vésni, hogy a harmadik reformnemzedék szereplői valamennyien egy konzervatív és vesztes, majd szélsőségek felé sodródó Magyarország meglehetősen korlátozott mozgásterében próbálták megfordítani a gondolkodást.

A megelőző fejezetben már utaltam rá, Szabó Zoltánnal együtt jól tudták például, hogy az őrjárat műfaj maga is nyugatos találmány volt, Schöpflin Aladár volt a szálláscsinálója, Márai Sándor és Cs. Szabó László írásaival szerette meg az olvasóközönség és új műfajváltozatként (Máraival) fogadta be a kritika, hogy végül Szabó Zoltán hódítsa meg vele az egész magyarságot. A „szerelmes földrajz” is így „kanonizálódott,” mondhatni a kortárs irodalom dialogikus gyakorlatában. Szabó Zoltán egyik könyvének külhoni kiadása elé írt bevezetőjében erősítette meg (1963, 1964), hogy Cs. Szabó László írta le „azt a szóösszetételt, melynek átengedésével ez a könyv e címet kaphatta: »*Szerelmes földrajz.*«”³⁵⁶ A 1937-es Cs. Szabó-őrjárat idején még delelő népi mozgalom a névadó és a műfajhódító mű által kimetszett időszávon felmorzsolódott. Ám az 1942-ben kiadott *Szerelmes földrajz* olyan szövetséget – barátságot megpecsételő könyv volt a szerzők életében, mint korábban a *Puszták népe* az Illyés-Cs. Szabó viszonylatban.

Mivel a válságkorszakban eszmélő népi mozgalom reformnemzedéke az eligazodást és szellemi értékkeresést szorosan az irodalomhoz és a nemzeti önismerethez kapcsolta, a pályakezdő Cs. Szabó László olvasókat is találhatott, különösen a vidéki középosztály fiatal elitjében. Nekik ajánlotta a határon túli magyar fiatalsághoz is eljutó első esszéiben, az Apolló különnyomataiban (*Búcsú a vándorévektől, Kárpát kebelében*) a mély és széleskörű európai tájékozódást. Olyan olvasók lapozták mohón a *F.D. Rooseveltet*, a *Doveri átkelést*, akiket már elzártak a határok és a nehézségek a nagy európai kalandozásoktól, tapasztalatoktól. Cs. Szabó okos, kissé fölényes hangjára odafigyeltek a népiek, de eleinte inkább megütődtek rajta. A kor valóságra éhes olvasói nem tudhatták, hogy az irodalom teremtmény valóságában Cs. Szabó egyéni útja igazolódhat: „Az esszé tájékozódó szenvedélye, forgolódása, kíváncsisága, szikkadt irodalmisága

356

SZABÓ Zoltán, *Szerelmes földrajz*, Washington, Occidental Press, 1963, 1964. 72.

visszatalál a közösséghez, a kiábrándult okosság váratlanul fölfedezi Európában a szabad embert, Magyarországon a szegények hazáját.³⁵⁷ Már egy évtizednyi távolságból, a Cs. Szabónál fiatalabb Szabó Zoltán pozíciójából, a Magyar Nemzet rovatában bebizonyosodott, hogy a szellemi önvédelemben az író a műveltségnek a kávéházakba és szalonokba utalt díszfegyveréből mégiscsak készített magának írói „fegyvert.” Mondandóját hordozta a műfaji tematika maga: az értékvédelem, a múltnak az éppen aktuális kérdéstől induló felfedezése. Amikor pedig valamelyik múltbeli korról azonosulva történelmi vagy szellemi horizonttágítást végzett, olyan múltbecsülést és önbecsülést oltott a magyar olvasóba, ami többet ért minden bizonytalan kimenetelű területi visszacsatolásnál. A válság helyzetfelmérésére tehát egyszerre szolgált haszonnal az útirajz esszé, ami a külföldről beszélve is a hazához hoz közelebb értékeket, és a táj- és városkép-esszé, amellyel Cs. Szabó már a harmincas évektől szintén jelen volt. Ezek ugyan nem olyan szociografikus valóságfeltárások, mint a falukutatók írásai, de előzetes terepfelverések mindenfajta kulturális leletmentéshez és magyarság-Európa kérdésfeltevéshez.

Amikor Szabó Zoltán az Új Látóhatárban Cs. Szabó ötvenéves születésnapja alkalmából közös hazai múltjukra emlékezett, azt emelte ki, hogy pályatársa, barátja a harmincas években „korjelenség volt,” „nagyjából ugyanazokkal a módszerekkel igyekezett tudatosítani az Európaeszmét ő, mint a parasztság ügyét a népiek, nagyjából ugyanazon rétegekben és ugyanabban a már késő periódusban,” ezért „ha nem is azok közé, de azok mellé soroltatik majd, akiknek végső céljait éppen azzal támogatta, amivel tőlük különbözött.”³⁵⁸ Cs. Szabó tehát korjelenségnek nevezhető abban is, ahogyan az irodalmi pályán a helyét keresi, és abban is, ahogyan időről időre újrászabja vagy megtalálja azt. Egy kvalitásos elme a racionalizmus ellenes korban kilép a hanyatló közgazdaságtanból, igyekszik ellenállni a politika szép arcú csábításainak ((kultur)diplomácia), inkább a szellemi emberek politika fölötti politizálását választja, és mind tudatosabban halad befelé az irodalomba. Ez az út egyúttal önmaga felé viszi a személyességben: magyarságának, az anyanyelvhez való hűségnek a megéléséhez, az európaiságának a mindenkori feltalálása és felmutatása felé (az irodalomban és később a

³⁵⁷ Uő, *Műfaj és nemzedék: i.m.*, 94.

³⁵⁸ SZABÓ Zoltán, *Vándorból bujdosó* (Cs. Szabó László köszöntése), *Látóhatár*, 1955. (VI.) 6. 292 - 299.

művészetekben). A magyar önismeret megszállottja marad a második pályaszakaszban is végig, anélkül, hogy ezt a tárgyhöz kapcsolódó szenvedélyt - írói asszociációinak és stílusának jegyein kívül – kiemelten tematizálná, és így terhelné rá az olvasóra. Különösen Cs. Szabó érett vagy késői munkáiban érzékelhető, milyen sokértelműen szövi be a magyar utalásrendbe a külföldi témákat. Sajnálatosan ilyenfajta írásai a honi magyar olvasóhoz alig vagy sohasem jutottak el.³⁵⁹

Az eltűnt világokból előhívott Cs. Szabó-esszék attitűdjének a megértéséhez (még a szerző által válogatott kötetek magyarországi kiadása előtt) Poszler György kétrészes tanulmánya adott segítséget a honi elit számára 1982-ben. Úttörő jelentőségű vázlat, melyben a második nyugatos esszéíró nemzedék kiemelt tagjairól, köztük Cs. Szabóról készített közös portrét, elsősorban a műfajhoz kötődött. Ez a mélyre pásztázó tanulmány a honi olvasó előtt akkor még ismeretlen, emigrációs esszékre is érvénnyel állapította meg, hogy miként problematikus, és milyen különlegességekkel emelkedik ki a Cs. Szabó-i esszé már a kezdeteknél. Talán a Cs. Szabó-művek kiadása és újrakiadása elé került írás önmagában riasztóan hangzik: „...az irodalomtól–művészettől mint elemzendő témától elszakadó, közvetítettségek nélküli, közvetlen az énre irányuló, direkt módon életmagyarázó önálló tartalom kevésnek bizonyul mint a műfajt eltető-fenntartó tartalom. Az eredendő bujkáló-álcázott önvallomást nyílt-leplezetlen életinterpretációvá alakító közvetlenség a líraiságot hangulatiságra, a filozofikumot elmélkedésre, az útkeresői-gondolkodói válságot útjelző publicisztikus reflexióra redukálja. Persze (...) Cs. Szabó vibráló, bőrfelületi érzékenysége, intellektuális epidermisz-reakcióinak gyorsasága, beleérző képességének légköri változékonysága, ha feloldja a műfaj irodalmi-művészi közvetítettségét, műelemző áttételeességét, magát a műfajt teszi nem könnyeddé, hanem habkönnyűvé, nem líraian szubjektívvá, hanem idegesen hangulativá. Ha a művészethez tapad, érzékeny interpretátor és originális gondolkodó, ha elszakad tőle, színes életbölcs és ötletes zsurnaliszta. Így lesz az irodalomtól elszakadni nem tudó platonista Halásznak és

359

Jellemző példa erre az *Átváltozások* című kései esszéje (Bécsi Napló, 1980. nov.-dec.), amely a modern képzőművészet fordulatait tekinti át az angol művészetben 1940 és 1960 között. Az írás tárgyi-szellemi tudásával végig az angol folyamatot jellemzi, mikor a néhány soros záró fordulat az egészet váratlanul a magyarság „lelki alkatának” a drámai jellemzésére fordítja: A névtelen politikai fogoly emlékművének nemzetközi pályázatán a Dover sziklatetejére szánt nyertes szobor kisméretű modelljét „egy tüzes magyar menekült összetörte, mert nem volt eléggé romantikus. (...Mintázója...Red Butler, ... egy árva szó nem sok, annyit sem ejtett, se gúnyosat, sem indulatosat az ügryről.)”

Szerbnek az irodalom életté és sorssá, és így lesz az irodalomtól elszakadni tudó, nem platonista Cs. Szabónak az élet és a sors irodalomma.”³⁶⁰ Dolgozatomat következő fejezeteit abban a hitben írom, hogy az így körvonalazott esszéváltozatnak további kísérleteit, jellemzőit és értékeit találok meg a fentiek alapján a kiteljesedő életműben, miközben a későbbi írásokat - e keretek szabta térben - visszakapcsolom Cs. Szabó saját műveihez és a kiemelt kortárs művekhez.

Népi vagy urbánus?

A kérdést széles alapokon és mélyen a korba ágyazva, folyamatában tárgyalja és értelmezi-értékeli Monostori Imre irodalom- és eszmetörténeti munkája, mely a Cs. Szabó centenáriuma összeállított Forrás-émlékszámában látott napvilágot.³⁶¹ Mivel saját megközelítem korábbi doktori disszertációm alapvetésére (KLTE, 1991) és *Hárman egy asztalnál* (Illyés, Németh L., Cs. Szabó L.) c. tanulmányom gondolatmenetére, illetve korábbi emigrációs kutatásaimra épül, e helyen külön nem reflektálok erre a tanulmányra. Számomra a Németh Lászlóhoz és a népi írókhoz viszonyítás saját irodalmi – írói fókuszú kérdésfeltevéséből eredően nincs végig előtérben. Értelemszerűen, a Cs. Szabó-életmű átmeneti és második szakaszának a tárgyalása és a dokumentumok bősége miatt van jelen kiemelten Illyés Gyula és különösen Szabó Zoltán. Dolgozatom, korábbi fogantatása ellenére ilyenformán szinte folytatja, kiegészíti a fent idézett alaptanulmányt, és ez számomra jól eső visszaigazolás.

*

A teljes Cs. Szabó László életmű a népi-urbánus kérdésnek a téma lebontása felől indított vizsgálatát is megengedné, mert az emigrációs körülmények, majd a nyugati magyar irodalom keretei között megszűnt az a történelmi erőter, amelyben ez a viszonyfogalom értelmezhető. Cs. Szabó László nagyjából a demokratikus³⁶² emigrációnak

³⁶⁰ POSZLER György, *Illúzió és értelem, (Vázlat az “esszéista” nemzedék portréjához)*, Világosság 1982/3-4.

³⁶¹ MONOSTORI Imre, *Cs. Szabó László és a népi irodalom*, Forrás, 2005, nov, 56-65.

³⁶² Ezt a kategóriát Borbándi Gyula részben saját mozgalmá emigrációjaként jelölte meg. Ld. BORBÁNDI, *A magyar emigráció életrajza 1945 – 1985. I.*, Bp., Európa, 1989, 133 – 324.

nevezett 48-as hullámban került nyugatra, de távozása egyéni és írói megfontolásból történt, ebben inkább Márai döntéséhez hasonlítható. Később, a szellemi és irodalmi élet fórumainak alakításakor támogatta a szellemi értelemben sokszínű, gondolkodásában „népfrontos” jellegű müncheni Látóhatárt és végig szerzője maradt az Új Látóhatár című folyóiratnak, ezzel önmagában is jelezve, hogy minden megosztó politizálás távol áll tőle. Cs. Szabó magatartását minden korszakban jellemezte, hogy szerzője és nem híve vagy párthíve volt egy-egy lapnak, álljon hozzá bármennyire közel eszmeiségében.

Amikor 1956-ban megérkezett a generációs váltás, a külföldi egyetemeken iskolázott fiatalok a maguk részéről egyszerűen okafogyottnak nyilvánították a kérdést, mert az irodalom szabad fejlődésének a gátját látták benne. Emigrációs körülmények között valóban anakronizmusnak hatott, amikor az Amerikában élő Kovács Imre egy Új Látóhatár-os novellapályázat kapcsán (1967) a valóságábrázolásnak őbenne még a népi mozgalom idején rögzült elvárásait kérte számon.³⁶³ Nézeteivel alul maradt, és nemcsak a nemzedék felzúdulása miatt, hanem mert a független irodalmi értékítélet jogosságát és szükségességét megvédte Cs. Szabó László és Szabó Zoltán is. Borbándi Gyula békéltető cikke már a címébe fogalmazott közösségi tudat feltételezésével („*Politikai és szellemi örökségünk*”) elriasztotta a fiatalokat, akik egy évtizede éppen az irányított irodalom világából szöktek idegenbe: alárendelő társadalomból mellérendelő társadalomba – ahogyan fogalmaztak.³⁶⁴ A kérdés teljes felszámolását a nyugati magyar irodalom nagyjából három évtizedes működése alatt tehát a nyugaton íróvá lett „középnemzedék” (Cs. Szabó) végezte be, amelyik már „tilalomfák kerülgetése nélkül indulhatott bármilyen intellektuális felfedezőútra,” ráadásul a maga „posztkommunista” helyzetében további kortapasztalatai lehettek. E helyen kizárólag utalok rá, hogy amikor Czigány Lóránt és Péter László 1990-ben a Századvég körkérdésére adott válaszában³⁶⁵ áttekintette a magyar reformmozgalmakat, és hangsúlyozta, hogy az urbánus-népi vitára a történelem tulajdonképpen pontot tett, és mint magyar mentalitástörténeti kérdés szintén a demokrácia

³⁶³ András Sándor *Hazatérés* c., 1966-ban Berkeley-ben írt novellájáról van szó, amely első díjat nyert (Vásárhelyi Vera és Ferdinandy György előtt) az Új Látóhatár pályázatán. A díjnyertes írás (ÚL 1967. november-december) sok vizet kavart, de nem annyira a lapban, mint a politikailag megosztott emigrációban.

³⁶⁴ A vitáról ld. CZIGÁNY Lóránt *Triptichon II* = SIKLÓS István *Világ világossága, i.m.*, 351-367.

³⁶⁵ CZIGÁNY Lóránt - PÉTER László, *Urbánusok és népi(es)ek nálunk*, 1990, márc, 10; Századvég, 1990, 2, 175-180; 194-190.

gyakorlatára tartozik.³⁶⁶ Ez volt a legelterjedtebb nézet, az oxfordi egyetemisták már 1958-ban megfogalmazták: „a magunk módján szeretnénk hozzájárulni ahhoz, hogy az emigrációs közéletből kihaljjon például a népies-urbánus ellentét és helyét egy valóban népi és demokratikus politikai-szellemi öntudat foglalja el, úgy ebben a törekvésünkben éppen ez a szélesebb, általánosabb érdek vezet bennünket.”³⁶⁷

E neuralgikus kérdést András Sándor később, Szabó Zoltán és Bibó István életművének a fogadtatását, megértését előkészítendő hosszabb tanulmányban vizsgálta. Az ő tudományos igényű megközelítése tanulsággal szolgálhat, mivel a témát a társadalmi gondolkodás mélyebb összefüggéseibe helyezi, és egészen 1956-ig továbbvezeti. Most csupán arra a mozzanatra utalok, ahogyan továbbboncolja és ilyen értelemben valóban lebontja a valamikor egyetlen kérdéspárt, mégpedig térben és időben vizsgálandó problémagócként. Maga a cím is sugallja a módszert: *„Haza és ország, nemzet és nép, szabadság-egyenlőség, szabadság- testvériség (Szabó Zoltán és a harmadik út).”*³⁶⁸ A további alcímek, mint *„A táj népe és a társadalom népe, A totális állammal szemben, Demokrácia és modern patriotizmus, A nemzet mint nem politikai fogalom, A magyarság európai útja, kis népek Európája, Az egyén forradalma a totális hatalom ellen - 1956 vagy a Diaszpóranemzet mint nemzetiség”* kifesztik a magyarság nagy kérdéseit a Szabó Zoltán-i pályára, több ponton érintve Cs. Szabó László életművének a külön kérdéseit is (kalandozás Európában, józanság és radikalizmus: a szeretet előbbre való az igazságnál, az amerikai pragmatisták harmadik útja, New Deal, magunk meghódítása). András Sándor emeli ki a *Szellemi honvédelem* korszakából, mennyire fontos, hogy miközben a két bécsi döntés „területeket” csatol vissza az „országhoz”, Szabó Zoltán tájak visszatérését ünnepli – a nemzethez. Az olvasó bátran keresheti ennek a párhuzamát Cs. Szabó Erdély visszatérése alkalmából írt esszéiben.

A tájhaza és a szülőföld fogalom nem teoretikus találmány volt Cs. Szabó számára, hanem megélt valóság: a budapesti születési bizonyítvány és a homoródi keresztlőlevél, az első hazavesztés égette a tudatába, a történelmi távlatba helyezés tanult attitűdje segítette az elfogadását, az emigráció pedig igazolta az érvényességét. Mindezekért lehet

³⁶⁶ A két szerző tárgyalta azt is, amit a kérdés budapesti aktualizálása felvet: zsidókérdés, CZIGÁNY – PÉTER, Urbánusok ..., i.m. 11.

³⁶⁷ Kéziratból, korabeli jegyzőkönyv részlete.

³⁶⁸ ANDRÁS Sándor, *Haza és ország, nemzet és nép = Ikervilág*, Bp., 1996, 172-224.

még ma is egy kötetbe szerkeszteni Cs. Szabó Erdélyről írt esszéit, akár a visszacsatolás előtt, akár utána írta őket. Számomra, aki a nyugati magyar irodalom középnemzedékként emlegetett íróinak kitartó olvasója voltam, tehát ismerem András Sándor verseit és más munkáit, a fenti, röviden ismertetett tanulmánynak van egy irodalomtörténeti kontextusba helyezhető - tanulsága. Jóllehet a szerző mélyen átgondolt okfejtése szerint a népi gondolatnak az irodalomban is, és a nemzeti tudatban is van szerepe, szerepváltó folytonossága (erre bizonyíték az ő megemlékező munkája, szolgálata a Szabó Zoltán-életmű gondozására), András Sándor mint költő a legszabadabb módon él akár a neoavantgárd, akár a dekonstrukció kísérleti-játékos leleményeivel, tehát ízig-vérig modern alkotó.³⁶⁹ A pluralista, irányítás és (ön)cenzúra nélküli irodalomszemlélet világából hozta azt a természetességet, hogy a népiekről vagy a tabutémákról felváltva tud beszélni. Tanulmányainak egy része a tudósi-tanári pályához és a német filozófiához kötődik, de a világban máshol már elismert tudását tiszta, érthető és egyéni magyar nyelven közli. Kísért a gondolat, hogy a központosított más nyelvű politika és kultúra elnyomása, vagy a liberális befogadó kultúra beszippanó hatása ellen tudatosan védekező, azzal szemben tudatosan saját anyanyelvében élő író újféle, 'népi + urbánus' feloldott, egyesített képlete ez, amely egyformán életképes Kolozsvárott, Pozsonyban vagy Washingtonban.

A népi-urbánus kérdés Kádár-kori lappangásával nem kívánok foglalkozni, egy ponton mégis érintenem kell a jelenséget, hiszen állításom szerint a kérdés a nyugati magyar irodalom világában a nyolcvanas évekre lényegében felszámolódott. András Sándor szavaival élve: a megemésztett apák a legjobb szabadítók. Magyarországon az elhallgatott félmúltat a megengedett emlékezés, a tudományos jellegű marxista múltfeltárás hozta a felszínre olykor. Huszár Tibor szociológus az 1970-es évek végén szerencsésen elérte,³⁷⁰ hogy a két háború közötti időszakra visszavezető, „oral history” jellegű kutatásait a határon túl, emigrációban élő kortanúkra is kiterjeszthesse. Huszár a kor nyelvén így magyarázta a két háború közötti idők nevezetes kérdése iránt kifejezett érdeklődést: „az értelmiségi mozgalmakat akarjuk dokumentálni, és az egyik ilyen kérdés ... az a bizonyos népi urbánus ellentét, hogy mi a recepciója ennek az egész mozgalomnak, a Válasz és a Szép Szó viszonya, a Válasz és a Magyar Élet viszonya, a Válasz és a Magyar Út

³⁶⁹ GÖMÖRI György, *Robbanó világ, lázadó költészet* (András Sándor: *Rohanó oázis*), ÚL, 1971, 647 – 650.

³⁷⁰ Ld. HUSZÁR Tibor, *Egy interjúkötet története*, Mozdó Világ, 2005, ápr.

viszonya.”...tehát nem csak a népi urbánus, hanem a népi mozgalmon belül is erős a frakcionáltság.”³⁷¹ Vállalkozása keretében 1977. október 21-én készített interjút Cs. Szabó Lászlóval, de a több interjúból szerkesztett szövegváltozat végül csak 1983-ban jelent meg a *Beszélgetések* címen kiadott kötetben.³⁷² A Huszár-kötet eléggé megmozgatta az értelmiségi elitet ahhoz, hogy a pártirányítás is odafigyeljen a hatására, ezért 1984. április 7-én a Kossuth Klubban vitát rendeztek a könyvről. Tanulságos, hogy már ezt a vitát megelőzően egy emigrációs politikai szakértő „széljegyzettel” látta el a könyvet a Magyarok Világszövetsége kiadásában megjelenő, külföldön terjesztett lapban, a Magyar Hírekben.³⁷³ Értelmezése mégis a honi olvasónak szólt a népiesekkel, majd „a két „urbánussal”, Cs. Szabó Lászlóval és Fejtő Ferencsel külön folytatott beszélgetésekről.³⁷⁴ Az emigrációs párbeszédre alkalmatlan cikk a két kiemelt „urbánus,” Cs. Szabó és Fejtő együtt szerepeltetésével hamis látszatot keltett korabeli összetartozásukról, pedig a bizonyítéknak szánt Cs. Szabó-idézet egyaránt ellentmondott mind az utólagos radikális elkülönítésnek népiek és urbánusok között, mind Cs. Szabó egyoldalú besorolásának: „Elég nagy és változatos front volt a harmincas években Magyarországon az elavult, neobarokk társadalom felszámolására. Ezek között voltak földalatti kommunistákétól kezdve parasztpárti írókig, urbánus esszéíróktól Szekfű Gyuláig a legkülönbözőbb típusok, még csak azt se mondanám, hogy laza szövetségben.”³⁷⁵ Cs. Szabó válaszában a teljes magyar kortörténetre kiterjesztette a háttérrel, amelynek csak az egyik, bár legfontosabb kérdése volt a szóban forgó ellentét. Ezen a háttéren a cikkíró eredeti szándékai nehezebben tudtak érvényesülni. Hogy mit akart mondani a honi publicista az urbánus-népi szétválasztással, arról egyedül a szöveg felépítésével árul el valamit. Minden értelmezés nélkül visszatér a harmincas évekbe, hogy ott kimerevítse az általa felrajzolt frontokat.

³⁷¹ *Irodalmi figyelő* (Huszár Tibor *Beszélgetések* című új könyvéről kérdezte Borbély Sándor, Hegedűs Mária és Stifner Gábor. Szerk és a műsort vezette VARGA Lajos Márton, Rend. Galamb Sándor. A Magyar Rádió Archívumi anyagának másolata alapján.

³⁷² HUSZÁR Tibor, *Beszélgetések*, Bp., Magvető, 1983.

A kötetben (Cs. Szabót és Fejtőt nem számítva) további öt beszélgetés található Kovács Imrével, Gombos Gyulával, Nagy Ferencsel, Kiss Sándorral és Püski Sándorral; a szerkesztő utólagos emlékezéséből kiderül, hogy „más-más okból - nem jelentek, jelenhettek meg a Szabó Zoltánnal, Bibó Istvánnal, Donáth Ferencsel és Illyés Gyulával készült interjúk.”

³⁷³ A lapot fenntartó Magyarok Világszövetsége történetéről és válságáról ld.

SZ. NAGY Csaba, *Hol legyen cezúra a múlt és a jövő határán?, Gondolatok a Magyarok Világszövetségéről = Hazám Európában*, 1997, Bethlen Gábor, 275-82; 283-299.

³⁷⁴ SZÁNTÓ Miklós, *Olvasás közben*, Magyar Hírek, 1984. márc. 1. 18.

³⁷⁵ Szekfű szerepéhez Cs. Szabó gondolkodásában: HUSZÁR Tibor, *Beszélgetése*, i.m. 26.

Ezen ideologikus keretekben sem a múlt szabad vizsgálata, sem a megemésztése nem lehetséges tehát. A hetvenes évek jelenvaló politikai szándéka, hogy „van elhatározás szembe nézni közelmúltunkkal,” tehát értelmezések sorát jelenti, de a kortanúhoz és mondandójához már nem is kapcsol vissza. Amikor az idézett cikk hírül adja Cs. Szabó Budapesten kiadott két új kötetének a friss sikerét, az is nehezen értelmezhető, hogy milyen pozícióból és milyen közönséget szólít meg, hiszen a ’külföldi magyarok’ közül sokan bírálták még ezt a könyvekben történő „hazatérést” is³⁷⁶.

Cs. Szabó helyzetértékelését az „olvadás” ezen korszakának a magyarországi irodalompolitika lépéseiről a Hollandiai Mikes Kelemen Kör Találkozóján, még egy 1975 őszen elhangzott előadásából ismerjük. Sorra véve a honi értéktorzulások okait és aktuális következményeit megállapította, az irodalom lefojtódásai az országban már károsan visszahatnak a nyugati irodalom olyan fórumára is, amelyik a maga esztétikai opposíciójából kapcsolódik szorosan a hazai folyamatokhoz. A kiemelt szövegrész messzire vezető ítéleteit³⁷⁷ csupán az indulat érzékeltetésére idézem : „Így történt, hogy nagy európai magyar íróként kisajátítottak egy ízig-vérig pesti intellektuális zsúrfiút, akiben szimatomban szerintem van annyi nagystílusú humor, hogy magát kevésbé veszi komolyan, mint a szektája. Ellenkező póluson jóval szövevényesebb, mert – hazai zsargonban – „ellentmondásos” a népi-nacionalista mélymagyar ellenállás, amely velejében a második világháború előtti s alatti szekértábor szellem életre gerjesztése. (...) A provincializmus egyik mellékterméke, hogy felújul a sajátos magyar fantomháború urbánusok és népiek közt, hiába int örök elhantolásra tapasztalattal és bölcsen Illyés Gyula. Valamikor rég s otthon, amikor még a mainál is szabadabb szájú voltam, karcagi rideg marhák és csernovici márkik öklelőződésének hívtam: irigylem a fiatalember kihívó fogalmazását s ma is vállalom.”³⁷⁸

³⁷⁶ Vö. [v.t.] *Huszár Tibor Beszélgetések*, (Könyvjelző), Vigilia, 1984. ápr. 293.

³⁷⁷ A rövid idézet azt látszik igazolni, hogy két dolog, a népi-urbánus ellentét és az avantgárd bírt nyugalmából kikölkenteni az idős Cs. Szabót. Bár ez utóbbit Nagy Pál (Párizs, Magyar Műhely) emlékezéseiben ugyancsak indulatosan megerősítette, indokolt a kérdések szétválasztása és alapos elemzése.

³⁷⁸ CS. SZABÓ, *Még vagyunk* = Nyugati magyar irodalom, HMKK, Amszterdam, 1976, 14-15.

II. Fejezet. ÍRÓ EMIGRÁCIÓBAN - A NYUGATI MAGYAR IRODALOM

Emigráció, emigráns

„Az Apokalipszis négy lovasa elől futottam, serdülő kengyelfutójuk voltam” – döbben rá Erdélytől való elszakadásának iszonyatára Cs. Szabó László egy ifjúkori müncheni képtárlátogatáson, melyet a német művelődésről írt esszéjében³⁷⁹ idéz fel. A fokozhatatlan rettenet kifejezését önmagában felidéző bibliai utalás egy ősi trauma, a hazavesztés mindent felülmúló sokkját írja le a gyerekkor elvesztésével egyszerre. A feldolgozás képrendszerében a megrendülés kifejezésére a megbolydult huszadik századot, amely őt kolozsvári gyermekkorából kivetette, csak egy hasonlóan apokaliptikus kor képein³⁸⁰ tudja méltóképpen bemutatni. Íróként Cs. Szabó gyakorló hazavesztő, egyik állandó témája a száműzöttség és a száműzött mint archetípus. Írói munkásságának a legelső korszakában ifjú hontalanokról írja legelső novelláit, akik Európa neves városaiban bolyonganak, mintegy európai álomutazóként, szerepre várva, hogy üzenjenek otthonról, mint az *Erdély hercege* című „szerepkereső” novellában. *A magyar liberalizmus*-ról még a második világháború előtt írt cikkében Cs. Szabó úgy kapcsolja össze a választott és kényszerű külföldön járást, mintha az a magyar és európai személyiségek természetes létmódja, szellemi állapota lenne: „Az emigránsok az ifjúkori vándorévek adósai, újabb külföldjárásuk csak magántermészetű lelki izgalmaival pótolja a korábbi önkéntes külföldjárás eszmei izgalma, szellemi kalandját.”³⁸¹ A téma továbbfut az első komolyabb esszéket közlő *Levelek a száműzetésből*³⁸² című korai esszéköteten, *Az Apai örökség c.* novellagyűjteményen, és felbukkan az 1974-es *Pokoltornác* prózaversei között, de ekkor már régen beköltözött az esszéíró gondolkodásába. Sőt, egészen pontos megfigyelés, hogy: „A száműzetés tematika áthatja Cs. Szabó egész novellisztikusnak mondható életművét,

³⁷⁹ Uő, *A képtár és tópart*, Magyar Csillag, 1943. ápr. 1. 381-389.

³⁸⁰ Az író Van de Weyden, Burgkmair, Dürer és Grünewald korára gondol.

³⁸¹ CS. SZABÓ László, *A magyar liberalizmus II.*, *Nyugat*, 1938, 2. = *Haza és nagyvilág*; 119.

³⁸² CS. SZABÓ, *Levél a bujdosóhoz* = *Levelek a száműzetésből*, Franklin, 1937, 7-15.

holott ő csak életének második felét élte külföldön.”³⁸³ Az írópálya első évtizedében - amikor még a megsebzett „erdélyi renegát vallomása” szól minden sorában – Cs. Szabó két fajtáját ismeri a „több ezer éves családból” származó emigránsnak: „Thébai királyfiaktól ered a nemesi ág: a politikai számkivetett. A plebejus vonal kevésbé hősi, de éppen olyan régi s jóval veszedelmesebb. Ez a tanult bujdosó. Rang, hódolat, hízeltetés nélkül. Ellenben a tudós száműzött, aki a politikát könyvtárakban tanulja. Az önkéntes száműzött mintaképes s szellemi elődje. A politikai száműzött elfecsérli az erejét, nem bírja sokáig.” A két tiszteletreméltó tudós száműzött egyike gazdagon, fölényes embergyűlölettel bujdosik, de „íróasztala nemzetközi ítélőszék, olyan a tekintélye, mint hajdan egy zsinatnak.” A másik nagy szegénységben él, de halála után életrajzírója felkeresi egykori könyvtárosát, és amikor kényelmetlenül összenéznek, „van valami hátborzongató abban, ahogy a gondolat néha történelemmé válik.”³⁸⁴ A tétel az emigrációban még inkább képletszerű Cs. Szabónál, és eltűnik a két háború közötti szóhasználat (bujdosó): A száműzött (emigráns) a föld sója. A kérdésnek tehát inkább lelki terhe van, mint elméleti, maga a beágyazás is a Biblia vagy a ’keresztény ember’, az ’ember’ kontextusába helyezi az írói kiindulást.³⁸⁵

Az író a lábával szavaz – fogalmazott Cs. Szabó László, amikor a szabad alkotáshoz formált jogának megőrzését nevezte meg legelső okként a magyarországi hazából távozásra. Ő azonban sohasem az „emigráció írója” akart lenni, hanem az egész magyar kultúrközösségé, s nem kívánta elfogadni az emigráció aktuális politikai eseményekhez kötött gondolkodását és a gondolkodást szűkítő gyakorlatát. Cs. Szabó szabadságérzetének lényege, hogy természetes közegként megélhető európaiságra tartott igényt. Éppen ennek a hiánya miatt távozott Magyarországról, látva a két háború között kialakult „szellemi Golf-áramlás nyugatról s nyugatra” megrekedt, és „1945 után sohasem állt helyre a szabad forgalom; bizonytalan, beszűkült felújulását hamarosan teljes vesztegár követte. Halálos szellemi légszomjtól fuldokolt egy nemzet.”³⁸⁶ *Hűlő*

³⁸³ ANDRÁS Sándor, *Cs. Szabó László fikciós prózájáról*, Forrás, 2005, nov, 42-56.

³⁸⁴ CS. SZABÓ László, *Levél a bujdosóhoz=Levelek a száműzetésből*, Bp., Franklin, 1937, 9-10-12.

³⁸⁵ „Ti vagytok a föld sója” (Mt 5,13), a bibliai idézet Cs. Szabó kedvelt „rájátszása,” kapcsolódik Kerényi Károly diaszpóranemzet-gondolatához (Trysil, első Evangéliumi találkozó, 1960).

³⁸⁶ CS. SZABÓ, *Egy ország vérben áll = Ország és irodalom*, Brüsszel, NAGY Imre Intézet, 1963, 186.

*árnyékban*³⁸⁷ című életrajzi esszékötetének két jelentős darabja emblematikusan hordozza, hogy Cs. Szabó maradt 'Magyar író az emigrációban'; 'Magyar író Angliában.' Benne élt az emigrációban és emigránsnak tekinthető, de nem emigráns író, és benne élt, sőt nem hatás nélkül tevékenykedett a nyugati magyar irodalomban, de nem a nyugati magyar irodalom írója. Az emigrációs létállapot íróasztalhoz ültethet valakit, de nem feltétlenül válik belőle író, még kevésbé hoz létre irodalmat maga körül, a szó teljes kiterjedésében (intézmények, olvasók). Cs. Szabó tizenöt kötetel ment külföldre, igaz, még súlyosabb másik tizenötöt tért meg, de a meghatározó két első írói évtized szellemi bázisán építette fel az életművet, műfajban, nyelviségben is példaértékű színvonalon.

Természetesen, minden emigráció valamiképpen politikai okra vezethető vissza. Cs. Szabó László író emigránslétének a megértéséhez is elég a közvetlen távozás, vagy a politikai események láncolatában okot lelteni.³⁸⁸ Valóban igaz, hogy 1948 utolsó napjaiban kapott egy felszólító erejű hivatalos táviratot Budapestről Rómába, hogy szolgálati helyére térjen vissza. Tudomásunk van róla, hogy édesapját a megelőző évben csak nehezen sikerült kimenteni a koholt vádak alól, lehet, hogy ő ellene is felhozhattak volna még valamit. Íróként egyre több jelét észlelte³⁸⁹ a politikai elsötétülésnek, de már korábban megfogant a döntés a lélkében, hogy az írói szabadságért el kell viselnie a hazavesztést.

Az emigráció, az emigráns lélektana, sőt anatómiája³⁹⁰ sok ezeréves tapasztalatra hivatkozhat, egészen a történelem kezdeteihez visszamenően; archetipikus mintája Philoktetesz. De amíg a mítoszi rendben megigazul a görög hős, hiszen nélküle nem lehet győzni Trójánál, a modern emigráns esélyei kiszámíthatatlanok, akár önként távozott, akár futnia kellett. Az emigráció azonban sokszoros csapdahelyzet, hiszen a száműzött nemcsak életének otthonos terét és szereplőit veszíti el, hanem egész addigi kulturális közegétől el kell szakadnia. Egy író kivetettsége tehát valamiféle kozmikus létállapot, különösen, ha józan fejjel elutasítja azt a pótszert, amit az ellenpolitizálás játszmái kínálnának számára egy jól kiszámítható kisvilágban. Ez utóbbinak a keretei bizonyultak olyan elfogadhatatlan

³⁸⁷ CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, uo., ua.

³⁸⁸ DESSEWFFY László, *Miért emigrált Cs. Szabó László? A finn-szovjet háború és egy irodalmi rejtély*, MN, 2000. április 21.

³⁸⁹ Ld. „Balázskám, nem fogsz Te pofozkodni, ha hazajössz. (Egynémely nagyocska embernek ugyanis pofonokat ígérsz a leveledben.) Csendes fiú leszel Te itthon, Balázs.”

CS. SZABÓ László Lengyel Balázshoz, levél, kelt. Bp. 1948.júl.22. 37. = *Lengyel Balázs leveleskönyve, i.m.*, 65-66.

³⁹⁰ Paul TABORI, *The Anatomy of Exile: A Semantic and Historical Study*, London, 1972.

szűk játéktérnek a sors számára, hogy az író - akár a hazában, akár azon kívül - a kezdetektől elutasította. Kizárólag a szellemi magyarság- és kultúravédelem kezdeményezéseihez csatlakozott.

Cs. Szabó László íróként már 1942-ben korszakhatárt húzott a munkáiban: „Túl a dantei életút felén, csendesén nyugtázom, a nehéz idők idáig elfújta bennem a nagyigényű munkákat. Szorgalmas és nagyon mulandó voltam az elmúlt tíz esztendőben. Remélem, ...magam is megjavulok s marad valami utánam, ami a *művészet* üzenete s nemcsak vita vagy helytállás.”³⁹¹ A veszélyes kor kiemelten éles ellentétre épül rá: *művészet* (kiemelés-B.K.) vagy helytállás -, tehát nem élet és irodalom, hanem politika és irodalom konvencionális párfogalma közül kell választania annak, aki ugyanezen könyve elé ezt a Csokonai-mottót szegezte: az Isten...szívemre nyomta azt a stempelt, amelyhez csak seculumonként szokott nyúlni, s ezt a karakterizáló mondást festette rá: Te szabad légy!” (kiemelés-B.K.) Ez az irodalom nyilvánossága előtt megerősített belső döntés, a kurzívval kiemelt két szó „ars poétikája” nem engedte többé semmilyen politizálásba Cs. Szabót. Amit a versailles-i kor nemzedékének sorshullásaiból a háború utáni időkben látott, végérvényesen megerősítette döntésében. Másrészt benne hallatlan erő volt ahhoz, hogy fanyar mosollyal okuljon saját múltján: „az én nemzedékemnek Zuboly a kísértője, aki a zöldkeresztes nővértől a kultuszminiszterig minden szerepet maga akar eljátszani.”³⁹² Cs. Szabó Lászlóról 1948-ra leváltak az író közvetlenül a korához kapcsoló szerepek³⁹³ és főképpen feladatok. Másodszorra is újraindíthatta a pályáját. Egy vesztes háború tarolta le a szellemi terepet, de az egészen új magyarországi feltételek között megújulást és kiutat jelentett számára, hogy a tanítás és főként a művelődéstörténet, a képzőművészet felé nyílt számára tér. Történelmi távlatból látszik, hogy később a senki földjén, a menekült egzisztencialista léthelyzetében rá zúduló lelki katasztrófaállapot purgatóriuma lett az írónak. A távozás belső döntése – akárcsak Márainál – felszabadította, hiszen még mielőtt személyesen drámai konfliktusba került volna a rendszerrel, íróként látta be a jövő folytathatatlanságát az országban. Saját helyzete szorította arra, hogy végleg levesse a megelőző kor kényszerszerepeit, éspedig anélkül, hogy új szerepbe kényszerülne. A

³⁹¹ CS. SZABÓ László, *Haza és nagyvilág*, Bp. Franklin, 1942, 7.

³⁹² Uő, i.m. 8.

³⁹³ Ennek megfogalmazása: *Beszélgetés Cs. Szabó Lászlóval = Beszélgetések*, szerk. HUSZÁR Tibor, Bp., Magvető, 1984. 12.

negyvenes években a szellem- és nemzetvédelem szolgálata, különösen a rádiónál állandó éberséget, készenléti őrszolgálatot jelentett, gondolati mélységben nem tudta tisztázni, mi felé halad az alkotói pályán. Az írói önvizsgálat ugyan nem szűnt meg (a *Haza és nagyvilág* bevezetőjében szorgalmasnak és nagyon mulandónak nevezi magát), de nem volt módjában, hogy józan helyzetértékelés után korszerűen tematizálja is a problémát. Ahogyan Adynak a költőportréját több időbeli változatból, egyre emelkedő sorban végül a nemzethalál és a saját haláltudat paradoxonjára építette; Byron, Shelley és Keats költői portréiban (1943) is a halhatatlanság és kortársi kapcsolat romantikabeli, ráadásul hatástörténeti szituációjába rejtette saját nemzedékének alkotói alapkérdését: viszonyát a halhatatlansággal és a mulandósággal. Minthogy a *Három költő* c. válogatás maga a szellemi ellenállás egyik – megérdemelten népszerű – kötete is volt, még jobban érzékelhető, hogy más-más síkon, annyi eszmei-stiláris és kulturális áttételen vezetve képtelenség volt jól artikulálni a felgyülemlett kérdéseket. Eleve akadályozta az a szellemtörténeti irodalomtörténet-írásból örökölt hajlam, amire később a fiatal emigráns tanítványok azt mondták: Csé irodalomtörténetei romantikus elbeszélések. Erre talált sűrített kifejezést Szabó Lőrinc, amikor a legnehezebb életszakaszában, 1945-ben elővette Cs. Szabó *Három költőjét* és végre folyamatosan elolvasta a „feszés és túlságosan sziporkázó de kitűnő” irodalomtörténeti esszéit: „Az értelem romantikusa. Sok kéne ebből a fajtából. Sok!”³⁹⁴

A romantikátlanításnak, amelyet önéletrajzi utalásaiban Cs. Szabó az esszéírói nemzedékből emblematikusan Hevesi Andráshoz kapcsol, a háború után ismételten eljött az ideje. A romos Európában, amelyből jócskán kapott ízelítőt európai körútján és olaszországi tartózkodásai alatt 1946-ban,³⁹⁵ majd a számkivetettség bizonytalanságában végre végig kell szenvednie azt, ami az ő válságdiagnózisából korábban rendre kimaradt: az író vélt (betöltöttnek vélt) szerepének az elvesztését és visszahódítását. Ez a szerep nem kapcsolódhat semmi máshoz, mint a megírt művekhez, és Cs. Szabónak mint komoly pozíciót betöltő államhivatalnoknak, vagy mint a viták kereszttüzeiben élő, már-már a publicisták gyorsaságával riposztzó írónak-rádiósnek először nyílt alkalm, hogy a bőrén tapasztalja meg, mit jelent a kiszolgáltatott írórsors. De érett és tudatos íróként érkezett az

³⁹⁴ Szabó Lőrinc *műhelyében, Napló, levelek, cikkek*, Válogatta, sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta KABDEBŐ Lóránt, Bp., Szépirodalmi, 1974, 280.

³⁹⁵ CS. SZABÓ, *Hunok nyugaton*, München, Auróra, 1968; Bp, Könyves Kálmán Kiadó, 1994.

emigrációba, tisztában volt azzal is, hogy mennyi idejét-vérét pazarolta „oroszlanetetésre” a hivatalban, „mikrofonetetésre” a háborús rádiósműsorokban, nem kívánt visszasétálni ebbe a közegbe.

Az emigráció prominenseinek nagy része nem így képzelte, ők a világfolyamatokkal szemben akartak hazai ellenpolitikát csinálni. A demokratikus mag³⁹⁶ nagy tervekkel várta Cs. Szabót, hiszen jó tollú publicistára és kultúrpolitikusra lett volna szükségük. Ő kitért előlük, írásaiban elutasító iróniával szemléli az emigráns politikusok naiv álmait és egymás közötti torzsalkodásait.³⁹⁷ Egyik első nyugati elbeszélésében a szatirikus irodalom hagyományait követve ábrázolja az emigráns politikában dülő személyi és csoportküzdelmeket, hogy felnagyított alakjaival leleplezze hiábavaló kicsinyességüket. A következő levéldokumentum egyaránt becses tanúsítvány lehet a feladó és címzett jellemzéséhez:

Barankovics István - Cs. Szabó Lászlóhoz

„Kedves Laci!

Leveledet igen hálásan köszönöm.

Nem tagadom: a hűlő világban jól esett a soraidból áradó meleg szeretet.[...] A „*Pótvizsga*”³⁹⁸ című novelládat olvastam. Gratulálok hozzá. Írásaid egyébként is üdítő oázisok az emigráció irodalmának Szaharájában. A lapokat olvasva, az az érzésem támad, mintha irodalmi nyelvünk vaskorát élnők. Az ember nem olvashatja a nyomtatványokat anélkül, hogy magyar nyelvérzékének megromlásától félnie ne kellene. Novellád azonban olyan színvonalon áll, mely – tapasztalatom szerint – az emigrációnak túl magas. Persze, a színvonalat azért tartani kell: az író nem bohóc, és a közönség muzsikusz cigánya, ki a vendég nótáját húzza. Legfeljebb, swifti módon, olykor a nótáját húzza el, amint megérdemli. Az emigrációról kegyetlen, szinte ölü igazságokat kellene elmondani, s talán más műfajban, mint a swifti, elmondani nem is lehet. Kíváncsian várom a folytatást, mely – remélem – nem marad el.

³⁹⁶ A 48-as, zömmel népi és szociáldemokrata vagy értelmiségi emigránsok (Ld. BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció története I-II.*, Bp., Európa, 1989, 140-41.).

³⁹⁷ Uő, *A csere: Irgalom*, Roma, Anonymus, 1955.

³⁹⁸ CS. SZABÓ László, *Pótvizsga*, Új Hungária, 1950, dec. 22., 29., 1951, jan, 6.

Terveid és tanácsaid gondolkodásunk párhuzamosságára vallanak. [...] Salzburg, 1951. május 13 -án Barankovics István”³⁹⁹

Cs. Szabó magatartása abban is irodalmi és írói, hogy igyekszik fenntartani az egyetemes magyar kultúrára formált igényét és korábbi igényességét a nyelv birtoklására. A prométheuszi lázadókra megértéssel néz ugyan, de Kosztolányira tekint fel az elődök közül, mert ő „tudta hogyan kell prózában kilőni a magyar szót egyenesen a gondolat szívébe...”⁴⁰⁰ Már az emigráció legkorábbi Cs. Szabó-publikációiban, valamint első nagy irodalmi vállalkozása, az *Aranytól napjainkig* című versantológiának a bevezetőjében megerősítette: „a költőt csak honfitársai érdeklik igazán. Akármilyen messze szakadtak egymástól térben és időben, van egy varázslatos közös titkuk: az anyanyelv.”⁴⁰¹

Vámos Imre⁴⁰² - Cs. Szabó Lászlóhoz

Davos, 1951, jan. 5.

Kedves Barátom,

köszönöm leveledet, sok erőt jelentett a további munkához.

[...] Külön örülök, hogy a magyartalanság súlyos hibájára felhívtad figyelmünket. Valóban, nemigen gondoltunk arra, hogy a hontalanság évei fiatalságunkat kikezdhetik, hiszen lélekben mindig egészségesnek éreztük magunkat. Igazad van, nyelvünkre kell legjobban vigyáznunk, csak most érzem, mennyire felszívódtunk az idegen környezetben, amikor gondolkodnom kell a mondatszerkezeten. Emigrációnk egyik legsúlyosabb betegségére hívtad fel a figyelmünket, s üdvös lenne megkongatnunk a vészharangot. Ez a hontalanság igazi tüdővése, melyet azért nehéz észrevenni, mert csak kevesekben szisszen fel a fájdalom. A jövőben fokozott ”éberséggel” vigyázunk, bár azt hiszem érdemes lenne külön is foglalkozni vele.

[...] Sok üdvözléssel és őszinte nagyrabecsüléssel

köszönt: Vámos Imre”

³⁹⁹ BARANKOVICS István Cs. Szabóhoz, Levél, kelt. Salzburg, 1951. május 13 –án. Barankovics István újságíró, a Demokrata Néppárt elnöke volt, végül Amerikában élt.

⁴⁰⁰ CS. SZABÓ, *Aranytól napjainkig* (Gyűjt, a bevezetést és a jegyzeteket írta CS. SZABÓ László) Roma Anonymus, 1953. XXXVII.

⁴⁰¹ *Aranytól napjainkig...*, i.m., LXIII.

⁴⁰² VÁMOS Imre Cs. Szabóhoz, Levél, kelt. Davos, 1951.jan. 5.

Vámos Imre író, újságíró, 1953-58-ig a Látóhatár szerkesztője; 1962-ben visszatért Magyarországra. A levél eredetije magántulajdonban van.

Mielőtt az emigrációban választott helyzet további alakításáról tájékozódnánk, próbáljuk megkeresni azt az írói helyzetet, amelyből Cs. Szabó László az emigrációba csöppent.⁴⁰³ Az író sorsa 1946-48-ban került a mindent bekebelező politika figyelmébe, de már 1945-ben rossz jel volt, ahogyan főiskolai tanári kinevezéséről a parlamentben vitáztak. A közelmúltban nyilvánosságra került dokumentumokból pontosan követhető, hogy ha Keresztury Dezső parasztpárti vallás- és közoktatásügyi miniszter történetesen nem lett volna maga is irodalmár, és nem tudja határozottan megvédeni Cs. Szabót a szociáldemokrata vádaktól, másodszor is elutasították volna a kinevezését.⁴⁰⁴ Pedig Cs. Szabó már a romos fővárosban hozzálátott, hogy - Illyés Gyula közvetítésével a Népi Művelődési Intézet számára - képzőművészeti katasztert készítsen, de ez a népművelői hitben indult vállalkozás is kútba esett. A Római Magyar Akadémia vezetői helyének a jelöltjei közül az utolsó percben vették le a nevét 1947-ben. Magyarország nyugtalanító, boldogtalan haza a számára - írja ekkor magánlevélben, római barátjának:

„S most fussatok gondolataim Róma felé! Úristen, milyen honvágyam van utána. Minden csöpp vérem feléje pezsdül, „haza!” „haza!” súgja fülemben egy démon s kergeti előttem a legszebb látomásokat. Például a Borghese kertet tavaly, december 23-án, első napomon hozzátok menet. Szép májusi nap volt, szép akkor s öldöklő most, úgy kínoz, úgy öldököl az emlékezetben. Vissza kell menni, vissza kell menni!”⁴⁰⁵ 1948 nyarán tervezi ismét az utazást, amikor már engedélyekhez jutni sem könnyű (a terv kész örülség; az ördöggel cimborálok-írja), de elszántsága makacs: „Utamnak többrendbeli célja van. Egyik az íróé, aki már 21 füzetet írt tele egy tervezett olasz könyv számára. A másik cél a tanaré, aki szabad kollégiumában ezúttal az olasz művelődéstörténetről hirdet előadásokat. Ezért egy kicsit német módra: szisztematikusan kell utaznunk. Padovába, Ravennába, Arezzoba, Assisiba, Nápolyba, Palermoba s Tarquiniába szeretnék menni. Mit kerteljek? Az a gyanúm, hogy Róma körül s tán Középtályaiban is társszerzőm lesz az autód. Felséges

⁴⁰³ CS. SZABÓ Magda Netusilhoz (Sz. Lengyel Magda), 1949. jan. 11-én írt leveléből: „Nehéz megértened azt az embertelen világot, ami a helyébe lép (a réginek). Hazugság a veleje, gyűlölet a lelke, megfélemlítés a fegyvere. Dolgozni akarsz s kiállítanak a sorból. Adni akarsz, s nem kell, mert egy „letűnt világ” hirmondója vagy. Kötelességeddé teszik a gyalázkodást s az uszítást. Megtiltják, hogy tiszteld, aminek a tiszteletével születél. Utánad jönnek a szobádba, s ágyadban zaklatnak. Minek folytassam? Mind idegbajosok vagyunk. (De ők is, a rabtartók).”

⁴⁰⁴ KÖ András, *Nehéz idők (Csak a nép bizalmát élvezte a Tildy-kormány)*, Könyvesház, 2006, máj, 27. 01:00; *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1945. november 15. – 1946. február 4.* Szerk.: G. VASS István. MOL, Budapest, 2005, 81. jegyz.

⁴⁰⁵ CS. SZABÓ László Papp Géza római fogorvoshoz, Levél, kelt. 1949. dec. 17-én, Budapesten.

titkokat tudok egy ilyen jármű számára... Sokat dolgozom: jegyzetetek. Három könyvhöz. Vagy négyhez? S lesz könyv valaha valamelyikből?”⁴⁰⁶

Az utolsó Magyarországról írt levél meglepő pontossággal „tervezi” meg a hatvanas évek legvégén írt *Római muzsika* földrajzi terét, amelyben a sokrétegű esszékötet már az élményeket fogja felidézni, elbúcsúztatni és magasabb szinten újraképezni. Az írói alkotás folyamatainak ezen vargabetűje később haszonnal kapcsolható a dolgozatban a Róma-rajongás tartalmainak a feltárásához. E ponton viszont még az szúr szemet, hogy az író a közelítő ellehetetlenülés pillanataiban is keményen dolgozik, terveket kovácsol, és mindent az írószobán kívülre zár a fenyegető valóságból. Valószínűleg ez az utolsó magánhíradása, mielőtt valóban kiutazik Rómába, ahonnan egyenesen az emigrációba menekül. 1949-ben elkezdődik a különös itáliai esztendő Firenzében, amely az alámerülés kétféle érzését oltja az íróba: a megrendülését és a felszabadulását. A bizonytalan helyzetű menekült főiskolai tanár jól beszélt olaszul, rádiósként a háború előtt közvetítést is vezetett Firenzéből. Innen eredeztethető, hogy baráti ajánlásra egy firenzei utazási irodában helyezkedett el, ahol aztán több mint egy évig várt a kivándorlásra. A beszámolók szerint a minden körü státsbeli váltást az anyai ház protestáns nevelésével beleoltott férfi fegyelemmel tudta elviselni. A háború utáni szegénységgel küszködő olaszországi körülményekről, az első külön albérletről kevés közvetlen tudósítás szól még az életrajzi kötetben is, a későbbi feleség érkezéséről (1950-ben) írt *Irgalom*⁴⁰⁷ című novellájába emelt be valóságreszleteket, elbeszélői szokása szerint. Az olasz emigrációs helyzet „gyomorgörcséről” és különös hasznáról fiatal menekülteknek vallott először, 1960-ban a norvégiai Trysilben a Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencián. A koldus-időmilliomos paradox élethelyzetének a tanulságait az írópályára nézve olyan fontosnak tartotta később, hogy a *Hűlő árnyékban* című életrajzi kötetébe is beemelte. A menekültügyi szervekhez (IRO) berendelt hontalannak időről időre meg kellett jelennie valamelyik város hatóságánál: „halvány sejtelmem sem volt, hogy milyen magasan kamatozó, páratlan tőkebefektetés a céltalannak vagy legfölsőbb önvigasznak tetsző ki-kiszállás itt vagy ott, hogyan is sejthettem volna, hogy évek múlva az Angol Rádiónak és a nyugati folyóiratoknak írt esszéikben szakadatlanul kiaknázom. Amikor 1951 nyarán elköltöztem

⁴⁰⁶ CS. SZABÓ László Papp Géza római fogorvoshoz, Levél, kelt. 1949. dec. 17.
Ld. még a dolgozatban a *Római muzsika* fejezeteit.

⁴⁰⁷ CS. SZABÓ, *Irgalom = Irgalom*, Róma, Anonymus, 1955.

Itáliából, legalább tízszer annyit tudtam a művészetről, mint a volt főiskolai tanár Budapesten.”⁴⁰⁸ Az 1950-es év nehezen telt, az író már hajlott arra, hogy inkább Amerikába megy,⁴⁰⁹ amikor végre összeérték az angliai baráti összeesküvés szálai. A közvetítő, Szabó Zoltán jelentése szerint novemberben a BBC képviselőjében Rómába érkezett Gregory Macdonald, a BBC Kelet-európai Osztályának vezetője, hogy személyesen megismerkedjen Cs. Szabó Lászlóval. De hiába nyerte el a tetszését a jelölt a „felvételin”, a korabeli nehézségek miatt, az írónak még egy fél évet kellett várnia, hogy szabályosan Angliába települhessen.

Londonba érkezésekor Cs. Szabót az a Szabó Zoltán várta baráti öleléssel, akinek pályája a két háború között látszólag másik szekértáborban, de lényegében az övével párhuzamosan haladt. 1950-től ezek a párhuzamosok „összefutottak.” Az itáliai hontalanság után óriási volt a váltás, bár Cs. Szabó László több tapasztalati forrásból szerzett ismereteket a szigetországról. Nyelvtanárnője, a kormányzó fiának angol kisasszonya különös viktoriánus jelenség volt, megemlékezik róla az író. Legelőször Cs. Szabó László egy oxfordi diákvita alkalmából, 1927-ben járt Londonban.⁴¹⁰ Második útja 1936-ban félig hivatalos, félig írói tanulmányútnak számított: a magyar Rádió irodalmi osztályának vezetőjeként meglátogatta a BBC stúdióit. Anglia akkor minta volt, az ötvenes években viszont még mindig nem heverte ki a háborús megrázkódtatásokat. Cs. Szabó László csak kevéssel Szabó Zoltán után érkezett, hiszen barátja mint az emigrációba vonult Károlyi Mihály titkára egy ideig még Párizsban élt. Mindkettejüknek rádiós munka adott megélhetést: Szabó Zoltán a SZER állandó szerzője, szerkesztőségének a tagja volt Londonból. Kettőjük londoni letelepedése a később érkező emigráns hullám, sőt ma már láthatjuk, az egész magyar irodalom hatalmas nyeresége volt.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Uő, *Hűlő árnyékban*, ua., uo., 207.

⁴⁰⁹ T.i. az Amerika Hangja munkatársának.

⁴¹⁰ Teleki Pál 1927-ben Cs. Szabó Lászlót és Padányi Gulyás Bélát küldte ki a politikai diákvitára, amelyen . Ld. CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, ua., uo., 63.

⁴¹¹ Ld. SZABÓ Zoltán, *Ősök és társak*, Bern, EPMSZE, 1984., Uő, *Terepfelverés*, uo, ua, 1987; *Diaszpóranemzet*, Bp., Osiris, 1999.

Magyar író Angliában

Az angliai-londoni diaszpórába több hullámban érkeztek ki írók, már megkezdett életművel Szabó Zoltán, Cs. Szabó, később Határ Győző (rövid ideig Faludy György) vagy ígéretes írójelöltekként (András Sándor, Gömöri György, Krassó György, Márton László), egyetemistaként (Siklós István, Czigány Lóránt, Sárközi Mátyás, Kabdebó Tamás). Közöttük az 56-osok csoportja alkotott népesebb generációt. Az angliai és londoni emigráció egyik sajátos vonása volt, hogy a legkisebb lélekszámú, még a 2. világháború előtt bevándorolt, illetve oda menekült liberális magyar értelmiségi csoport, körülbelül négyezer ember elitje már teremtett bizonyos szellemi- erkölcsi tőkét, jó kapcsolatokat a később érkezőknek.⁴¹² Irodalomszervezőként a Nemzetközi PEN-kapcsolatok mozgatásával Tábori Pál játszott hasznos szerepet, de a kivételektől eltekintve (Révai András), az említett laza liberális csoportnak nem volt igazán emigrációs erőtere. Képviselőinek egy része természetesen eljárt a hatvanas évek közepétől már működő Szepsi Csombor Kör (1964) rendezvényeire is, és személyükben átjárást biztosítottak más angliai csoportosulások között. Cs. Szabó László és Szabó Zoltán ugyan a demokratikus emigrációs hullám reprezentánsai közé számítottak, de semmilyen kapcsolatba nem kerültek a korábbi, 1947-48-as angliai szociáldemokrata emigrációval.⁴¹³ A politikai és az irodalmi emigráció funkciójában más-más szerepet szánt az irodalomnak: a politika propagandista szerepre kényszerítené az írókat, korábban említettük azt is, milyen kellemetlen emlékei maradtak Cs. Szabónak a szociáldemokraták háború utáni támadásairól. Ebben az időszakban az emigrációnak még nem volt saját könyvkiadása, csak utalok rá, hogy a Magyar Írók Könyvesháza néven beharangozott londoni terv egy minőségi könyvsorozat megjelentetésére tett kísérletet 1952-ből, de azonnal megghiúsult a lehetőségek szűkössége miatt.⁴¹⁴ Más irodalmi fórum hiányában Szabó Zoltán ekkor még a párizsi Nyugati Hírnökben (1947-52) publikált, Cs. Szabó László pedig továbbra is a

⁴¹² Balogh Tamás, Káldor Miklós, Angyal Dávid, Andrew Martin, Menczer Béla, Iványi-Grünwald Béla, Révai András, Rentoul Ferenc, Tarján György; Mikes György, Tábori Pál, Hatvany Bertalan és Ignóus Pál.

⁴¹³ Szociáldemokrata Népszava 1949 – 1956, Népszava 1957-1963 szerk. Kéthly Anna.

⁴¹⁴ A tervezett sorozat szerzői: Márai, Zilahy, Földes Jolán, Tábori Pál, Cs. Szabó, Szabó Zoltán, Mikes György, az első tervezett könyv a Béke Ithakában.

müncheni Hungáriát,⁴¹⁵ Új Hungáriát részesítette előnyben. A lapban megjelent írások jelenleg még nincsenek feltárva, mert nem kerültek be Magyarországra egységes gyűjteményben.⁴¹⁶ Pomogáts Béla és Czigány Lóránt véleménye szerint nem érdektelen a kiadás szempontjából az anyag, míg Cs. Szabó László elsüllyeszthető tételnek érezte az életműben az ott megjelentetett, általában vitatkozó hangú, a hazai folyamatokra gyakran szatírával reagáló cikkeit. A lapok kutatása mindenképpen haszonnal járna, hiszen ezekben az írásaiban Cs. Szabó László hol a rádiós publicista tömör mondataival, hol könyörtelen korrekciós ceruzájával igazítja ki az elburjánzásokat vagy csonkaságokat a honi szellemi életben. Magányos íróként, de a teljességigény emberjogi harcosának a következetességével egészíti ki, mond újra, pótol ki vagy vés emlékezetbe elhallgatott, eltüntetett és elfelejtett értékeket. Egy évtizeddel korábban elkezdte így a korrekcióigény érvényesítését, amelyet a nyugati magyar irodalommal erősödött közegben programszerűen vállalt majd az utána jövő '56-os, a középnemzedék – ahogyan ő maga elnevezte őket.

A londoni magyar társas életben Cs. Szabó László nem különösebben vett részt, viszont a nívós rendezvényeken és alkalmakon pusztán a személyével a londoni az angliai emigráció generációit tudta összekapcsolni még magyarországi közgazdász, írói és rádiós múltja és családi kapcsolatait⁴¹⁷ által. A Cs. Szabó Lászlót vonzó magyar kulturális rendezvények otthona az ötvenes évektől kezdődően a Polish Hearth Klubban, az un. Lengyel Otthonban volt, az Exhibition Road egyik kora-viktoriánus palotájában. (Mivel később a Szepsi Csombor Kör ugyanezen épület emeleti kis szalonjában tarthatta az estjeit, az épület falán ma 56-os dombormű emlékeztet a magyarokra és a Kör negyedszázados független őrszolgálatára 1964-től a magyarországi rendszerváltásig.) Ugyanezen épület adott otthont az angol nyelvű kulturális társaságnak, a British-Hungarian Cultural Fellowship-nek. Rendezvényeikre a nem Londonban tanuló magyar egyetemisták is bebenéztek már az ötvenes évek végétől. A Szepsi Csombor Kör megalakulása előtti években a munkahelyén kívül a Lengyel Klubban is találkozgatott Cs. Szabó László azokkal a fiatal

⁴¹⁵ 1948 -tól, ill. 1953-tól Münchenben kiadott újságok. Magánlevelek tanúsítják, hogy a két lap azonnal kereste Cs. Szabóval a kapcsolatot, amint el tudták érni levélben. A Hungária pl. külön igényelte, hogy színvonalas írásaival emelje a lap által kiadott naptár „fényét” egy új novellájával. (Radvánszky Antal levele Paris, 1950. okt. 7.)

⁴¹⁶ A kézirat lezárása után került ki a nyomdából válogatás a korszak publicisztikájából: CS. SZABÓ László, *Hódoltsági irodalom*, szerk. CZIGÁNY Lóránt., Bp, Mundus Kiadó, 2008.

⁴¹⁷ Londoni emigráns lett pl. Dálnoki Veress Lajos, Cs. Szabó Kálmán régi barátja, akinek a perében az apa vizsgálati fogságban volt.

írójelöltekkel, akiken rajta tartotta a szemét. Elsősorban Siklós Istvánnal, Czigány Lóránttal, Márton Lászlóval, Sárközi Mátyással és Kabdebó Tamással, Karátson Endrével (londoni ösztöndíjas korában).⁴¹⁸ A Lengyel Klubban fészket rakó két kör tagságának mindig volt némi átjárása egymás között, erre a személyes kapcsolatok szintén módot adtak. Sárközi Mátyás, az anekdotázó krónikás szerint: a két Szabó körei Angliában szerencsésen összeértek.

Nagy Britannia, és maga London a nyugati magyar emigrációnak olyan különleges szigete volt, ahol nemcsak angolbarát magyar értelmiségiek éltek nagy számban, hanem a magyar történelemnek, irodalomnak, sőt a régebbi korok magyar irodalmának is akadtak hungaromán értelmezői, kutatói. Ilyen „hídemberek” együttműködéséből jöhetett létre az angolul jól beszélő értelmiségiek szellemi – kulturális feltöltődésére 1951-ben az Angol - Magyar Kulturális Munkaközösség, az említett British-Hungarian Cultural Fellowship (BHCF), amelynek első elnöke Carlyle Aylmer Macartney, az akkoriban az edinburgh-i egyetemen tanító magyarbarát történész lett.⁴¹⁹ Mivel a professzor a koalíciós években élt Budapesten, közös ismeretségekkel is kapcsolódott Cs. Szabó Lászlóhoz, erről tanúskodik kis alakú levelein az árulkodó aláírás: „Elemér.”⁴²⁰ Személye egyben garancia volt arra, hogy a BHCF alkalmain csak magasabb horizontú kérdések kerüljenek a programba. A Társaság vonzásába tartozó értelmiségi elit-bázis a nehéz esztendőkből alkalmas volt 56 ügyében némi külpolitikai tevékenységre is, így ismét bővült a kör, mert Cs. Szabó hajdani ismerősei közül Révai András, a Pester Lloyd volt munkatársa tartotta a kapcsolatot angol politikai körökkel.

A magyarul jól beszélő⁴²¹ George Frederick Cushinggal, a Londoni Egyetem irodalomprofesszorával a hatvanas-hetvenes években gyakran lehetett találkozni a Szepsi Csombor Kör rendezvényein is, nem egyszer együtt szerepelt Cs. Szabó Lászlóval, kapcsolatuk szoros volt. Amikor 1966-ban az angliai barát eljutott Erdélybe, az őshonos

⁴¹⁸ Az érintettek a tényt kutatásaim kezdeténél személyes beszélgetésben megerősítették.

⁴¹⁹ C.A. Macartney Habsburg-kori történész, Cs. Szabó László baráti ismerőse. Ld. GÁL István, *A dunai népek tudós barátja, Gondolatok C.A. Macartney bp-i tartózkodása alk.*, Új Ma. 1946, jan.30.4.

⁴²⁰ CS. SZABÓ László, *Pótvizsga a Mindenszentekben = Görögökről*, Bp., Európa, 1986, 119-124.

⁴²¹ A Londoni Egyetemen, ahol 1930 óta volt magyartanítás, G. Cushing (Szenczi Miklós és Marczali Póli növendéke volt, tanulmányait az Eötvös Collegiumban folytatta Pais Dezső és Horváth János irányítása mellett.

Ld. CZIGÁNY Lóránt, *George Frederick Cushing*, Hung. Értesítő, 1994, 13. évf. 3-4. és GÁL István, *A magyar nyelv és irodalom a londoni egyetemen* (riport), Magyar Hírek, 1977. máj. 21., 4.

székely-szász erdélyi őt faggatta elfogult kíváncsisággal. Közös szemléleti alapot jelentett kettejük számára, hogy Cushing professzor irodalomszemléletét - minthogy tanulmányait a második világháború után az Eötvös Collegiumban folytatta - Horváth János még döntően befolyásolta. E hungaromán angolnak még a sorsvonalában is van hasonló elem: a hidegháborús hisztéria következtében mint „imperialista ügynököt” kiutasították Magyarországról, s így Londonban mindent előről kellett kezdenie. Amikor disszertációját, melyben a nemzeti klasszicizmus kialakulásának körülményeit vizsgálta (*Széchenyi, Kossuth and national classicism in Hungarian literature*, 1952) megvédte,⁴²²már

Cs. Szabó is Londonban élt. Cushing később nemcsak a századfordulós magyar irodalomhoz (Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz) kapcsolódó tanulmányaival, hanem fordítói munkásságával is sokat vállalt a magyar irodalomért. Ő ültette át a *Puszták népét* angolra, úgyhogy a közös Illyés Gyula-kapcsolaton és saját 56-os angliai egyetemistáinkollégáin keresztül már közvetlenül beletartozott a londoni magyar irodalmi élet vérkeringésébe, sőt a később alakult Magyar Hungarológiai Társaság eredményeihez is komolyan hozzájárult.

Az Angol-Magyar Baráti Társaság nevezetesebb kerekasztal beszélgetéseiről nem hiányozhatott a londoni egyetem világhírű történésze, Hugh Seton-Watson sem, aki a magyarokra annyi bajt hozó publicista-történész, (írói álnéven) Scotus Viator fia volt. Ő az apai előzményeket végképp a múltba parancsolta, amikor nyilvánosan bevallotta, hogy élete egyik meghatározó élménye volt 56-ban *A magyar tragédia* (1957), amely őt 1948-ra emlékeztette. Kiemelt szerepet tulajdonított benne a diákifjúságnak, ezzel cáfolva Orwell pesszimista látomását (1984). A nyugati magyar irodalomra jellemző volt, hogy az ötvenhatos forradalom örökségét minden kör vagy irányzat ünnepelte, de a maga felfogásának megfelelő értelmezéssel illesztette saját eszmerendszerébe. A legnagyobb történészi belvita tárgyát az képezte, 1848-cal lehet-e párhuzamba állítani, mint Hugh Seton-Watson professzor tette, és akkor Kemény Zsigmond módszerét lehet rá alkalmazni, vagy 56 meghaladta köreinket és világtörténelmi fejezetet nyitott – ahogy ezt Cs. Szabó László, Szabó Zoltán és Révai András londoni köre értékelte.⁴²³ Seton-Watson professzort azért is szívükbe zárták a magyarok, mert – Duna-völgyi szakértőként – Erdélyt

⁴²² Ez a disszertáció volt a negyedik hungarológiai értekezés, mely angol egyetemen készült.

⁴²³ SZABÓ Zoltán, Ezerkilenszázötvenhat: forradalom, történelem, valóság = Terepfelverés, Bern EPMSZE, 1987, 215-249.

alkalmasnak találta volna arra, hogy Kelet-Európa Svájca legyen, nemcsak geográfiai adottságai, hanem történelmi hagyományai alapján is.

A negyedikként itt kiemelt angol, Mervyn Jones példája személyes igazolása annak, hogy – miként az angliai magyarok körében - az ő szemében is a világtörténelmet érintő koresemény volt 'ötvenhat', hiszen ő a forradalom hatására kezdett magyarul tanulni. Később tudományos érdeklődése elvezette a magyar reformgondolkodás olyan - honi érvényességet átlépő - kérdésköréhez, mint Eötvös József állambölcselete. Mervyn Jones *Five Hungarian Writers* (1966)⁴²⁴címen kiadott tanulmánykötetével, melyben Zrínyit, Mikest, Vörösmartyt, Eötvöst és Petőfit mutatja be, mintegy előhívta és elevenné tette Cs. Szabó első pályaszakaszának a nagy kérdéseit. A könyvről a magyar olvasók tájékoztatására írt reflektív és alapos recenzióváltozatot Cs. Szabó a Katolikus Szemlében jelentette meg.⁴²⁵ Ugyanabban az évben kettős tanulmány nőtt ki az írásból, mégpedig az angol könyv első két fejezetéhez kapcsolódva. A harminc oldalas, jegyzetekkel ellátott tanulmányban Cs. Szabó a hadviselő Zrínyit hatástörténeti összefüggésekben is elhelyezi, és éppúgy, mint a bujdosó Mikest, európai jelenségként értelmezi. Az írást a párizsi Magyar Műhely különnyomatként is megjelentette 1967. március 15-ére.⁴²⁶ Cs. Szabó László haláláig közkedvelt előadója volt e magyar-angol társaságnak, amelynek angol tisztségviselőit még a hazából ismerte. Az estek valóban baráti légkörét és irodalmi igényességét jelzi, hogy 1968 őszén a *Római muzsika* lírai ösmagját képező római naplójából olvasott fel „*Lázár Rómában*” címmel. Csak sajnálni lehet, hogy olyan programról, mint az 1969. októberi Szabó Zoltán–est nem maradt felvétel, és nem tudhatjuk, milyen recepciója volt a minket annyira érintő '*Ember – Táj – Ország - Nép – Irodalom*' gondolatmenetnek. Ez a Társaság ma is működik, nem szüntethette meg semmilyen politikai aktualitás.

Magával az élő angol irodalommal a fordítások, kötet szerkesztések és más aktuális ügyeken kívül Cs. Szabó Lászlónak nem volt kiterjedt vagy eleven kapcsolatrendszere – ezt furcsállták is a következő emigráns nemzedék tagjai -, de rá jellemzően nem az emigráns, hanem az angliai PEN-csoportba tartozott. Pedig angolra sohasem fordította

⁴²⁴ JONES D. Mervyn, *Five Hungarian Writers*, Oxford, Clarendon Press, 1966.

⁴²⁵ CS. SZABÓ László, *Öt magyar író*(Mervyn Jones D., *Five Hungarian Writers*, Oxford, Clarendon Press, 1966), KatSzle, 1967, 139-148.

⁴²⁶ CS. SZABÓ, *A félhold jegyében*, Magyar Műhely, V(1967), 19, 17-48.

magyarról sem mások munkáit, sem saját szövegeit: „mindvégig magyarul író magyar író maradt –hangsúlyozta gyakorta. Mégis az emigrációs rezervátum helyett inkább az angol közeget választotta. Ha az előzőekben kiemelt szereplőket az angliai értelmiségi reprezentánsoknak tekintjük, könnyen megválaszolhatjuk, miért számított a sokszínű londoni magyar emigráció világa a később megszilárdult nyugati magyar irodalom egyik szellemi bölcsőjének, az emigrációs vagy „szűkmagyar” szemléletet tudatosan kizáró-röptető fészéknek.

BBC, Hungarian Section

A generációs és egyéb rétegzettség mellett egy másik, még inkább előnyös és meghatározó körülménye volt az angliai magyar értelmiségi emigrációnak, hogy mindvégig a legfontosabb szellemi központja maradt a BBC magyar osztálya.⁴²⁷ Mondhatni, ennek az osztálynak majdnem minden jelentősebb londoni író és újságíró belső vagy külső munkatársa lehetett. A Kelet-európai Osztályt 1949-től 1970-ig Tarján György; a Magyar Osztályt 1946-48-ig ugyancsak ő, majd 1948-tól 1980-ig Rentoul Ferenc vezette. 1950-től a munkatársak között volt Mikes György, a humorista; Tábori György, Katona Pál, Urbán György és Kanócz István.

1956. október 23-án éjjel a BBC-ből tudhatta meg a világ, hogy Budapesten kitört a forradalom. November negyedikén még a legrégebbi magyar rádiósoknak is elcsuklott a hangja, amikor hírt olvasott be, de „1956 őszén ellentétben a Szabad Európával és az Amerika Hangjával, mi, a BBC magyar osztálya annak ellenére, hogy érzelmileg mindnyájan a legnagyobb mértékben föl voltunk kavarva, mindig megőriztük a BBC méltóságát. Nem mondom, hogy objektivitását és pártatlanságát, mert ilyenben én nem hiszek, ilyesmi nincs, ezek üres szavak. Mindig mindenki, aki őszinte, valahol el van kötelezve. Csak a méltóságot, a higgadságot lehet megőrizni, nem az objektivitást. És ebben az esetben ez mértéktartást jelentett. És a nagyon szigorú, nagyon eltökélt tartózkodást mindentől, amit bárki uszításnak nevezhetne. Tarján György volt akkor a közép-európai adások főnöke, és évek óta Rentoul Ferenc volt a magyar osztály főnöke.

⁴²⁷

Ld. még a BBC magyar nyelvű honlapját, Pallai Péter és Sárközi Mátyás publikációit.

Ők ketten voltak ezeknek a mértéktartó BBC-adásoknak az atyamesterei. De korántsem olyan értelemben voltak objektívek, hogy ne foglaltak volna állást.”⁴²⁸ Cs. Szabó László drámai megrendülését 1956 Halottak napján beolvasott *Gyász és megdicsőülés* című írásából (mint elérhető szövegből) követhetjük legjobban. A szimbolika a Húsvét gondolatában fogant: „56-tól fogva Magyarországon krisztusi ünnep is az emlékezés: olyan áldozat ünnepe, amelyet egy nép hozott, hogy kiontott vérével tisztábbra mossa a világ lelkiismeretét.” Európán és jelenen túli, keresztény mitológiájában hatalmasra nő a magyar nép. A három perces beszédet, annak szerkezeti egyenetlenségeit (Sztalin-anekdota a pápa égi hadosztályaival) a jövőbe néző erkölcsi zárás emeli 56 nagy konklúziói közé:⁴²⁹ „Nagyon nehéz napok várnak a magyarokra. De nem azért, mert a tél küszöbén rommá lett az otthonuk. Azért sem, mert kevés a kenyér, ruha, szén és kötszer. Ezeket a hiányokat és gondokat enyhíti a bámuló és meghiúsult világ segítsége s a maguk buzgalma. De nehéz napok várnak a magyarra, mert lélekben és szellemben, magatartásunkban és közdolgainkban, a politikában, gyárakban, hivatalokban, iskolákban s a földeken felül kell múlniuk egész múltjukat. Nem lesz könnyű méltónak lenni azokhoz a halottakhoz, Krisztus tudatos vagy öntudatlan követőikhez, akik Halottak napja előtt Budapesten és az országban oly sokat elmostak a világ bűneiből.”⁴³⁰

A bekezdés tájékoztatás, gyászbeszéd és erkölcsi beszéd egyszerre, allúziója (tudatos – öntudatlan) a marxistákkal folytatott nagy vitákra nyúlik vissza, összevetése más 56-os szerzők írásaival itt nem végezhető el. Mitikus keretében erkölcsnevelő szándék van, hiszen nem Jókai hőrszairól, hanem a kereszténység nagy példájához akár öntudatlanul visszatérő ’magyar’-ról van szó. A szóhasználat lényeges: Vörösmarty megszólítása ismétlődik. Pontosan elhatárolódik a mi és az ők: „magatartásunk és közdolgaink”- ez a határon túli magyarokra is vonatkozik, de a múltat felülmúlni a honiaknak kell, míg a világon mindenki elkötelezettje a tettnek, aki magáénak tartja a megváltást a szabadságért. A kiemelt részlet mutatja, hogy a pontos fogalmazás miatt nem tanácsos Cs. Szabó nyilatkozatainak, emlékezéseinek frappáns mondatait hiányosan idézni (pl. így, kiszakítva:

⁴²⁸ KATONA Pál: *Megőriztük a BBC méltóságát*, szerk. KÖRÖSI Zsuzsanna, (A teljes interjút Kozák Gyula készítette 1988-ban.) Az Oral History Archívumban 140. szám alatt található.

⁴²⁹ Ld. Márai *Mennyből az angyal* és Camus 56-os emlékbeszéde.

⁴³⁰ CS. SZABÓ László, *Gyász és megdicsőülés = Hódoltsági irodalom*, Új Hungária, 1956. nov. 9; Bp., Mundus, 2008, 263.

„angol az útlevelem, magyar a büszkeségem”), mert minden szó fontos: „Emelt fővel járok azóta idegenek közt: angol az útlevelem, magyar a büszkeségem, tudom, hogy hány fiatal magyar halt meg vagy ült börtönben megnőtt becsületemért.”⁴³¹ A forradalom után Határ Győző, Pallai Péter, Jotischky László, Fischer György, később külsősként Sárközy Mátyás, Gömöri György, Czigány Lóránt, Neményi Ninon és Szász Béla. Siklós István (már az 56-os nemzedékből) 1964-től dolgozott belső munkatársként, innen került a magyar osztály élére 1980-1989-ig. A légkör baráti volt az osztályon, Rentoul Ferenc például nem bánta, hogy mindenkinek, aki kijutott Londonba, szinte az első útja a BBC-be vezetett, a BBC miatt. De az érdeklődés szólt annak is, hogy általában személyes barátai voltak Cs. Szabó Lászlónak, aki az osztályon dolgozott.

Hogy milyen volt a BBC mint munkahely? Tudomásom szerint, egyetlen kiadvány jelent meg Budapesten, amely a BBC rádiós tevékenységét mutatja be abban az időszakban, amikor a nyugati magyar irodalom „virágkorát” számítjuk.⁴³² Ezt a könyvet, amelyben egy fiatal magyar ösztöndíjas rádiós, Mesterházi Márton számol be a tapasztalatairól, kevesen ismerik, mert „a Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtárában jelent meg, 1000 (egyezer) példányban, könyvesbolti forgalomba nem kerülhetett, a Rádióban és a Televízióban küldték szét protokoll-lista szerint, tehát a fele tústént a papírkosárban végezte.”⁴³³ Mesterházi visszatekintő emlékezésében azonban van néhány mozzanat, ami segít rekonstruálni a szellemi munkavégzés körülményeit az angol műsorközlő vállalat műhelyeiben, köztük a Magyar Osztályon (*BBC Hungarian Section*). A nyugati magyar irodalom virágkorában vagyunk, 1975-ben: „A BBC Reference Könyvtára - mint a kihelyezett kiskönyvtárak központja - rádiósoknak és tévéseknek egyaránt rendelkezésükre áll. ...85 ezer kötete van, 9 szakképzett és 6 kisegítő könyvtárosa... a kitűnően világított olvasóterem úgy szemre 32x12x7 méter, meghökkentően nagy; itt van a könyvek túlnyomó része, szabad polcokon. Pár évvel ezelőtt egy jobb szálloda díszterme volt az, amit a BBC megvett és könyvtárrá alakított” (írtam 1975-ben. Most kénytelen vagyok hozzátenni: a könyvtárat ingyen használtuk.

⁴³¹ CS. SZABÓ, *Gyász és megdicsőülés, i.m.*, 263.

⁴³² Kivétel MESTERHÁZI Márton, *A BBC Rádiószínháza*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtára kiadása, 1978.

⁴³³ MESTERHÁZI Márton, *Nagyvilág, BBC-emléktúra*, 2001. = *Nagyvilág*, 47. 2002. 3. 479-484.

Akkor ez magától értetődött).” Témánk miatt nem követem Mesterházi összehasonlításait, csak a korabeli viszonyokat összegzem a szavaival: „Az 1975-ös Reference Könyvtár azt mondta: a BBC értelmiségi munkahely.”⁴³⁴

A BBC-rádiós Cs. Szabó tevékenységéről mindeddig nem született komoly igényű feldolgozás, az egyetlen rádiótörténeti áttekintés legfeljebb alapozó munkának tekinthető, mert elsősorban a *Hűlő árnyékban* című önéletrajzi kötet közléseire támaszkodik.⁴³⁵ Cs. Szabó László 1951 júniusától – 1972 novemberéig volt az Angol Rádió Magyar Osztályának belső munkatársa, a belföldi műsorsugárzástól elválasztott, külföldre irányuló s akkor még körülbelül félszáz nyelvű szolgálatban. Emlékeiről, angliai rádiós munkájáról eredetileg az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia fiatal hallgatói előtt beszélt, szabadelőadásokon, ahol⁴³⁶ a légkör előhívta belőle a személyes hangot, s hogy az emigráns belső útjáról is valljon. A *Hűlő árnyékban* című kötetbe ezeknek az előadásoknak a másodszorra átírt változata került, hiszen a konferenciák anyagát szokás szerint mindig kötetbe foglalták vagy megjelentették, de még érezni a szövegeken az élőszó, a szituáció elevenességét. Az életrajzi kötet kapcsolódó szövegelemeiből pontosan össze lehet állítani, hová hívta meg Gregory Macdonald, a Kelet-európai Osztály vezetője: „Négy ország egyesült a közép-európai részlegben; a lengyel, létszámra legnagyobb, a cseh és szlovák, ellenséges viszonyuk miatt közös szobában ugyan, de különálló műsorral, a magyar és rejtélyes okból a finn.”⁴³⁷ Kisnépek jeladó szigetére a BBC-ben. Cs. Szabó munkája: fordítás, átdolgozások, beolvasás – szolgálat. Utóbbinak az érzékeltetésére az író itt éppúgy elmeséli a Bush Házban⁴³⁸ bent alvás gyötrelmeit a kezdeteknél, mint azt a későbbi előnyt, hogy kórházi ágyán is tudott dolgozni és felvételt készíteni, amikor súlyos betegsége miatt leesett a lábáról.

⁴³⁴ i.m. 8.

⁴³⁵ TERTINSZKY Edit, *Cs. Szabó László rádiós emlékei I-II.* Havi Magyar Fórum, 2004, júl.60-72.

⁴³⁶ CS. SZABÓ, *Magyar író az emigrációban*, Trysil (Norvégia), 1960. = *Ádám hol vagy?*, Oslo - Bécs, Útitárs, 1964, 197 – 199.; Európai Magyar Ifj. Konf., („Régi föld, új ég”), Hupp ob Wiesen (Bázel), 1965. = *Új ég, új föld, Együtt Európában*, Oslo - Bécs, Útitárs, 1971, 191 – 194.

⁴³⁷ Uő, *Hűlő árnyékban*, uo., ua., 1982, 115.

⁴³⁸ i.m.217.

A kétféle emlék között van egy nagy fordulat. Ötvenhat és a vele a Szigetre sodort utánpótlás, főként a fiatalok pezsdítő hatása,⁴³⁹ a magyar felé forduló nagy népek, az angolok figyelme. Cs. Szabó és nemzedéke még a nehéz esztendőkhöz érkezett, azt, hogy hamar észrevették, nemhogy invenciózus fordító, hanem kitűnő szemlélő és rádiós esszéíró, saját munkájával, tudásával érdemelte ki. Az így szerzett tekintély eredménye, hogy lehetőséget kapott a vasárnapi kulturális rovatra, amelyet nyugdíjas állandó bedolgozóként is megtarthatott. Később meg sem válhattak volna tőle könnyen, mert a honi rádiózó magyar az ő sűrű gondolataira, frappáns mondataira és különösen ízes magyar beszédére vágyva nyekeregte a készülékét vasárnap délutánokon. Cs. Szabó is jól tudta, hogy kilátópontra került, ami felelősséggel jár, és tudta, hogy a mikrofon micsoda hatalom a kezében, jusson csak tíz perc vagy negyedóra egy-egy felolvasásra. Az Angol Rádió valamikor álom volt a fiatal Cs. Szabó képzeletében, 1936-ban körbejárta Európa legelismertebb rádiós nagyvállalatát, a magas követelményekkel, nagy költségvetéssel és főként egy világnyelven sugárzó nagy BBC-t. A pillanat, amikor belépett, tehát izgalmas, a másfél éves firenzei-római vesztegelés után hirtelen kiderült fölötte az ég, de mégis próbahelyzet. Negyvenhat évesen kell beállnia a BBC közép-európai közmunkásai közé a napi rádiós robotba annak, aki a sors kegyelméből harminc évesen már a magyar rádió irodalmi osztályát vezette. Ironikus fogalmazása „Én az 52912. számú fordító és beolvasó vagyok” figyelmeztet, ne legyenek illúzióink: „Hírfordító, beolvasó és a központból özönlő világpolitikai hírmagyarázatok átdolgozója voltam több mint két évtizedig... Az osztály légköre igen kellemes és civilizált volt, de a munka fizikailag, szellemileg egyaránt fárasztó, tudat alá gyűrt, állandóan magas idegfeszültségben; olykor teljesen kilúgozott.” De micsoda különbség van szabadságfokban az ötvenes évek elején a két világ, Anglia és Magyarország között Cs. Szabó számára! „Belépésekor lelkemre kötötték, hogy osztályom: Anglia Hangja, nem pedig idegenben működő Magyar Rádió, a magyarországi ellenlábas.”⁴⁴⁰ A keretek között maradva Cs. Szabó mégis politizál természetesen, csak finom eszközökkel: „a névvel jegyzett vasárnapi kulturális rovatomban alig politizáltam.

⁴³⁹ Cs. Szabó érdeklődését tükrözi, hogy rádiófelvételt készített a kikergetett fiatalokkal. Szövegét kiadták = PALLAI Péter - SÁRKÖZI Mátyás, *A szabadság hullámhossza (1956 - a BBC magyar adásainak az elmondásában)*, Bp., Helikon, 2006.

⁴⁴⁰ CS. SZABÓ, *Hűlő...* i.m. 115.

Témáimat, magam választottam ki, egész pályámon talán kétszer támadt mentegetőző, udvarias kifogásuk (de nem világnézeti vagy politikai), a tárgy ellen.

A BBC-hőskor, amihez viszonyít, persze inkább a háború előtti időkhöz, a háborúhoz kapcsolódik. A rádiózás maga mint akkor a legkorszerűbb hírközlési és műsorszóró eszköz egyformán és sebesen hódít Európában, leginkább nagyságrendi a különbség a honi adásokban az angolokéhoz képest. Az összehasonlításért idézzük Cs. Szabó levelét a magyar rádiózás hőskorából (1936): „A rádió már egyszer országos körkérdéssel fordult a közönséghez s akkor közel 300000 választ dolgozott fel. Természetesen az ilyen nagyszabású eredmény nem módosul lényegesen minden esztendőben, így a rendkívül nagy munkát igénylő országos körkérdést-ma már közel 400000 válasz érkezne be-csak nagyobb időközökben érdemes föltenni. Örülök hogy az angol rádió igen érdekes előadássorozatait is figyelemmel kíséri. A kérdést nyáron magam is a helyszínen tanulmányoztam. Az angol rádió műsorszerkezete teljesen elűt a miénktől: ők túlnyomóan előadássorozatokot tartanak, mi túlnyomóan individuális előadásokat. Mondanom sem kell, hogy az előadássorozatokat kiegészítő, gyönyörű kiadású angol füzetek kiadását az teszi lehetővé, hogy a brit rádiótársaságnak közel 8000000 előfizetője van.”⁴⁴¹

A három-négyszázazres magyarországi hallgatóság komoly létszám, ilyenkor lehet látni, milyen hatalmas lépés a nyilvánosság civilizációs és kultúrtörténetében a rádiózás. Hasonlítsuk egy korabeli folyóirat, pl. a Nyugat olvasótáborához, és gondolkodjunk nemzeti önismeretben, népismeretben és irodalomban olyan műsortervekkel, amelyekben a heti teljes műsoridőt kell elosztania Cs. Szabónak, mint egy felelős lapszerkesztőnek (az 1933-as lakihegyi adótorony felépítése után két csatornán). Majd vegyük az emigrációs helyzetet: 15 millió magyarra gondolva kell, akár 10-17 perces időben hiteles hangon elmondani mindazt, amit olyannyira szükségesnek talál – az író. Szabó Zoltán már 1955 – ben úgy látta, hogy „Cs. Szabó újjáteremtette régi műfaját – röpkének nevezhetném, rádióközlésre... úgy magyarosul Angliában, ahogyan európaisodott, egyre inkább Magyarországon.”⁴⁴²

⁴⁴¹ CS. SZABÓ László, *Németh János gimn. tanár úrnak, levél, 1936. dec. 10.* MOL, K 613. 73 t.

⁴⁴² SZABÓ Zoltán, *Vándorból bujdosó, Látóhatár, 1955, 6, 295.*

A megmaradt BBC-hangszalagok töredékes ismerete alapján is állítható, hogy a rádiós esszé rádiózás és irodalom mára kiszorulóban lévő nagy pillanatait rögzítették. Egyik kitűnő irodalmi darabjának a meghallgatása után állíthatom, hogy különlegesen színvonalas irodalmi hangoskönyvbe kívánczik pl. a Tóth Árpád születésének 30. évfordulójára szánt megemlékezés, és csak ilyen esszenciális irodalmi portré-esszékből van néhány tucatnyi. Az esszék zöme az átdolgozásról szóló szerzői nyilatkozat alapján az Irodalmi Újságba került. Az említett felvételnek *A makulátlan ötvösmester* lett a címe. A két változat között mindössze tíz nap van, de a versek (*Az öröm illan, Lélektől lélekig, Körüti hajnal*) művészi szintű interpretációját (valószínűleg a kitűnő előadóművész, Szalay Tamás hangján), Cs. Szabó saját értelmező és megelevenítő felolvasásában nem pótolhatta a „tökéletesebb” változat.

Cs. Szabó László (végül poszthumusz kiadott) *Shakespeare* című esszékötetének a bevezetőjéből lehet tudni, milyen nagy részt foglalt el a kiküldetésekből, hogy az angol drámaíró előadásait a lehetséges összes előadásban megnézzé, gyakran Stratford-on-Avonba utazva érte. Számadása szerint 1951 és 1984 között mintegy negyvenszer írt az emberről és darabjairól, kor- és irodalomtörténeti háttéréről, és százon felüli délutánt vagy estét töltött vele.⁴⁴³ 1964-ben Az angol Shakespeare-kultusznak és a drámaíró kerekén 400 éves születési évfordulójának az évében nyílt alkalom arra, hogy, a meghirdetett politikai enyhülést próbára téve a BBC versenyt, mégpedig esszéversenyt hirdessen a közép-európai országok egyetemi és főiskolai hallgatói számára. A magyar szekcióban a szervezést Rentoul Ferenc osztályvezető intézte, biztosítva, hogy a nyertesek a meghirdetett jutalmat, egy londoni utazást igénybe is vehessék. Cs. Szabó László mint szakértő és a hajdani Diákfélórák felelőse a Magyar Rádióban, egy személyben és teljhatalommal bírálhatta el a beérkezett dolgozatokat. 1964-ben a BBC (Hungarian Section) Shakespeare-pályázatának két magyarországi nyertese, egy bölcész, Taxner-Tóth Ernő és egy orvos, Sándor József kis hivatalos hezitálás után, de kiutazhatott Londonba a jutalomért. Boldogan hallották Cs. Szabó Lászlótól, hogy dolgozatukkal lekörözték a kirendelt állambiztonsági versenydolgozatot is. Ez a BBC - stúdióban derűtséget fakasztó helyzet természetesen a sokáig Londonra koncentrált megfigyelői hálózat éberségét jelezte: a következő évben egy nyertest engedtek ki, azután egyet sem, ezért abbahagyták a pályázatot. A bírálat mutatja,

⁴⁴³ CS. SZABÓ László, *Shakespeare (Esszék)*, Bp., Gondolat, 1987.

az esszéíró Cs. Szabóban ezúttal felülkerekedett a tanári ösztön: „Sándor József Shakespeare és korunk című pályamunkája világos nyelven bizonyítja, hogy ma is, a mai embernek is segíthet a Jó és a Rossz közötti választásban az a bölcsesség, amely Shakespeare odaadó olvasásából kihámozható.”⁴⁴⁴ Népművelői, tanáros ötletei folyamatosan felfedték Cs. Szabóban a rádiós szerkesztői beidegződéseket. Míg a két háború közötti idők műsorközlésben a magyar önismeret fejlesztését tűzte ki elsődleges célul, angliai helyén – bármennyire kis időkeretben - az európai tájékozódását. Amikor a hetvenes évek elején az angol romantikus festőkről szóló sorozatát írta, mód volt arra, hogy házilag készített füzetekben kiadják a szöveget. Azután a munkatársak betettek egy tasakba színes műmellékleteket, és csinos kis album kerekedett belőle. Minden hallgató, aki bizonyos kérdésekre felelve bizonyította az angol kultúrában való jártasságát, kapott egy ilyen füzetet postán.⁴⁴⁵ Cs. Szabó mintadiákos, ehhez hasonló rádiós ötleteiről, különösen a műveltségi versenyekről finom humorral írt tárcanovellákat a következő nemzedékhez tartozó munkatárs, Sárközi Mátyás.⁴⁴⁶

Cs. Szabó László halála után került szóba először egy érdekes műfaji területhódítás a nyugati magyar irodalomban, a rádiójáték műfajáé. Ez a különös keverék műfaj a rádiós alkalmi irodalom kategóriájába sorolható, és olyan átmeneti korszakban vált fontossá, amikor maga a rádió mint közvetítő médium csillapította a magyarság szóéhségét az anyanyelvű színház helyett. Honi rádióhallgatókra ezt úgy fogalmazhatjuk át, hogy az emigráns műsorszóró tudott pótolni olyan tartalmakat, amelyeket a hivatalos kultúrpolitika kisöpört az állampolgárai életéből. Ilyen rádiószínházba oltható pótlék volt a nagy keresztény ünnepek méltó megünneplésére kitalált ünnepi (húsvéti és karácsonyi) hangjáték. *Expedíció egy föltérképezetlen területen* című írásában Csiky Ágnes Mária⁴⁴⁷ 1989-ben a nyugati magyar dráma történetének kereteiben ismerteti Cs. Szabó hangjátékait, melyek közül három különösen érdekes feldolgozás. *Az utolsó éjszakában* a Quo vadis-legendát, *A gyávákban* a keresztre feszítést követő heteket, a *Falujárásban* a

⁴⁴⁴ Kő András, *Shakespeare és a napi politika, avagy egy irodalmi pályázat, ami megtetszett a belügynek is*, MN, 2000. 10.22.12.

⁴⁴⁵ Sárközi Mátyás emlékezése alapján: Cs. Szabó Lászlónak afféle képzőművészeti albuma belső, rádiós kiadvány, 500 példányban. CS. SZABÓ, *Száz arany esztendő, 1760–1860*, London, BBC, 1972.

⁴⁴⁶ Ld. Sárközi, A rádiós, i.m. 29.

⁴⁴⁷ CSIKY Ágnes Mária, *Expedíció egy föltérképezetlen területen = A nyugati magyar dráma*, ÚL, 1989,3, 314-328.

betlehemi gyerekgyilkosságot dolgozta fel az író, természetes mai beszédbe ágyazva, mai környezetbe és problematikába áthelyezve. Mivel a költőnőnek személyes élményt jelentettek a műsorok, meglepetéssel nyugtázza, hogy őt mint kritikust a szleng és az aktuális vonatkozások nem zavarták a 'szent' átélésében. Különös hatással járt, hogy a *Betlehemi gyermekgyilkosság* utószójából kiderül, a My lai-i tömegmészárlás megrendülését vetítette Cs. Szabó a Názáreti történetére. Amióta tudjuk, mennyire csökken a rádiózás szerepe a fiatalok életében, a műfajról már szinte múlt időben lehet csak beszélni. Mindenesetre figyelmet érdemelne, miként gondolja újra Cs. Szabó az *Új Testamentum* alaptörténeteit, valóban leporolva róluk az évszázados közönyt. Különösen az elevenné tett alakok, mint *A gyávákban* a két főpap és a helytartó jelzik: újrájátssza a lélekben a történeteket, és lehetőséget ad keresztény pörökben régen elítélt szereplőknek emberi arcot mutatni: Kajafás a veszélyeztetett zsidóságot félti, Annás a nép tradícióit, Pilátus pedig a birodalmat.

A BBC magyar osztályán sokan úgy látták, Cs. Szabó és Határ Győző között komoly versengés folyt azért, melyikük hangjátéka kerülhet műsorra a nagy ünnepeken. Cs. Szabó elismerő iróniával adózott fiatalabb író társa fordítói tehetségének. Visszagondolva a két háború közötti időkre, amikor éppen a legnagyobb tehetségű, neves zsidó pályatársakat kényszerült levenni a Magyar Rádió szereplőinek a listájáról, és legfeljebb fordításokkal láthatta el őket, azt mondta egyszer keserű iróniával: Határ Győzötől⁴⁴⁸ eltanulva egyórás misztériumjátékokat állított volna a rádió műsorába, ha akkor tud a műfaj létezéséről. A honi utókornak érdemes lenne megvizsgálnia, milyen konklúziói vannak egy velejéig szekularizált világban megkísérelt biblikus alapú hangjátékműfajnak. Pontosabban, hogyan lép át saját generációjának a nyelvi normáin és tematikus korlátain egy író, amikor a szent témát akarja a mindennapi életbe és a beszélt nyelvre átültetni irodalmi határterületen.

Az ötvenes években még jogosan élt a hit az emigrációban, hogy a rádió a „fogvacogtató” hidegháború egyik legnagyobb hatású eszköze. Tulajdonképpen nem is kell erősen politizálni, elég a látókör tágításával, a teljes látóhatárral bevilágítani az otthonmaradtak gondolkodását. A hatvanas–hetvenes években a kéthetente beolvasott

⁴⁴⁸ DYLAN Thomas, *Hogy is volt karácsonykor?* Ford. CS. SZABÓ László, München, A Pásztortűz Évkönyve, 1957/58, 88-92.

vasárnapi rádiós esszék, az ünnepi műsorok tartották ezt a hitet ébren. Cs. Szabó László módszeresen kivette a részét a látóhatár tágításából és a korrekcióigényre jogot formáló lépéstartásból a rádióban is. 1969 után örömmel töltötte el szívét a hangzó költészet fellendülőben lévő divatja, különösen Pilinszky János sikerei miatt.⁴⁴⁹ De a költészetnek nyugaton sem kedveztek az idők, sőt már készülődött a tömegkommunikációs eszközök következő forradalma. Saját pályáján Cs. Szabó pontosan követhette a rádió és az irodalom kapcsolatát a kezdetektől, mégis - a külső körülmények miatt (Trianon utáni helyzet, háború, emigráció) - időnként túlzó vagy illuzórikus, amit a technikai fejlődéstől remélt. Nem a hangzó médium, hanem az irodalom és főleg a költészet megemelt szerepe igazolódott ilyenkor a szavaiból. 1940-ben megemlékezett arról, hogy Apollinaire „az elsők között mondott lemeze verseket, s arra is gondolt, hogy a lemez s a költő hangja kiszorítja a versnyomtatást.... Apollinaiert most éri utol a valóság.”⁴⁵⁰ Az ötvenes évek napvilágra került írásainak egyikéből azonban kiderül, hogy Cs. Szabó már az 1956-os londoni PEN-kongresszuson kihallotta az aggodalmat az amerikai írók szavaiból: „...a teremő író az új közlési eszközök szolgálatában lesüllyed a díszlettologató és világosító mellé, egy irtózatoss méretű szórakoztató vállalkozásnak lesz a napszámosa.”⁴⁵¹ A BBC-ről szóló visszaemlékezésében szintén kiemelte: „Megértem hőskorának végéveit.”⁴⁵²

A nagy-britanniai 56-os emigráció

Jelentős mértékben felduzzadt és összetételében megváltozott a nagy-britanniai magyarok létszáma 1956-ban. Anglia kb. ezer családot azonnal befogadott,⁴⁵³ és példátlan volt, hogy a legjobb egyetemek nyissák meg kapuikat menekült egyetemisták előtt. Az angliai egyetemek és főiskolák kb. 370 (más becslés szerint kb. 500) hallgatói férőhelyet ajánlottak fel a menekült diákoknak, ami – képzettségben, értelmiségi szerepkörben – az 56-os angliai menekülteknek igen előnyös lehetőségeket kínált. Cs. Szabó László számára ez a fordulat személyes megrendülést is hozott: 1957 decemberében váratlanul újra előtte

⁴⁴⁹ CS. SZABÓ László, *Magyar költőket hallgatva (A modern magyar irodalom nyugati visszhangjának problémáiról)*, IÚ, 1970. okt. 15-23.

⁴⁵⁰ UŐ, *G. Apollinaire*, Nyug, 1940. júl. 1. 325-331.

⁴⁵¹ UŐ, *Hódoltsági irodalom*, uo., ua., 248.

⁴⁵² UŐ, *Hűlő árnyékban*, uo., ua., 115.

⁴⁵³ UŐ, *Félig Isten, félig állat*, BMH = (Bécsi) Magyar Híradó, 1960, V. 21. 2 -3.

állt felnőtt fia Andoverben, egy katonai táborban, a menekültek egyik gyűjtőhelyén. Minden megváltozott körülötte: apa-fiú szituációba került a húszévesekkel, még hozzá fiának a társaival, barátaival, úgyhogy egy csapásra kellett leküzdenie irodalmi és családi traumákat.

Az ötvenes évek végének kulturális-irodalmi folyamatait erősen befolyásolta a Külföldi Magyar Írószövetség és az Irodalmi Újság sorsa. Mivel korábbi kapcsolatok és támogatóik miatt Londonban várták a kimenekült írókat, a forradalom után átmenetileg itt volt a magyar emigrációs irodalom bázisa. A Külföldi Magyar Írószövetség (Hungarian Writers in Exile), amelynek saját lapja volt a Magyarországról „emigrált” Irodalmi Újság, 1957 márciusában Londonban, a Nemzetközi PEN székházában alakult meg. Az alapító közgyűlés négy régi és három új emigráns taggal megválasztotta az Írószövetség vezetését Faludy György, Horváth Béla, Ignóus Pál, Kovács Imre, Pálóczy-Horváth György, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán személyében. Az Írószövetség dióhéjban vázolt londoni működése tanulságokkal járt az emigrációra és kitűnően jellemezi a szereplőket.⁴⁵⁴ 1956 után az USA – amennyiben az belefért a hidegháborús politikai hangulat fenntartásába – támogatta a nyugatra került magyar értelmiségiek bizonyos szellemi törekvéseit pl. a sajtó és a könyvkiadás biztosításával.⁴⁵⁵ Az amerikai irányítás alatt álló Congress of Cultural Freedom – amelytől akkor úgy tudták, hogy a Ford Alapítvány áll mögötte, később kiderült, hogy a CIA –, Ignóus Pál közvetítésével felajánlotta a támogatását egy magyar irodalmi lap kiadásához. Egy ilyen lehetőség mindenkit mozgósított, hiszen az emigrációban egy állandó szellemi fórum magánál az írószövetségnél is jóval fontosabb. A londoni értekezlet az Irodalmi Újság szelleméhez hasonló hetilap mellett a meglévő müncheni Látóhatárt tartotta még érdemesnek a támogatásra. E megoldásban, amely kétféle lap kiadását vállalná egyszerre, a demokratikus emigráció teljes szellemi-politikai mezőnyéért felelősséget érző Szabó Zoltán sugalmazását lehet sejteni. Emlékezhetünk rá, hogy a Látóhatárnak/Új Látóhatárnak, ennek a folyóirattá váló, az emigráció szellemi-irodalmi irányzatait mindinkább liberálisan kezelő folyóiratnak az alapjait szintén egy jó értelemben vett „népfrontos” kezdeményezés vetette meg 1952 őszén. Akkor Szabó Zoltán

⁴⁵⁴ A ma már közismert történetet András Sándor és Gömöri György, Czigány Lóránt közléseiből és a Cs. Szabó-dokumentumokból rekonstruáltam.

⁴⁵⁵ Ez a támogatás könyvtámogatás formájában tovább élt, szervező: Reisch Alfréd.

és Cs. Szabó László közös felhívást fogalmazott meg⁴⁵⁶ és küldött szét a kiadvány megmentésére, és így alakult meg a Látóhatár Baráti Társaság, amely biztosította, hogy a lap kellő minőségben és terjedelemben folyamatosan megjelenjen és eljusson olvasóihoz. Cs. Szabó László a kezdetektől a(z Új) Látóhatár házi szerzői közé tartozott: esszéi, tanulmányai, irodalmi írásai, kritikái, megemlékezései, valamint novellái, útinaplói jelentek meg, sőt a Látóhatár kiadásában debütált verseivel.⁴⁵⁷ A lap szerkesztői az egész magyar irodalmi horizontot igyekeztek átfogni. Mint vállalkozók az emigráció több nehéz időszakában tapasztalhatták, milyen sokat jelent a biztos támogatás, de Münchenben, a SZER közelében élve a függetlenséget is megtanulták becsülni.

Mivel az amerikaiak kizárólag egy új lap indításába egyeztek bele, az Írószövetség az Irodalmi Újság újraindítása (pontosabban a Bécsbe átmentett lap folytatása) mellett döntött.⁴⁵⁸ Így az Irodalmi Újság Faludy György szerkesztésében kivételes lehetőségekhez jutott az amerikai pénzforrásokból, 1957-től 1962-ig. Figyelembe véve, hogy 1957 novemberében hány előfizetőt jegyzett, és mennyi tiszteletpéldányt küldtek szét, hány példányban fogyott el a standokon, az Irodalmi Újság becslések szerint legalább ötezer⁴⁵⁹ olvasó véleményét alakította vagy szolgálta. Abban az időben azoknak a fóruma volt, akik „egy szabad Magyarország reményében alakították ki viszonyukat 56-hoz,” vagy maguk is részt vettek az eseményekben. A felelős szerkesztő, Faludy György antikommunista múltjával és költői rangjával érdemelte ki a megbízást. Később azonban gyakran adódott belső vitája a szerkesztőségben és az Írószövetségben, és egyre inkább konfliktusba került a régebben emigrációban élő londoni pályatársakkal. Cs. Szabó László pártfogolta például a fiatalok erőteljesebb bekapcsolását a szerkesztésbe, és szorgalmazta a hazai irodalmi élet komoly szemlélését. Miután Szabó Zoltánnal együtt úgyis kiszorultak a vezetésből, sőt ez még fiatal pártfogoltjaikkal is megtörtént, kiléptek az Írószövetségből. Cs. Szabó László egészen 1963-ig, a lap párizsi szerkesztőségének újrendeződéséig nem publikált az

⁴⁵⁶ Szabó Zoltán és Cs. Szabó László körlevele -1952, közzéteszi, KENEDI János, MN, 1990. máj. 14.

6.

⁴⁵⁷ CS. SZABÓ László, *Félszáz ének és egy játék*, München, Látóhatár, 1959.

⁴⁵⁸ SZ. NAGY Csaba: *Irodalmi Újság, Dokumentumok a lap történetéből*, Argumentum 1993. Az idézett adatok, szövegek forrása egyben.

⁴⁵⁹ Az Irodalmi Újság 1957 novemberében 2750 előfizetőt jegyzett, számos tiszteletpéldányt küldtek szét és emellett átlagban 2200 példányt adott el.

Irodalmi Újságban.⁴⁶⁰ Szabó Zoltán pedig megalapította a Magyar Írók Szövetsége Külföldön Könyvbarát Szövetkezetét (1958), és az így létrehozott Magyar Könyves Céh vezetőjeként fokozatosan függetlenedett az amerikai pénzforrástól. 1965-ig működő kiadói vállalkozása így túlélte az Írószövetséget magát, amely 1962-re szétesett. A londoni szellemi közeg értékjelölő és -orientáló hatását jelzi, hogy a Nyugat emblémájával jegyzett könyves cég az Erdélyi Szépmíves Céhet tekintette mintának, és az irodalmi élet kibővítését tűzte ki céljául.⁴⁶¹ Legnagyobb eredménye az volt, hogy Bibó István-könyvével hozzájárult a fiatalokkal feldúsult emigráció szellemi tájékozódásához, sőt elindította az emigrációs és magyarországi Bibó-recepciót. Ez a figyelembe iktatás mind a honi politikai fordulatokra gyakorolt hatása, mind a népi mozgalom és irodalom máig eleven kérdéseinek a tárgyyszerű megközelítése miatt továbbra is érdeklődésre számíthat.⁴⁶² A kötet a Bibó István eszméivel (is) éledő hazai politikai gondolkodás közvetlen előzménye és sokáig egyetlen alapműve lett. Czigány Lóránt szerint Szabó Zoltán szerepe a Bibó-életmű térképre kerülésében olyan jelentőségű, mint *A tardi helyzet* volt a paraszti létforma kilátástalanságának bemutatásában: az ő következetes Bibó-kultusza volt a közvetlen előzménye az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem által kiadott négy kötetes, illetve az erre „válaszul” megjelentetett magyarországi háromkötetes Bibó kiadásnak.”⁴⁶³ A Könyves Céh sorozatában jelent meg *Kilenc költő* címmel ezer példányban az első magyar kortárs versantológia Londonban, amely éppen eléggé vegyes minőségével terelte rá a figyelmet az ilyen jellegű irodalmi számbavételek szükségességére.⁴⁶⁴ A folyamat eredményének tekinthető, hogy ekkor fogalmazódott meg a magyar kultúra e mértékadó örhélyén, hogy világnézettől függetlenített, új nézőpontból kapcsolódjanak Magyarország, sőt a határon túli magyarok érdekeihez, pl. könyvkiadással.

⁴⁶⁰ Ehhez: Cs. Szabó László levele Méray Tibornak, 1962. febr. 3. = *Irodalmi Újság, 1957 – 1989 (Dokumentumok a lap történetéből)*, Vál. és sajtó alá rend. NAGY Csaba, Bp., Argumentum, 1993, 116.

⁴⁶¹ Művészi színvonalú könyvtervezésben Buday György (1907-1990) grafikusművész működött közre.

⁴⁶² A bevezetővel ellátott és kiadott tanulmányok fellelhetők: SZABÓ Zoltán: *Harmadik út* London, Magyar Könyves Céh, 1960.

⁴⁶³ CZIGÁNY Lóránt, *Szabó Zoltán az emigrációban*, História, 1989, 6.

⁴⁶⁴ A versantológiát két további követte a nyugati magyar irodalomban: Sz. JUHÁSZ Vilmos - GÖMÖRI György, *Új égtájak*, Occidental Press, Washington, 1969, Szerk. KEMENES GÉFIN László, *Nyugati magyar költők antológiája*, EPMSZE, Bern, 1980.

London Páholy

A londoni Szepsi Csombor Körnek a Hollandiai Mikes Kelemen Kör (1951) volt a felnevelő fészke és testvér köre. Egyes kérdésekben, mint a dialógus és a lépéstartás a hazai folyamatokkal, hasonlóan gondolkoztak, és részben ugyanazt az értelmiségi réteget szólították meg. A Szepsi Csombor Kör belső magjának a tanulmányi napokon, ezeken a sajátos műfajú emigrációs szabadegyetemeken volt alkalma találkozni a 'Mikes' tágabb körből verbuválódott közönségével. Czigány Lóránt az 1960 után nagy hatású intézménnyé kifejlődött Kör (HMKK) jelentőségét abban látta, hogy 1959-től módszeresen segítették a közelmúlt traumáinak a feldolgozását, gondolkodásbeli támaszt nyújtottak a fogyasztói társadalom előretörésével szemben, és pontosan beszéltek a magyarországi helyzetről, a megmaradás lehetőségeiről.⁴⁶⁵ A Párizsban élő Karátson Endre egyik 1964-es levelében így írta le Cs. Szabó szerepét a nyugat-európai magyar fiatalok között: A 'Mikes' évkönyv Cs. Szabó nélkül olyan lenne, mint a tengely nélküli kerék: mindnyájan rajta keresztül kapcsolódunk egymáshoz.⁴⁶⁶ A Szepsi Csombor Kör tehát hasonló szellemi erőterben mozgott, mint a 'Mikes, de attól eltérően egyszerre jellemezhető értékörző szerepben és kultúrateremtő körként. Szűkebb magjába jelentős alkotók tartoztak, akik a nyugati magyar irodalmat és irodalmi életet meghatározóan alakították. A névválasztásból és a kör beköszöntőjéből adekvát önmeghatározást lehet kiolvasni: „A Szepsi Csombor Köröt olyan fiatal értelmiségiek alapították Londonban, akik 1956-ban - Szepsi Csombor Márton (1595-1623), az első magyar útleírás szerzőjének szavaival messze idegen földekre ... látni, hallani, tanulni, értelmet venni minden tartóztatás nélkül elindultak. A Szepsi Csombor Kör egyetlen célja az anyanyelvi műveltség ápolása külföldön; ezt irodalmi műsorok rendezésével és könyvkiadói tevékenységgel valósítja meg.”⁴⁶⁷

A londoni Kör nem rendezett tanulmányi napokat, de legalább negyedévente sajátos műfajú esteket tartott: előre meghirdetett témában, megnevezett előadóval, levezető elnökkel, közreműködővel vagy szereplőkkel; gondos előkészület és felkészülés alapján, legyen szó ünnepről, könyvbemutatóról, kerekasztal beszélgetésről vagy úti beszámolóról.

⁴⁶⁵ Uő, *A Mérleg jegyében Továbbjutni*; ÚL 1967, 5.; 1977, 1.

⁴⁶⁶ KARÁTSZON Endre Cs. Szabó Lászlóhoz, Levél, Párizs, 1964. jún. 11. (P.I.M.)

⁴⁶⁷ CZIGÁNY Lóránt, *Független szellemi fórum, Pilinszky Nyugaton (A Szepsi Csombor Körről I-II.)* = *Gyökértelen, mint a zászló nyele, i.m.*, 202-240.

A Szepsi Csombor Kör működése nemzedéknyi időt felölelt, s az alatt több mint száz estre került sor. De volt elegendő szellemi kapacitása, hogy színvonalas műsorral, beszélgetésekkel kitöltse a kereteket, és a meghívottak esetében is kerültk a minőségi engedményeket. Mivel sikerült összegyűjtenem ennek a sok szereplőt mozgó műsorfolyamnak a legfőbb adatait, már a megtekinthető lista alapján sikeresnek nyugtázható az alapítók szándéka. Ennek a körnek a horizontja tágas, sem a hazai kortársak, sem a külföld előtt nincs restellnivalójuk.⁴⁶⁸ Elgondolkodtató tény ugyanakkor, hogy a Szepsi Csombor Kör (London) Borbándi Gyula *A magyar emigráció életrajza 1945-1985* c. könyvében⁴⁶⁹ mindössze egy oldalnyi terjedelemben szerepel, míg Albert Pál (Párizs) a nyugati irodalom egyik mértékadó kritikusa szerint, a Szepsi Csombor Körben 1975-ben „ott van az emigráns irodalom legjavának legalább kétharmada.”⁴⁷⁰ Az eltérésben az emigráció és a nyugati magyar irodalom más-más értékvilága tükröződik, ez ma már történelmi távlatból ellenőrizhető különbség. A Szepsi Csombor Kör esetében az sem elhanyagolható mozzanat, hogy legaktívabb tagjai más körök, irodalmi fórumok „bedolgozói,” és így szellemi aktivitásuk nem kizárólag saját egyesületi tevékenységükben mutatható fel. Borbándi Gyula krónika jellegű feldolgozásaiban leginkább az aktív emigrációs tevékenység mércéjével mért, ezért törekedett arra, hogy széles, népfront jellegű mozgalomként érzékeltesse a korosztályok nagy tetteit. Ma már nyilvánvalóan téved, aki a nyugati magyar irodalom erőfeszítéseit csak egy-egy dimenzióban látja. Ezzel szemben az 56-os nemzedékbe tartozó Albert Pál az irodalmi teljesítményre és a szellemi kisugárzásra alapozta ítéletét, különös figyelemmel arra, hogy a Kör lényeges szerepet játszott az emigráns lét sajátosságainak, öntudatának a fejlesztésében, de nem hordozta valamiféle diaszpóra-tudat rész-látását.⁴⁷¹ Ebben összetétele, a londoni háttér, a tanácsadó és szervezői alappáros (Czigány - Siklós) szerencsés találkozása és a többi emigráns–nyugati kultúrkörhöz, társasághoz megengedett szabad átjárás is nagyban hozzájárult. Az anyaország kultúrájával fenntartott állandó kapcsolat, végső soron mindebből következett.

⁴⁶⁸ NAGY Pál *Hampsteadi semmittevők*, Párizs, Magyar Műhely, 1968, 36–37. A kisregény megőrökíti az emigráció kezdetének zajló, eleven világát.

⁴⁶⁹ Borbándi Gyula, *A magyar emigráció életrajza 1945-1985*, Európa Kvk, Bp, 1989, 112.

⁴⁷⁰ ALBERT Pál, *Visszatérők köszöntése = Az embernek próbája*, Amszterdam, HMKK, 1976, 50. HMKK= Hollandiai Mikes Kelemen Kör. A kritikus Bikich Gábor és Csokits János költői estjéről tudósít (1975).

⁴⁷¹ Ez a szemlélet volt a Kör leglényegesebb tudatformáló tényezője; kikristályosodásában Szabó Zoltán írásainak külön szerepe volt. Ld. 195. jegyzet.

A Szepsi Csombor Körnek saját elgondolása volt arról, hogyan vállalhatnak részt a Magyarországon maradt kortársakért, s ebben a tekintetben inkább a lengyel gyakorlatot követték, mint az élő magyar emigránshagyományokat. Czigány Lóránt akadémiai összefoglalójában a magyarországiakkal egyidejű tájékozottság, a lépéstartás, az otthoniak szellemi légterének a tágítása, a plafonfeszítés és az állandó korrekcióigény sajátos hármában foglalta össze e korszerűsített emigránsmagatartást.⁴⁷²

Cs. Szabó László és az 56-os fiatal író/irodalmárjelöltek közvetlen együttműködését, kapcsolódásait vizsgálva a londoni irodalmi élet alakulástörténetének további és más irányú kérdései is előkerülnek. Az ötvenhat utáni helyzetfelmérés és értékelés Cs. Szabó-i reakciói arról tanúskodtak, hogy a marxista ellenes, konzervatív-liberális Cs. Szabó meglepően jó partnernek bizonyult a fiatalok számára a saját nagykorúsításukért folyó küzdelemükben. Mi volt a közös alap ehhez? A Külföldi Magyar Írószövetség angliai diákképviselői, Gömöri György, Krassó Miklós, Sándor András⁴⁷³ a részvételükkel alapított Irodalmi Újságot harcos politikai fórumból '56-os hagyományokat vállaló irodalmi és művészeti lappá akarták átalakítani. Cs. Szabó László ekkor már jól látta, hogy az 1956 után előállt történelmi helyzetben új emigrációs irodalmi gyakorlatra kell berendezkednie a magyar íróknak. Az egyetemisták első politikai prognózisa ugyan téves volt, hiszen azt hitték, hamarosan visszatérhetnek Magyarországra. Viszont éppen ez az ideiglenesség-tudattal az irodalmi emigránslétre kialakított magatartás⁴⁷⁴ - hogy t.i. nem lehet feladni az egész, a teljes magyar irodalomba tartozás jogát - képviselt korszerű és hiteles álláspontot. A dolgozat korábbi és a későbbi fejezeteiben igazolódik, hogy a nem par excellence emigráns, mert fél életművet maga mögött hagyó Cs. Szabó sem gondolkodott másként. Az apák és fiúk nemzedékének a legjobbjai még egy alapelvben vélekedtek hasonlóan. Ez pedig az emigráns irodalom témaköreire és színvonalára vonatkozott. Cs. Szabó már korábban figyelmeztetett rá: „ha csak a tyúkpöreinket visszük haza, vasvillával jönnek ránk s Bécsig szalasztnak. De ha könyvet viszünk magunkkal, igaz könyveket, az ősök törvényeivel, háborítatlanul áteresztenek a töviskoszorús határon.

⁴⁷² □Ld.CZIGÁNY Lóránt, „*A nyugati magyar irodalom mibenléte*” (doktori értekezés tézisei), MTA, 1995. Védés:1998. IV. 20. MTA Kézirattár, D / 18.579

⁴⁷³ Később írói nevén András Sándor.

⁴⁷⁴ SÁNDOR András *A MÍSZK közgyűlés jegyzőkönyve*, Párizs, 1958, október, 23-26. = *Irodalmi Újság, 1957 – 1989 (Dokumentumok a lap történetéből)*, Vál. és sajtó alá rend. NAGY Csaba, Bp., Argumentum, 1993. 65 – 80.

Virágkapuval akkor sem fognak várni... De ha látják, hogy jól gazdálkodtunk a nemzet lelkével, s nem felejtettük el az éneket, amit a Mária Siralomtól Dsida Jenőig és Weöres Sándorig⁴⁷⁵ a nép őrlései nyolcszáz éve továbbadnak egymásnak, minket is megillett egy kézszerítés. Magyar a magyarok közt, észrevétlenül a többi utas közé vegyülve tiszta homlokkal szállhatunk ki a Keleti pályaudvaron." ⁴⁷⁶

⁴⁷⁵ Jellegzetes, hogy rövidebb cikkben is irodalomtörténeti - kulturális identifikációt ad Cs. Szabó.
⁴⁷⁶ CS. SZABÓ László, *A belső vár*, Hungária, IV. évf 1951, jún, 8.

III. Fejezet. CS. SZABÓ LÁSZLÓ ÉRTÉKKÖZVETÍTŐ SZEREPE IDŐBEN ÉS TÉRBEN

Költészet – irodalomtörténet

Londonban az egyetemes és nyugati magyar költészet őrtnya állt – mondták némi képzavarral. A nyugatos hagyományokat követve, tisztelet és odafigyelés járt itt a költészetnek, amely sokáig az emigráció erőssége volt; mindent megtettek a fennmaradásáért, a megismertetéséért és a hazaival egybeszövéséért. Nem tekinthető véletlennek, hogy a legelső szolgálatot a szétszóródott nyugati magyarság vers- és könyvéhségének az enyhítésére Cs. Szabó László, egy Babits tanítványai között iskolázott esszéíró vállalta. 1953-ban az Anonymus Katolikus Könyvkiadó-szövetkezet felkérésére 100 év terméséből válogatott versgyűjteményt adott ki, terjedelmes bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva, *Magyar versek Aranytól napjainkig* címen. A „kis nép nagy költészet” mint kultúrahordozó eszmekonstrukcióra épített kötet szellemi orvossággként szolgált az emigráció ezen átmeneti szakaszában.⁴⁷⁷

Cs. Szabó számára éppen fordított helyzet állt elő az emigrációban, mint a háború idején vagy még korábban, amikor a nemzeti önszemlélet jobb diagnózisához ő újra meg újra a külhoni nézőpontot ajánlotta: „A mi irodalmunk egy kicsit megtartotta a pusztai rideg marha természetét. Zimankós időben is a szabadban él, négy égtáj szelében. Amíg így él, a világ első négy-öt irodalma közt a helye.” De ugyanaz maradt a javaslat, a magyarság egészségét biztosító szellemi-lelki szérumra: „S ki marad itthon? kérdi a megrettent olvasó. Itthon marad helyettünk Petőfi és Arany összes verse.” A líráközpontú felfogás Cs. Szabó korától és a nemzedékétől sem állt távol; sőt a szellemtörténet a költészetben elveszett világok visszaszerezhetőségét látta. Cs. Szabó Babits-kritikájában emelte ki, hogy „Az igazi költészet hangátvétel, távolból kap megérintést, egy későbbi századnak ad impulzust” és az európai küldetést a népek már elfelejtették, de „a Költő még

⁴⁷⁷ „A mi irodalmunk egy kicsit megtartotta a pusztai rideg marha természetét. Zimankós időben is a szabadban él, négy égtáj szelében. Amíg így él, a világ első négy-öt irodalma közt a helye.”= *Simontornya, Farkasrét, Hebridák=Haza és nagyvilág*, i.m., 205. A kérdéshez ld. még: CS. SZABÓ László, *A magyar költészet századai (Tanulmányok)*, Vál. POMOGÁTS Béla, Marosvásárhely, Mentor, 2008.

emlékszik erre a küldetésre.”⁴⁷⁸ A Cs. Szabótól eltérő világból és indíttatással érkezett „Illyés számára – legtöbb nyilatkozata alapján – a nemzet összetartása mind a múltban, mind a jelenben csak az irodalomban nyilvánul meg (a romantikusoktól átvett nemzetfogalom kulturális víziója nyomán).”⁴⁷⁹ Cs. Szabó elődök előtt tisztelő és nemzedéki esszéi, vagy korábban érintett, gyakran lírába oltott öriárat-esszéi szintén ilyen, az illyési felfogásba sorolható előzmények. Ugyanakkor 1941-ben Cs. Szabó arra figyelmeztetett, hogy a modern nagyvárosok korában, „A mai életforma forradalmában a költő az egyetlen igazi ellenforradalmár,” ahogy a cím hirdeti - *Lélek a kövek között*.⁴⁸⁰ 1942-ben (Márára hivatkozva) a költőszerepet az egész irodalomra így terjesztette ki: „A költőnek az a dolga, hogy remény nélkül is harcoljon az emberért, más szóval: a lélek szabadságáért s a mindennapi kenyerünkért.”⁴⁸¹ Arra sem először az emigrációban tett kísérletet Cs. Szabó, hogy versekben egyesítse a magyar irodalom népi és urbánus ízlésű és általában igényes versolvasó nemzeti ízléshorizontját. Rónay György figyelt fel rá 1942-ben, hogy a *Három költő* bevezető esszéjében Cs. Szabó „bátran vállal egy új műfajt, eléje rajzolni a verseknek az arcképet,” ami ezért „példamutató és úttörő vállalkozás, írók, közönség és kiadók felé.” Byron, Shelley és Keats bemutatását a kritikus az esszé-versenymű példájának is nevezte, mert „ötletre épül és igazságot mutat meg.” Vitatható ugyan az alaptétele (kortársi kapcsolat és korai halál), de izgalmasan időszerű. Cs. Szabó ráadásul remekül szerkeszt, világos analógiákat használ, fölényesen tájékoztat, élményi és közvetlen, zárásában pedig morállá tágitja az ötletet.⁴⁸²

A magyar irodalmat, első helyen a költészetet Cs. Szabónál leginkább a kis nép - nagy nép súlyarány európai kérdéskörébe kapcsolhatjuk. Ennek a mélyén 1943-ban még változó eséllyel folyt a világnézetek (világok) harca, amelyet Cs. Szabó leegyszerűsítve így vezetett vissza a 19. századi eszmétörténeti ősökökhöz: „A nagy népek nemzeti hiúsága és önzése századok során feldarabolta a keresztény európai egységet, Erasmus hazáját s a felszabadult kis népek kérkedve ugyanebbe a bűnbe estek. Erkölcsi bukásuk éppen kapóra jött a huszadik század uralkodó mítoszainak. Szándékosan írtam eszmék helyett

⁴⁷⁸ CS. SZABÓ, *Babits és az igazi középkor, Szélgjegyzetek, i.m.,* Ny, 1934, 12-13, 9.

⁴⁷⁹ MARGÓCSY István, *Mai, futó gondolatok Illyés Gyula költészetéről,* Jelenkor, 2004, 47, 414.

⁴⁸⁰ CS. SZABÓ, *Lélek a kövek között.* = *Haza és nagyvilág,* i.m., 44.

⁴⁸¹ UŐ, *Mérleg II.* = *Haza és nagyvilág,* i.m., 199.

⁴⁸² RÓNAY György, *Három költő, Cs. Szabó László könyve,* Magy Csill, 1942, 8, 107-109.

mítoszokat. Mert ahogyan a tizennyolcadik század moralistái, bölcselei hidegen izzó észlényei, a tiszta ész megszállottjai csak a tizenkilencedik században aratták le a vetésüket, a múlt század látnokai és laikus vallásalapítói is csak a mi századunk mítoszaiban kerültek hatalomra. Nietzsche⁴⁸³ és Marx: *a korlátlan uralmi jog s az egyenlősítő nagy közösségek* korában élünk. Eldurvult és megkopott tanításuk lehúzódt a tömegekben a legkülönbélebb világnézeti előjeleket váltogatva megkerülik a földet. A kis népek nem sok irgalomra számíthatnak ebben a világban. Nietzsche a szemlélődő embert, Marx a kézművest, a kisparasztot, a kisépet még a torlaszon is lenézte. A kis népek eddig legalább papíron és a költők ajkán számíthattak egyenlőségre, most a tetté váló mítoszok is ellenük fordulnak.”⁴⁸⁴

A kétpólusú történelmi determinációt egy időre elsöpörte a háború, és Cs. Szabó László a békét 1947-ben egy magyar nyelvű „napsugaras” fordításkötettel köszöntötte. Az ezer esztendő Dél-vágy költészetét pillantotta át madártávlatból a *Márvány és babér* c. antológiával. A kötet terjedelmes bevezetője a *Három költő* hagyományát folytatta, ezúttal a latinitás-eszme szellemtörténeti alapvetését erősítve: „Ókortudomány, régészet, néprajz, lélektan és társadalomtudomány nemcsak a sírokban, bennünk is mélyebb leletekre bukkan. De ami a földben értelmetlenül rozsdásodik, mellünkben még lélekkel él, hallásunkat, nyelvünket, indulatainkat igazgatja. Ezzel a múltba megnyúlt tekintettel pillantunk ma Itáliára.” S „Mint Róma fölött Szt. Péter keresztjénél a Gianicolo dombon, e versek körül is összehangzanak a századok. Távoli költők felelnek gyanútlanul egymásnak.” Az Itália-versek válogatásakor Cs. Szabó irodalomtörténeti igényességgel járt el: a prózában vállalta a töredéket, de versben a teljességre törekedett, úgy érte, hogy minden stílust és szemléleti változást „lerögzített”, bár némelyikért „csak jó kismesterek állnak helyt egy-egy verssel.”⁴⁸⁵ A kötet a fordítók és a fordítások szempontjából is értékes lelete Cs. Szabó szerkesztői és idegen nyelvek, kultúrák között végzett közvetítői munkásságának, Kaziczy-szerepének. A korábban említett kis nép – nagy irodalom

⁴⁸³ Cs. Szabó mindvégig e két pólus szélsőségei között próbált területet foglalni. A középeurópai missziótudat fészkeként tekintett Prága magyar fiataljait attól féltette: „Már tudják, hogy az apák fölött elhangzott történelmi ítélet csak egy második, egyetemesebb társadalmi ítélet előzménye és előkészítője, tehát eléje sietnek. Moszkvához fordulnak világnézetért.” CS. SZABÓ László, *Egy hang Szlovénzából*, Ny, 1937, 7.

⁴⁸⁴ CS. SZABÓ, *A kis népek hivatása: Haza és nagyvilág*, Bp., Franklin, 1943, 19-20.

⁴⁸⁵ CS. SZABÓ, *Márvány és babér*, Bp., Officina, 1947, 13, 18, 22.

konstrukció másik megközelítése ugyanis a fordításirodalom értelmezéséhez szintén köthető: „A nagy nemzetek művészete egyszersmind a legbefogadóbb, nagyságuk jórészt egyenesen az állandó honosításon nyugszik”-írta Képes Géza *Napnyugati madarak* c. fordításkötetének bevezetőjében. Ebből a szemszögből nézve a magyar mindenképpen nagy nemzet /.../ a magyar irodalom addig marad miniatűr világirodalom - a szó goethei s nem tőzsdei, azaz világ-közi értelmében - amíg befogadóképes, szellemi forradalmainkat a fordítás kockájára is fölteszik s e munkát nem engedik át a jóhiszemű, de jelentéktelen segédcsoportoknak. Ez a kettős: alkotói és fordítói munkavállalás már sajátos magyar tünet s valószínűleg összefügg a magyar író veszélyes, szép és kettőzött szerepével.”⁴⁸⁶ A megfogalmazásban a nyugatos irodalomeszmény körvonalai látszanak.

Magyarországon Cs. Szabó általam ismert utolsó összefüggően kifejtett álláspontja a magyar líráról egy Somlyó György által 1984-ben megjelentett levélből ismerhető meg. A feladás keltezése 1947. jún. 22. és helye London, amennyiben ez lehetséges. A jól követhető polemizálás valódi címzettje nem Somlyó, hanem Kolozsvári Grandpierre Emil, a Magyar Rádió irodalmi osztályának akkori vezetője, Cs. Szabó utódja, aki lapjában, a Magyarokban 1947 nyarán „az egész 20. századi líráról leszedte a keresztvizet azzal, hogy nem eléggé öntudatos költészet ez, nem eléggé racionális, főleg nem elég politikus, hanem inkább megalkuvó.”⁴⁸⁷ A Somlyónak címezett üzenet tartalma bizonyíték arra, hogy a honi irodalom és politika egyre vészterhesebb viszonyát már távozása előtt is az értéktudatos kortárs fegyelmezett indulatosságával bírálta Cs. Szabó. A kiemelhető alaptételeket idézem: „Politikánkban, történelmünk torz alakulása folytán talán még ma sem tisztázhatjuk olyan nyíltan a szembenálló elvek értékét, értelmét, mint az irodalomban/.../A Nyugat-mozgalom óta irodalmunk nemcsak hogy különb, európaibb, a progresszív hagyományokat jobban összefoglaló és népünkhöz hívebb volt, mint hivatalos politikánk, de még politikának is különb volt ennél, amit bizonyít, hogy az 1944/45-ös változás nem egy ponton erőforrásra lelt benne/.../hiszem és hirdetem, hogy az igazi alkotás mindig progresszív/.../Hogy politika és irodalom viszonya 1945-ben

⁴⁸⁶ CS. SZABÓ, Képes Géza: *Napnyugati madarak, Előszó egy műfordítás-antológiához*, Ny, 1937, 12, 452.

⁴⁸⁷ Ld. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Az új magyar költészetért*, Magyarok, 1947, jan. ALBERT Zsuzsa, *Kolozsvári Grandpierre Emil = Irodalmi legendák, legendás irodalom*, Pannónia Könyvek é.n., 111. Ld. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil *Az új magyar költészetért* c. könyvét.

megváltozott/.../: mindenki tudja/.../De: 1. nem igaz, hogy ez a változás érintetlenül hagyta az irodalmat, 2. nem igaz, hogy két év alatt nem születtek jelentős alkotások, 3. igaz, hogy a politikai forradalmat nem követte irodalmi forradalom. Ennek oka: a) irodalmunknak, irodalmi tudatunknak nem volt szüksége olyanmértvű átalakulásra, mint politikánkunk, b) az új alkotásokban, új tehetségekben feltörő forradalomra természetesen minden irodalomnak mindenkor szüksége van. De ez nem történhet sem a politikai események, még kevésbé türelmetlen politikusok, újságírók – s íme most már írók – gombnyomására.”⁴⁸⁸

A kiemelésekben felsorolt állításokat tekinthetjük olyan elvi alapvetésnek, amelyet Cs. Szabó az emigrációs helyzetre átértelmezett, és így vitt tovább a *Magyar versek Aranytól napjainkig* c. antológia bevezető esszéjében. Eszerint a magyar irodalom ismét kétpólusú világrendbe került és tovább darabolódott, ezért Cs. Szabó első válasza az új helyzetre, hogy a magyar lírát európai viszonyok közé helyezte. Legelső megállapítása szembesítés azzal, hogy Európában a próza már rég, a romantika búcsújával átvette az elsőbbséget a költészettől. Sőt, ezzel egy időben véget ért az európai műveltségnek az a kora is, amikor „Isten, a világrejtély s a szárnyas szó töltötte ki az embersors igazi értelmét.” A magyar líra filozófia-hiányát Cs. Szabó arra az önreflexió-hiányra vetítette, hogy ’48 után megrendült magyar világban legfeljebb egy Madách Imre sejtette, hogy a régimódi rendi ország észrevétlenül a Modern Idők sodrába is belekerült. Cs. Szabó mértéke és nemzedéki eszménye az esszében „a Reform-kor világszomja és széles humanizmusa,” mely a Szekfűhöz méltó illúziótlansággal elemzett Kiegyezés-korban nála is éppenúgy elhalt. De az emigráció purgatóriumában végre átértékelődött a tíz éve még frappánsnak tűnő, de akkor is bírált Cs. Szabó-feltételezés a kortárs kapcsolatok szerepéről. Aranyról szólva írja: „Egy költő nagyságának végső mértéke utóvégre mégsem az, hogy miféle szerepe volt kora társadalmában. Kiváltképpen hiba lenne ehhez a szerephez mérni a nagyságot a 19. század óta.” Valami elromlott tehát a 19. században de a modern magyar költészetet mégis Petőfitől, költészetmodelljétől származtatta a népi mozgalom és Illyés után az egész nemzedék. Cs. Szabó Vajda és Ady visszavezetésével, közvetetten utal Petőfire. „De igenis ott áll a korszak küszöbén Petőfi Sándor költészete, mint a

488

SOMLYÓ György, Cs. Szabó László londoni levele, ÉI, 1984. dec. 21. 26.

megállapodásra, érettségre eljutott magyar ízlés kész valósága”⁴⁸⁹ – egészíthetné ki Horváth János az antológia-bevezető kiindulását. Aranyban, a nemzeti klasszicizmus betetőzőjében Cs. Szabó a kiegyező magyart és az első modern lírikust látta.

A Horváth János⁴⁹⁰ és Thienemann Tivadar⁴⁹¹ elméleti alapjaira egyaránt építkező Cs. Szabó-koncepció így átbillentette a versgyűjteményt a magyar líra babitsi vonalára. Egyúttal a nemzeti klasszicizmusból a klasszikus modernség ízléskörébe terelte az emigráció zömében konzervatív és nem kellően művelt olvasóközönségét. Tudatosan vállalta ezzel, hogy segít kilendíteni a holtpontról az emigráció hiányos kultúraszerkezetét, hiszen az európai irodalmakhoz is tájékozódási irányokat mutatott.⁴⁹² Az esszé ezzel átlépte az antológia kereteit, és Cs. Szabó saját korábbi írásainak a továbbgondolását is szolgálta. Az írás kerete, a száz esztendő szubjektíven kijelölt, ma már történelmi idő, elnyomástól elnyomásig, a Bach-korszaktól éppen a Sztálin halála előtti időig tart. Ez utóbbi alkalmat adott Cs. Szabónak arra is, hogy éppen ebben az esszében fölülírt saját írásához visszakötve (*Három költő*-korai halál) érvényesítse a honi rendszer kritikáját: „A sors ítéletei közül az erőszakos elnémítás vetekszik kegyetlenségben a korai halállal.” Szerencsés, hogy ez a szatirikus jelleg nem uralkodik az íráson. Mintha az előszóban jelzett ideiglenesség-tudat (ha sokáig tart az emigráció) egyszerre szült volna felelősséget és felmentést is az elképzelt olvasóval szemben: „kérem..., hogy a válogatás megítélése előtt gondolja meg jóakarattal a szempontjaimat s lehetőleg olvassa el a bevezetőt. Ne ezt vagy azt a kedvenc versét keresse, köszöntse vagy hiányolja, hanem száz év magyar költészetét tartsa szem előtt.”

Cs. Szabó mindenekelőtt a Nyugat lírájának a kanonizációjára törekedett, figyelmeztetett nyelvi stílusforradalmára, fordítói teljesítményeire. Az *Előszóban* jelezte is, hogy sem a jelenkori honi, sem az emigrációs líra teljesítményét nem teszi mérlegre. Első ízben próbálkozott azzal, hogy európai párhuzamokkal, analógiákkal segítse a megértést: Kassák és Majakovszkij pályája egy percre „találkozott”, Babits és T.S.Eliot egyaránt „egyetemes európai műveltségének a tükrében ismerte föl a modern élet sivárságát és lelki

⁴⁸⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai K., 1976, 344.

⁴⁹⁰ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai K., 1976.

⁴⁹¹ THIENNEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapgörmök*, Pécs, Danubia Kvk, 1931.

⁴⁹² Cs. Szabó kultúrafogalmának értelmezéséhez ld. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A (nemzeti) kultúra - mint változó üzenetek metaforája – avagy emlékműve-e önmagának a hungarológia?* = *In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 471-483.

szegénységét, mindketten roppant hagyományba gyökerezve ítélkeztek a gyökértelen, félművelt és barbarizálódó társadalmak felett, mindkettőjükben az esztétikai humanizmus alakult át harcos keresztény humanizmussá.” A nagy nyugatos nemzedék tagjai után Szabó Lőrinc, Illyés és József Attila kaptak önálló portréra elegendő helyet, kiemelkedik közülük a Szabó Lőrincé. Cs. Szabó a népiek közül Erdélyit emelte a többiek fölé azzal, hogy Babitsék egyik angol kortársához hasonlította; a külön fejezetbe zsúfolt katolikus költők közül Sík Sándor kapta a tiszteletet, Mécs László a terjedelmes de finom kritikát, az emigráns Horváth Béla portréja túlméretezett. Nincsen népi és urbánus felosztás, az esszéíró inkább kiemelt, megcímkézett egy-egy jelenséget, így lett éneklő évtized a húszas harmincas évekből és „a Márciusi Front nemzedéke” annak költőiből. Az elszakított országrészeknek inkább irodalmi jelensége, mint jelentős költője Reményik, „kiben midhalálig keveredett a suta dilettáns a vérbeli költővel,” a harmadik Nyugat-nemzedékből Jékely, Radnóti és Weöres emelkedik ki. Cs. Szabó tőle szokatlan tájékoztatói alaposággal vonta be a modernitás értelmezésébe Karl Jaspers huszadik századi „lelki és szellemi kórrajzát” (*Die Geistige Situation der Zeit*). Széles esszéírói öleléssel fogta egybe így két forradalomnak, a Nyugat művészi és a huszadik század társadalmi forradalmának a magyarázatát „A pillanat tudata vagy számúzi az egyént a közösségből, vagy teljesen aláveti, egyik formája a korlátlan egyéni tudat, a másik az osztálytudat.”⁴⁹³

Cs. Szabó fél évszázadra kiterjesztett, külön elemzés érdemlő irodalomszociológiája szerint „A kétféle tudat ellentétét csak ma látjuk tisztán, különösen amióta a marxizmus moszkovita formája betiltotta a polgári individualizmust. De a század elején még jól megfértek egymással, hiszen mind a két felfogás szemben állt a politikai-irodalmi konzervativizmussal, Tiszával, s az Akadémiával. De a jó szomszédságnak volt egy más oka is, egy tévhit. Azt hitték, hogy a politikai radikalizmus összeillik a merész irodalmi kísérletekkel s a társadalmi forradalomnak mindig egy stílusforradalom a visszhangja az irodalomban. Csak Lenin tudta már hogy nincs így de Lenin ismeretlen szegény ember volt Svájcban. Az ő mérlegén Ady nyelvi forradalma, maga-istenítése, zabolátlan élet-kultusza éppen úgy a polgári bűnök serpenyőjébe esett volna, mint Babits kényes nagy kultúrája” Ebből az oppozícióból ma is érthető Cs. Szabó harcos értékvédő attitűdje, bár ez önmagában nem indokolja a háború előtti ízléshez szokott közönségnek

⁴⁹³

CS. SZABÓ László, *Magyar Versek Aranytól napjainkig*, Róma, Anonymus, 1953, XV.

vagy a megrendelő katolikus egyháznak tett gesztusokat vagy engedményeket például a Reményik-, Mécs-versek arányával, vagy az említett Horváth Béla-válogatással. A *Magyar versek Aranytól napjainkig* megjelenésekor kevés érdemi kritikát kapott, elsősorban a bevezető tanulmány olykor irodalmon kívüli nézőpontját kifogásolta az egyetlen kritikus, a Látóhatár későbbi munkatársa, Bikich Gábor.⁴⁹⁴ Mégis, az emigráció viszonyai között⁴⁹⁵ fordulat történt az antológiával, mert a szerkesztő minden elfogultsága és kötelezvénye mellett a vers önértéke és kor irodalmának a bemutatása irányította a válogatást. Az előszó a költészet és az irodalom, de elsősorban a nyelv kultúrahordozó szerepének megerősítését szolgálta, míg az emigránstudat részlátása és identitásvesztése ellen indított küzdelmet a versgyűjtemény, mellyel Cs. Szabó „épít-megőriz-tataroz”, ahogyan Thinsz Géza örökítette meg atyai barátjának a szerepét búcsúversében.⁴⁹⁶

Utólag derült ki, hogy a kötetet záró három vers (Harbach, Francia fogoly, Pietá) megalapozta Pilinszky János és Cs. Szabó László későbbi jó kapcsolatát, amelynek első visszaigazolása egy Bécsből feladott Pilinszky-képeslap⁴⁹⁷ 1956-ból, irodalmi dokumentuma pedig két irodalomtörténeti értékű interjú. Az Angol Rádióban 1967-ben, ill. 1972-ben rögzített élő változatok alapján szerkesztett beszélgetések 1977-ben kerültek a *Két tükör közt* című Cs. Szabó-kötetbe.

Irodalomkritika, az irodalomtörténet-írás kritikája

Cs. Szabó a felvilágosodás korának örököse volt, bízott a gondolkodás tisztító erejében. Valószínűleg ezért alkalmazta olyan jól a satírák élesen metsző nyelvét a Magyarországnak is szánt rádióadásokban, ezért szentelt írásokat a kéretlen kritikának, korrekciónak. „Az ideológia egyhangú világát nem házi gyártmányú Molotov-koktél fogja szétrombolni, hanem az unatkozó értelem atomrobbanása.”⁴⁹⁸ – jósolta a hatvanas évek

⁴⁹⁴ BIKICH Gábor, *Versantológia az emigrációban*, Lh, 1954, márc. 2. 108.

⁴⁹⁵ A külföldi magyartanításhoz 1957-ben Grazban újra kiadott Alszegehy - Brisits - Sik szerzőhármas „*A magyar irodalom története*” című munkáját Cs. Szabó rossz, avított, elfogult és kártékony könyvnek tartotta.

⁴⁹⁶ THINSZ Géza, *Osztályfőnök úr*, (vers), ÉI, 1985. jan.18. 12.

⁴⁹⁷ Pilinszky 1956 őszén az „íróhajóval” Bécsben járt, közös képeslapjukon megköszöni verseinek szerepeltetését a BBC irodalmi műsorában. in.CZIGÁNY, *Gyökértelen, mint a zászló nyele*, i.m., 209.

⁴⁹⁸ CS. SZABÓ, *Ország és irodalom*, Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1963, 201. ld. még *Mérges bűvópatakok*, ÚL, 1964, 443-445.

elején, miután a Brüsszeli Nagy Imre Intézet közre adta a magyar költészetéről, s a honi kortárs irodalomtörténeti és magyarságszemléletről írt négy kritikai tanulmányát.⁴⁹⁹ A kötetbe rendezett szellemi gyűjtemény négy írásból állt. „*A magyar vers századai*”⁵⁰⁰ című irodalomtörténeti esszé korábbi, rövid változatában már ismert volt Gara László francia nyelvű antológiájának bevezetőjeként, a további három értékvédő „vitairat” pedig egy-egy rádiókritikából nőtt ki. Szerzőjük hitt abban, hogy a könyvek akkor is tudnak hatni, ha senki sem nyúl hozzájuk,⁵⁰¹ de Angliából szemlélő, éles nyelvű kritikusként reménye sem lett volna rá, hogy közvetlenül szólhasson akár a célba vett pályatársakhoz, akár az olvasóhoz, ha nincsen a rádió, a mikrofon hatalma. Cs. Szabó a szovjet megszállás, a sztálini (kultúr)politika és ’56 szókimondó elemzése miatt nem kívánatos személy volt jó ideig, hiszen a rádiózás médium jellegénél fogva politikai tetteknek számított. Az *Ország és irodalom* úgy bátorította az önállóan gondolkodó embert a sémáktól mentes, szabad szemléletre, úgy ébresztette az elaltatott kritikai érzéket a bizonytalankodókban, mintha közvetlenül hozzá szólna. Angolhonban az ötvenes években megerősödött az íróban a szatirikus hajlam, és a rádiós rutin mellett új eszközként megjelent a paródia, karikatúra, a rájátszás legkülönbözőbb módozataival.⁵⁰²

1956 után, amikor „végre megszűnt az irodalmi kitelepítés Magyarországon,”⁵⁰³ az emigráció felelősségének és szellemi teendőjének érezte, hogy másféle eszközökkel folytassa a szellemi szabadságharcot. A látóhatár tágításával védelmezte a hazai irodalmat a rövidlátó kollektív indulatokkal és az ideológiai gúzsba kötéssel szemben. A könyv irodalomtörténeti esszéje nem politikai alapgondolatra épül. Cs. Szabó már a háború előtt alaptételnek fogadta el, hogy a kis népek élettörténete és irodalma jobban összefonódik, mint a nagyoké. A helyes és arányos irodalomszemlélet szüli tehát a reális önszemléletet, emiatt kell időről időre vizsgálni az irodalom épségét. Már a kezdetknél szükséges és jótékony hatású az európaiság valós arányainak, a kisebbségi érzéstől mentes értéktudatnak a helyreállítása és annak megőrzése a magyar kultúra századaiban. A megelőző fejezet bemutatta ennek a számbavételre felszólító, ösztönző, de ritkán

⁴⁹⁹ Uő, *Ország és irodalom*, Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1963.

⁵⁰⁰ Uő, *A magyar vers századai* = *Ország és irodalom*, i.m., s. 15-81.

⁵⁰¹ Uő, *A koronatanú* = *Ország és irodalom*, i.m., 85.

⁵⁰² „a zsarnokság egyetlen igaz szót sem bír el, még tréfából sem” = *Szatíra deresen* = CS. SZABÓ, *Hódoltság irodalom*, i.m., 130.

⁵⁰³ CS. SZABÓ, *Torz magyar irodalomtörténet* = *Ország és irodalom*, i.m., 135.

irodalomtörténeti esszének néhány változatát Cs. Szabó László 1949 előtti munkásságából, amikor még „az irodalomtól–művészettől mint elemzendő témától elszakadó” esszéírás jellemezte (Poszler György).

Az emigrációban összeállított verses antológia bevezetése számított tehát az első terjedelmesebb tanulmánynak, irodalmi értékkijelölésnek, s a későbbi munkák (felkérésre készült irodalom-költésztörténeti bevezető tanulmányok) előzményének és összehasonlítási alapjának. Az ötvenes években született magyar antológia a bevezetőjében elvégzett tereprendezés után, a történelmi-irodalmi múlt romjai alól kiemelt szerzőkkel, versekkel épített vershazát a zömében konzervatív olvasónak. A Cs. Szabó-i közvetítés tehát legfeljebb áttételesen érvényesülhetett, leginkább értékörzés és ízlésteremtés formájában, a megerősítő vagy kánonképző szándékot a területen kívüliség erősítette fel. A brüsszeli kötet, az *Ország és irodalom* más tanulmányai nagyobb részt az életmű polemikus-debatteri vonulatába⁵⁰⁴ tartoznak, tehát konkrét könyvekre, írásokra vonatkozó vitairatok. Kivétel *A magyar vers századai* c. tanulmány, mert az egy francia nyelvű magyar antológia elé készült bevezető háromszorosára bővített változata, azt viszont ilyenformán a külföldnek szánt közvetítés és a kétfelé – Magyarországra és a diszpórába – beszélés jellemzi egyszerre.

A háború előtti években Cs. Szabó a magyar kultúra író-diplomatája volt;⁵⁰⁵ idegen nyelvű ismertetésekben, és a társasági életben egyaránt; kisujjában volt a kétirányú közvetítés a Rádióban. Első önálló füzeté egy regényes párizsi irodalmi városképe a harmincas évek elején; egy évtized múlva pedig hasznos segítőtársa Illyés Gyulának, amikor *A francia irodalom kincsháza*⁵⁰⁶ c. párhuzamos antológiát szerkesztette és fordította. Kétirányú szolgálata a háború után az irodalom területére korlátozódott, de még megszületett a szerkesztésében a már említett *Márvány és babér* c. nagysikerű antológia, amelynek bevezető tanulmányát különnyomatban olasz nyelven is megjelentette a Római Magyar Intézet. Az emigrációnak a lehetőségek bővülésével, a hatvanas évektől ismét

⁵⁰⁴ Cs. Szabó háború alatti köteteire és nemzedéki esszéire, vitáira gondolok, az előző fejezetek alapján.

⁵⁰⁵ Ld. a PIM „Magyar Írók Bibliográfiája” című adatbázisában található idegen nyelvű írásokat, előadásokat.

⁵⁰⁶ *A francia irodalom kincsháza*, szerk. ILLYÉS Gyula, Bp., Athenaeum, Cs. Szabó, fordításai mellett (Montaigne, Michelet, Saint Simon hg.), a szerkesztésben is részt vett, ld. Előszó.

szüksége volt közvetítőkre. Gara László a régi iskolatárs és barát⁵⁰⁷ azonnal jelentkezett Cs. Szabónál, amikor megbízták az *Anthologie de la poésie hongroise* szerkesztésével. A szellemesen megírt, francia olvasót célzó irodalomtörténeti jellegű tanulmány magyarul *A magyar költészet századai*⁵⁰⁸ címet viselte, és az Új Látóhatár 1962. márciusi számában jelent meg önállóan. Középponti gondolata visszakapcsolható a háború előtti esszékhez, hiszen ismét a magyar irodalom egész voltának, természetes egységének és egészséges vérkeringésének a helyreállítása volt az eszmei cél. Az emigrációs helyzet miatt azonban az irodalomból hamar a nagypolitika színterére helyeződtek a visszajelzések. A szöveg már a Gara László-féle francia változatban⁵⁰⁹ is Cs. Szabó írói üzenetének számított, és elég sok diplomáciai fejtörést okozott a magyarországiaknak. A bevezető miatt (a megválogatott baloldali francia fordítók ellenére) a honi kultúrpolitikusok letiltották a magyar költők bemutatóra tervezett párizsi útját. A PEN-klub kereti között lehetett volna megoldani a kiutazást, de Illyés ezzel a delegációval nem ment Párizsba.⁵¹⁰ Cs. Szabó viszont az éter hullámain tovább folytatta „dialógusát” a hazai pályatársakkal. Ennek korábbi apropója volt, hogy 1962 Karácsonyán a *Szülőföldünk* c. rádióadásban Németh László is üzenettel fordult a szétszóródottakhoz. Intelme így szólt a kintiekhez: „...maradjatok ott kinn is a haza fiai, ne csak ti, a gyermekeitek is - vigyétek át beléjük a meghasonlást, mert ebben az esetben megéri máshol élni és Magyarországhoz tartozni.”⁵¹¹ Cs. Szabó közvetlenül erre válaszolt Németh Lászlónak, a magyar pályatársaknak és rádióhallgatóknak január 27-én a BBC hullámain. Mondandóját megerősítette azzal, hogy rádiós üzenete megjelent az Irodalmi Újság következő számában. Így a Mikes Kelemen-i mottóval, dantei utalással (O, *beata Ungheria!*), Petőfi, Berzsenyi, Ady és Csokits – idézetekkel felépített válasz egy óhajtott szellemi haza, a *vágyott* Magyarország közös

⁵⁰⁷ GARA László, *A Lónyay utcai srác* (Cs. Szabó László), IÚ, 1965.nov.1.4.

⁵⁰⁸ CS. SZABÓ László, *A magyar költészet százada*, ÚL,1962, (márc-ápr), 97-110.

⁵⁰⁹ UŐ, *La poésie hongroise = Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siècle a nos jours*, szerk, GARA László, Paris, 1962, 9-32.

⁵¹⁰ Ld. *Letiltották a magyar költők párizsi útját*, Irodalmi Újság, 1962. szept. 15. 1.Cs. Szabónak *A magyar költészet antológiája* elé írt bevezetőjében írtak és a versválogatás szempontjai miatt Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, Vas István, Nemes Nagy Ágnes, Weöres Sándor és Rába György meghívását Köpeczi Béla hivatalosan lemondta a Suil kiadónál. Végül PEN- keretekben érkezett meg Weöres (Károlyi Amy) és Pilinszky, akik aztán Határ Győző, a magán szervezésben kikerkező Kassák Lajos és a kint tartózkodó Kormos István társaságában mutatkoztak be a Párizsban összegyűlt közönségnek. Ld. *Letiltották a magyar költők párizsi útját*, Irodalmi Újság, 1962. szept. 15. 1.

⁵¹¹ NÉMETH László, *Karácsonyi üzenet = Sajnódi esték*, Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1974, 491-493.

értékeit vette sorba. Ez után Cs. Szabó szerint még éppen úgy vágyakozhatnak az otthoniaknak is, mint a határon túlra menekültek: „Tovább virraszt szívünkben a haza, melyet Illyés homloka mögé odaparancsolt Berzsenyi és Petőfi, a haza, melynek fölépítendő templomát Dániel prófétától Némethre hagyta Ady látomása, a haza, melynek becsülését a magyar Homérosz odaadó szolgálatával kiérdemelte Devecseri. Ők a szövetségesek a nagyvilágban. Akiken át, ahogy Németh László mondja üzenetében, mint a hajszálereken, a magyar szellem kilövellheti oxigéndús vérhullámát. De honvagyunk, ha van, egyelőre ennek a „szívszorító álom”-nak szól, mint Illyés Gyuláé, nem a valóságnak.”⁵¹² A rádiós Cs. Szabó tisztában volt a magyarországi állapotokkal, hiszen munkaköri kötelességként órá jutott a Társadalmi Szemle kivonatolása a BBC-ben, de eléggé nehezen emésztette meg a Budapestről beszerzett híreket. Különösen az 1962-es év hozott sok visszalépést Budapesten, az Irodalmi Újság sem győzte hozni az újabb és újabb párthatározatokat és irányelveket. Már 1961 februárjában megszületett⁵¹³ a párt állásfoglalása, amelyben általános és elméleti harcot hirdetnek a modernizmus ellen, és a modern európai irodalom teljes átértékelését követelték. Cs. Szabónak újra feltépték a sebeit Kosztolányi, Dsida és Szerb Antal leminősítésével.⁵¹⁴ A fentebb említett dokumentumok csak megerősítették, hogy a kultúrák közötti közvetítést nem lehet semleges terepnek tekinteni átpolitizált korokban.

Mit tartalmazott a háromszorosára bővített, magyar olvasónak szánt és korrekciós igényű irodalomtörténeti összefoglaló, *A magyar vers századai* (1962)?⁵¹⁵ Félszáz oldalon adott rövid és esszéisztikus áttekintést, „*Az Ó-magyar Mária-siralomtól...*” Cs. Szabó egyik méltatója szerint „A magyar vers századai, a magyar költészet e Cs. Szabó-i víziója talán csak Toldy Ferenc Handbuch der Ungrischen Poesie-jához hasonlítható. Mindkettő a külföld zámára készült, Toldyé egy in statu nascendi odalmat örökít meg a reformkor hajnalán, és az öreg Goethe elismerését akarja kivívni, Cs. Szabó a löweni Mária-siralmat

⁵¹² CS. SZABÓ László, *A szétszóródás után*, IÚ, 1963. febr. 15. 1-2.

⁵¹³ *Irodalomkritikánk néhány fogyatékoságáról*, Társ Szle, 1961. 2. 50-70.; *Az MSZMP KB Kulturális Osztályának Elméleti Munkaközössége által kidolgozott állásfoglalása a népi írókról*, TársSzle, 1962, márc, Ld. még SZIGETI József: A kultúra szocialista tartalmának és nemzeti formájának kérdéséhez. TársSz, 1962, 8-9, 85-100.

⁵¹⁴ CS. SZABÓ László, *Fővonal, táptalaj, fogyatékoság* („Irodalomkritikánk néhány fogyatékoságáról.” Az MSZMP KB Kult- Elm. Mk. Tézisei.), UL, 1961, 274 – 277.

⁵¹⁵ CS. SZABÓ, *A magyar vers századai=Ország és irodalom*, Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1963, 15-81.

lejegyző névtelen szerzetes szellemét idézi, neki számol be a magyar költészet alakulásáról.”⁵¹⁶ Ahogy az alcím is elárulja, természetes európai közegében értelmezte a magyar költészetet, s erre igen jó alkalom volt a közös keresztény múlt részletesebb tárgyalása. A leuveni könyvtárban talált első magyar vers keret-szimbólumában, a nemzedék megrázó élményében⁵¹⁷ nemcsak európaiság-magyarság egészséges vérkeringését állította helyre az egész irodalomtörténetre érvényesen, hanem a hazai és az emigráns (kinti) irodalom teljes oda-vissza csereforgalmát is.⁵¹⁸ Középkori költészetünket a hazának szánt kritikában a szellemtörténet jegyében mentette fel a marxisták racionalizmusa, „az általános elsötétülés koronkénti vádja” alól, feloldva az éles határt mű- és népköltés, írott és mondott vers, anyanyelv és szomszéd népek nyelve között. Enyhítette a nemzeti szemlélet mesterséges szembeállításait is, sőt, nemzedéke fénykorára gondolva a „népi és urbánus” valamikori villamos töltésű tételének teljes eltűnését jövendölte. Miként korábbi és későbbi esszéiben, itt szintén a romantika paradoxonjából vezette le az egész újkori magyar költészet lelki alkatát, tehát fenntartással lelkesedve: „éppen ott reked el a kis népek útja a világirodalom felé, ahol e népek először hallják a végtelenség csillagzenéjét saját nyelvükön.”⁵¹⁹ Ezzel a gondolattal már Babits is töprengésre készítette a kortársakat.

Cs. Szabó fogalmazásában a romantikus nemzeti költő palástját már eredetileg is a kelet-európaiaknak szőtték a múzsa. Írásaiban – mint e mondatban is - az ironikus, pátoztól és görcsösségtől egyaránt mentes, esszéírói stílus és szabad hang, a véleményalkotás öncenzúrázatlan szabadsága a legnagyobb élmény, talán még a mai olvasónak is. Mivel a szerző nem irodalomtörténész, a szellemtörténet nyelvi értelemben is felszabadító hatását lehet érezni a szövegén, s mivel a területen kívüliség felmentette a kánonok alól, így nem jött zavarba a szórakoztató vagy közepes költőktől sem - mintha saját elfogultságait is könnyebben vállalta volna. Viszont a legkedvesebből Aranyról sem titkolta, hogy „szemérmes gőg, öngyötrő kétely, minden százados magyar belső seb

⁵¹⁶ ARDAY Géza, „*Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem*,” -*Előljáró gondolatok a kötethez*, Mikes International, Hága, Hollandia, 2005, 38.

⁵¹⁷ THIENEMANN Tivadar, *Az utókor címére, Életrajzi feljegyzések*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2010, 41.

⁵¹⁸ A kérdéshez ld. MISKOLCZY Ambrus, *Szellem és nemzet (Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról.)* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

⁵¹⁹ CS. SZABÓ, *A magyar vers századai = i.m., 44.*

megvolt (benne).⁵²⁰ Babits-tanítvány lévén Cs. Szabó az újra felfedezett Illyés alakjánál időzött legtovább: költészeteszményének alaposabb megfogalmazását is a pályatárs-barát figyelemre méltó öregkori szintézise inspirálta. Eszerint csak az alacsonyabb rendű „társadalmi kényszerszűrésből kioldozódó költők” képesek” magasabb társulásra a világmindenséggel”. Illyés példaként szolgált a tanulmányban arra, hogyan változhat „a kijelentő forradalmár kérdező, kozmikus emberré, aki immár pusztai véreinek cselédsorsa, hanem vére: a halandóságra kárhozott emberiség fonák nagysága ellen lázad, szembenézve a Semmi félelmével, elmúlásunk szégyenével. „...ahogy hátrál verseiben a közösség gondja a metafizikus szorongás elől, úgy enged a társadalmi törvények elsőbbségi joga a szeretet örök jogának.”⁵²¹ A magyarországi fiatal költőket ennek alapján két intellemmel látta el a távoli kritikus: Ne feledjék az egyetemes dogmakétely jogát, és kerüljék az úgynevezett eszképzizmust,⁵²² a szószaporítást a versben. Utóbbi követelménye már a korigény megfogalmazásának tűnik: a nyugati kultúrákban és az emigrációs irodalom tudatos alkotói között elvárás, hogy a líra legyen valamiképpen filozofikus, objektív, és irtózzon a bőbeszédűségtől.⁵²³ A tanulmány kulturális párhuzamaival olykor túlméretezett drámát festett, például Benjámin Lászlóról: „Képzeljünk el egy megvesztegethetetlen Robespierret, aki végül már nem hisz se Rousseauban, sem a Népakaratanban, sem a Legfőbb Lényben, mert a megvesztegethetők mindent bemocskoltak körülötte.” Az esszé magyar utalásrendje esetlegesebbre sikerült: Bartóknak pl. több szerep juthatott volna, a kortárs magyar festők viszont kevésbé idézhetek emléket külföldön. De magyar táj és költészet összekapcsolását bizonyára élvezettel olvasta a francia olvasó is: “Takáts Gyula a Balaton-vidék költője...posztimpresszionista művész; mintha néhai barátja s illusztrátora, Egry József s az ecsetet olykor prózaversekre cserélő Bernáth Aurél ő is éber pillák alól, éles füllel ábrázolta villanva változó s mégis lusta vízi paradicsomát, fény és tó szerelmeskedését s a szőlőhegyek évszakait.”⁵²⁴

⁵²⁰ Uő, *A magyar vers...*, i.m., 48.

⁵²¹ Uő, *A magyar vers...*, i.m. 66-67.

⁵²² A fogalom a nyugati magyar emigráció legsúlyosabb kritikája a honi költészettel szemben, melyet legharciasabban Határ Győző képviselt.

⁵²³ Ehhez mérve Cs. Szabó már az 1960-as évek elején megfogalmazta sejtését, hogy Juhász Ferenc olykor a művész átruházhatatlan feladatát hárítja el, amikor az olvasóra bízta a szóválogatás műveletét. A tendencia finom, de megerősítő megfogalmazását ld. még. CS. SZABÓ, *Egy nép s a költészete*, klny. Az ÚL 1972, 4/5. számából, 42.

⁵²⁴ CS. SZABÓ, *A magyar vers századai=Ország és irodalom*, i.m., 71.

Korrektíói igény

Cs. Szabó László eredetileg *Sziget és Haza* címmel akarta kiadni az *Ország és irodalom* írásait, hogy jelezze viszonyát Magyarországhoz. A kötet első három tanulmánya szorosan irodalmi, a negyedik a nemzeti történelem évszázadairól szól. „Az irodalmi triptichon egyes képeinek a címét az író hangulati pozíciója is megadhatná. Az első elé azt lehetne írni: A szemlélődő, a második elé: A tragikus és a harmadik ezt a címet kapná: A haragos.”⁵²⁵ Mégis, e vitairatnak szánt könyvben különösen feltűnik, milyen erősen szól a szövegek háttérében a szerző optimizmusa. Cs. Szabónál ez nem aktualitásokkal függött össze. Aki a történelemben mélyen benne él, reménységgel szemléli a világot. Cs. Szabó továbbra is elválaszthatatlan sorsközösségben látta az európai (és kelet-európai) kultúrákat, és ezért a prognózisa meglehetősen bátran hangzott, bízott abban, hogy „az emberi gyorsulással párhuzamosan zsugorodó földgömbön elsorvadnak a szomszéd népek indulatai.”⁵²⁶ Történelmi per volt a szemében minden nemzeti forradalom (akár vallási, akár társadalmi felindulásból származott), melyben a megelőző századok voltak a „koronatanúk”. *A koronatanú*⁵²⁷ című tanulmány, az emigráció és a honi magyarság legfájdalmasabb perénél kezdte a korrektíót: 1956-ot helyezte, azon frissében az idő ítélőszéke elé. Cs. Szabó vádja mitoszi erővel csapott le, s a természet nevében tiltakozott az ellene, hogy „kétfejű szörny” legyen a magyar emberből: „Egyiket hazájában viseli s úgy hívják, hogy Ellenforradalmár, másikat külföldön s a neve Tanú. Egyik fejével véstörvényszékek, másikkal vegyes bizottságok előtt áll, egyiket börtönre, vesztőhelyre készítik elő, a másik tolmács útján visszakérődzi hőstetteit.”⁵²⁸ Véleménye szerint ezt a megosztottságot a sokat szenvedett nép semmiképpen sem vállalhatja. Az októberi forradalomban a magyar századok szelleme cselekedetett. *A Koronatanú*⁵²⁹ c írás, mely *A magyar vers századai*-nak a folytatása a kötetben, eredetileg (1957-ben), fele akkora terjedelemben rádiós kritikának készült Keresztury Dezső *A magyar irodalom*

⁵²⁵ HANÁK Tibor, *Irodalomtörténetre és életrajzra várva = A nélkülözhetetlen bírálat*, Kerék Könyvek, München, é.n., 245.

⁵²⁶ CS. SZABÓ, *A magyar vers...*, i.m., 48.

⁵²⁷ Cs. Szabó Keresztury Dezső irodalmi képeskönyvétől vette át a felelő címet, i.m., 493.

⁵²⁸ CS. SZABÓ, *A koronatanú = A magyar vers századai*=i.m., 83.

⁵²⁹ UŐ, *A koronatanú = A magyar vers századai*=i.m., 81-103.

*képeskönyve*⁵³⁰ c. válogatásáról. Míg azonban a rádiós cikk az 1956 előtt összeállított kötet méltatása volt, a bővített változat már ellen-védbeszéd, vagyis vádbeszéd lett, t.i. a zsarnok hatalommal szemben, feltehetőleg a magyarországi íróperek hatására. Cs. Szabó kitűnő vitázó volt, a szövegben így létrejött egy ellenpontozó és érvelő olvasat, de felindultsága ellenére a valóságos közegükben megidézett íróportrék álltak ellen minden hamisítának vagy torzításnak. Az írás a szellemtörténetből tanult képies nyelven fogalmazott: Balassi és Vörösmarty a termékenyítő génusz, Arany és Babits a mesterség erkölcsi mértéke, Pázmány, Mikes, Kosztolányi és Illyés a próza legkitűnőbb mesterei. Adyék voltak a próféták, a második nemzedék az evangélistáké, érzékelhettük fentebb az írás nyitó képének vizionárius és sűrítő energiáit. Mivel a szerző a szellemi ember alkotói szabadságát látta veszélyben Magyarországon, hangsúlyozta, hogy az igazi magyar humanista nem Galeottonak, az udvari embernek, hanem Erasmusnak az örököse. Egyszerre hegyezi a fülét a tág világ felé (forradalmak előestéjén mindig lázasan fordítani kezdenek Magyarországon), és tapasztja az ujját az ősi véráram lüktetésére. A saját magyar út megfogalmazása is kicsúszott Cs. Szabó tollából: szerinte a két világháború között már megért az idő, hogy békés terjeszkedésbe kezdjen az írók Magyarországa. Megszállása nélkül sem lett volna vérontás a földosztásnál. Az egykor urbánusnak címkézett író ezzel a kijelentéssel mintegy felülírta saját közvetítői szerepét, és az emigrációban újragondolt, a népi írókéval rokonlelkű középutas magyarságszemlélethez közelített. Saját felfogásának korrekciójával szerzett lelki biztonságot ahhoz, hogy erősen gunyoros, helyenként szarkasztikus hangon végigboncolja a 60-as évek egyik irodalomtörténeti kézikönyvének, a *Kis magyar irodalomtörténetnek*⁵³¹ a megállapításait *Torz magyar irodalomtörténet* címmel.⁵³²

Cs. Szabó szerette a filológia, a megbízható tudás szakszerű jegyeivel nyomatékosítani vagy szellemi áramkörbe kapcsolni az állításait, maradt benne valami meghaladva megtartott vonzódás a pozitivista tudáshoz. A *Kis magyar irodalomtörténet* esetében szükséges is volt az aprólékos vizsgálódás, hiszen három különböző szerző bírálatáról volt szó, és az irodalom nemzeti ügy. Cs. Szabó Klaniczay Tibor felkészültségét

⁵³⁰ KERESZTÚRY Dezső, *A magyar irodalom képeskönyve*, Bp., Magvető, 1956.

⁵³¹ KLANICZAY – SZAUDER - SZABOLCSI, *Kis magyar irodalomtörténet*, Bp., Gondolat, 1961.

⁵³² CS. SZABÓ, *Torz magyar irodalomtörténet=Ország és irodalom*, Brüsszel, Nagy Imre Intézet, 1963.

elismerte, de tételesen elmarasztalta a tudóst az egyes korok semmibevétele és „régimódi” módszerei miatt. Szauder Józsefet egyenesen Rontó Pálnak nevezte, aki politikai szolgálatra mozgósította az irodalomtörténetet, ráadásul fűrészpontos nyelven, kusza és pontatlan magyarsággal. Szabolcsi Miklóst is pongyolának minősítette, de javára szolt, hogy mégis minőségi érzékkel ítél, „noha kétszer annyi lapot szán moszkovita pártmunkásoknak, mint József Attilának.” Cs. Szabó indokoltan félt attól, hogy az így lefokozott, s általa tovább címkézett „Szűk magyar irodalomtörténet” nemzedékeken át rossz irányban befolyásolhatja az egyetemi felkészülést. Minden pontatlanság, csúsztatás vagy kihagyást vétek a múlttal szemben, a torzítás és szűkítés pedig tudományos vétek: a könyv a középkorban elhanyagolja a formai és műfaji kérdéseket, magas és népi irodalom körforgalmát, eszmetörténeti hiba, hogy ellenreformációról beszél, de nem tud a barokkról; a felvilágosodástól kezdve az osztályelmélet ködösíti el a korokat; a közelmúlt irodalomtörténetével pedig folyton két évszámot próbál önigazolóan kiszorgálni. „A leninizmus vasborda közepette kelt életre, még zsdanovista folt is van rajta bőven. Értékrendje nem a szabad emberek értékrendje.”⁵³³ Cs. Szabó képzeletbeli olvasójával mégis reménykedve tette le a könyvet, mert „a sok felfűjt, jelentéktelen név mellett jóformán hiánytalanul ott vannak mind, akik érdemeket szereztek maguknak az irodalomban egy nép színe előtt. Az igazi nagyok is. Megszűnt az irodalmi kitelepítés Magyarországon.” Ebben a kritikus iróniában rendíthetetlen nyugalom van, ezt ma is lehet érezni: „Sok víz folyik le a Dunán, - ötlik fel a legelső mondat szemtelen közhelye. Az Európától való elzárkózás pedig úgyszemint reménytelenül téves kísérlet, mert „azt hinné az ember, hogy európai távlatba állítva eltörpülnek régi nagyjaink”; éppen az ellenkezője igaz. Akkor törpülnek el – ha mint itt – nincs mögöttük a nagyvilág, amelynek tekintetét okkal, ok nélkül, gyakran égő sebként, maguknak érezték.” Hogy ez volt a kommunista (kultur)politika csapdája - azóta beigazolódott.

Az „*Ország és irodalom*” gerincét tehát ez a „*Torz magyar irodalomtörténet*”⁵³⁴ adta. Az írói hatás lényege, hogy miközben az olvasó a bíráló szatirikus vezérszólamát hallja, maga is felülvizsgáló, kritikai gondolkodásra kényszerül. Cs. Szabó a korabeli honi

⁵³³ Az idézeteket ld. CS. SZABÓ László, *Torz magyar irodalomtörténet*, = *Ország és irodalom*, i.m., 103-137.

⁵³⁴ A *Torz magyar irodalomtörténet* három rádióelőadás anyagából nőtt ki (elhangzottak: 1957. jún.30. és júl.7.); átdolgozva: IÚ, 1957. júl. 15.

olvasóra gondol, és hozzájuk szól, amikor kifejezi, mennyire falsnak és árulkodónak érzi a szintén torzuló magyarországi anyanyelvhasználat. A tekintélyeket célzó pamfletíró veséző erővel vizsgálja még a mondatokt frazeológiáját is. ”... A dogmatikus gondolkodás kényszere alatt nála (t.i. Klaniczaynál) is jelentkezik a képzők elrákosodása, megnyúlnak a szavak, különösen hátsó ízületük, lelassul és megkövesedik a nyelv. Szaudernek örökös fogdosási kényszere van: témájánál, a honfoglalásnál fogva, lélekrajzánál fogva stb. ...osztogatja a pártélet protokoll jelzőit: a magatartás mindig harcos, az ellentmondás gyilkos, a vita szenvedélyes, a harc kérlelhetetlen, a polgári ideológia kiúttalan és talajt vesztett, - ó édes Anyanyelvünk! – a tartalom pozitív és negatív, a mű vonásai visszahúzó.” Vajon tudja-e a mai olvasó, hogy ez a kíméletlen és személyt nem válogató kritikai beszédmód Cs. Szabó gondolkodásában nem újkeletű, emigrációs találmány a marxista csökevények irtására? Ez a veséző, metsző elemzés és bírálat jellemezte a nyugatos esszéírók, az ún. „Hétfőiek” csoportját, ez a kegyetlen maximalizmus tartott vissza már a maga idejében némelyeket a társaságuktól – miként a fiatalabb kortárs, Gál István,⁵³⁵ az esszéírók akkori ’Olvasója’ emlegette leveleiben. A minőség követelménye. Ezzel magyarázható, hogy minél több szakértelmet lát az egyes szerzőknél Cs. Szabó, annál értetlenebbül fogadja panglossi vakságukat: „Szent a béke a világok legjobbikában.” Ennek a harcos humanizmusnak nincs olyan dícsérete azonban, ami ne lenne gyújtóbomba a szellemileg megrontó világnézet és képviselői ellen. A kevesebb eredetiséggel szövegezett *Magyarország története képekben c.* kötet⁵³⁶ lapozgatásakor fakad ki belőle: „Meddig tart még a nagykorú nép mesterséges kiskorúsítása?”⁵³⁷

Költők között

Cs. Szabó László jó ideig intézményeket pótló szerepekbe kényszerült az emigrációban. Ezek közé tartozott, hogy a nyugati magyar líra számára az Anonymus-

⁵³⁵ CS. SZABÓ, *Nagy emberek tanúja* (Gál István: *Bartóktól Radnótiig*, Bp., 1973.), IÚ, 1973, aug - dec.

⁵³⁶ CZENNERNÉ VILMHELMB Gizella: *Magyarország története képekben*, Bp., Képzőművészeti Alap, 1962.

⁵³⁷ CS. SZABÓ, *Egy ország vérben áll = Ország és irodalom*, Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1963. 103-137.; eredetileg három rádiós kritika 1963. márc. 17., 24., 31.

antológiával (1952) a még háború előtti nemzeti ízlésből kiemelte a diaszpóra konzervatív magyar olvasóját. A kötet elé írt terjedelmes *Bevezetéséhez* képest 1963-ban már egy lényegesen modernebb szemléletű összefoglalót adott közre, annak az átfogó (francia nyelvű) esszének a tanulságait is hasznosítva, amelyet 1962-ben Gara László francia nyelvű antológiája elé készített. Ez a munka azt szolgálta, hogy az ötvenes évek után szabad levegőt áramoltasson a bezárt honi költészet légkörébe. Visszahelyezte az irodalmi folyamatba és kánonba emelte az Újhold-csoport költőit, akiket ma a késő-modernizmus immár klasszikus képviselőinek tartunk, Weörestől Rába Györgyig, és nem felejtkezett meg a „pestises hazai kor két túlélőjéről”, Juhász Ferencről és Nagy Lászlóról sem.⁵³⁸ Reményt látott arra, hogy az irodalomból eltűnik a nem természetéből fakadó kettéhasadtság, „értelmét veszti az a valamikor villamos töltésű tétel, hogy népi és urbánus költőkből áll a magyar líra a két háború között.”⁵³⁹ Megszűnnek az alacsonyabb rendű társadalmi kényszer-társulások is, amelyeket a társadalom, a politika ragasztott a költőszerephez.

Cs. Szabó *A magyar vers századai* c. esszéiben azonban alig beszélt a diaszpórában élő magyar költőkről. Holott 1963-ban már látható volt, hogy az új emigráns költészet téma- és hangkörei mennyire mások, s a különben egy és oszthatatlan irodalomban szokatlan költői kisvilágok képződnek. „Ez már nem is magyar mint Illyés népe / Laci Pound és kissé Eliot / Jóska Breton én inkább Yeats vagyok / Gottfried Benn és Montale keveréke / Oldódóban is exotikus kéve / Tibeti mantrák inka népdalok / El-ellepik az alapanyagot./ Csokonai tüze Berzsenyi érce / messzebből és halványabban ragyog / De vállatni magunkat hogy mivégre / nem kell többé Ilyfajta aratók / működtek már Adalbert idejébe! / S a pusztá népe megrágta a szót.”- írta 1967-ben, Illyés Gyula londoni látogatása után⁵⁴⁰ éppen Cs. Szabó legkedveltebb fiatal lírikusa, Horváth Elemér.⁵⁴¹ A cím is jelezte,

⁵³⁸ Cs. Szabó tanára volt Nagy Lászlónak a Képzőművészeti Főiskolán. Cs. Szabó 1960. dec. 16-án Zugor Sándornak, ugyancsak volt hallgatójának Amerikába írt levelében így számol be londoni találkozásáról Juhász Ferencsel: „Ő ott nőtt fel köztetek, a Főiskolán. Ellátogatott hozzám s mesélte, hogy Bírótól kapta volt első leckéit az emberiség műveltségétörténetéből! Utána nyomban tölem, mert kenyeres pajtása, Nagy Laci, akiből immár azóta az ország egyik első költője lett, tanítványom volt s őt, Juhász Ferit bevitte egy-két órámra.”

⁵³⁹ CS. SZABÓ, *A magyar vers századai* = *Ország és irodalom*, Brüsszel, Nagy Imre Intézet, 1963, 70.

⁵⁴⁰ „In october 1967 Illyés and his wife Flora visited London and stayed for a fortnight at 25 Ovington Square where I called on them S.W.3, twice. Before calls, I saw Illyés on another occasions, once in Knights-bridge shop and then in South-Kensington in the Polish Hearth Club, where the poet had read his

a folyamat egy tíz éves „*Honfoglalás*” volt a diaszpóra, a területen kívüli magyar líra nemzedékei között. Ám a „húszévesekből” felnőtt magyar költőnemzedéknek kivételes lehetősége és jellemzője volt nyugaton a mohó és a „benn szülöttekkel” egyidejű tájékozódás. Így a kiválasztott és újraalapított líra hagyományt ők már arra a modern, tágas és soknyelvű világra méretezték, amely egyenjogú polgárként befogadta őket. Más-más előzményekkel mentek ki, de a modern hatásoktól nagyjából azonos módon elzárt világból, tehát mohó tájékozódásvágy élt bennük. Közös alapozó könyvük, a népszerű Gaetan Picon filozófiai összefoglalója erősítette meg bennük, hogy „a modern ember folytonos kudarcai ellenére fáradhatatlan szellemi keresésben van.”⁵⁴² Később Czigány Lóránt úgy jellemezte ezt a kettős világban állást, hogy „A nyugati magyar költő sokat olvas, nemcsak kortárs angol, francia vagy svéd költőket ismeri, hanem mindent, ami éppen a „levegőben” van: ismeri a zen buddhizmust, P.D. Ouspenskyt, a pszichológia divatos guruját, Lacant, újabban pedig az angolszász területen is ellenállhatatlan erővel hódító francia filozófust, Michael Foucault-t.”⁵⁴³ De mindez nem harsog a költészetéből, mert megemésztve, nem didaktikus módon használja fel ezt a világműveltséget magyar nyelvű költészetében. Ugyanakkor az idegen nyelv(ek) jelenléte ösztökéli a költőt, hogy az anyanyelv különleges lehetőségeit is felfedezze, pl. a szavak szemantikai konnotációját leválasztva a szó hangtestéről nyelvi játékokba kezdjen. Így lehet megérteni a kijelentést, hogy „...a nyelvi neurózis, amiben a nyugati magyar költő él, kedvező költői szituáció.”⁵⁴⁴ A tájékozódásban talán Camus volt az első és Ezra Pound az utolsó közös ős – ezt a neoavantgárd folyóirat, az Arkánium csapatába kivált Kemenes Géfin László is így erősítette meg. A folyamat természetes következményének tekinthető, hogy az illyési legitimációt (ötágú síp) megöröklő fiatalok igen korán érvényesítenek egy helyzetre illő új irodalomfelfogást: ennek a sípnek annyi ága van / ahány költője.

poems to a large audience of hungarians.” In. One Sentence: Illyés and Eluard Kathleen Shields – Thomas Kabdebó The Hung Quarterly 1996, .summer 151-16 o.

⁵⁴¹ HORVÁTH Elemér, *A mindennapok arca*, Róma, 1962. ;Ld.UŐ, még, *A szélrózsa gyökerei*, Scallinger rosa, Bp., Orpheusz, 1990, 1995. Ld még Alexa Károly: *A gyökértelen homokóra rózsái A.K.: A szerecsen komornik*. Bp., Kortárs 1999.

⁵⁴² "Ma azonban, ..." [a]z egyetemes tudás birodalma összeomlik. ... A világ felrobbant egymásra visszavezethetetlen világokra": Gaetan PICON: *Korunk szellemi korképe*, Washington D.C.: Occidental Press, 1961, 14-16.

HORVÁTH Elemér, *Gaetan Picon: Korunk szellemi korképe*, IÚ, 1962, szept. 15. 8.

⁵⁴³ CZIGÁNY Lóránt, *Távolsági beszélgetés Czigány Lóránttal*, (Kérdez: Hegyi Béla) = *Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Bp., Szabad Tér, 1994, 305.

⁵⁴⁴ CZIGÁNY, i.m., uo.

A középhad költőinek a színre lépésével a hatvanas években tehát megváltozott nyugaton a magyar líra viszonyrendszere. Ez a Cs. Szabó-i közvetítői szerepet is felfüggesztette, és az ötvenes években az írói másodtermésből született Cs. Szabó-i költészetet is másként pozicionálta. Nem olyan jelenségről van szó, mint a kortárs és sorstárs Márai Sándornál, aki reprezentatív verseivel az emigráns lét és a világtörténelem nagy drámáit örökíti meg az elhagyott közösségnek szánt versüzenetekben. Cs. Szabó az ötvenes években maga is erősen megszenvedte a nagy változásokat, így versei legelőször öngyógyításra szolgáltak: „ide-oda utazva a földalattin egy hosszú verssel küszködtem”⁵⁴⁵ – emlékezett a záró sorai miatt gyakran idézett *A bujdosó hegedősre*. Írói alkata, „önkirekesztő szemérmessége” azonban önmagában és még sokáig akadály volt az önálló lírai formának. Kissé paradox, hogy saját szavaival igazoljuk, de Cs. Szabó soha sem volt ihletett költő vagy esszéíró. Tudatos, a szöveget mindig a legcsiszoltabb változatában véglegesítő író, a nyomdászok kedvence (és réme), aki – saját állítása szerint - úgy tanult meg verset írni. *A Fél száz ének és egy játék* (1959) elé írt *Mentségben* mondja el, versírása „eleinte régimódi, bátortalan és esetlen volt,” de azután *A feltámadás szomorúsága* című versében belső nyomásnak engedve „áttört” a maga független versformája felé. Valójában, *A feltámadás szomorúságának* ellenverseként megírt *A Chartres-i rózsá*⁵⁴⁶ himnikus-vallomások 4. tétele, amelynek hallatán az olvasó igazán versvilágban érezheti magát, nem pedig magas lírai hőfokú, versszerű ’esszéminiatűrben,’ mint amilyenekkel már Cs. Szabó fiatalkori esszézárlataiban is találkoztunk. De még *A Chartres-i rózsában* sem mellékes, hogy a katedrálisok Európájáért olvad fel „az emlék lencséje alatt is / a rózsaszíromra alvadt egykori kék hit.”

A kötet legjobb darabjai éppen úgy, mint *A nagy háború*,⁵⁴⁷ versként is tömény líraiságú esszémagok. Naplószerű vallomásai szerint Cs. Szabó J. Donne, Yeats, R. Graves és Ungaretti ihletésére az ötvenes évek kétségbeesése elől menekült versírásba. De akármennyire hangsúlyozta egyéni válságát, a kötetet elsősorban az olaszországi átmeneti korszak élményei táplálták, és hiába váltott az esszéíró a líra nyelvére, ha megőrizte a történelmi moralitások hangját, képei olykor tablókat idéznek, és a költői szerep is gyakran

⁵⁴⁵ CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban...*, i.m., 113.

⁵⁴⁶ A vers 4. tételének egyik részletére e dolgozat is hivatkozik a *Latinitás és protestantizmus* fejezetben.

⁵⁴⁷ Eredetileg: CS. SZABÓ László, *A nagy háború*, ÚL, 1957, nov. 1.

problematicus: az én valójában kívülről beszél magáról, mint az említett *A bujdosó hegedős*-ben is. A versekből leginkább a kiemelt emblematikus sorok maradnak meg, mint az „add vissza emberméltóságomat / utolsó sziklaváram, Anglia!” vagy a „dög szeretőm volt Európa, / beteggé tettek ajkai.” A kritikát még akkor is fenntarthatjuk, ha e dolgozat későbbi fejezetében (*Erdély*) *A nagy háború* című versről beszélve magunk idézzük Szócs Gézát, aki nem olyan régen fedezte fel a verset, amelyben a magyar líra remekét, pazar történelmi példázatot, tablót lát egy olyan sorshelyzetről, amely átvilágít a századokon.

Bár a Cs. Szabó-életmű egyéni fordulata, hogy a lefojtott személyesség feltöréséből kései, olykor meglepő líra fakadt, ennek a költészetnek a nyelvi- és formahagyománya az emigrációs közönség befogadói ízlésének és elvárásainak nagyon is megfelelt (volna), talán még inkább, mint Cs. Szabó magas röptű esszéírói művészete. A hagyományos magyar líra emigráns képviselője, Horváth Béla szintén baráti gesztussal beiktatta az első kötettel az „új költőt,”⁵⁴⁸ született néhány üdvözlő recenzió. Az emigráns gyakorlat szerint ugyanakkor – ezt Határ Győző megírta a *Vándorének* című nyugati versantológia tanulságaként⁵⁴⁹ – nemcsak a honi olvasók és ítések, hanem a nyugaton élő magyar irodalmárok is csak a „szűk Haza” határain belül fogant verset tartották igazi, hamisítatlan és érvényes magyar irodalomnak, a régi, egyközpontú irodalom beidegződései miatt. Jóllehet Béládi Miklós 1981-es magyarországi antológiájába, a *Vándorénekbe*⁵⁵⁰ 16 verssel, az egy évvel korábbi *Nyugati magyar költők antológiájába*⁵⁵¹ pedig 10 verssel bekerült Cs. Szabó, de értékelhető recepcióról itt sem nem beszélhetünk. A figyelem érthetően a következő nemzedékre költőire irányult; a debreceni Aczél Géza – a *Vándorénekről* írva – éppen Horváth Elemértől várja a szétszóródott nemzedék lelki térképének a megrajzolását.⁵⁵²

⁵⁴⁸ HORVÁTH Béla, *Félszáz ének és egy játék, Egy új költő, Cs. Szabó László*, IÚ, 1959, 18.5.

⁵⁴⁹ HATÁR Győző, *Antológiák ha találkoznak*, Szivárvány, 1982, 7, 82-92.

UŐ, *A „Vándorének” tanulságainak a tanulsága*, Bécsi Napló, 1982; = *A költészet kiskatéja, Kisprózák, tanulmányok, irodalmi közérzet-elemzések*, London, Aurora-kiadás, 1990, 126–130.

⁵⁵⁰ *Vándorének, Nyugateurópai és tengerentúli magyar költők antológiája*, vál. és szerk. BÉLÁDI Miklós, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981.

⁵⁵¹ *Nyugati magyar költők antológiája*, vál. és szerk. KEMENES GÉFIN László, Bern, EPMSZE, 1980.

⁵⁵² ACZÉL Géza, *Jegyzetek a nyugati magyar költőkről*, Alföld, 1982, 5, 10-16.

A határon túli magyar irodalom története című akadémiai irodalomtörténet Cs. Szabó-vázlata⁵⁵³ egy ars poetica jellegű (*Életrajz*, 1949), egy önarckép típusú versével (*Meddő nap*, 1965), valamint egy létérzést is hordozó harmadik említésével (*Semmi*, 1963) jellemzi Cs. Szabót, hangsúlyozva »egzisztencialista« és »emigráns« vonásait. A versek azonban nem önálló szereplők, inkább a kiemelt motívumok követését szolgálják az életműben, és a gyors irodalmi portréfestést segítik. Cs. Szabó tehát a maga elkésett verseivel megmaradt továbbra is (besorolás nélküli) írónak, aki olykor átlép a líra területére.⁵⁵⁴ A kritikus szellemű nyugati „középnemzedék” azonban mindvégig az esszéíró másodlagos termésének érezte az életműnek ezt az anyagát. Akkor is, amikor a hatvanas években és a hetvenes évek elején (a *Római muzsika* prózapoétikai tapasztalataival) írt Cs. Szabó-prózaverseket 1974-ben a Szepsi Csombor Kör kiadta, és akkor is, amikor Czigány Lóránt egybeszerkesztette az író verseit egy honi kiadás számára 1995-ben.

Ezzel a fenntartással együtt számolnunk kell azzal, hogy a nyugati magyar irodalom köreiben a líra szerepköre erősen átalakult, de a pozíciója sokáig nem változott. A londoni Szepsi Csombor Kör magyar sorozatának 15 kötetéből pl. 8 versválogatás volt, tehát 2 széppróza, 1 memoár, 1 irodalompszichológiai, 1 művészet-kritikai és 1 politikai tanulmánykötetük arányaiban eltörpült a líra mögött. Ha csak a szerzőket tekintjük, 12-13 éven belül 6 költőt jelentettek meg. Akárhogyan is számolunk, a szépirodalmat túlsúlyban a költészet képviselte. A jelenség okát a Szepsi Csombor Kör esetében két egyszerű tényben próbáljuk keresni: egyrészt szellemi támogatói, különösen Cs. Szabó László, líraközpontú hagyományt ápoltak, másrészt „negyedszázad alatt a középnemzedék”⁵⁵⁵ is asszimilálódott ahhoz a lebegő kétlaki léthez, amelynek változatlanul a vers a varázskulcsa.”⁵⁵⁶ Ez a Cs. Szabó-i mondat, mely saját emigrációban megtapasztalt metafizikai szorongásáról is beszél, rámutat az időközben versekkel jelentkező „öreg költő”⁵⁵⁷ verseinek fiatalokéval rokon és azokétól mégis lényegileg különböző

⁵⁵³ [RÓNAY László] *A határon túli magyar irodalom 1945-1975*, IV. Szerk, BÉLÁDI Miklós, *A magyar irodalom története VI. Szerk, SZABOLCSI Miklós; A magyar irodalom története, szerk. SÓTÉR István*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

⁵⁵⁴ RÓNAY László, *Az esszé mint költészet*, Vig, 1983, 2, 143-145.

⁵⁵⁵ Az ötvenhatosokat Cs. Szabó középnemzedéknek nevezte, emigrációs beosztással.

⁵⁵⁶ CS. SZABÓ László: *Hűlő árnyékban*, i.m., 276.

⁵⁵⁷ CS. SZABÓ, *Öreg költő = Fél száz ének ...*, i.m., 68.

természetére. A legerősebb összekötő elem, hogy sem Cs. Szabó, sem a középnemzedék lírikusainak a legjobbjai nem voltak az emigrációs nosztalgia-líra tipikus képviselői. Ha igen, akkor abban az értelemben, ahogy Horváth Elemér, a nemzedéknek valóban emblemikus költője fogalmazott: „Emlékszem jól, otthon is hazavágytam.”⁵⁵⁸ Ebben a kijelentésben a költő a magányosságban fölülülő minden nosztalgikus érzés, még az emigráció fő okának is legelsőként magát a költölétet tartja: „egy csöppet sem volnék itt idegen / ha nem a verseim miatt”. A „*Magyar költő a hazájára gondol Amerikában*” c. versben így igazolódik Hanák Tibor filozófiai és Szabó Zoltán társadalmi-szociológiai okfejtése: az emigráns költő nem azért ír, mert magányos, hanem (a költő bárhol) azért magányos, mert ír. Az érett esszéíróhoz hasonlóan – az emigráns lét legelső, az idő értelmes kitöltésére szánt szakaszában – Horváth Elemér Itáliában felfedezhette nemcsak a művészeteket, hanem a két várost, Firenzét és Rómát, a tájat, a kultúrát és az embereket. Már a kezdetektől van valami funkcionális abban, ahogyan a műveltségelemek felbukkannak a verseiben, s ez megkülönbözteti őt attól a hazai nyugatos hagyománytól, amelyet valóban legerősebben képvisel hasonló korú pályatársai között. Horváth Elemér azonban nem esszéverseket ír, és lírája nem is drámai, mert a műveltség kódjával kibontható teljes jelentéstartalom verseit a líraiság természetesen modern poétikai keretei között tartja. Az itáliai begyűjtés idején már alapozódott, sűrűsödött a lélekben pl. az Odüsszeusz- és az Orpheusz-mítosz saját változata, és később, a nyolcvanas évektől szívódott fel teljesen, többek között az *Etruszk táblák* darabjaiban. Ez a líra önmagát írja folyton felül, de Cs. Szabóval ellentétben - sohasem törekszik a töredékességet felszámolni.

A Cs. Szabó – Horváth Elemér levelezés tanúsága szerint az apai barátta váló író felszabadító impulzusokat kaphatott a fiatal lírikustól, amikor még kéziratban megismerkedett első prózaverseivel, különösen az *Egy fehér néger naplójából* című korszakváltó versmonológgal, amely ugyan már 1963-ban készen volt, de kötetben csak 1976-ban látott napvilágot, a párizsi Magyar Műhely kiadásában. Cs. Szabó személyesen mutatta be a magyar adásban⁵⁵⁹ az első kötetes költőt. A műsorról levélbeszámolót küldött

⁵⁵⁸ ERDÉLYI Erzsébet – NOBEL Iván, *Emlékszem jól, otthon is hazavágytam, Intejú Horváth Elemérrel*, Budapest, Tárogató Kiadó, 1997, 228.

⁵⁵⁹ CS. SZABÓ, *Magyar költő Itáliában* (elhangzott a BBC-ben, 1963. február 24-én)

a szerzőnek, aki közben már áttelepült Amerikába⁵⁶⁰: „*A fehér néger naplójából*”⁵⁶¹ nagy vers, azt hiszem a legnagyobb, amit hosszú ideje olvastam. Rendületlenül bízom, hogy fölfelé halad. Bevezető tanulmányomat kiegészítettem néhány mondattal és elküldtem a Katolikus Szemlének.” Horváth költészetében, amelyet Rómában Békés Gellért, Budapesten Rónay György tartott sokra, Cs. Szabó László a két háború közti magyar lírahagyomány folytathatóságát látta, például a görög-latin-keresztény alapokra épülő műveltség beemelése, állandó jelenléte miatt.⁵⁶² De megfelelt ez a líra annak az elvárásnak is, amely Cs. Szabó második pályaszakaszában leginkább a Füst Milán-i esztétika keretei között értelmezhető.⁵⁶³ Cs. Szabó esztétikai mérceként fogalmazta meg, hogy az olvasó a művészi megragadottság állapotába kerüljön, és ezt saját magától is elvárta: „Vers az, amit nem lehet lefordítani, mondta Robert Frost. Van benne igazság. De a teljes igazság szövevényesebb. Vers az, aminek első olvastára remegni kezd a gyomrunk és könnybe lábad a szemünk. Aztán elkezded elemezni, szétbontod, anatómiaiilag megvizsgálod, mondhatnám kivégzed. S a vizsgálat után, amikor ismét épen ragyog, megint könnyekre fakaszt, s most már arra kényszerít, hogy egymás után többször hangosan olvasd el. Ez az igazi vers. Ilyet írsz Te, szinte mindig. Istenem, azok a hószakállú, szigorúan szektás /bár emberként jóindulatú és jámbor/ párizsi avantgardisták! Ha csak egy napig tudnák, ha tudnak titkot, aminek Te folyton a birtokában vagy.”⁵⁶⁴

⁵⁶⁰ CS. SZABÓ László Horváth Elemérnek, Levél, London, 1963. ápr. 27. „*Magyar költő Itáliában* volt a címe. Előbb a rövid bevezető tanulmány, aztán néhány vers. A következők: *Ezen a sötét; Teresa; Halandó; Egyre simogatóbban; A parti szélből; S az ébredés!; A parton fény; Requiem*. Eredetileg a Jóbót is fölvettem s *A fehér néger naplóját*, de fájdalom, kifogott rajtunk a szigorú időhatár. Tizenhét percig tartott a műsor, a maximális ideig, amíg hírszolgálatunk mellett irodalomnak, irodalmi előadásnak, stb. átengedhetnek. Más költővel nem is foglalkoztunk ebben az évben, tavaly sem. Az adást csak Középeurópában lehetett hallani /zavarva/, mert irányított rövidhullámon ment. Azért bizonyára voltak, akik tisztán hallották, főleg vidéken....”

⁵⁶¹ HORVÁTH Elemér, *Egy fehér néger naplójából*, Párizs, Magyar Műhely, 1976.

⁵⁶² KABDEBŐ Tamás, *Otthon: mindenütt és sehol, Horváth Elemér költészetéről*, Kortárs, 2006. szept. Horváth Elemér verseinek műveltségi kódjai pl: (Ágoston (Szent) (ontológiai példakép); Apollinaire (az újítók egyike és életminta); Bartók (ritmusadó); Benedek (Szent), (a világi oldala); Bessenyei (csodálat tárgya); Brodsky (emigránstárs); Dante (mint költő: mindenek felett); Einstein (mint a dolgok viszonyítója); Ferenc (Assisi Szent) (becsülés és tusakodás); Hölderlin (költői példakép); József Attila (a XX. századi költészet Ádámja); Kepler (világlátása); Leopardi (költői zsenije); Pascal (filozófiája); Petőfi (az otthoni „vándor” a „világvándorral” szemben); Platón (a költőket kizáró prózai költő); Rilke (spirituális költő); Spinoza (követhető filozófus); Trakl (felvillanások ötletek nyomán); Villon (a veszélyes életminta); Weöres (formailag utolérhetetlen); Yeats (szimbólumaiban elérhetetlen).

⁵⁶³ FÜST Milán, *A költői művek, különösen a líra külön világa, = Látomás és indulat a művészetben*, Bp., Magvető, 1963, 229-234.

⁵⁶⁴ CS. SZABÓ László Horváth Elemérnek, Levél, London, 1978. dec. 11.

A *Római muzsikához* kapcsolódó vizsgálódások tanulságai alapján megerősíthető, hogy Cs. Szabó László igen lényeges igazságot mondott ki idézett utolsó mondatában. Míg neki esszéíróként, íróként meglehetősen hosszú utat, mondhatni egy életpályát kellett bejárnia ahhoz, hogy a 'latinitás' és a 'görögösség' létélményként megélhető homéroszi derűjének vagy megrendítő és felszabadító mélységéhez eltaláljon, Horváth Elemérnek költői adottsága volt az Árkádia-Paradicsom-típusú költészet. Viszonyítási pontja ugyan a múltban maradt, de nem azért, mert kizárólag valamelyik múltba vágyna, menekülne, vagy ott elidőzne, hiszen már-már pragmatikusan elfogadta a világot, önnön gyarlóságát, másokét is, de minden versnek egy az ára, hogy szigorúan le kell számolnia az illúziókkal. Ebben a küzdelemben jár kortársaihoz képest is következetesen saját utat. Felismeri a helyzetét, és mégis vágyik a boldogságra, a szépségre, sőt felismeri saját abszurditását is, de elfogadja, mert számára ezen az úton nem a tisztán racionális válasz vezet tovább. Egzisztencializmussal átitatott nemzedékében (András Sándor, Bakucz József, Kemenes Géfin László, Papp Tibor, Siklós István, Thinsz Géza, Vitéz György) ő az, aki a legtöbb reménnyel, bizalommal kérdezi „az ismeretlen évszakot,” amikor a versekben állandóan jelen lévő eső, „a tető távirója szól”, hogy „ezen a földön eltévedhet-e / Aki egy este csillagtalanul?” (Kiemelés – B.K.)⁵⁶⁵

Az *Egy fehér néger naplójából* c. kötet ciklikusságára a kortársak is felfigyeltek. Bakucz József⁵⁶⁶ a dionüszoszi valóság, az ártatlanság (a büntudat nélküli gyönyör) paradicsomi kontextusaként fejtette meg a mindenütt áradó fény jelentését Horváth mediterrán mítosz-verseiben. Az amerikai tematikájú darabokban, mint az *Egy fehér néger naplójából* a hellén világ mögötti archaikusnak és az amerikai alatti négernek a kaotikus ősvilágot idéző ritmusait, tam-tamjait hallotta, egyes kulcsversekben, mint az Orpheusz Thesszáliában pedig a mítosz befelé-vetítését követte. Cs. Szabó világa ezzel szemben racionális, maga a kultúra időről időre beépített világa, a maga tárgyi-szellemi utalásaival és bonyolult, de megfejtethető rejtvényeivel. Vagyis az ősvilág káoszi mélysége felé eltorlaszolja az utat a túl sok tudás és megfejtésre váró jelentés. Ami Cs. Szabónál is létrejön egy-egy esszérészletben, az Horváth Elemér dionüszoszi világához képest valamiféle tágan értelmezhető 'apollói kontextus.' Mégpedig hasonló szerepben, vagyis a

⁵⁶⁵ HORVÁTH Elemér, *Ezen a földön = Egy fehér néger naplójából*, Párizs, Magyar Műhely, 1976,

^{59.}

⁵⁶⁶ BAKUCZ József, *Kötéltánc, szirének, hajó*, MM, 1977. (52) nov. 15. 48-62.

hontalanság, az emigráns lét beszippanó hatásának az ellensúlyozására: „Aki szembenéz vele, a mélyéig átéli, s aztán legyőzi magában, végül Rómára talál mindenütt, mintha egy kerek ókeresztény templom közepén állna, vagy kőpadlója alatt nyugodna, ahol körös-körül minden ablakból egyformán őt éri déli harangszóra a fény.”⁵⁶⁷

Cs. Szabó 1963-as tanulmányát a magyar versről „testámentumának” tekintette, és 1968-ban már Gömöri György szívélyes kérésére sem vállalta az *Új égtájak* c. antológia „felvezetését,” pedig a nyugati irodalomban továbbra is sokan tőle várták, hogy az „újak” megmérésére és bírálatára vállalkozzék. Nem számítva az író személyes drámáit, ez az elhárítás több szempontból is indokolt volt, és akaratlanul is kifejezte Cs. Szabó helyzetét a nyugati magyar irodalomban. Valamennyire újsütetű és „öreg költő” mivoltáét is. A fiatalok költészetében annyira felgyorsultak a változások, hogy az Új Látóhatár a Katolikus Szemle vagy az Irodalmi Újság oldalain egymás mellett haladók széles mezőnyéből előbb a párizsi Magyar Műhely vizuális költészetre felesküdt tagjai váltak ki (1962), majd tőlük is távolodva és földrajzi elszakadásukat is követve az amerikai Arkánium folyóirat kísérletező neoavantgárdjai. Ezek a fordulatok már túlléptek Cs. Szabó verspoétikai horizontján. Ezt jelezte az esztétikai-világnézeti vita is, melyet Márton László bírálata közvetített Cs. Szabóhoz a Műhelyesek és a nemzedék nevében 1966-ban. Másrészt a versválogatás és kötet szerkesztés ekkora súlyos felelősséget jelentő, sőt kánonképző irodalmi üggyé vált. A színvonalas nyugati magyar irodalomnak ugyanis a könyvkiadás volt a legmostohább területe, és mivel kritikusokban ugyancsak hiányt szenvedtek, az antológiákba kerülésnek sokkal nagyobb volt a tétje, mint szokásosan.

A nyugati magyar irodalom három saját antológiája közül az elsőt még a mentor korú politológus és versbarát Szabó Zoltán válogatta, a másodikat egy tapasztalt irodalmár, Juhász Vilmos és halála után Gömöri György, a harmadikat pedig a kortárs és költőtárs Kemenes Géfin László költő. Így került a líra kényszerek között is egyre inkább a saját fennhatósága alá a *Kilenc költő*,⁵⁶⁸ *Új égtájak*,⁵⁶⁹ *Nyugati magyar költők antológiája*⁵⁷⁰ címekkel megjelent kötetekben. A forradalom után újjárendeződött irodalom nemzedéki arányeltolódását Szabó Zoltán *Kilenc költő* című kötete, az ötvenhatosok közül azonnal

⁵⁶⁷ CS. SZABÓ, *Római muzsika*, i.m., 309.

⁵⁶⁸ *Kilenc költő*, Szerk. SZABÓ Zoltán, Magyar Könyves Céh, London, 1959.

⁵⁶⁹ *Új égtájak*, Szerk. JUHÁSZ Vilmos -GÖMÖRI György, Occidental Press, Wash., 1969.

⁵⁷⁰ *Nyugati magyar költők antológiája*, Szerk. KEMENES GÉFIN László, Bern, EPMSZE, 1980.

bemutatható három új szerzőjével és erős hiányaival egyszerre jelezte. De a nemzedéki váltást a szűk keresztmetszetű emigráns irodalmi életben nem mindenki élte meg könnyen. A később hazatérő Horváth Béla bántó és lekezelő kritikája („*Kilenc kis dakszli*”)⁵⁷¹ csak fokozta a fiatalok ellenérzését az elavultnak érzett tradicionális líra iránt. Amikor 1966-ban Márton László a területfoglaló új nemzedék nevében visszamenőleg felrótta Cs. Szabónak, hogy 1953-as antológiájában a „horváthbélákat” részesítette előnyben, vagy Erdélyi Józsefet⁵⁷² helyezte a megérdemeltnél magasabbra, Cs. Szabónak világossá vált, hogy a más világok és értékek nevében hangot adó fiatalok az ő korosztályát lenyelve, már József Attila után léptek a magyar költőhagyományba. A nyugati magyar irodalom érdekes fordulata volt, hogy ekkortájt lépett be Határ Győző a maga különálló világát továbbra is megőrizve a londoni irodalmi élet ’öregjei’ közé. Anélkül, hogy Cs. Szabó helye, szerepe ezzel megszűnt volna, érezhetően átértékelődött. Határ nemcsak elfogadta Gömöri György említett felkérését, hanem az *Új égtájak* bevezetésével segítette is a fiatal költők beiktatását a nyugati magyar irodalomba. Az ő felfogása a nyelvteremtésről eleve átlépte azt a mesgyét, amelyen Cs. Szabó a maga klasszicizmusával innen maradt, így kapcsolódása a fiatalokhoz eléggé okszerű volt. Határ Győző fogalmával élve,⁵⁷³ a nyugati magyar irodalom és a Szepsi Csombor Kör alkotói többségükben kiszakadók. Egy lezárt, több lezárt kor hangulatából, műfaji telítettségéből és közép-európai tabuvilágából kiszakadók, akik a kor késve vagy frissében megismert új irányzataihoz, művészi kísérleteihez kíváncsian, de kritikával fordultak. A nemzedék önmeghatározási kísérleteit támogatta, hogy Szabó Zoltán már a kezdeteknél úgy látta, a francia emigráns költészethez hasonló öntörvényűséggel külön stílusjegyeket (’style refuge’) alakíthat ki ez a líra, ha képes a maga idejében tágítani a látóhatárt és gazdagítani az érzésvilágot. A magyar ötvenhatosok verseiben található közös vonásokat Czigány Lóránt külön tanulmányban is kutatta,⁵⁷⁴ s arra jutott, hogy a történelem osztotta sorsként e nemzedékre a háborús gyerekkort, 1956-

⁵⁷¹ A Látóhatár trónfosztott költőfejedelméről, aki nem igen lelkesedett a „tudatlan” és „unalmas” fiatalokért ld. SÁRKÖZI Mátyás, *A nyugati magyar költészet öt éve* 1956 után, ÚL, 1975.6. 524 -531.

⁵⁷² Erdélyi József szerepeltetése miatt mások is nehezteltek Cs. Szabóra, ld. ORTUTAY Gyula Napló I., Bp., Alexandra, 2009.

⁵⁷³ HATÁR Győző, *Szavak túlvilága in: Három tanulmány az avantgarde-ről* HMKK 1973. Klny. Az ÚL 1973 /6.

⁵⁷⁴ CZIGÁNY Lóránt, *Gyökértelen, mint a zászló nyele (A természetes világkép felbomlása az ötvenhatos nemzedék költészetében)* = *Gyökértelen, mint a zászló nyele, i.m.*, 1994, 64 – 80.; ered: ÚL, 1983, 3-4.

ot és az idegenbe szakadást. Mindez, mint „*A méhsár megkülönböztető jegye*” látszott ezen az újfajta költészeten.

A második, immár nemzedéki jellegű kötetben⁵⁷⁵ a modern vonulatot Bakucz József, Papp Tibor, és különösségével Siklós István képviselte. A derékhadban foglalt helyet: András Sándor, Horváth Elemér, Gömöri György, Kemenes Géfin László és Vitéz György. A kötet készítőinek közös meggyőződése volt, hogy egyszer minden magyarul írott maradandó mű bekapcsolódik a magyar kultúra vérkeringésébe.⁵⁷⁶ Jól érezhető, hogy az *Új égtájak*⁵⁷⁷ költőgárdája eltávolodott a hazai, beidegződéseiben még romantikus költőhagyománytól: elmaradt a direkt célú politizálás, az önheroizálás, minden pátosz, és ha komolyan vették magukat, akkor is iróniával. Eleve olyan kultúrákba léptek át, ahol gyanús volt az én-líra. A nyugati magyar irodalomban középpontba került a nyelv problémája. Úgy is, mint az anyanyelvé, amelynek megtartására törekedtek, de Határ Győző az *Új égtájak*-ban már talált példákat a nyelvgyarapítás újfajta költői változatára is. Ez bizonyult a közös nemzedéki érintkezési pontjának és a költői mesterség próbakövének, és az antológiát egyre nagyobb számban követték a válogatott első kötetek, amelyekkel a nemzedék költői már nemcsak névjegyüket adták le, hanem összefoglalták első korszakukat.⁵⁷⁸

A nyugati magyar irodalmi életben Cs. Szabó László sem számíthatott magától értetődő tiszteletre, bár voltak előjogai. Ezt az attitűdöt igazolja a Márton László-kritika körülményei felől Magyarországról érdeklődő Dévényi Iván kérdéseire írt alábbi válasza: „A cikk szerzője maga adta át a számot azon frissiben, Hollandiában, a Mikes kör találkozóján, amelyre a műhelyesek is eljöttek. Másnap, bő hollandiai reggeli mellett alaposan megvitattuk. Kb. 40 %-val értek egyet. Van benne 1-2 kirívóan hamis vagy tájékozatlan állítás, 1-2 megállapítása „unfair”. De egészében tisztességes, érdekes, tanulságos. Meglepett a visszhangja. Több felháborodott levelet kaptam a szerző ellen.

⁵⁷⁵ Juhász Vilmos, az Amerikába 1951-ben települt tehetséges és rendkívüli munkabírási kultúrtörténész és irodalmár, a könyv szerkesztője 1967-ben váratlanul elhunyt.

⁵⁷⁶ Ld. ANDRÁS Sándor: *Vizek partján*, Horváth Elemér: *Ég*, Siklós István: *Sirályok vergődnek = Új égtájak*, Szerk. JUHÁSZ Vilmos -GÖMÖRI György, Occidental Press, Wash., 1969

⁵⁷⁷ Hazai kritika: POMOGÁTS Béla Forrás, 1970. 4.; Kmeczkó Mihály, pozsonyi Irodalmi Szemle, 1970. 4.

⁵⁷⁸ ANDRÁS Sándor, *rohanó oázis*, 1970; BAKUCZ József, *Napfogyatkozás*, 1968; GÖMÖRI György, *Átváltozások*, KEMENES GÉFIN László, *zenit*, 1969; 1969; SIKLÓS István, *ember5húrral*, 1968; THINSZ géza, *A jó hatványain*; VITÉZ György, *Amerikai történet*, 1975;

Magyar dolog. Azt hitték, jól fog esni. S az a magyar dolog, hogy akit becsülünk, azt hódolat illeti meg, nem bírálat. Hát erre aztán elhatároztam, hogy felajánlok egy írást a Műhelynek, hadd lássák és értsék meg az emberek, ha ugyan tudják, hogy szabad kritizálás nélkül nincs élő, európai irodalom. Emberileg mindvégig jóban voltam a szerkesztőkkel, leveleztünk, olykor találkoztunk különböző országokban, de elvi okokból kb. két évig nem írtam a lapjukba. Márton L. tanulmányának meglepően barátságosan visszhangja arra készítetett, hogy visszaálljak a munkatársak közé.⁵⁷⁹ Cs. Szabó toleranciáját és minőségérzékét dicséri, hogy amikor a *Nyugati magyar költők antológiájának* a szerkesztésére került sor, ő a neoavantgárd Kemenes Géfin Lászlót ajánlotta. Ez még akkor is nagy szó, ha tudjuk, Kemenes Géfin alapos kritikát írt a *Pokoltornác* verseiről, és az ilyesmit viszonzni illett az emigrációban. De egy radikálisan modern költő ajánlása bátrabb lépésnek számított ennél: Cs. Szabó ízlésétől függetlenül is követte az egyes költők teljesítményét az eltelt tíz év alatt. 1972-ben, amikor egy készülő angol nyelvű antológia bevezetőjében utoljára visszatért a témához, azt erősítette meg, hogy a nyugati magyar líra „szellemi elevensége ma még csorbíthatatlan, mennyiségre is, minőségre is a külföldi magyar költészet jelentősebb, mint a kanadai francia s van olyan, mint az ausztráliai angol. E költészetet szigorúan számítva is tíz-tizenkét kiváló tehetség igazolja, valamennyien az anyanyelv hatósugarán kívül, naptalanul és gyökértelenül, olykor fagyasztó környezetben.” A tucatnyi költő névsorában a középnemzedék megelőzően sorolt képviselői feltételezhetően helyet foglalnak, hiszen másféleségük legitimálására utal a sor: „Egyszerűen más a magyar versek fénytörése a Balaton mellett és más kaliforniai hippy negyedben, amszterdami szuburbiában, skandináv jóléti államban, angol egyetemen, kanadai kertvárosban vagy Vasarely s a párizsi új avantgard légkörében.”⁵⁸⁰

Levelezéséből és dedikált könyveiből úgy látszik, hogy Cs. Szabó véleményét és kiigazításait a honi magyar irodalomban még mindig igényelték, sőt az Újhold nemzedék körében még annyira megőrizte arbiteri tekintélyét, hogy nem várt ítéletei miatt sértődéssel és féltékenységgel kellett számolnia. Az *Egy nép s a költészete* (1972) című esszéje az utolsó korrekciós irodalmi „mérlege,” de ez sem „kiértékelő kritika, hanem a nagy

579

CS. SZABÓ László levele Dévényi Ivánhoz a Magyar Műhelyről, 1969, I, 1. PIM, V.4745/6/1-23..

580

CS. SZABÓ, *Egy nép s a költészete*, Klny. Az ÚL 1972 4/5. számából, 46.

eredmények összefoglalása”madártávlatból.⁵⁸¹ Ez természetesen a gyöngéje és az erőssége egyszerre. Bevezető tanulmánynak készült (angol nyelven) a magyar költészet ugyancsak angol nyelvű gyűjteménye elé. A külső nézőpont miatt ugyan mások a szempontjai, de ez csak fokozta Cs. Szabó felelősségét a honi költészettel szemben.⁵⁸² Még mindig lehetett elfogultságot találni a terjedelem felosztásában, pl. Jékely Zoltán javára, és Cs. Szabó ismételten mostohán bánt a diaszpóra lírájával, mert kizárólag Határ Győzőről és nyelvzsenujéről emlékezett meg, és a fiatalokat csak összefoglalóan értékelte. Az utolsó negyedszázad honi magyar költészetét egyetlen ’költői négyszögben’ írta le, amelybe ugyan az előző szövegrész alapján Nemes Nagy Ágnes is besorolható Pilinszky János ikerpárjaként, de a magyar irodalom távlati nézőpontjából ez már nem látszik. A *Két tükör közt* beszélgető könyv interjúinak a kiadásával is megerősített saját kánonkísérlet alapja, hogy „Illyés öregkori lírájában, József Attila, Weöres Sándor és Pilinszky János költészetében végre betelt Ady nemzedékének a becsvágya: egyesült a nyugati és a magyar költészet menetrendje, magyar is, meg több is annál, ugyanúgy, mint Bartók zenéje.”⁵⁸³

Tanulságosnak tűnik, hogy lássuk, Cs. Szabó igyekezett kilépni az irodalmi élet és saját érintettsége érzékeny viszonyaiból, mert szándékosan csak tablót készített a magyar költészetéről. Egy Lengyel Balázsnak írt válaszevléből követhető, hogyan javítja ki Cs. Szabó az eredetileg eltervezett hangsúlyokat az érintettek (Lengyel – Nemes Nagy Ágnes) kicsit sértődött olvasatán. Különösen figyelemre méltó a népi-urbánus érzékenység ezúttal urbánus beidegződéseinek a kritikája az olyannyira kedvelt író-költő házaspárral szemben: „Amióta megjelent az *Egy nép s a költészete*, hármat hallok, hármat kérdeznek az emberek: a./...nagyobb tartom József Attilát és Weörest, mint Illyést, b./ csakugyan olyan nagy költő Nemes Nagy Ágnes..., c./ miért írok rosszallással a maiak közül éppen Juhász Ferencről? A válaszem az, hogy a./ Illyést nem tartom kisebbre s az öreg költőt, a három utolsó verskötet szerzőjét bámulom, b./ Nemes Nagy Ágnes bizony az élő legnagyobb költőné...c./ Juhász Ferenc olvashatatlan, ilyet azonban csak kritikában lehet leírni, amivel én nem foglalkozom, idegen olvasónak szánt Bevezetőben sem. Te (t.i. Lengyel Balázs –

⁵⁸¹ CS. SZABÓ, *Egy nép s a költészete (A magyar költészet a kezdetektől)*, ÚL, 1972. 354-375; 385-409. /klny. is/

⁵⁸² CS. SZABÓ, *Egy nép s a....*, A hozzá tartozó antológiát Kabdebó Tamás, Makkai Ádám és Tábori Pál szerkesztette.

⁵⁸³ CS. SZABÓ, *Egy nép s a költészete*, Klny. Az ÚL 1972 4/5. számából, 44.

B.K.) vagy az első, akinek a leveléből megtudom, hogy mindez fordítva igaz. De igaz-e? Hiú kérdés, mert teljesen más légkörben éltek ti, élek én. De valami bajnak mégis csak kell lennie ott, Kánaánban, ha az Ágnesnek szóló ... tiszteletadást úgy olvastátok, ahogy olvastátok. Talán azért, mert közben nagy költőnek mertem tartani Nagy Lászlót és Csoórit is. (Akikkel soha semmiféle személyes kapcsolatom nem volt.) Fenntartom a jogot magamnak, hogy ne törődjek a jelentékeny, de jelentőségét mégiscsak túlbecsülő majomszínház (t.i. ez a mi nem olyan nagy hazai s kinti irodalmunk – kiemelés korábról – B.K.) elég változó obszesszióival.⁵⁸⁴

Nem lehet nem visszatérni tehát Cs. Szabó valamennyi magyar költészetről írt esszéjének az alaptételéhez: az irodalom egészséges működésének a feltétele, hogy eltűnjön belőle a nem természetéből fakadó kettéhasadtság, s ennek eltüntetésénél Cs. Szabó hibákat is megengedett magának. Igaz ugyan, hogy Weöres és Pilinszky esetében a nyugati elfogadottság is hitelesítette a helykijelölést, de a Juhász vagy Csoóri-kérdésnek külön tanulmányban lenne relevanciája. Cs. Szabó, aki Németh László kritikája szerint a negyvenes évek legelején még hajlamos volt elsietni az ítélkezést, és túl hamar osztott ki irodalomtörténeti ültetésrendet,⁵⁸⁵ ekkor már sokkal megfontoltabb volt. A fenti levél higgadtabb részéből kiderül, hogy sokkal nagyobb felelősséget tulajdonított a kánonképzésnek, semhogy a kritikus pozíciójába képzelje magát: „Az esszé súlyos hibája szerintem egészen más. A második Nyugat nemzedék (az 1900 és 1910 között születettek) utáni részben csak irányzatokról kellett volna beszélnem, a nevek szigorú elkerülésével. Ezt is akartam eredetileg, mert az ilyenfajta Bevezető nem... kritika, hanem ... összefoglalás.”⁵⁸⁶ Ez a finomított különbségtétel szükséges ahhoz, hogy Cs. Szabó irodalmi-irodalomtörténeti esszéit magunk se nézzük másnak, mint ami: egy-egy tablókép – tehát állókép, beállításokkal.

Az emigráció megváltozott erőterében ezt az esszéértelmezést lenne indokolt hangsúlyozni, hiszen a hatvanas évek végére felnőtt a nyugati magyar irodalomnak a saját derékhada a kegyetlenül szabad világban, és útjai elváltak az atyai mentoroktól. A lovagias magatartás azonban példaadó lehet. 2004-ben Nagy Pál, a párizsi Magyar Műhely Cs.

⁵⁸⁴ Lengyel Balázs leveleskönyve, */Újhold és régi mesterek/*, szerk. BUDA Attila, Enciklopédia K., 1999, 88.

⁵⁸⁵ NÉMETH, *A tanulmányíró...* i.m.456: a „walhallai ültetésrendet hagyjuk az irodalomtörténetre.”

⁵⁸⁶ Lengyel Balázs leveleskönyve, i.m., 89.

Szabótól legtávolabb álló alkotója – miután felpanaszolta, hogy Cs. Szabó szigorúan elítélte a párizsi műhelyeseket, amiért elutaztak Budapestre és szóba álltak irodalmi funkcionáriusokkal - így összegezte az író és a következő nemzedék viszonyát egy irodalmi beszélgetésben: „Csé nemzedéke úgy érzi, hogy a múltat fel kell dolgozni, mert a múlt megtart. Van egy érdekes fordulópont, ahol a fiatalabb nemzedék ugyanezt az elvet vallva, tovább akar lépni. És Cs. Szabó ezt a fordulatot is megérti, ezért tud a fiatalokkal foglalkozni, a fiatalok munkásságát is figyelemmel kíséri még akkor is, ha nem mindenben ért egyet azok esztétikai nézeteivel.”⁵⁸⁷ Nagy Pál legfrissebb írásaiból⁵⁸⁸ eltűnt a megértő hang, pedig korábbi véleményéből, írásaiból pontosan követni lehet, hogy Cs. Szabó annak az avantgárd hasadási folyamatnak a végpontján nyerte el tőle az „ultrakonzervatív” címkét, amelyben részt sem vett, csak szemlélője volt. Meglehet, nem tett semmit azért, hogy „a magyar irodalom és művészet sáncai mögé” egy-egy avantgárd író „bevonszolja,” de személyes sérelmeken kívül nincs mit a fejére olvasni.

*Hungarica varietas*⁵⁸⁹

Szabó Zoltán és Cs. Szabó számára Illyés Gyula volt az irodalmi nemzet költője a hazában.⁵⁹⁰ Mivel mindazok vele tárgyalták meg gondjaikat, akik a nemzet és az irodalom sorsán aggódtak, a hatvanas évektől egyre szélesedő körben a nyugati magyar és a határon túli irodalmak képviselői, sőt külföldiek, tulajdonképpen személyében az „egyesült magyar irodalom” különös intézménye öltött testet. A két Szabó más-más szerepet szánt Illyésnek. Szabó Zoltán a közös múltban a szabadság és bátorság kérdése köré építette az összetartozás emlékeit. Illyést így ismertette meg a fiatalokkal közről, hiteles emberként londoni látogatásán a Szepsi Csombor Körben, 1963-ban. A még hazai középiskolákban végzett nemzedék ekkor láthatta, tudta azonosnak látni a *Puszták népének* íróját az *Egy mondat a zsarnokságról és a Bartók* költőjével. Illyés bemutatását, a közvetítést Szabó Zoltán a nyugati magyaroknak intelemnek szánta: arra figyelmeztetett, milyen fontos, hogy

⁵⁸⁷ ALBERT Zsuzsa: [Legenda Cs. Szabó Lászlóról](#), (I-II.rész), Vig, 2004, dec. 948.

⁵⁸⁸ NAGY Pál, *Egy másik élet*, i.m., 2010; *journal in-time,él(e)tem* 2, Kortárs K., Bp., 2002.

⁵⁸⁹ A cím utal Szabó Zoltán, *Hungarica varietas c. írására* = *Ősök és társak*, Bern, EPMSZE, 1984,

285.

⁵⁹⁰ Ld. CS. SZABÓ László, *Illyés Gyula halálára*, (BBC, 1983.04.16.), OSZK, HUNCD 054/2.

Illyés a hazában él, hiszen így van kivel kezét szorítani és összefogni. Illyés Gyula Nobel-díjának megghiúsulásáról anekdoták és legendák keringenek. Azt, ami végül Illyésnek jutott a hazában (a három Kossuth-díjjal együtt) a nyugati irodalom egyre kevésbé értette és szerette. Verekedett viszont érte a nyílt és szabad mezőkön: a nemzetközi irodalmi életben, amíg tudott: a hatvanas évek Illyés jegyében teltek nyugaton. A hazai olvasónak sejtése sem volt, legfeljebb a drámaíró Illyés reneszánszát tapasztalta. Cs. Szabó Lászlónak a hatvanas években megelevenülő levelezésében található részlet a Knokke-le-Zoute-i költői nagydíjról⁵⁹¹, közvetlenül Flóra asszonyhoz: „kemény és hosszú harc folyik, Flóra, a becsület és tehetség rehabilitációjáért a hazában, folyik otthon, folyik itt, s nem eredménytelenül... Kalákába dolgozunk, s együtt húzzuk a kötelet, a másik fél a végén mindig enged.”⁵⁹²

1966-ban már a Mikes Kelemen Kör konferenciáján latolgatták Illyés esélyeit a nemzetközi irodalmi életbe kerülésre. Cs. Szabó kétszeres reménységgel írja erről Illyésnek: „Fontosabbat s jobbat az összmagyarság számára, mint a te megválasztásodat a nemzetközi PEN elnökének, elképzelni sem tudok. Nem a barátság beszél belőlem, hanem az érdek” ... s a legjobbak kérdik, akik tudják, hogy szétszórta is egyek és oszthatatlanok vagyunk.”⁵⁹³ Ha visszatekintünk a Nyugat második nemzedékére, a negyvenes évek elején is Cs. Szabó volt ennek a nemzedéki reménységnek az egyik legbiztosabb táplálója: akkor a népi-urbánus oldal egyesítőjét látta Illyésben. A szerep azonban – úgy tűnik – a személyhez, a nemzedékhez és a veszélyhelyzetekhez kötődött. A magyar költészet legjobb nyugati felfutása idején, amikor Pilinszky János angliai sikerei lelkesítették,⁵⁹⁴ Cs. Szabó nem is gondol a költőit kiegészítő képviseleti vagy közvetítői szerepre. Itt a szituáció és az adekvát költőszerep teljesen más, a magyar verssel a Pilinszky-líra és nem egy nép s a költészete tört be az angol versolvasók színpadára. Pilinszky világosan fogalmaz, amikor Cs. Szabó a sikereiről kérdezi, és csak a versről beszél: „Kényes anyag a vers, kell, hogy valaki nagyon szeressen egy költőt s akkor személyes ügyként odaadással

⁵⁹¹ A Knokke-le-Zoute-i költői Biennálé Nemzetközi Nagydíját 1964-ben Illyés Gyulának ítelték.

⁵⁹² CS. SZABÓ László Illyés Gyulának, Levél, London, 1965. szept. 22. Az Illyéshez írt Cs. Szabó-leveleket Flóra asszony bocsátotta Hunyor Katalin közreműködésével a rendelkezésemre, Cs. Szabó László halála után.

⁵⁹³ CS. SZABÓ László Illyés Gyulának, Levél, London, 1966, 12, 24.

⁵⁹⁴ CS. SZABÓ, *Beszélgetés Pilinszky Jánossal*, (BBC, 1967. 08. 10.), Magyar Műhely, 1968, 30, 33-45.

próbálja közvetíteni idegeneknek. ... Hogy aztán talál-e angolt, ahogy Gara talált franciákat, a véletlen és a csoda és a szerencse műve a második szakaszban. Mint egy űrrakétánál. Leválik a magyar közvetítő s a költő egy angollal repül tovább.”⁵⁹⁵

De amikor Cs. Szabó ismét féltetni kezdte a magyarságot, különösen Erdélyt 1974 után, újra szerepbe állította Illyést. Nem ugyanezen a pályán halad Szabó Zoltán, aki 1974-ben írt és gyakran idézett, *Hungarica varietas* c. korképében már érezteti, hogy megingott a hite abban, létezhet-e dialógus Magyarországgal, s ha igen, milyen értelemben. Ekkor már Illyés Gyula otthoni közvetítő szerepét is problematikusnak látja. Szabó Zoltán szkepsze több okra vezethető vissza, és kapcsolatos Cs. Szabóval mint az emigráció íróreprezentánsával. Noha Szabó Zoltán ellenezte a hazatérés minden formáját, mélyen felháborodott azon, hogy a hivatalos budapesti kapcsolatfelelősök Cs. Szabó László kiemelt mondata miatt akkora hátraarcot vágtak 1971-ben Cs. Szabóval szemben. Pedig csak arról volt szó, hogy a Shakespeare-esszét, esetleg mást ki lehetne adni, és akkor elkezdődhet Cs. Szabó László írói visszatelepítése a magyarországi s így az összmagyar irodalomba. Ha az országban „mindent meg lehet írni,” miként hirdetik, sőt a nyugati magyarok ígéretet kaptak a műveik megjelentetésére, hogyan érhet el cenzúrázó önkényük az Új Látóhatárban szabadon publikált cikkig? A magyarországi irodalompolitika deformációit leleplező írásban Szabó Zoltán látszólag nem a hatalommal, hanem Illyéssel dialogizált. Logikus kérdésekkel próbálta megfejteni, miért vette magára Illyés Gyula honi kortársai öncenzúrázó reflexét, hogy akár visszamenőleg tíz évre, egyetlen politikai tabut sértő mondatot tegyen felelőssé a hivatalosan tervezett „dialógus” elakadásáért. Hogy azt üzenje barátjának Londonba: „a magyar irodalom egysége már majdnem megvalósult. De aztán meghiúsult.”⁵⁹⁶

A *Dialógus* c. jegyzet a hazai irodalompolitika kiszámíthatatlanságáról szól három tételben, virtuális terét az osztatlan magyar irodalom négy alakja jelöli ki: Szabó Zoltán elmélkedik arról, hogy az Új Látóhatár Németh László- emlékszámanak⁵⁹⁷ a Cs. Szabó-írásban szereplő konkrét mondat Magyarország kiszolgáltatottságáról az orosz nagyhatalomnak kiválthat-e akkora rosszállást Illyés Gyulából, amekkorát ő kiérzett a szavaiból. Semmi sem példázhatná jobban az olvasónak, hogy mennyire (ön)cenzúra alá

⁵⁹⁵ CS. SZABÓ, *Verstünk a világban = Két tükör közt*, i.m., 49.

⁵⁹⁶ SZABÓ Zoltán, *Hungarica varietas: Ősök és társak*, Bern, EPMSZE, 1984, 285.

⁵⁹⁷ CS. SZABÓ László, *A mintadiák (Németh László 70 éves)*, ÚL, 1971, 105-130.

vetett volt a hazai irodalom a korszakban, mint ennek a vasfüggönnyel kettéosztott irodalmi „négyesfogatnak” (Németh László – Illyés és Cs. Szabó – Szabó Zoltán) a kétnyelvűsége. Emiatt indult meg Szabó Zoltánban a leckéztető indulat, hogy ugyanezen írásának az „*Exhumálás*” c. fejezetében a teljes magyar irodalom valamennyi szőnyeg alá sepert kérdését elővegye. Hiányolta és bírálta a rest irodalmi kritikát, amely elhallgatással halmozza a rendszer bűneit, a jó közvetítőknél, mint a tragikus sorsú Gara Lászlónak járó hála feledését, a nyugati magyar irodalmának elásását, a honi fiatalok kései felfedezését, a folyóiratok adta lehetőségek elszalasztását. Mindezt nemcsak a Németh-évfordulóhoz kapcsolta a londoni pályatárs, hanem tünetként a hazai irodalmi felelősségérzés elsorvadásához is. Az egyetlen lehetséges teendő tehát, ami a nyugati magyar irodalomra maradt: „a tények ellenőrzése, tömörítése és helyretétele.”⁵⁹⁸ Miként a fejezet elején kiderült, ebből a munkából Cs. Szabó László derekasan és tudatosan kivette a részét az ötvenes években és a hatvanas évek elején. Még mindig a nemzedéki felelősség jegyében és a teljes magyar irodalomra gondolva így fogalmazott: „A mi feladatunk, hogy az Illyés Gyuláknak és Németh Lászlóknak kivételes kegyként, úgy-ahogy engedélyezett szólásszabadságán túltegyünk.”⁵⁹⁹

⁵⁹⁸

SZABÓ Zoltán, *Hungarica ...*, i.m., 297.

⁵⁹⁹

CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, i.m., 227.

IV. Fejezet. CS. SZABÓ LÁSZLÓ ÉLETMŰVÉNEK MAGYARORSZÁGI SORSA

„Láthatatlan irodalom”?

„Jólesik, hogy a Nyugattal és Magyar Csillaggal kapcsolatos kiállításon engem is fel akar támasztani az árnyékvilágból” – írta Londonból Cs. Szabó László 1970 novemberében.

„[...]Fényképem azokból az évekből nincsen [...] fényképezőgépnek 1948 óta nem álltam, [...] úgy rémlik, valamelyik Nyugat-kiadványban (novella-antológiában?) megtalálható a fiatal író arcképe [...] lap árnyékában töltött, ma már mitikus idővel (kapcsolatban) [...] Mondhatom, jól bántak velem s mondhatom nem lustálkodtam. Amellett a Nyugat adta ki néhány könyvemet: *Hét nap Párizsban* (csak füzet, nem könyv), *Magyar néző*, *Fegyveres Európa*, *Erdélyben*. A kiállításon mégiscsak a könyvek lennének legjobb képviselőim [...] októberben küldtem Gyurkának (Rónay György – B.K.) Münchenből (egy könyvet): *Római muzsika*. [...] Erősen tartok rá, hogy ezt, éppen ezt a könyvet lássák mindketten. Azt hiszem, otthon ilyet még nem tudtam írni.” A Rónay György hagyatékában⁶⁰⁰ található Cs. Szabó-levélrészlet könnyed soraival egy csapásra előhívható a nyugaton élő író hiányzó képe egy reprezentatív irodalomtörténeti tablón, és sejlik belőle az is, amit művek vagy az itt-hon és ott-hon súlyarányáról érdemes tudni – gondolhatná az olvasó. De rá kell eszmélnie, hogy a felsorolt Nyugat-kiadásokkal mégsem lehet teljes képet kapni Cs. Szabó két háború közötti írásművészetéről, mert hol vannak az Apolló-ban megjelent esszék és az esszékötetek; mi legyen a Válasz köreivel és a Rádió irodalmi osztályán töltött kilenc évvel; ráadásul milyen előzményekhez lehetne viszonyítani a *Római muzsikát*, az ajánlott olvasmányt, a „láthatatlan irodalom” így kiemelt kötetét? Egészen pontosan rögzíthető viszont az idézetből, milyen reflexiói vannak Cs. Szabó Lászlónak a Nyugatra, a leírt szóra, az olvasóra és saját életművének a korszakaira vonatkozóan: „mitikus idő, a könyvek [...] legjobb képviselőim, éppen ezt a könyvet lássák, otthon ilyet még nem

⁶⁰⁰ A levél keltezése: London, 1970. nov.26. A Cs. Szabó-kézirat: *Vallomás a Nyugatról Rónay Lászlónak* – (London, 1971. márc.15.) Lelőhely: P.I.M. Rónay-hagyaték, V. 3177.

tudtam írni.” A Londonban 1971. márciusában keltezett levélnek további, kiemelt részét a Vigilia olvasói a lap júliusi számában olvashatták. „*A Nyugat emléke*” címen közre adott válogatás igen széles mezőnyből szólaltatott meg kortanúkat: Falus Tamás, Cs. Szabó, Nemes Nagy Ágnes, Ottlik Géza és Zelk Zoltán válaszoltak az előzetes kérdésre, igen változatos módon és terjedelemben. Cs. Szabó féloldalas esszéje - a legelső találkozást elevenítette fel Gellért Oszkárral a szerkesztőségben - az ironikus múltidézés lírai feloldásával árulja el meghatódottságát. Pedig – bizonyosság rá a *Hűlő árnyékban* - ő aztán „mindent” tudott a Nyugatról. De mintha olvasta volna Rónay György finom kritikáját a *Római muzsika* lenyűgöző de egyben félelmetes műveltséglabirintusáról (a Vigilia márciusi számában, még ez sem kizárt), az emlékező képsor egyetlen szürrealisztikus ’filmclip’ az elvarázsolt „titán-tojás”-ról.

Lássuk hát a könyveket, amelyeknek sorsát félve és féltve Cs. Szabó megtette az első lépéseket a magyarországi könyvkiadás lehetősége felé! Londonból, végül 1980-ban talált haza az első Cs. Szabó-írás, a *Dickens napló*,⁶⁰¹ körülbelül tíz éves fontolgatás, hivatali és politikai kötélhúzás után. „... két részletben, mert ő közben még azt is megírta, hogy a Dickens napló már nem az, ami eredetileg volt, amit elküldött a Nagyvilágnak, hanem egy sokkal hosszabb esszé lett belőle, tehát ő csak akkor jön haza, ha mind a kettő megjelenik. Úgyhogy az egyes és kettes számban jelent meg.”⁶⁰² A Képzőművészeti Főiskolán ugyanabban az évben tartott nagy sikerű szabadelőadásának könyvváltozata⁶⁰³ később szintén megjelent: *Görögökről* címen (Európa, 1986). Kiadták az *Alkalom* c. esszéválogatást (Gondolat, 1982), a *Közel s távol* c. elbeszélés-gyűjteményt (Magvető, 1983), megjelent az *Őrzők* (Magvető, 1985) és a *Shakespeare* (Gondolat, 1987) esszékötet (előbbi még a tudatosan életművet építő szerző akarata szerint).

A feltételek az emigráns helyzetből fakadóan erkölcsi indíttatásúak voltak: Cs. Szabó szívesen mondogatta, hogy írásai az ő leányai, illik, hogy őt megelőzve térhessenek haza. Igaz, azt is mondogatta, hogy a könyvekben akkor is spiritusz van, ha nem olvassák, elég, ha becsülettel megírták őket! De előadásaiban már évekkel azelőtt tematizálta a

⁶⁰¹ CS. SZABÓ, *Dickens napló*, I-II, Nagyvilág, 1980, 725-752, 885-910.

⁶⁰² ALBERT Zsuzsa, [Legenda Cs. Szabó Lászlóról](#), (I-II), Vig, 2004, 11, 937-948; 12, 59.

⁶⁰³ A könyv elkészült részeinek publikációja: CS. SZABÓ, *Szóródj világgá...*, *A görögökről* (Élő múlt), Nagyvilág, 1981, szept, 1366-1387; *Az énekes* (Homérosz), 1981, 1855-84; *A görögökről*, 1981, dec, 855-891; *A Nagy Szűz gyermekei*, 1982, márc, 347-436; *Az örök visszatérés*, 1982, máj, 722-757.

nyugati magyar irodalom két fenyegető veszélyét, az élő folyamatok megszakítását és a minőségi Olvasó hiányát. A Hollandiai Mikes Kelemen Körben tartott - *Még vagyunk* című - előadásában hivatkozott arra, hogy mennyivel késleltette a magyar nyelvi gondolkodás állapotát, hogy Mikes prózája félévszázad késéssel települt haza. További megállapítása ma is figyelmet érdemelne: „Egy-egy balszerencsés népnek történelmi fordulókön egyidejűleg különböző szövegekből, többszörösen kell tisztáznia széttépett személyazonosságát.”⁶⁰⁴ Modelljével magát a nyugati magyar irodalmat és a jövő minden hasonló jelenségét leírta, mondván, hogy az nem hasonmás, hanem elszakadt ifjabb testvér, egy pluralizált nemzeti irodalom vetülete kicsiben.

Hazatérésében tehát nagy szerepe volt annak, hogy tudni és gondoskodni akart könyveinek a sorsáról. Olvasásra felkínált válogatott köteteivel Cs. Szabó László még életében a hazai irodalmi nyilvánosság elé bocsátotta az életműnek azt a részét, amelyiknek kinti recepciója nagyrészt ismeretlen volt, Magyarországon pedig még nem (vagy alig) történhetett meg. Javarészt hozzáférhetőkké váltak a hazai kritika számára az emigrációban töltött életidő legjobb alkotásai: ezeket így, egyberendezve a legderekabb nyugati magyar olvasó is csak álmodhatta volna, hiszen húsz év nyugati magyar folyóiratainak és kiadványainak a terméséből valók (főleg: Katolikus Szemle, Új Látóhatár, Irodalmi Újság, Magyar Műhely, EPMSZE).⁶⁰⁵

A felgyorsuló évtizedben azonban nem jutott elegendő idő / figyelem Cs. Szabó László recepciójára a korabeli keretek között sem. Ezt a vélekedést inkább igazolják, mint cáfolják a hazai folytonossághoz visszakapcsoló, kiváló tanulmányok.⁶⁰⁶ Megszaporodott ugyan az élet-és pályarajzok száma, főként Cs. Szabó hazalátogatását előkészítve, már

⁶⁰⁴ CS. SZABÓ, *Még vagyunk* = *Az embernek próbája*, HMKK, Amsterdam, 1976, 113.

⁶⁰⁵ Ugyanebben az évtizedben újranyomták a már emlegetett esszéregényt (*Római muzsika*, Magvető 1988) és a *Hűlő árnyékban* c. életrajzi kötetet (Gondolat, 1991), a Szépirodalmi Kiadó újra megjelentette *A kigyót*, az 1941-es novellaválogatást (1986) és az 1942-es *Három költő* (Byron - Shelley-Keats) c. antológiát (1990). Később egy új vállalkozás keretében (Könyves Kálmán Kiadó) egységes zsebkönyv formátumban megjelent a *Hunok Nyugaton* c. esszékötet (1994), mely 1967-ben kiadott újragondolása egy 1946-47-es nyugat-európai körútnak; majd feltűnt *A tág haza* (1995) c. kis alakú verseskötet, ami két erősen elütő Cs. Szabó-verseskötetből van egybekötve (*Félszáz ének*, München 1959 és *Pokoltornác*, London 1974). Az *Erdélyben* c. művelődéstörténeti „vallomás-esszé” a Magvető Kiadó vállalta 1993-ban, ezt Cs. Szabó rádiós élményanyagából a bevezetőben említett Nyugat kiadás emelte kötetbe először 1940-ben.

⁶⁰⁶ POSZLER György, *Illúzió és értelem* c. Világosság 1982 /3-4.; VAJDA Miklós, Cs. Szabó László *három élete* c. munkája, Újhold Évkönyv, 1987/1. Kiinduláshoz: BÉLÁDI Miklós, POMOGÁTS Béla és RÓNAY László *A magyar irodalom története 1945-1975-ig terjedő korszakáról* készített IV. kötet *A határon túli irodalom*, 1982.

korábban megjelentek fontos portrébeszélgetések. Budapesten bekövetkezett halála, sárospataki temetése idején (nekrológok, emlékezések) korai kísérletek történtek (visszacsatolásként) az irodalomtörténeti helykijelölésre. A befogadói fogékonyságot azonban kissé túlrájzolta a népi és a demokratikus ellenzék készülődésének társadalmi légköre és a Cs. Szabó-hagyaték Magyarországra kerülése felett érzett öröm. (A levelek a hagyatkozó író akarata szerint a Petőfi Irodalmi Múzeumba, a több mint 12 ezer kötetből álló könyvtár a sárospataki Tiszáninnen Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei /ma: Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményei/ Nagykönyvtárába került különgyűjteményként. Sokkal később érkezett meg az OSZK kezelésébe és a Magyar Rádió archívumába a BBC vegyes hanganyaga. A Cs. Szabó – könyvtárat 1998-ban átadták a nyilvánosságnak, a Petőfi Irodalmi Múzeumban folyik a több mint negyven dobozt elfoglaló levél- és kéziratanyag feldolgozása, még tart a BBC-hangfelvételek rendezése. Az olvasót eligazító szisztematikus egybeolvasás azonban elmaradt. A hiányos kiadási sorok megbolygatták az életmű szerveződési rendjét, és nem álltak rendelkezésre a régi szövegek, hogy az esszé műfaj folyamatosságát, alakulástörténetét a „cezúra” után felnőtt olvasói korosztályokból legalább a tanárok, egy-két évjárat bölcsészei, más értelmiségiek önállóan rekonstruálhassák. Az életmű a nagy narratívák keretei között nehezen volt összeilleszthető, mert menet közben sok, még nem újraértékelt „ellentmondást” kellett volna egyenként feloldani. Egyszerűen szólva: túl nagy tehertétel volt a gyorsuló évtizedben az irodalomnak még ez az életmű is. Az élő irodalom vétsége elég nagy. Azt a feltételezett olvasót hagyta magára, aki nem tartozott Cs. Szabó László – még magyarországi korszakának műveivel megnyert - értelmiségi „szektájába.” Ám az író - Csokonaitól örökölt reménységgel - számított egy jól sikerült előadás utáni diákos megjegyzésre („de jó fej ez a marha”⁶⁰⁷), s végül „hálás hantján” az árvácskáira.⁶⁰⁸

A „hatástörténeti szituációról” sokat elmond, ha fellapozzuk Tüskés Tibornak 1983-ban kiadott *Illyés Gyula*⁶⁰⁹ c. kismonográfiáját a 368. oldalon, és megtaláljuk a visszaillesztés irodalomtörténeti magángesztusát: a budai lakásban Illyésnél otthonos körben Cs. Szabó mellett Csoóri Sándor és Juhász Ferenc, miközben róla a könyvben

⁶⁰⁷ Elhangzott Cs. Szabó László 1980-ban a Képzőművészeti Főiskolán tartott előadása után.

⁶⁰⁸ CS. SZABÓ László, *Téli virágének = A tág haza*, Bp., Könyves Kálmán, 1995, 177.

⁶⁰⁹ TÜSKÉS Tibor, *Illyés Gyula*, Bp., Szépirodalmi, 1983.

egyetlen eligazító szó sincs, de arról sem, hányszor s miért ült vendégként Gyula Cs. Szabó oldalán Londonban, Bécsben vagy Párizsban a megelőző két évtizedben. Távol áll tőlem, hogy a visszaiktatás nem könnyen érvényesíthető szándékait visszamenőleg bíráljam: lényege szerint volt felemás a helyzet. Végre, egy fénykép az élő íróról, ami viszont csak zavarba hozta a fiatalabb olvasót egy láthatóan koros úr ilyenfajta irodalmi legitimációjával. Mintha csak úgy vissza- és beülne valaki a társaságba, és illene tudni magából a képből, ki ő. De nem hiszem, hogy a mai szituáció egyszerűbb.⁶¹⁰ Négy éve már, hogy Cs. Szabó László centenáriumi évfordulója alkalmából a Petőfi Irodalmi Múzeum, „*Hordozható Európa*”⁶¹¹ címen kiállítást rendezett. Ezen kívül emlékező műsorral és alig ismert rádiószínpadi művek⁶¹² bemutatásával igyekezett beemelni az író a honi kánonba. Egy azóta is olvasható tudósítás a világhálón azt írja erről a kísérletről: „Fogalmam sincs, ki ez a fazon, aki 44 évesen (1949-ben) nem jött haza egy római tanulmányútról, hanem elhagyta „lakását, állását, gazdag könyvtárát, minden személyes emléket, fiát, szerelmét, egész addigi életét” egy kofferral a kezében. Hogy teljesen őszinte legyek, az emlékezőkről még ennyit sem tudok, de ez kedvezően változik az este folyamán, és végül is ezért jöttünk össze.”⁶¹³

Visszahelyezés, de hová?

Szabolcsi Miklós így emlékezik egy interjúban⁶¹⁴ az akadémiai irodalomtörténet, a „Spenót” szerkesztéséről 1965-ben: „végül nem vállaltuk, hogy a nyugat-európai magyar irodalomról írjunk, bár persze Márai és Cs. Szabó László korábbi művei tárgyalásra kerültek.” A magyarázat világos, a döntést a belső cenzúra irányítja: Cs. Szabó László

⁶¹⁰ CZIGÁNY Lóránt, *A nyugati magyar irodalom mibenléte, Avagy mire jó a nyugati magyar irodalom?* Kortárs, 2006, ápr. 74-80. (A 2005. szeptember 10-én elhangzott előadás szerkesztett szövege. Hollandiai Mikes Kelemen Kör – 46. Tanulmányi Napok; Elspeet, 2005. szeptember 8–11.)

⁶¹¹ A megemlékezést és a kiállítást rendezte KELEVÉZ Ágnes, a cím egy korábbi írásra utal: CS: SZABÓ, *Hordozható Európa*, Esti Magyarország, 1943, 287. dec. 20. (*Két part*, Révai, 1946, 191-195.)

⁶¹² CS. SZABÓ, *Nagypéntek Rodostóban; Úrpásztorok játéka*, = *A nyomozás*, Oslo-Bécs, Útitárs, 1966, 168-178; 135-150.

⁶¹³ PÁL Kata, [De minek a börrönd?](#) (Emlékező est a 100 éve született Cs. Szabó László tiszteletére. PIM, 2005. nov. 25. Bev. KELEVÉZ Ágnes), Litera, Irodalmi Portál, 2005. november 28. Ld. még *Kofferek és könyvek*. [Cs. Szabó László-kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban, *ism.*] = Kommentár, 2006. 1/123–124.

⁶¹⁴ SZABOLCSI Miklós, *A Nagy Spenót*, Beszélő, 1997. augusztus-szeptember.

1949 és 1979 között nem létezett a hivatalos magyar kultúra nyilvánossága számára. Ez az állítás természetesen pontosítható: Lengyel Balázs kifejezésével élve „lappangó irodalmi jelenlét”⁶¹⁵-ről is beszélhetünk, de az emigrációs szituáció sem a benne állóktól, sem az érintettektől nem várt el neutrális viszonyulást. Amikor a „nyugati” Ferdinandy György szélsőségesen jobb oldali magyaroktól igyekezett megvédeni Cs. Szabó Lászlót, akit hazalátogatásai, publikálása miatt mocskoltak Kanadából, érvelésével már-már a magyarországiak apológiájába csúszott át, azt bizonygatván: „Cs. Szabót nem „becsmérelték vagy hallgatták el” Magyarországon. Neve szüntelenül ott volt a folyóiratokban, a kortársak visszaemlékezéseiben. Személyét és műveit a Magyar Irodalom Története 1966-os kiadása tizenkét, az 1982-es pedig tizenkilenc ízben idézi.”⁶¹⁶ Az igazság az, hogy a fenti kézikönyvektől eltekintve egy-egy régi barátan kívül alig próbálták, akarták a nyilvánosság előtt, írásban emlegetni Cs. Szabót. Ezek közül az elszórt magánakciók közül (Gyergyai Albert, Nagyvilág, 1961, Hegedüs Géza, ÉI, 1965) Hegedüs Géza cikkét⁶¹⁷ a pártirányítás ideges reakciója követte, amelyről - a „féloldalas párbeszéd” idején - kizárólag külföldről, emigrációs forrásból lehetett értesülni. A párizsi Irodalmi Újság így foglalta össze a történeteket: „Az Élet és Irodalom szept.11-i számában Hegedüs Géza „*Öt világrész magyar írói*” címmel a bledi PEN-kongresszusról írott beszámolójában felvetette a külföldön élő magyar írók helyzetét. Miután a cikkben felsorolta vagy egy tucat Nyugaton élő magyar író és költő nevét, s megemlítette részben működésüket is, leszögezte: „Sokan élnek és írnak az öt világrészben magyarul, kik maguk is szívesen vennék, ha az itthoni olvasókhoz eljutna szavuk.”

A cikkre válaszolva Gara László nyílt levelet intézett az Élet és Irodalom szerkesztőségéhez, melynek nevében Nemes György főszerkesztő válaszolt, és közölte, hogy a Hegedüs Géza cikkéhez beérkezett hozzászólások közlését nem tartja időszerűnek, mivel a szerkesztőség más témáról, az etika problémájáról indított éppen most ankétot. Az Élet és Irodalom visszautasítása után Gara László levelét az Irodalmi Újság közölte.”⁶¹⁸ A Gara-levél lényege a nyugati magyar irodalomnak a Mikes Kelemen Kör fiataljaival

⁶¹⁵ LENGYEL Balázs, *Az esszé magasiskolája, Cs. Szabó László = Zöld és arany (Válogatott esszék)*, Bp., Magvető, 1988.

⁶¹⁶ FERDINANDY György, *Néhány keserves igazság*, Szivárvány, 1984, május.

⁶¹⁷ HEGEDÜS Géza, *Öt világrész magyar írói*, ÉI, 1965, szept. 11, 37, 3.

⁶¹⁸ GARA László, *Öt világrész magyar írói...*, IÚ, 1965.nov.15.5.

egyeztetett állásfoglalása volt: „Nyilvánvaló, hogy véleményünk sokban eltér mind a hazai, mind a külföldi írók értékelésében, de nyilvánvaló az is, hogy egészséges volna legalább kicserélni *a magyar olvasók előtt* ezeket az eltérő véleményeket.”⁶¹⁹ Hegedüs cikkére Cs. Szabó is reagált az Új Látóhatár hasábjain, elsősorban a honi írótlás kategorizálásához (emigránsok, disszidensek, kivándoroltak, külföldön élők) fűzött észrevételeivel. A vasfüggönyön át küldött üzenet, az emigrációban élő magyar irodalom helykijelölésének a lényegét már, *Az ötödik síp* cím jelezte,⁶²⁰ és külön hitelesítette a kontextus, amelyet a lap őszi száma mint Cs. Szabó-émlékszám teremtett. A hatvanéves író köszöntésekor Nyéki Lajos a magyarországi és a nyugati magyar irodalom csereforgalmának az aránytalanságait ekképpen sérelmezte: „itt kinn van egy irodalom, amelynek legjelentősebb termékei is dugáruként lopakodhatnak haza. ... Itt is a haza hűtlen, s nem aki otthagya.”⁶²¹

Magyarországon helyzetüknél fogva két régi barátnak, Illyés Gyulának és Vas Istvánnak sikerült publikációjában kinyomtatnia Cs. Szabó László nevét. Közülük Vas István bátor lépését határkönek tekintette a nyugati magyar irodalom derékhada,⁶²² mert ő az alapkérdést kiemelte mindenféle politikai erőteréből és azt hirdette: „Emigráns költészet, nézetem szerint, nincs is. Mert a versek írója – ha van hozzá kedve és módja, kivándorolhat Magyarországról, de magyar vers – ha csakugyan az – nem vándorolhat ki a magyar költészetből. De még a versek íróit is ... Teljesítményük valami módon – alighanem szervesen – része a magyar költészetnek.”⁶²³ Másféle kivételnek kell tekintenünk Rónay György kiállítását, hiszen ő a katolikus Vigilia szerkesztőjeként saját lapjában próbálgatta a rendszer tűréshatárait, így adta közre 1971-ben saját könyvkritikáját is a *Római muzsikáról*. Jóllehet egy kívülállóként kezelhető egyházi kiadvány sem volt menedék önmagában, de mozgástere a hatvanas évektől már elegendő lehetett óvatos lépésekhez. Mivel a Vigilia példát mutatott azzal, hogy nem tekintette politikai határoknak a földrajzi határokat, talán nem érdektelen megjegyezni, miként kapcsolódott itt össze a kétoldalú bizalom és bizalmatlanság kérdése a minőségével. A „radikális” katolikusok már a háború előtt is közel álltak Cs. Szabóhoz, aki rádiósként megbízójuk és fordítóként munkatársuk is volt.

⁶¹⁹ GARA, *Öt világrész ...*, i.m., 56.

⁶²⁰ CS. SZABÓ László, *Az ötödik síp*, ÚL, 1965, 447-450.

⁶²¹ NYÉKI Lajos, *Egy író, aki ír*, ÚL, 1965, 385-390.

⁶²² VAS István, *Költők között, Magyar költészet Nyugaton*, Népszabadság 1969. szept. 14. és 21.

⁶²³ VAS István, *Magyar költészet ...*, i.m.

Rónay Györgyben Cs. Szabó a költőt-fordítót és az esszéírót egyaránt becsülte. A *Magyar versek Aranytól napjainkig* c. antológiával megerősített vatikáni kapcsolat, és különösen a Békés Gellérttel kialakult barátság⁶²⁴ révén Cs. Szabónak megbízható értesülései voltak a Vigilia helyzetéről, így már 1966-ban azt tanácsolta az Amerikába került felfedezettjének, Horváth Elemér költőnek: „Cikket, verset stb. a Kortársnak nem adnék. Két okból. Az egyik pusztán egyéni finnyáság: nem szeretek túl sok konkollyal keveredni./.../A másik ok már objektív: számolni kell a veszéllyel, hogy a szerkesztő valamilyen szerkesztőségi jegyzettel, életrajzi adattal...úgy helyezne el író társaim közé /integrálna, amint írod/, ahogyan az nem volna kedvemre./.../A Vigiliának habozás nélkül átengednék közlésre írást. Veszélyérzet nélkül. Még azt se kérném, hogy különítsenek el földrajzilag, a lakóhely/ország/ megjelölésével.”⁶²⁵ Az utóbbi mondatok arra is utalnak, hogy Cs. Szabó szigorúan legelső helyre állította azt a követelményt, hogy ne tekergő, rossz fiúként térhessen csak vissza valaki: ugyan nem verik meg, de jobb hely nem jár neki. A levél korábbi soraiból megtudjuk, Cs. Szabó szilárdan hitt a magyar irodalom egységében, de véleménye szerint a magyarországi pályatársak „annyi köd-sövény közt bolyonganak, hogy már semmit sem láthatnak világosan./.../még a remek Rónay Gyurka sem látja egészen világosan ...a rendszer által tagadott s olykor hebegve mégis bevallott elemi igazságot, hogy a kinti s benti magyar irodalom egy és oszthatatlan...”⁶²⁶

A Cs. Szabó László körül kialakított 'elhallgatás' végét a hazalátogatás (írói hazatérés) feltételeként előre küldött esszé, a két részes *Dickens-napló* Nagyvilágban engedélyezett megjelenésétől számíthatjuk tehát. Említettük, az angol író diákkora óta foglalkoztatta Cs. Szabót. Emigrációs pályaszakaszának ismétlődő témája „*A könnyzacskók királyának*” életműve,⁶²⁷ hiszen nagy évfordulói kapcsán illendő is volt tisztelegni előtte a BBC-ben, és azután írásban is. 1980-ban⁶²⁸ e korábbi esszék kibővített és újraírt

⁶²⁴ Ld. CS. SZABÓ László, *Kint és bent, (Beszélgetés Békés Gellérttel, 1980l) = Hűlő árnyékban, 246-257.*

⁶²⁵ CS. SZABÓ - Horváth Elemérhez, Levél, London, 1966, 12. 31. (magántulajdon)

⁶²⁶ Uő, uo.

⁶²⁷ CS. SZABÓ, *Rochestertől Londonig, Dickens születésének 150. évfordulójára*, ÚL, 1962, 170-174. és *Hegyi beszéd a Cockneyről, Dickens halálának 100. fordulójára*, ÚL, 1970, 292-301; *Népszínház.... A könnyzacskók királya*, IÚ, 1981, márc-ápr.

⁶²⁸ CS. SZABÓ, *Dickens napló I-II*, Nagyvilág, 1980, 725-752; 885-910.

változatával „tért vissza”⁶²⁹ Cs. Szabó László a magyarországi irodalmi életbe az emigráció elzártságából. A hazai pályatársak fogadtatása kedvező volt: „Akik emlékeztek az egykori, cezúra előtti Cs. Szabóra, a Dickens-napló olvastán úgy érezték: ez a szöveg a teljes esszéírói életmű egyik csúcsa. Talán felül is múlja egy arasszal a korábbi csúcsokat”-értékelte az írói teljesítményt Sükösd Mihály a hazai publikálást követően.⁶³⁰ A befogadás hivatalos lépéseinek előkészítő szakaszához „a Nagyvilágban engedélyezett megjelenéshez” azonban magyarázat szükséges. A fogalmazás a fenti szavakkal pontos: magyar emigráns kizárólag a Nagyvilágban jelenhetett meg, hiszen „külföldről” volt szó, és „engedélyezve,” vagyis a kulturpolitikai akarattal megegyezően, sokszor huzavona után. A teljesebb megértéshez esetünkben hozzá tartozik, hogy Cs. Szabó László akkor kezdte érdekelni a magyarországi kulturpolitika irányítóit, amikor Illyés Gyula a hatvanas évektől meglátogathatta barátját-író társát, és találkozott a fiatal emigránsokkal nyugat-európai útjai során. Illyés 1967-es október végi látogatásról egyenesen Aczél Györgynek készítettek jelentést a Történeti Hivatal irattárában található dokumentum tanúsága szerint. Nem lehet véletlen, hogy ebben az iratanyagban található az az év nélkül lejegyzett hat pontos program, amelynek egyikében a Shakespeare-esszé kiadásának a mérlegelését javasolja az egyik (ismeretlen) belügyis. Ugyanakkor az 1967-es anyag egyik jelentése kitér arra is, hogy értesülés szerint Cs. Szabó László honvággyal küszködik, hazajönni azonban nem mer, mert fél attól, hogy itthon „eltűnik a tömegben.”⁶³¹ Ezen a jelentésen ma már bosszankodni sem lehet igazán, de az író hetvenöt éves születésnapjához kapcsolódó írói hazatelepítés óvatos tervéről többet tudunk.⁶³² A hasadtlelkű kor irodalompolitikájának sorozatos ügyetlenségeit a Londonban élő Szabó Zoltán *Hungarica varietas (Korkép 1974-ből)* című írásában elemezte.⁶³³ Mivel a konkrét esetről a hazában csak később tájékozódhattunk, érdemes néhány szóban összefoglalni az esetet.

Az óvatosságot és a halasztást egyaránt igazolja, hogy Grósz A. Endre magyar televíziós munkatárs hivatalosan kezdeményezett és 1976-ban rögzített londoni

⁶²⁹ Az emigrációban komoly viták folytak erről a hazatérésről. A kétoldalú egyeztetés tényeit ld. SZABÓ Zoltán, *Dialógus, Post mortem: Ősök és társak*, Bern, EPMSZE, 1984, 283-89; 297-301.

⁶³⁰ SÜKÖSD Mihály, *Egy szereplő visszatér*, ÉS, 1982, szept, 24, 11.

⁶³¹ Történeti Hivatal Levéltára, Dover c. dosszié, 69/Y – 494/67.

⁶³² UŐ, *SzerenCSÉnk volt, hogy volt Csénk ... (Egyveleg a naplóból (1971-1981))*, Forrás, 2005, nov, 73-89.

⁶³³ CZIGÁNY Lóránt, *Napló 1980*, Kortárs, 2003, 5.

beszélgetése az író két háború közötti rádiós múltjáról végül 1980-ban jelent meg. Mezei András költő 1979-es londoni interjúszövege szintén várakozásra volt ítélve az *Élet és Irodalom*nál. Végül a győri Műhely című folyóirat nyomdájában kötött ki, de az emigráns ügyekben úttörő bátorsággal fellépő lapnak⁶³⁴ sem volt szabad megelőznie az akadályok hivatalos elhárítását.⁶³⁵ A *Vigilia* c. katolikus folyóirat következetességében az egész magyarság és irodalma iránt érzett felelősség mutatkozik meg: 1981-ben⁶³⁶ élő és hiteles beszélgetésben hozta emberközelbe Cs. Szabó Lászlót - nemcsak saját olvasóira gondolva. Meglehetősen groteszk korhelyzet ez, amikor a honi kultúrpolitika részlátásával⁶³⁷ szemben a belső és a határon kívüli ellenzék vagy kisebbség vállal felelősséget a teljes nemzetért. Mindenesetre szaporodtak a nem hivatalos értelemben számítható dialógus, a határokon átbeszélés jelei és kísérletei. Betűrendbe foglalva, az *Alföld*, az *Élet és Irodalom*, az *Életünk*, a *Jelenkor*, a *Kortárs*, és a *Műhely*, a *Tiszatáj* és a *Vigilia* tett sokat a befogadásért, közülük az *Alföld* az Anyanyelvi Konferenciák szálláscsinálójának, támogatójának számított,⁶³⁸ a győri Műhely a kezdetektől tudatosan, komoly kockázatot vállalva is helyet adott a nyugati magyar irodalomnak.⁶³⁹ Cs. Szabó irodalmi-irodalompolitikai szerepének a felméréséhez azonban –a kérdést érintő Füzi Lászlónak igaza van - szélesebb körű és összehasonlító elemzések szükségesek: „Ha egyszer a Kádár-rendszer politikai és irodalmi gondolkodása komoly elemzés alá kerül, akkor külön elemzés tárgyává kell tenni azt a szellemi pozíciót, amelyet Cs. Szabó László – vele együtt pedig Szabó Zoltán – az emigrációban betöltött, s azt is meg kell majd nézni valamikor, hogy ezek a pozíciók, szellemi helyfoglalások, lecövekelések és elmozdulások miképpen kapcsolódtak hazai párjaikhoz, Bibó István, Illyés Gyula és Németh László itthon elfoglalt

⁶³⁴ A lap korabeli szerkesztőjével, Gecsényi Lajossal folytatott beszélgetés alapján.

⁶³⁵ GRÓSZ A. Endre, *Irodalmi szerkesztő urambátyám ország mozgásterében*, Jel-Kép, 1980, 4, 129-138.

⁶³⁶ HEGYI Béla, *Távolsági beszélgetések*, *Vigilia*, 1981. 5. sz. 321 – 328. = Cs. Szabó László, *Távolsági beszélgetések*, Bp. Szépirodalmi, 1989. 5 – 38.

⁶³⁷ 1982-ben az Írószövetség közgyűlésén Hubay Miklós felvetette literatúránk világirodalmi szerepének (nem szereplésének!) témáját. Kérdésére Dr. Ficsor Mihály, a Szerzői Jogvédő Hivatal elnöke tételesen válaszolt. Nem a Corvina gyakran erőltetett, eladhatatlan kiadásait és a közös megjelentetéseket vette sorra, mert „ők ügynökmódszerrel dolgoznak”, hanem a nyugati kiadókkal kötött szerződéseket, ld. Dr. FICSOR Mihály, *Két évtized-három világban címmel*, *ÉI*, 1982. január 2, 4.

⁶³⁸ NAGY Károly, *Felelősségérzetből fakadt források (Adalékok az Anyanyelvi Konferencia kezdetének történetéhez)*, *Alföld*, 1982.máj.62-69.

⁶³⁹ A Lap élén Gecsényi Lajos állt. E. Fehér Pál rövid uralma után az utolsó tíz emigrációs évben további szolgálatokat tett a nyugati magyar irodalomnak a Bécsi Naplónál.

pozíciójához, nem beszélve arról, hogy milyen hatást gyakoroltak – közvetve vagy közvetlenül – a hazai szellemi életre.”⁶⁴⁰

Amikor megtört a jég az emigráció reprezentáns képviselőjével szemben, Cs. Szabó felbukkanásával váratlan és erős hatások érték a budapesti irodalmi-értelmiségi elit korosztályait.⁶⁴¹ 1980 őszén művelődéstörténeti szabadelőadást tartott utolsó munkahelyének jogutód intézményében, a Képzőművészeti Főiskolán a görögökről. Az előadás frenetikus sikerének a híre gyorsan terjedt, és fiatalabbakban is felszabadította az érdeklődést az életmű iránt. Ezután mind gyakrabban feltűnt az író neve folyóiratokban,⁶⁴² újra kiadott régi könyveinek címlapján.⁶⁴³ Az említett olvasóközönség a szellemi éhség mohóságával vetette magát az új kötetekbe szerkesztett elbeszélésekre és esszékre, amelyeket az emigrációs termésből még maga a szerző válogatott a hazai olvasóknak.⁶⁴⁴ Szaporodott a Cs. Szabó László bemutatásával,⁶⁴⁵ esetleg elemző értékelésével foglalkozó írások száma különféle folyóiratokban, de a folyamat esetlegesen zajlott, kevés szereplővel⁶⁴⁶ és korlátozott szerepvállalással. 1984-ben, az író halálakor és azt követően, a gyász és számvetés kegyeleti pillanatában úgy látszott, a Budapesten elhunyt és végakarata szerint Sárospatakon eltemetett író mindenkié lehet, az egész magyar „irodalmi nemzeté”. A londoni emigrációs barát, Szabó Zoltán idézett fogalma azonban szigorúan az életműre, a művekre értendő, míg Cs. Szabó temetésén⁶⁴⁷ az irodalmi rokonokon és örökösökön kívül kárvallottak és reménykedők színes csapata osztozott a gyászon. Sipos Lajos egykorú megállapítása szerint Cs. Szabónak „szokás idézni szerepét a Nyugatban, a Cobden fórumán, az Apollóban, a Rádió irodalmi osztálya élén, a Válaszban, a Hídban, a Magyar Csillagban. Műveivel azonban nem volt jelen a szellemi életben... Egy megélt-

⁶⁴⁰ FÜZI László, *Az esszé nagymestere. Cs. Szabó Lászlóról – induló életműsorozata kapcsán*, Új könyvpiac, 2005. márc. 10. 9.

⁶⁴¹ SÜKÖSD Mihály, *Cserépposta*, Élet és Irodalom, 1981. jún. 6.

⁶⁴² UŐ, *Négy szemközt egy szoborral* (Radnóti Miklós, a műford.), ÚÍ, 24 (1984), 11, 13-17.

⁶⁴³ UŐ, *Franklin Delano Roosevelt*, /Gondolkodó magyarok/, 1985.

⁶⁴⁴ UŐ, *Alkalom* (Esszék, irodalomról, művészetről) Bp., Gondolat, 1982.

UŐ, *Közel s távol* (Elbeszélések 1948-1981), Bp., Magvető, 1983. UŐ, *Őrzők*, (Esszék), Bp., Magvető, 1985.

⁶⁴⁵ Pl. Vas István, *Népszabadság*, 1969; Pomogáts Béla, *Forrás*, 1970; Rónay György, *Vigilia*, 1970; Béládi Miklós, *Kritika*, 1973; Grósz A. Endre, *Jelkép*, 1980; Hegyi Béla, *Vigilia*, 1981; Sükösd Mihály, *ÉI*, 1981; *Válaszok Czigány Györgynek*, Kortárs, 1983.

⁶⁴⁶ Ezek egyike, SZAKOLCZAY Lajos: Cs. Sz. L., az esszéíró. = *Műhely*. 1982. 3. 31-43.

⁶⁴⁷ Az író halála: Bp., 1984. szept. 27.; temetése: október 5. Sárospatak.

megvalósított szerep, bizonytalan hívek és nem olvasható könyvek jelentették őt idehaza.”⁶⁴⁸

Ma már biztosan állítható, hogy a nyolcvanas évek, a felfokozott szellemi fogékonyság, olvasói kíváncsiság e légkörében kellett volna lépést tartani (könyvkiadásnak, kritikának, irodalomtörténet-írásnak) Cs. Szabó László visszaiktatásával, hogy a további fordulatok, paradigmaváltások kevésbé nehezítsék ezt a műveletet. Pedig a szellemi élet fórumain megkezdődött a felkészülés az új helyzetre.⁶⁴⁹ A megemlékezők közül Vajda Miklós már a temetés napján felhívta rá a figyelmet, hogy sem Szabó Zoltán, sem Cs. Szabó László neve nem mond sokat a fiatal magyar értelmiségieknek, sőt írójelöltek keverik össze őket, pedig „...megengedhetetlen, hogy bárhová vetődtek is, két ilyen nagyságrendű magyar író egyszerűen kiessék a nemzet tudatából.”⁶⁵⁰ A cenzúra-öncenzúra azonban éberem és vállvetve örködött tovább, meglepően sokáig. Hiszen nem az egyes könyvekről, hanem arról volt szó: mit tud kezdeni egy ország az általa nem támogatott és nem kívánt, mégis figyelemre méltó emigrációs életművel, amelynek igen erős az európai beágyazottsága. Legjobb példázza a fenti reakciót Kéry Lászlónak az 1984-es recenziója a *Hűlő árnyékban* c. kötetről. A Nagyvilág főszerkesztőjeként, aki befogadta a magyar író esszéit saját, külhoni irodalmaknak szánt folyóiratában, így teremtett alkalmat arra, hogy a „szerkesztőség véleményét,” vagyis fenntartásait hozzáfűzze Cs. Szabó írói fogadtatásához: „Az éremnek azonban a szerző életében, nézeteiben, munkásságában /.../van másik oldala is/.../Nem csekély távolság választja el a szocializmus eszmerendszerétől – noha a marxizmus klasszikusait ismeri, eredményeiket fel is használja -, s ha lehet, még nagyobb distancia különíti el attól, amit „létező szocializmusnak” szoktunk nevezni. Életműve része irodalmunknak, megbecsülendő nemzeti érték. S méltán várhatja el a megbecsülést a szocialista Magyarország is a magyar írótól.”⁶⁵¹

Feltehetően az érintett elbizonytalanító hatások is hozzájárultak, hogy a sorban megjelentetett Cs. Szabó-művek budapesti kiadásaiiban elég sok az esetlegesség és még a kiadói gyakorlatnak is ellentmondó, vagy más, az emigrációs helyzethez rögzített eljárás,

⁶⁴⁸ SIPOS Lajos, Cs. Szabó László: *Közel s távol*, Műhely, 1984, 1, 73-75.

⁶⁴⁹ Ld. NÉMETH G. Béla, *Európai műveltség – nemzeti műveltség*, (Részlet az Akadémia közgyűlésén elhangzott előadásból), NSZ, 1988. máj.14. 13.

⁶⁵⁰ VAJDA Miklós, *Ex Britannia, redemptio*, Cs. Szabó László halálára, ÉI, 1984.okt.5.6.

⁶⁵¹ KÉRY László, *Egy író élete*, Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*, Nagyvilág, 1984, jan, 143-146.

ami kívülről nézve olykor önkényességnek tűnik. Pedig a Cs. Szabó-életmű nagyságrendje miatt már az irodalmpolitikáénál maradandóbb felelősség hárul a könyvkiadásra és az irodalmi élet intézményeire. Különösen féloldalas megoldás (a szó legszorosabb értelmében), hogy a *Római muzsika*⁶⁵² és a *Hűlő árnyékban*⁶⁵³ megkésett második, budapesti kiadásáról hiányoznak a szakma szabályai szerint elvárható könyvészeti adatok; mosolyogtatóan pontatlan, amit tudni engednek a könyv hátsó fedőlapján az íróról, aki egyébként akkor már régen nincs az élők sorában, és a világ is nagyot változott. A *Római muzsikára* gondolva különösen fájdalmas a beavatkozás, mert a remek müncheni Auróra-kiadás⁶⁵⁴ átalakításával (elhagyták a régi címlapot) veszített a mű az utalásrendjéből. A példákat nem érdemes sorolni, hiszen a nyolcvanas évekig a két háború közötti Cs. Szabót egyetemi szinten is csak magánfelelősségre, magánkönyvtárak polcairól lehetett megismerni, említeni. A vele kapcsolatos tisztáznivalók megbolygatták volna a teljes magyar irodalom legnagyobb huszadik századi traumáit. Emigrációban született munkái közül Cs. Szabó már 1963-ban *A magyar költészet századai* c. bevezetőjével, 1968-ban pedig a *Hunok nyugaton* c. nemzedéki-irodalomtörténeti kérdéseket érintő útinaplójával nyugtalanította a feldolgozatlan kérdéseket elhallgatással megszüntető hazai gyakorlatot.

A felelősen gondolkodó magyarországi irodalomtörténészek természetesen tisztában voltak helyzetük korlátaival, és örömmel észlelték az un. olvadást a kétpólusú világban. Amikor 1970-ben a kormány – afféle szellemi válságkezelésként és a szétszóródott magyarság megszólítására - összehívta az első Anyanyelvi Konferenciát a Magyarok Világszövetsége segítségével,⁶⁵⁵ nem sejtette, milyen szellemet szabadít ki a palackból. Az anyanyelv ápolása volt a trójai faló, amellyel be lehetett jutni a falakon belülré a közös anyanyelvben hordozott másféleképpen gondolkodással, másfajta művekkel: hírvivők jöhettek-mehettek a két világ között. Az amerikai Nagy Károly és a

⁶⁵² Uő, *Római muzsika*, München, Aurora, 1970; Bp. Magvető, 1988.

⁶⁵³ Uő, *Hűlő árnyékban*, uo., ua., 1991.

⁶⁵⁴ Molnár József nyomdája minőségben a legjobb protestáns magyar hagyományokat követte (Tótfalusi Kis Miklós).

⁶⁵⁵ A Magyarok Világszövetsége az állami és az etnikai lojalitás alapján állt, a területen kívüli magyarokat kirekesztette. 1964 után közvetítői szerepben bizonyos engedményeket tett gazdasági-politikai okból, pl. az amerikai magyarságnak. Az évtized végére, 1978-ban sikerült a szent korona hazahozatalát is eredményként felmutatnia.

londoni Czigány Lóránt⁶⁵⁶ tevékenységében ennek az átkaroló stratégiának két elemét lehet fedezni. Valószínűleg e folyamatnak köszönhetően került be az országba és jutott el a címzettekhez Cs. Szabó *Római muzsikájának* száz példánya 1970-ben. Cs. Szabó írói létezése ezután eltörölhetetlen ténynek számított, még ha más, a két háború közötti műveinek a minőségét mind inkább felülmúló írásait és egyéb teljesítményeit, például előadói sikereit⁶⁵⁷ nem ismerhették is. Legfeljebb azon kevesek tudtak és adtak hírt róla, akik mint hivatalos PEN-delegátusok, szerzők, fordítók vagy kivételezett helyzetű magánutazók jártak Londonban és más nyugat európai magyar szellemi központokban, mint Párizs, Bern, Róma vagy Bécs.⁶⁵⁸

Cs. Szabó kétirányú közvetítői szerepét és mindkét oldalon elismert tekintélyét nemcsak nagy irodalmi találkozásokon, vagy e találkozások feltöltő energiáin lehetett mérni. Mint Kazinczyhoz egykor, önkiválasztódással, ajánlással, valahogyan eljutott a londoni könyvtárszobába a magyar irodalom színe-java, sőt a Romániában élő magyarok közül mindenkié. Ez a már korábban is rá szabott Kazinczy-szerep a kezdetektől elkísérte Cs. Szabót⁶⁵⁹ az emigrációban, de ennél is többről volt szó. Mintha az említett „láthatatlan” és önkéntes újraszavazás végezte volna el a korrekciót a hazai irodalmi élet értékviszonyain, némi kánonkiigazítással korrigálva a magyarországi irodalom öncsonkításait. Állíthatjuk, hogy a hagyatéki könyvtár kortárs magyar gyűjteménye⁶⁶⁰ a szó szoros értelmében a minőségi irodalom figyelemre méltó őrzőhelyének mondható, az írók eléggé széles skálájával. Ki gondolná, hogy Lengyel József *Az őszinteség lépcsőin* című kötete (1974) is eljutott a londoni könyvtárba?⁶⁶¹ A „dialógus” folyamatában mindkét oldalról ugyanannak a fiatalabb - az emigrációban sokáig „középnemzedék” vagy

⁶⁵⁶ CZIGÁNY Lóránt, *A nyugati magyar irodalom négy műhelyéről*, ÉL, 11, 947-956; NyelvKult, 36, 6-17.

⁶⁵⁷ Ld. Cs. Szabó László írásai a *Hollandiai Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjairól*, Mikes International, Hága (Hollandia), 2005. november 11. (digitális emlékszám)

⁶⁵⁸ Olyan látogatókra gondolok, mint Ottlik Géza, Pilinszky, Vas István, Weöres, Illyés Gyula, Nemes Nagy Á., Tamási Áron.

⁶⁵⁹ Ld. CZIGÁNY Lóránt később említendő írásának a címét: *A mi Kazinczynk= Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Bp., Szabad Tér 1994.

⁶⁶⁰ BARANYAI Katalin, *Cs. Szabó László könyvtára*, (CD-ROM), Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményei, 2002.

⁶⁶¹ A könyv jelzete a sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának Cs. Szabó - különgyűjteményében: cs.a.5190

„ötvenhatosok” néven jelölt korosztálynak a képviselői vettek részt jó összmunkában, és ez némiképpen gyorsította a folyamatot.

A nyugati magyar irodalom mint önálló fogalom a hetvenes években került be az irodalomtörténeti diskurzusba Magyarországon. A legelső hivatalos lépés az volt, hogy a Béládi Miklós, Pomogáts Béla és Rónay László irodalomtörténészekből álló hármas megbízást kapott a nyugaton és tengeren túl élő magyar irodalom felmérésére az MTA kutatási programja keretében 1970-ben.⁶⁶² A teljesebb képhez hozzátartozik, hogy Pomogáts Béla (1970), Béládi Miklós (1973) nem felső utasításra kezdett publikálni a nyugati magyar irodalomról és alkotóiról, de lehetőséget is kaptak hozzá. Az első munkafázis végén készített „vázlatot” *A nyugati magyar irodalom* alcímmel az Akadémiai Kiadó a magyar irodalom története 1945-1975-ig terjedő korszakáról készített kötet utolsó fejezetében jelentették meg végül 1982-ben.⁶⁶³ A *Magyar irodalom története 1945 – 1975* mint a „Spenót” kiegészítő kötete a *Határon túli magyar irodalom* címen 1981-ben zárta rendszerező kísérletét. Vázlatnak szánt, öt oldalas szövege Cs. Szabóról aligha lehet alkalmas rá, hogy az emigráns korszak terméséről fogalmat alkosson egy mai egyetemista. Könnyen belátható, hogy a tevékeny és mindenütt jelen lévő, több műfajban kiváló író portréját és szerepét könnyebben megírható volt, de ez egyúttal a helyzet csapdája. A feldolgozás a saját helyzetét nehezítette azzal, hogy túlsúlyba helyezte az életműben a lírát, pedig ha valahol áradó bőségben tapasztal igazi líraiságot az olvasó, az nem annyira a kései Cs. Szabó-i dal vagy prózavers, hanem egy-egy versértékű, líraian ihletett esszébetét. Például szolgálhat, hogy a Szepsi Csombor Kör kiadványaként megjelent *Pokoltornác* (1974) valóban dicséretesen szép könyvecske (a borítón Gyémánt László munkája, a szöveg Molnár József müncheni nyomdájában készült, 12 pontos Garamond betűkkel), és ezer szállal kötődik tájékozott olvasó fejében az életmű fejezeteihez, de már a nyugati magyar irodalom középnemzedéke tiszteletli fenntartásokkal kezelte az idősödő író elfogultságát saját versei iránt. De érthetetlen tévedést is találhatunk a „Spenót” szövegében a *Nyomozás* c. kötetet illetően: „Így válik *A nyomozás* látszólag személyesen egybeálló jegyzeteinek központi figurájává a vándorló és mindenütt otthonra találó

⁶⁶² BÉLÁDI Miklós, *A nyugati magyar irodalomról*, *Nyelvünk és Kultúránk* [1974] 271–282.

⁶⁶³ BÉLÁDI M.- POMOGÁTS Béla - RÓNAY László, *A magyar irodalom története 1945-1975-ig /IV/, A határon túli irodalom* Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

Odüsszeusz, aki pontosan tudatában van küldetése lehetetlen voltának, s mégis halad tovább az istenek kijelölte úton.”⁶⁶⁴ *A nyomozás* c. vegyes műfajú kötetben nem Odüsszeuszról mint archetípusról beszélnek a témán továbbfuttatott írások, hanem a Bibliáról és Jézusról, a Szentföldi utazások élményeinek hatása alatt született darabok az ő alakja köré szövődnek.

Mivel az irodalomtörténeti áttekintés 1982-re már lezárult, nem szerepelhetett a vázlatban Cs. Szabó László nagy ívű életrajzi esszéfüzére, a kötetbe szerkesztett *Hűlő árnyékban* című életrajzi gyűjtemény sem. Ma ennek a személyes hangú esszéfüzérnek e különleges és vonzó példája talán a legkedveltebb Cs. Szabó-olvasmány. A biográfiai kötettel teljesebb és a *Görögökről* c. kötettel lezáródó életmű valószínűleg befolyásolhatta volna az értékelőt abban, hogy nagyobb súllyal vesse mérlegre az esszé műfajt az életműben, ha nem is tudta volna megnövelni a rendelkezésére álló terjedelmet az akadémiai kötetben. 1980-ben már jól sejthető volt ennek a hatalmas életműnek néhány főbb vonulata, magaslata. A nehéz feladatra fölesküdült szerzőtriász végül 1986-ban készítette el a finomított és kiegészített változatot „*Nyugati magyar irodalom 1945 után*”⁶⁶⁵ címmel. Ebben a kiadványban Pomogáts Béla, a Cs. Szabó-fejezet megnevezett „felelőse” megírta a legelső, életművet egybelátó, kis terjedelemben is átfogó irodalomtörténeti összefoglalót az életműről. A helyzet különösségéhez tartozik, hogy ekkor Cs. Szabónak még viszonylag kevés nyugaton kiadott műve jelent meg Budapesten, és pályájának az első felében kiadott könyvei nem voltak elérhetőek. A sok új elemet tartalmazó és lényegkiemelő bemutatásnak az esszéműfaj szerepének és az életmű gazdagságának az értékelése volt a legerősebb vonása, így az emigráns-nosztalgia hangsúlyozásától is szabadulni tudott a honi közegben élő irodalomtörténész.⁶⁶⁶

A magyarországi irodalomtörténet-írás részéről rendelkezésemre álló publikációk száma az eltelt húsz év alatt valamelyest szaporodott, de Cs. Szabó recepciója a kortárs és ugyancsak emigráns Máraiéhoz képest igencsak a kezdeteknél tart ma is. Az okok fontolgatása a dolgozat keretein túl vezetne, de az összehasonlítás mindenképpen figyelmeztet arra a tényre, hogy Cs. Szabó recepcióját nem biztos, hogy egyértelműen csak

⁶⁶⁴ BÉLÁDI - POMOGÁTS - RÓNAY, *A határon túli irodalom...*, i.m.383.

⁶⁶⁵ BÉLÁDI Miklós - POMOGÁTS Béla - RÓNAY László, „*A nyugati magyar irodalom 1945 után*,” Bp., Gondolat, 1986.

⁶⁶⁶ BÉLÁDI - POMOGÁTS - RÓNAY, „*A nyugati magyar...*, i.m. 103-118.

segítette sorsának összekapcsolódása a nyugati magyar irodalommal. A Cs. Szabó-életmű (különösen az első fele) szorosan kapcsolódott a magyarság önmeghatározásaként értelmezhető irodalom-felfogáshoz, azzal együtt, hogy európai horizontú gondolkodás és műveltség viszi az életművet a saját magaslataira. Nem volt mindegy, hogyan kerül ez az életmű a jelen - már mindkét tárgykörben (múlt és műveltség) olyannyira elveszettnek látszó - olvasója kezébe. Cs. Szabó munkái elé igenis szükség lett volna olyan írásokat állítani, amelyek a megszakított nyilvánosságra magyarázatot adva, előítéletek nélkül gerjesztenek kíváncsiságot. A hazai befogadók lépéshátrányba kerültek, mert későn, csak a legutóbbi időkben fedezte fel az újraolvasó utókor a válogatással kiemelés, valamiféle kanonizálás lehetőségét az életmű beágyazására. A háború előtti vagy tematikus írások kiadásával végzett ilyen szolgálatot Gróh Gáspár (*Kis népek hivatása*) és Pomogáts Béla (*A magyar költészet századai*), de a folyamat elakadt. Felelős az emigráció is. Borbándi Gyula könyvei egytől egyig hiánypótló munkák, afféle történelmi forráskiadványok,⁶⁶⁷ viszont a szerző emberfeletti vállalása sem indokolja, hogy ne tegyük szóvá krónikáinak az elfogultságait vagy hiányosságait az irodalomtörténet szempontjából.⁶⁶⁸

A legnagyobb tévhit mégis, hogy a sárospataki sírnál s még egy ideig azt lehetett gondolni, Cs. Szabó emigrációs pályaszakaszát elsőként a nyugati magyar irodalom valamelyik kortárs-szemtanúja foglalja majd össze. De Czigány Lóránt irodalomtörténész, aki filológusként segédkezett az utolsó Cs. Szabó-kötetek munkálatainál,⁶⁶⁹ és közről ismerte az emigrációban kiteljesülő életpályát, éppúgy adós maradt ezzel az összefoglaló-értékelő munkával, mint a nemzedék maga. Czigány a középnemzedék és a Szepsi Csombor Kör képviselőjében több honi fórumon szorgalmazta a magyar irodalom fogalmának a kiterjesztést a határon túli ún. „részirodalmakra.” Minden érdemét elismerve, ma azt kell mondani, leginkább a bonyolult történelmi szituáció kötötte le a figyelmét, így a többiekkel együtt be kellett látnia végül, amit Kibédi Varga Áron írt le: „A nyugati magyar író egy radikálisan posztmodern helyzetbe került. Utólag észreveszi, hogy a nagy

⁶⁶⁷ RÓNAY László, *Forrásértékű olvasmány*, NSZ, 1990, márc, 3, 20.

⁶⁶⁸ A Szepsi Csombor Kör története torzóban maradt, az 1967-es nemzedéki vitát nem tárta fel kívülálló számára értelmezhetően, az avantgárd modern törekvéseket (MM) igyekezett nem tudomásul venni, és erősen számított értékelésében a politikai aktivitás és a népi mozgalom prominenseihez kötődés (pl. Kovács Imre). Lexikonjában Cs. Szabónak Kossuth-díjat adományozott.

⁶⁶⁹ Ld. pl. Függelék, Cs. Szabó László írói munkássága, 1949-1981, a személyére vonatkozó legfontosabb irodalommal=*Hűlő árnyékban*, PIAZZA-HUNYOR Katalin közreműködésével összeállította CZIGÁNY Lóránt.

narratívák neki is kiszabtak egy pontos, ideológiailag meghatározható szerepet. Akár politikus alkat volt, akár nem, ő volt az, aki idetartozott ugyan, de onnan figyelte a dolgokat. Általában szerényen és anélkül, hogy tudta volna, de korrigált, beleszólt az otthoni helyzetbe. Volt szerepe, és most nincsen.”⁶⁷⁰A nyugati magyar irodalom „ideológusának” számító Kibédi Varga fenti szentenciáját Cs. Szabóra is lehet, de egészen másképpen kell értelmezni: Cs. Szabónál egy teljes életmű került a latba, ugyanúgy, mint Márai Sándor esetében.

⁶⁷⁰KIBÉDI VARGA Áron, (*Nyugaton ...*), Korunk, 1996. júl. 42-44.

Nézőpontok

A nyugati magyar irodalom és az irodalmi élet történetét ajánlatos többszörös szűrőn keresztül vizsgálni. Ma már világosabban látható, hogy a magyar emigrációnak volt egy - leginkább a lengyelekéhez hasonlítható⁶⁷¹ – különlegessége: „posztkommunista zárvány” keletkezett az ötvenhatos húszévesek emigráns írócsoportjából. Erős értelmiségi mag az emigrációban, hiszen a befogadó ország fiaival egy sorban képzett diplomásokról van szó. Felfogásuk lényegileg vált el minden magyar politikai emigrációétól; öntudatosan és tudatosan élték meg a magyarságukat, és íróként később is fenntartották az egyetemes magyar kultúrába és nyelvhazába tartozás jogát. A maguk kereteire irodalmat, mondhatni afféle szellemi hazát építettek maguk fölé - intézményekkel, fórumokkal, nemzetközi, de főleg magyar-magyar kapcsolatokkal. Ez a kvázi irodalmi élet a hatvanas évek közepétől, noha elhallgatva, de párhuzamosan és mellérendelő viszonyban élt és működött a hazai irodalommal, egészen a rendszerváltásig, amikor ennek a genetikus emigrációs (politikai) alakzatnak a léte oka fogyottá vált.⁶⁷²

Cs. Szabó László ennek az irodalmi-kulturális közegnek a szellemi megalapozói és alapítói között - Iványi Grünwald Béla, Kerényi Károly⁶⁷³, Szabó Zoltán - éppen úgy megnevezhető, mint a működtetők és értékteremtők között. Értékmentő és közvetítői hatása különösen előadói tehetsége által tudott hatványozódni; szellemi energiát és morális tartást vitt a szétszóródott magyarság vérkeringésébe. A nyugati magyar irodalomnak az egyesületekre, tanulmányi hetekre, kultúrkörökre és folyóiratokra, kiadókra strukturált minőségi közegében⁶⁷⁴ Cs. Szabó kiválóan érezte magát, hiszen ez a tágas horizont - később derült ki - nem az emigráns olvasóra, hanem ő rá volt szabva. Ennek ellenére a helyzet paradoxonja, hogy Cs. Szabónak ugyan fél életműve esik időben a nyugati magyar irodalom korára, de ő maga továbbra sem lett a nyugati magyar irodalom írója. Béládi Miklós már az említett 1970-es, kutatási programban, majd az 1979-ben megörökített

⁶⁷¹ PÁLFALVI Lajos, *Tény és metafora (A lengyel emigráció prózairodalma)* Bp., Balassi, 1993.

⁶⁷² POMOGÁTS Béla, *Értékek védelmében, Az emigráció küldetéséről*, Vigilia, 2008. 6.

⁶⁷³ Kerényi kiválásáról és Cs. Szabó vitáiról ld. CZIGÁNY Lóránt *Triptichon II* = SIKLÓS István *Világ világossága mögöttem*, Kézirat Kiadó, Bp-London, 1992, 351-367.

⁶⁷⁴ Ld. BÉLÁDI - POMOGÁTS - RÓNAY, „A nyugati magyar irodalom 1945 után,” i.m.330-337.

nyilvános vitán⁶⁷⁵ is javasolta, hogy az idősebb emigráns írókat, mint Cs. Szabó, akik fél életművükkel a polgári irodalom megelőző korszakához tartoztak, külön, a nyugati magyar irodalom derékhatától elkülönítve kezeljék. Ez a művelet, amely lényegében a folytonosságnak a visszaállítását tette volna lehetővé, s amelynek értelmében Cs. Szabó londoni őrhelyén is a kortárs és egyetemes magyar irodalomban állhatott volna, többszörös akadálysorba ütközött. Azért sajnálatos, hogy mindezt feltételes módon kell írni, mert a Cs. Szabó halála után a nyolcvanas években felgyorsult történelmi változások és az irodalom minden területét érintő paradigmaváltások már nem tették lehetővé a lépésről lépésre megtörténő beiktatást és tisztázást. Arról nem is beszélve, hogy a nyolcvanas évek elején még nem fejeződött be a Nyugat teljes rehabilitációja sem a honi irodalom minden szintjén. Miután Cs. Szabó reprezentatív emigrációs köteteinek a megjelenése (még és már) ugyanerre az időszakra esett, nem kerülhetett tehát egyből helyére a Nyugat tablóján sem. Az első rendezni való ok politikai: '49-ben távozott az országból, az ötvenes években a BBC hullámhosszáról erős marxista ellenes kritikával tette nevetségessé gyakran a tudós pályatársakat, és 1956 kérdésében - beleszámítva a szovjet megszállás kulcskérdését - teljességgel osztotta amerikai magyar történészek, Szabó Zoltán, és az 56-os emigránsok „ellenforradalmi” nézeteit. Ma persze úgy is láthatnánk, hogy inkább személyes meggyőződés vagy sérelmek miatt nem kaphatott feloldozást egységes akarattal Cs. Szabó, hiszen halálakor még több barát, pályatárs élt. De az is lehet, hogy egyszerűbb, egyúttal kiábrándítóbb a magyarázat: esetleg maguk az elbizonytalanodott pályatársak nem érezték szükségét a szembesülésnek, mérlegelésnek a saját maguk mögött hagyott idővel.

Az életmű összevarrására a fiatalabbak közül Vajda Miklós⁶⁷⁶ tett sikeres kísérletet az Újhold Évkönyvben, ezért sokan az emigrációban is tőle várták a könyv terjedelmű, összefoglaló íróportrét.⁶⁷⁷ Az esszéíró munkásságát Lengyel Balázs⁶⁷⁸ és Sőtér István tanulmányai vizsgálták átfogóan. Sőtér az esszéíró méltatta, Lengyel értelmező olvasóként és kritikusként egyaránt arra törekedett, hogy a Magyarországon már kötetbe rendezett esszék (*Alkalom*) alapos elemzésével újra „pozicionálja” a nemzedéke nélkül maradt

⁶⁷⁵ *A nyugati magyar irodalomról*, (Rádióbeszélgetés), szerk. KULCSÁR Katalin, Je, 9, 843-851; 10, 928-938.

⁶⁷⁶ VAJDA Miklós, *Cs. Szabó László - Egy író, három élet*, Újhold Évkönyv, 1987/1; 1987/2.

⁶⁷⁷ Ld. KABDEBÓ Tamás, *A magyar Montaigne (Cs. Szabó László írói portréja)* = *Arcok és eszmék a nyugati magyar irodalomban*, Szeged, Csapó és Tsai. és Zürich, SMIKK, 1988. 147.

⁶⁷⁸ LENGYEL Balázs, *Az esszé magaskiskolája = Zöld és arany*, Magvető, 1988, 219-228.

esszéíró. Máig érvényes, mélyebben a múltba ágyazó és onnan már az emigrációs életműre is tanulságokkal szolgáló alaptanulmányokkal Poszler György⁶⁷⁹ irodalomtudós jelentkezett, esetleg szándékában ide kapcsolható Mikó Krisztina megközelítése.⁶⁸⁰ Bodnár György⁶⁸¹ a Budapesten megjelent jelentős kötetek után, a *Közel s távol* c. novellagyűjteményről és a *Görögökről* írva érintette az előzményeket az életműben, de mindössze egy recenzió keretei között. Az életmű ívébe foglalta esszéisztikus de ugyanakkor pontos tanulmányát a megjelenő újabb kiadások eligazítására nem olyan régen Füzi László.⁶⁸² A szerves visszaillesztés és múlthoz kapcsolás nehezítő terheivel azonban sok vállalkozás és értelmezés elakadhatott, hiszen így egészben tekintve elriasztó arányúvá és súlyúvá vált maga az életmű. Pomogáts Béla nagy ívű, esszé-tanulmánynak tekinthető írásai Cs. Szabóról eleinte ezt a roppant terhet érzékeltetik.⁶⁸³ Csak erdélyi folyóiratokban megjelentetett legújabb tanulmánysorozatában⁶⁸⁴ vállalkozott ennél többre: kimérte az arányokat az életműben korszakonként témakörönként és műfajonként. Ugyancsak itt hívta fel a figyelmet arra, hogy minden mozzanatot fontosnak kell tartanunk, ami a történelmi térben pontosíthatja Cs. Szabó helyét. Példája jól szolgálhat, és intelme sem felesleges, hiszen az egyes tanulmányírók eddig inkább kikerülték, hogy a teljes életművet egybeláttassák vagy az eddigi rész kutatásokon túllépjenek. Elgondolkodtató, hogy a teljes Cs. Szabó korpuszra tett értelmezési kísérleteit az erdélyi folyóiratok végváraiból küldi az olvasóközönségnek, amelyik olykor távol esik a gyakran véleményformáló vagy mértékszabó centrumtól. Meglátásom szerint (a rész tanulmányoktól eltekintve) továbbra is a Poszler György alaptanulmányaiban⁶⁸⁵ olvasható irodalomtudományi alaposságú műfaji megközelítéseknek (az esszéről és az esszéíró nemzedékről, az őrártat műfajról) és Pomogáts Béla helykijelölő irodalomtörténeti értékítéleteinek a keresztmetszetében lehetne megbízhatóan exponálni az erősen rétegzett életmű egyes darabjait. Tudomásom szerint hiányzik viszont az egyes műveknek az irodalomtudomány mai eszköztárával történő

⁶⁷⁹ POSZLER György, *Illúzió és értelem, (Vázlat az "esszéista" nemzedék portréjához)*, Világosság 1982/3–4.

⁶⁸⁰ MIKÓ Krisztina, *Hogy hova tart útján* (Cs. Szabó L. *Közel s távol*) ÚÍ, 1983, aug. 115–117.

⁶⁸¹ BODNÁR György, *A mélyebb Európa vándora és kutatója = Jövő múlt időben*, Balassi, 1998, 137–141.

⁶⁸² FÜZI László, *Az esszéíró (Cs. Szabó Lászlóról)*, Forrás, 2005. nov. 145–156.,

⁶⁸³ POMOGÁTS Béla, *Magyar irodalom Nyugaton*, [Kisebbségkutatás, 10, 2001, 4.](#)

⁶⁸⁴ UŐ, *Magyar mérleg (Cs. Szabó László esszéiről)* Helikon, XVIII, 2007. 18, 19, 20.

⁶⁸⁵ POSZLER György, *Illúzió...; Az utolsó őrártat (Kassától Párizsig – Kolozsvártól Farkaslakáig)*, Alföld, 2001, 3, 37–48.

vizsgálata, értékelése és így az életmű második felének a kritikai beemelése a honi irodalomba.⁶⁸⁶

A Cs. Szabó centenárium alkalmából született rövidebb tanulmányok, írások nagyobbik része az írónak valamilyen kötődéséhez, témájához, vagy jól felismerhető alkotói jegyéhez kapcsolódva inkább ismertetések, résztanulmányok, vagy emlékezések csoportjába tartoznak, különösen, ha erdélyi a szerző, mint Kántor Lajos,⁶⁸⁷ Veress Dániel,⁶⁸⁸ Sas Péter.⁶⁸⁹ Azt, hogy megrekedt a recepció, jól érzékelteti, hogy még mindig Cs. Szabó bemutatásával, életrajzával kezdődik a legtöbb írás, így reflektálja is az egy helyben járást az életmű beiktatására vonatkozóan. Időről időre foglalkoznak például a Cs. előnév/betűjel feloldásával és a lexikonadatok részleges korrigálásával, de alig született írás a kiemelten említett szerzőkén kívül, amely hidat képezne az életmű két fejezete között. Monostori Imre *Cs. Szabó László és a népi irodalom*⁶⁹⁰ című tanulmánya számít kivételnek e téren azzal is, hogy a kortársi közegben írja le Cs. Szabó helyét. Megközelítésének szempontjai és következtetései nem zárják le a kérdés további vizsgálatát, melynek Cs. Szabó irodalomszemléletére eső vetületeit és más szereplők bevonásával látott alakzatait e dolgozat is kiemelten tárgyalja. A magyar társadalom- és mentalitástörténet sajátosságának nevezném, hogy egy olyan irodalmi határterületeken alkotó, kiváló író, mint Cs. Szabó László már a késő Kádár-korban is a népi-urbánus kérdés miatt került az érdeklődés előterébe.

Monostori Imre nagy felkészültséggel megalapozott tanulmányának érdeme, hogy nem sajátítja ki és nem torzítja az életművet, magát a dolgot nézi. Ebből a szempontból semleges, de minden tekintetben elnagyolt a Hollandiai Mikes Kelemen Kör elektronikus könyvtárának a Cs. Szabó-művekhez írt előzékszövege, nem erősíti a jó hírű Kör színvonalát sem.⁶⁹¹ Lényeglátónak tartom viszont Gróh Gáspár nem irodalmi

⁶⁸⁶ A legújabb időig a téma hagyományos feldolgozását látjuk, pl. MERÉNYI Hajnalka, *Emigráció és emigráns lét – az idegenség ábrázolása Cs. Szabó László írásaiban*, PhD-értekezés, ELTE, 2005.

⁶⁸⁷ KÁNTOR Lajos, *Időutazás, vélt, derült időben (A húsz éve elhunyt Cs. Szabó Lászlóra emlékezve)*, Kortárs, 2004, 4, 56 – 58.;

Uő, *Egy élettel mérhető barátság*, Forrás, 2005. nov.

⁶⁸⁸ Erdélyből Veress Dániel, aki 2002-ben elhunyt, még kéziratban elküldte részemre a jegyzeteit. Írásaiban leginkább Cs. Szabó erdélyi vonatkozásait keresi, lelki alkatát írja le.

⁶⁸⁹ SAS Péter, *Cs. Szabó László, a fõlrajztanár*, Forrás, ua., 69-73.

⁶⁹⁰ MONOSTORI Imre, *Cs. Szabó László és a népi irodalom*, Forrás, ua, 56-65.

⁶⁹¹ ARDAY Géza, *"Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem" - Tisztelgés a 100 éve született Cs. Szabó László előtt; Cs. Szabó László születésnapjára megemlékezései után; Elöljáróban egy emlékkötethez: Cs.*

tanulmánynak szánt előszóját a *Kis népek hivatása*⁶⁹² címen kiadott esszéválogatáshoz, mert a száműzöttség központi problematikájába foglalja a kultúrávesztés-kultúrateremtés rá következő, írói kérdését. A magam részéről – s a kérdés politikai vetületét félretéve - ezt a hozzákapcsolt második fogalmat olyan alapkérdésnek tartom a Cs. Szabó életmű mindkét korszakában, amely minden tematikus, műfaji vagy stiláris választásban uralkodik. Ugyanennek a kérdésnek a mélyhálózatát követi a Cs. Szabó- elbeszélések kevésbé elemzett műfajcsoportjában a hazatelepült András Sándor, a teljes életmű motívumain egy rövid, de jelentős tanulmányában.⁶⁹³

Lényegében a legutóbb említett műfaji-prózapoeitikai megközelítés, tehát a kellő mélységű szövegelemzés képes kimutatni, hogy a Cs. Szabó életmű második fele, amely máig hiányos kiadásokkal is a gazda érettebb, jobb termésének tekinthető, újfajta kontextust teremtett az életmű első feléhez. Csakhogy ezt a Cs. Szabó-olvasók több mint egy nemzedéknyi kiesése miatt (1949 és 1980 között) már nem nagyon lehet olvasói szavazással megerősíteni. A teljes életmű legalább egyetemi szintű kritikai megismeréséhez pedig régóta – ha nagyon szigorúan vesszük mindmáig – hiányzik a már említett teljes szövegtár vagy a mindenre kiterjedő, szisztematikus válogatás. A Könyves Kálmán Kiadó (Pécsi Györgyi) megpróbálkozott vele, hogy válogatott művek sorozatában bemutassa Cs. Szabó emigrációs munkásságát. Így jelent meg a *Hunok Nyugaton*⁶⁹⁴ és a *Kárpát kebelében* c. útirajzesszé másodszor 1994-ben, ill. először a Czigány Lóránt által egyberendezett versgyűjtemény *Tág haza* címen (1995), de a kísérlet befejezetlen. Ahogy távolodunk az időben, egyre nehezebb olyan kiadót találni, amelyik a mai, piaci alapú könyvkiadás körülményei között is vállalja a szöveggondozás, egyberendezés nem kis munkáját és felelősségét, és megbirkózik a terjesztés feladatával is. Az egyetlen, az életmű sorozat kiadására terveket szövő vállalkozás ígéretes beharangozása óta - „a mű adott, s a korábbinál jobban hozzáférhető lesz azáltal, hogy a száz éve született Cs. Szabó László

Szabó László születésének századik évfordulója alkalmából, Írók az emigrációban - Fejezetek a '45 utáni nyugati magyar irodalomról, Hága, Mikes International (Hungarian Periodical for Art, Literature and Science), 2009. Cs. Szabóról 131-175.

⁶⁹² CS. SZABÓ, *Kis népek hivatása*, Bev. és szerk. GRÓH Gáspár, TTKF - Kortárs, 2005, 5-18.

⁶⁹³ ANDRÁS Sándor, *Cs. Szabó László fikciós prózájáról*, Forrás, 2005, nov, 42-55, 43.

⁶⁹⁴ SULTZ Sándor, *Hunok Nyugaton másodszor*, Esti Hírlap, 1994.jan.19.

életműsorozatát a Mundus Kiadó megjelenteti”⁶⁹⁵ - e nehézségeket mind jobban érzékelhetjük. De más okunk is van rá, hogy ne várjunk csodát: gyökeresen megváltozott időközben a műveltség szerepe, sőt szerkezete az újabb olvasói nemzedékek életében, és még ahol nincs szó kultúrávesztésről, azokban a rétegekben is más pozíciót foglalnak el ma Cs. Szabó műveinek hívószavai: a múlt, az olvasás és a magas irodalom.

Kísérletek a befogadásra

Jelen dolgozat célja, hogy a hiányosan ismert emigrációs háttér és nyugati irodalom írói-alkotói közegének a bemutatása után (és azon túl) kiemelkedő Cs. Szabó - írásokat értelmezzem és feltárjam. Az életmű terjedelmes, a műveket kritikai olvasásnak alávetve eleve szelektálni kell, ezért első lépésben csak az egyszerre kiemelkedő és problémahordozó írások kerülhetnek sorra.

Az első olyan kötet, amely nagyobb számban eljutott a honi olvasóhoz, a *Római muzsika*. A Katolikus Szemlében recenzió is megjelent róla. Kiindulásom, hogy ez a több műfajú és többretegű mű kritikai megméréssel, az életmű egészébe helyezve is a helyén marad, hiszen az 1970-es év magyar nyelvű irodalom termésének a maga nemében páratlan kiadványa. Bele kell számítani, hogy az akkor már harmincéves írói-olvasói elszigeteltség megtévesztő „kultúraéhséget” okozott a magyarországi írói-olvasói elitben, és ez még a hazai (1988) kiadáskor is fennállt, vagyis a helyzet befolyásolhatta a recepciót. Cs. Szabó különös kísérlete azonban a minden egyes darabjában tovább tágítható műfaj egyik nagy lehetőségét érzi meg: a személyes-intim és a közös műveltségben egyszerre képes felmutatni élményi megragadottságában⁶⁹⁶ és drámai-történeti bonyolultságában az emberi létazonosságot. Amíg akad több európai nyelven beszélő és az 'aktuális' vagy a 'praktikus' időpillanatából az idő teljességébe vágyó olvasó a világjáró magyar szellemi elitben – legalább az említett lírai megragadottság újra meg újra megtörténhet. A *Római*

⁶⁹⁵ FÜZI László, *Az esszé nagymestere...i.m.* 9.

⁶⁹⁶ A fogalom, "megragadottság" önmagától értetődő kifejezésként szerepelt a Sziget folyóiratban a harmincas években, használta Németh László Magyarország és Európa c. tanulmányában. Bár sehol sincs kielégítően definiálva, a benne rejlő tartalom (valamiféle felsőbbba valóság vagy „magasabb kozmikus valóság” által való megragadottság mint ihlet) Cs. Szabó késői, görögös témájú esszéinek fontos eleme. A Hüllő árnyékban művészi értelemben használt ironikus kifejezése: valaminek „istenszaga van” ugyanide vezethető vissza. A gondolat közvetítője feltehetően Kerényi Károly.

muzsikához kapcsolható, hogy a *Görögökről* címen megjelentetett kései esszékötetben Cs. Szabó további lehetőségeihez vezeti el műfaját, gondolatiságban, árnyalatokban és a kultúra mítoszként felfogható sorsértelmezésében. Van természetesen ugyanennek a kérdésnek jézusi vetülete is a 'szent' keresztény térfelén – innen ered, hogy a *Római muzsikába* olyan természetesen illik bele a jézusi szentség terheit hordozó Pál alakja a műbe, aki különös tükrözésben, Lukács evangélista képzelt szövegeiből elevenedik meg.

Csak a fenti nagy lélegzetű szövegművek „hazatérése” után mutatkozott meg, hogy Cs. Szabó mennyire kitágította saját világát a művészeti-művelődéstörténeti esszéekkel. A legjobb fejezetekben már nem a gyűjtőszövegéről elhíresült, szellemes mindentudó szól hozzánk, nem is a tanárosan felkészült útikalauz, hanem olyan író, aki a tárgyiasult múltat akár lelki-emberi folyamatokban, akár közösségi történésekként, akár drámai időbeliségében képes megeleveníteni. A magyar emigrációnak nem volt sem olvasói felvevőképessége, sem feldolgozó kapacitása Cs. Szabó nagyobb súlyú esszéihez.⁶⁹⁷ De az különös, hogy a hazai tudományosság még mindig némán áll a legújabb kori esszéírás művelődéstörténeti műfajváltozata előtt, mintha nem is tudna mást kezdeni vele, mint legyinteni egy letűnt nemzedék elavult szüleményeire. Intő példaként szolgál, hogy a lengyel emigráció esszéírójának, Zbigniew Herbertnek már korszakonként megszületett az értelmezése, és mára külön irodalma van, sőt ebben külön helyet foglal el művészettörténeti esszétrilógiája. A lengyel emigráció recepciója kisebb nagyságrendű szerzők esetén sem maradt el.⁶⁹⁸

Meggyőződésem, hogy a művészeti és művelődéstörténeti esszék egybefogó vizsgálata pontosítaná, árnyalná, sőt belülről újraírná Cs. Szabó közvetítői szerepkörét a kultúrák világa között, mégpedig azáltal, hogy megszabadítaná a természetéből eredően leszűkítő irodalmi vagy irodalmi fókuszú, vagy külső értelmezéstől. Feltételezhetően megrajzolható lenne az a vágyvilág és kultúra, amelybe az író az olvasót invitálja, csábítja. Cs. Szabó hontalansága, magánya és olykor rábélyegzett, olykor valós nosztalgiája is értelmezhetőbbé válik, ha nem a lírában (*Bujdosó hegedős* pl.), hanem az életmű centrumában, a tartalmakat mélyen és szélesen, időben kibontó, nem tisztán vagy

⁶⁹⁷ Erről ld. HAJNAL László Gábor, *Virrasztani félelem nélkül. A nyugati magyar sajtó múltja - jelene. 1-9. = Várhely. 2. 1996. 1. 60-70., 2. 67-77., 3. 86-97.*

⁶⁹⁸ PÁLYI András, *Az esszéíró Herbert világképéről*, ÉI, [2008. november 14.](#)

egyáltalán nem irodalmi esszékben keressük. Az eddigieknél pontosabb választ remélhetnénk akkor Cs. Szabónak olyan kritikusi elfogultságaira, mint amelyet az Amerikába települt Horváth Elemér költészete iránt lehet tetten érni nála. Nemcsak e kissé ezoterikus líra nyugatos dallamát hallaná meg a fülünk akkor, hanem azt a folytonos szirénhangot is, amely ezt a lírát a mítosziság felé csábítja. Ha jobban belelátunk, Cs. Szabó saját versei az életpályához, a lelki gyötrelmekhez, a művek keletkezéséhez vagy hátteréhez jól illeszthetőek, egy-egy motívum folytatására szolgálhatnak,⁶⁹⁹ de a súlyos és gazdag esszévilágnak igen ritkán képezik párdarabjait vagy valódi kiegészítését. Arra inkább kínálkozik e fiatalabb kortárs lírai gyűjteménye, mert a lírai töredékekből Horváth Elemér éppen úgy világot és hazát boltoz maga köré és fölé, mint Cs. Szabó a legjobb esszéiben.

A későbbiekben a másik nagy Cs. Szabó-i esszétípusból, a személyes-narratív beszédmódban írt emlékezőesszék vagy novellisztikus változataik csoportjából is érdemes lenne felmutatni az életmű kiemelt darabjait. Ebben az esetben érdekesen egybeeshet az olvasói és a kritikusi vélemény: a *Hűlő árnyékban* című életrajzi esszékötetet nem kell féltetni a porosodástól. Kiváltképpen, ha az első, berni kiadásban sikerül megszerezni, amelynek formátuma, fényképpel ellátott első előlapja méltó a szöveghez és a példaszerű szöveggondozáshoz, írói bibliográfiához. A kötet egyedülálló érdekessége, hogy egyes darabjai időben elszórtan, 1961 és 1981 között keletkeztek, többször megforgatta őket az író, ennek ellenére eleven erővel, hitelesen hatnak, és beszerkesztésük további jelentésgazdagodást eredményezett. Valamiféle szemléleti egység fogja egybe a szövegfajtaikat még abban az esetben is, ha az író vezérszólama a beszélgetés műfajában szólal meg, és a jelentés a két szólam szövegjátékából képződik. Cs. Szabó kitűnő és tudatos beszélgetőtárs, ennek már az életrajzi kötet méltó párdarabjában, a *Két tükör közt c. irodalmi beszélgető-könyvében*⁷⁰⁰ tanújelét adta (1977). Mondhatnánk, fejben szerkesztette mondandóját – ez részben a rádiós tapasztalat gyümölcse, másrészt az ároni tehetségű papi-tanári ősök gyarapítva megőrzött öröksége. Amikor tartózkodó és tárgyias, akkor vallomásai Babits morálját és lelkiségét idézik, de mindig az élőszó eleven erejével, a Cs. Szabó-i beszédmód gazdag szimbolikájával, vagy a beemelt szövegek sajátosan

⁶⁹⁹ Ld. CS. SZABÓ, *Kegyenc = Irgalom*, i.m., 113.
és *A nagy háború c. vers* = UŐ, *A nagy háború = Fél száz ének...*, i.m., 53-54.

⁷⁰⁰ UŐ, *Két tükör közt*, Basel, EPMSZE, 1977.

játékba hozott stílusával. Nem lehet elégszer ismételni, milyen veszteség,⁷⁰¹ hogy a *Két tükör közt* a maga idejében nem került be a honi könyvkiadásba. Cs. Szabó iróniájában és toleranciájában klasszikusok és humanisták eleven kézfogását adta volna tovább az olvasónak: derűt és bölcsességet. Életének kései szakaszában végképp e montaigne-i és Mikes Kelemen-i világlátásnál állapodott meg, nála ilyen értelemben kapcsolódik össze élet és irodalom. A *Hűlő árnyékban* című kötet ugyan tele van életrajzi elemmel, de nem számadásnak tekinthető Curriculum vitae, mert az író feleslegesnek vagy nevetségesnek találná kortársak és irodalmi harcok epikus számbavételét. Noha helyzete miatt megtehetette volna, mert állítása szerint ismert valamennyi magyar író, aki 1880 és 1920 között született, jobban izgatta tehetség és lehetőség, műveltség és élet, történelem és egyén kalandjainak a fordulása a korban. Kosztolányin felbátorodva, csip-csup ügyekbe szöve, „montázsokban” és „szupermontázsokban” emlékezik a mozgalmas századra, amelynek mégiscsak hű fia vagy inkább tanúja volt. Nem szegődött krónikás, csak jelenlevő tanú, a könyv kizárólagos főszerepét fenntartja a kegyetlen századnak. A kizárólag e könyvben megjelentetett három anekdotikus írás (*A felsült titkos ügynök; A farkastanya; Puska, kötszer, kucsma*⁷⁰²) ezért illeszkedik oly természetesen a szerkezetbe. Az idős író egyre kevésbé vágyik szerepekre, elhárítja a kizárólagos igazságokat, legyen szó akár az urbánus-népi ellentétről, a politikáról vagy írói műfajokról. Már nem is madártávlatból, mint inkább történelmi távlatból beszél. A dolgok mércéje a homéroszi ember, a művészeté az „istenszag,” vagyis az a sacrum, amitől a huszadik századi ember egyre távolodik. A racionális közgazdász fájdalommentesen belátja, hogy hiúság és tévedés lenne európai egocentriskussággal gondolni a világra, de az író minden percben ennek a kultúrának az idő- vagy kultúrkörében röpdös. A „hűlő világban” élő embert a hűlő árnyékban szemlélődő író derűje melegíti. Élek a gyanúval, hogy első változatot (<Tanú>) Cs. Szabó tudatosan írta át a talán Barankovics István egyik hozzá írt és korábban idézett levelében olvasott 'hűlő világban'-összetétel berzsenyis változatára: 'hűlő árnyékban.' Cs. Szabó ebben a kötetben arra törekszik, hogy leszámoljon a tévképzetekkel, ezért igyekszik letépni minden hamis vagy elavult maszkokat magáról. Öszintése magának szól, beszéljen akár kényes történelmi-politikai kérdésekről a magyarországi beszélgetőtársakkal, akár

⁷⁰¹ Hazai ismertetése: SZAKOLCZAY Lajos, *Cs.Sz.L. Két tükör közt, Hungarológiai értesítő, 1979,I, 110-111.*

⁷⁰² CS. SZABÓ, *A felsült titkos ügynök; A farkastanya; Puska, kötszer, kucsma* = *Hűlő árnyékban, i.m.*

dokumentum értékű emigrációs ügyekről a fiatalabb londoni baráttal. Saját betegségét is hol ironikusan látja, hol biblikus őseinek nyugalmaival szemléli.⁷⁰³ Emlékezete pontosságában megbízhatunk. Ezt nemcsak a filológiai adatolás erősíti meg szokás szerint, hanem a szándék. Sem önmagával, sem a magyarsággal szemben nem akarja megengedni a részrehajlást: „eltakarítok a racionális gondolkodás és döntés útjából makacsul beívódott magyar érzelmi legendákat ... Szerencsére nekem sikerült, még a hazában /t.i. megszabadulni/ az érzelgős kisebbségi érzéstől és köldökzsinórján a panaszos önsajnálattól.”⁷⁰⁴ Mindehhez sok példája, párhuzama van; utalásrendszerében kirajzolódik a harmadik reformnemzedék / vagy az esszéíró nemzedék két háború közötti felfogása és műveltsége. Itt már figyel az író, hogy a tudás ne gyors lövetű fegyver legyen, hanem finoman és játékosan forgatott vívótőr, ami nem sebez meg. (A képek Cs. Szabó utalásrendszerének elemei, amelyeket az apa századvégi társaságából és egy már tűnt úri világból hozott, s íróként emlékezve itt először emelt be megformált elbeszélésbe, nagyobb igényű könyvstruktúrába (*A farkastanya, A felsült titkos ügynök, 1982*). Mivel mindenről színesen és elevenen tudott beszélni, mintha nem lenne szüksége arra, hogy akár az irodalmi szaknyelvet használja. Fel sem tűnik talán az olvasónak, hogy összefüggésekkel, nagy súlyú gondolatokkal labdázik a kvázi-elbeszélő választékos, de jó ritmusú mondataiban: „Hiába vagyok hívő, a tagadás szellem megfertőzte bennem a tökéletlen keresztényt s fussak akárhogy, nem tudok szabadulni egy velem mozgó árnyéktól: a magasan köröző Lucifer szárnya veti rám. Ugyanakkor nagyon lehangol az istentagadó, vérszegény, pedánsan emberközpontú s mégis pesszimista vagy egyenesen nihilista divatok belső ellentmondása.”⁷⁰⁵

A *Hűlő árnyékban* c. életrajzi esszékötetnek a szövegben feloldott tudásanyagát, problémaköreit, kérdéseit és az azokra adott válaszokat mindenképpen érdemes lenne kivelőzni, hogy összevethető legyen a két háború közötti írások darabjaival. A direkt megnyilatkozó, deklaratív és szinte axiomatikus kijelentésekkel jellemezhető, pergő Cs. Szabó-s beszédmód átváltása a pálya kései időszakasaiban kialakult-használt változatokra

⁷⁰³ „Mások vigaszára mondom, hogy tíz lábujj csak teniszezőknek, labdarúgóknak, balett-táncosnak, kötéltáncosnak és majmoknak kell, mert majmok húsz ujjal másznak fáról fára, a két lábon járó ember inkább a sarkát féltse, de nagyon! Mert azon jár. / Ezúttal a Sátán volt erősebb, végleg.” Uő, *Hűlő árnyékban*, i.m., 139.

⁷⁰⁴ Uő, *Hűlő...*, i.m. 296.

⁷⁰⁵ Uő, *Hűlő...*, i.m. 159.

egészen szembetűnő nyelvi jelenség. A beszélgetésekben pl. az író–rádiós keresi, forgatja, ismétli a jól eltalált szavakat, az interjúkban felkapja a fejét a beszélgetőtárs gondolati-nyelvi teljesítményére, noha nem zökken ki mondandójából. Az elbeszélésben, esszébetétben a kései Cs. Szabó jobban ügyel a mondatok teherbírására, az olvasói (sőt, az ember érzése az, hogy inkább a hallgatói) befogadóképességre. A reflektív szövegekben - miként a fenti példán láttuk - inkább a latolgatás-méricskélés, összehasonlítás és példálózás, a felmentő megbocsátás szelíd bár jellegzetes írói, kritikusai és gondolkodói gesztusai uralkodnak. Az olvasónak le kell számolnia egy hivatalosan is terjesztett tévképzettel: Cs. Szabó Lászlóval az emigrációban nem állt meg az idő.

V. fejezet. A RÓMAI MUZSIKA AVAGY CS. SZABÓ LÁSZLÓ LATIN-EURÓPÁJA

A latin-Európa-gondolat eszmei forrásai

Az utazásnak, mint más világokkal szembesítő találkozásélménynek döntő szerepe volt a fiatal Cs. Szabó írói pályára kerülésében.⁷⁰⁶ A válságkor értelmiségi tájékozódás-éhségében egy kis nép fiaként olyan szellemek és nemzetek példáit kutatta, amelyek hordozni képesek az európai hivatást.⁷⁰⁷ Bár Párizs számított a Nyugat utolsó példaképének - mert két civilizációt volt képes egyesíteni -, a magyar szellemi gondolkodásba úgy épült be, hogy valamiképpen Rómáról maradt ránk az Európa-eszme.⁷⁰⁸ A latinitás mint szellemi konstrukció, mint közszellem a 20-as években erősödött meg a magyar szellemi életben, de még a 19. század végi humanista múltkereső hullám tágitotta ki így a fogalomkörét. A Dante koráig visszanyúló érdeklődés egy hullámba terelte a latin nyelvek irodalmát műveltségláncolatnak tekintő tudóst és a latin kultúrkör legegységesebb költőjéért, a népköltő-emigráns Dantéért rajongó művészt vagy olvasót.⁷⁰⁹ Cs. Szabó László felmenői hagyományvonalán járt: a gimnáziumi felsőbb osztályokban neki ítelték a latin díjat, görögül is elég folyékonyan olvasott,⁷¹⁰ és ebbe a klasszikus műveltségszerkezetbe illik, hogy – renegát közigazdászként - Babitsot is vitára kihívó előadást tartott Dantéről.⁷¹¹

Cs. Szabó saját latinitás-eszméje változó összetételű, de az egész életművön végigkövethető tematika. Az európai öntudat és a patriotizmus békés összeegyeztetésével harcol a két háború közti belső megosztottság ellen: „Latin-Európa nem taszít minduntalan az örök magyar sorskérdés elé, hogy magunkban álljunk-e s Keletre vagy Nyugatra

⁷⁰⁶ Cs. Szabó legelső kötete a *Hét nap Párizsban* - Párizs valódi hatását egész életében szellemi rádiókészletnek érezte, a Baumgarten-díjat a Doveri átkelés című európai útinaplójával érdemelte ki. Olaszországban olyan sokat járt, hogy lényegében így tanult meg olaszul.

⁷⁰⁷ CS. SZABÓ László, *J. Benda és az európai nemzet*, A Toll, 1934. jan. 9-14.

⁷⁰⁸ UŐ, *A magyar ember latin szemmel = Haza és nagyvilág*, Bp, Franklin, 1942, 49-63.

⁷⁰⁹ UŐ, *Dante* = i.m., uo., ua., 241-246. Cs. Szabóra különösen Péterfy Jenő tanulmánya és Babits munkássága hatott.

⁷¹⁰ UŐ, *Hűlő árnyékban*, EPMSZE, Bern, 1982, 60.

⁷¹¹ Istituto Italiano di Cultura, 1940. máj. 26.

nézzünk-e?”⁷¹² Cs. Szabó szintetizálja a nemzedékét akár megosztva is összekapcsoló hatásokat,⁷¹³ és így vezet vissza kora értelmiségi újhumanizmusához, majd a diaszpórában közelít Kerényi Károly kultúraértelmezéséhez.⁷¹⁴ Mindez több ponton közös gyökerű Németh László görögségeszményével, még ha az olvasó számára a bizonyító erejű művek el is vesznek a tematikailag-műfajilag annyira kiszélesedett Cs. Szabó életműben. Esszéíró kortársai közül azért számít ő a tudatosan vállalt latinitás-eszme reprezentánsának, mert e gondolkör az ő írásaiban terebélyesedett az egész „magyarság és Európa” kérdéskör gyűjtőmedencéjévé. Lényegében a magyarság antinómiáit ő ebben a gondolati konstrukcióban igyekezett szublimálni: az európai szellem latinitásában magát Európát, a magyarok vállalt latinitásában pedig az ehhez az Európához tartozást definiálta. Hasonlóan járt el, mint elszánt kortársa, Németh László, aki szerint viszont a latin hatás alig érintette meg Közép- Európát,⁷¹⁵ ezért ő saját Európa-eszméjét – amint arra Kerényi Károllyal kötött inspiráló barátságának mára ismert tényei rámutatnak⁷¹⁶ – közvetlenül görög forrásból merítette, s ezt hirdette meg *Magyarság és Európa* című tanulmányában. Cs. Szabó *Latin-Európa* című esszéje nagyszabású kísérletnek számított 1938-ban, éppen a hivatalos Szent István-i ünneplések idején. Különös megoldás, hogy a narrátor egy lírai „Hang” megszólaltatásával igyekszik elhatárolódni mind a politikától, mind a néplélektan túlzásaitól a keretszövegekben, míg a virtuális-szellemi útirajz írásakor a kívülálló látogató szerepében és hangján szól. Mintha a tárgy távolítása a beszélő függetlenséget védené, de a tárgyi elemeket a szerző virtuális Európájába emeli az útirajz-esszé. Cs. Szabó próbálkozása nem egyszerű, mert a latinitás örökségét még a politikai fenyegetettség idején sem testálhatjuk pl. az angolszász világra, de ő még ezt is megkísérelti.⁷¹⁷ Az intellektuális alkatú, de minden ízében morális örökséget hordozó Cs. Szabó gondolatilag és módszereiben egyaránt a lehetséges legsokrétűbb Európa-eszmét vetíti ki a faji és a

⁷¹² Uő, *Haza és nagyvilág, Előszó*, i.m.9.

⁷¹³ A témát ld. bővebben: MISKOLCZY Ambrus: *Szellem és nemzet (Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról.)* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001; BALOGH Tamás, - TÖRŐ Krisztina, *Huizinga magyar barátai (Huizinga recepciója a harmincas-negyvenes években)*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2002.

⁷¹⁴ HANÁK Tibor, *Az istenek élnek* (Kerényi Károly Dionysosáról), IÚ, 1977.máj-jún.

⁷¹⁵ A kérdést több oldalról vizsgálta és összefoglalta: MONOSTORI Imre, *Németh László esszéírásának gondolati alaprégei*, Bp., Kortárs Kiadó, 2005.

⁷¹⁶ MONOSTORI Imre, A mítosz tanít meg rá, hogy az igazi valóságban elférnek még az istenek is (Németh László és Kerényi Károly), Kortárs, 2001. 4.

⁷¹⁷ Cs. Szabó politikai orientációjára vonatkozóan ez a kísérlet kapta a „Róma-London” tengely elnevezést a barátoktól.

földrajzi vagy nyelvi korlátok között értelmezhető latinitás helyett, és ez nem kevés írói lelemény (olykor kompromisszum) árán sikerül. Egy érezhetően hatalmi tudatot fitogtató kiállítást akar átértékelni humanista szellemben. Az érvelés racionális, és arra épül, hogy a latinitás már bizonyította az összetartó erejét a természetben, a társadalomban, a család, a vallás és a művészet viszonyai közt, s olyan embert formált, mely e megművelt világnak a természetes lakója. Vagyis 'polgár' a szó legjobb értelmében. Akit nem bűvöl el a múlt, hanem vele és benne vagy inkább általa is él. Emlékeivel, szokásaival, irodalmi ízlésével, a megművelt természettel és a múltból örökölt jogrendszerével. A teljes életmű ismeretében mondhatjuk, ezek a következtetések a már említett *Római muzsika* alaptételei: „Az igazság az, hogy boldogtalanok lennénk, ha valami visszafelé forgó időgép ejtőernyővel ledobna a császári Rómára. (...) Nem gyanítják a mai nosztalgikus andalgók, hogy a túlaranyozott, vérszagú, parvenü zsákmánytár: Róma tízszeresen megnemesedett a lekopasztott romjaiban,” mert „Itt van és nincs itt a múlt, a holtak élnek az élőkkel, az élők élnek maguknak. Az egyensúly csodája ez a város, eleven örök perc, időtlenség és egyidejűség.”⁷¹⁸ Cs. Szabó következtetlenségei racionális és morális egyeztetési kísérleteket takarnak és a válságkor politikai kísértéseinek az elkerülésére szolgálnak.⁷¹⁹ Amikor a latin népek egyetlen természetes társas életformájának a családot ismeri el, arra törekszik, hogy egyéniségeket és ne típusokat vagy állampolgárokat emeljen ki a társadalom alapegységétől. Így védekezik akkor mind a fasizmus rideg elvei, mind a számára ugyancsak idegen marxi gondolat ellen. A latinitás első megfogalmazásának az idején a szellemtörténetből átvett nemzeti mítosz módszerével teremti meg - a biológiai elv helyett a közös eszmeiségből sarjztatva - a latinitást, amelynek világában a legegyszerűbb polgári erények kapják vissza létjogosultságukat, a család és a tulajdon. A polgári kultúra által hivatására ébredő ember képe és Európája lebeg a szeme előtt, mert taszítja mindaz, ami démoni, ösztönös, vagy műveletlen.

⁷¹⁸ CS. SZABÓ László, *Római muzsika*, Bp., Magvető, 1988, 186. és 157.

⁷¹⁹ Cs. Szabó babitsi alapokon áll, aki e kétlényegű magatartásról így ír *Az írástudók árulása* c. tanulmányában: „Benda a háború előtti években makacs polémiákat folytatott Bergson antiintellektuálista filozófiája ellen. Éb viszont az első közt voltam Magyarországon, akik üdvözltek az új utakat, melyeket ez a filozófia az emberi szellem számára tört. Én úgy küzdök az antiintellektualizmussal, mint aki magával küszködik... s ha nem akarok mai lenni: az még nem jelenti, hogy tegnapi akarnék. ... még ha semmi reményünk se volna... bizonyos akkor is inkább illik az Írástudóhoz a világítótorony heroizmusa, mely mozdulatlanul áll és híven mutatja az irányt” in. BABITS M. *Összes művei* Tanulm. És esszék, II., Bp., Szépirodalmi, 1978, 207.

A „*Latin-Európa-ciklusnak*” számító 1942-es esszék egy kiterjesztett szellemi konstrukció dokumentumai.⁷²⁰ Nem zárják le a jó ideje tartó keresést és vívódást; majd a *Haza és Nagyvilág* esszéinek környezetében, a *Harminc esztendő*⁷²¹ művelődési tanulmányorozatával és az *Erasmus*-esszéivel együtt jut a kérdés nyugvópontra. Cs. Szabó egymáshoz békíti a hazát és a nagyvilágot; szerepet teremt a magyarságnak, mint kislépnek s egyszersmind oldja a magyar liberalizmus és a népi mozgalom ellentéteit. A kísérlet, „*Egy erdélyi renegát vallomása*”⁷²² a nemzedékről és a válságkorról nem könnyű vállalkozás. Több lépésből áll, mire a francia párhuzamoktól elszakadva Cs. Szabó eljut a magyarság helyzetleírásához; ezt olyan korai örvény-esszék mutatják, mint a *Szlovenszkói őrség* vagy a *Kárpát kebelében*.⁷²³ A latinitás konkrét tényeitől elszakadva, az európai humanizmus reformáció előtti világába tér meg, így védekezve ’Európa’ ellen egy mélyebb ’Európával’. Németh László már idézett 1942-es bírálatában a kettejük szellemi programjának kiegyezésére tett javaslatban ugyancsak ide jutunk: „Általában mindjárt jobban megértenénk egymást, sőt tautológiába esnénk, ha latinság helyett középkort mondana. ... Arra kérem, nézzen a középkori pápák pillantásával rájuk (t.i. Közép-Kelet-Európa kis népeire – BK).”⁷²⁴ Csak a nézőpont iránya más Cs. Szabónál: nem befelé, hanem kifelé irányul.

Latin-Európa másképpen

Amikor a latinitás egy emberöltő után középpontba kerül az élet-műben, már elképzelhetetlen a fenti szellemtörténeti módszer alkalmazása, de múlt- és tájszemlélete megőrzött alapelemeket.⁷²⁵ A *Római muzsikában* jelen és múlt, dél és észak, mint katolikus

⁷²⁰ CS. SZABÓ, *A magyar ember latin szemmel, Latin-Európa, Dante, Napok és munkák Firenzében, Olasz kiállítások...* = *Haza és nagyvilág*, Franklin, 1942.

⁷²¹ CS. SZABÓ László, *Harminc esztendő (A német műveltségről)* I Két arckép; II A képtár és atópart; III, *Egy költő és három muzsik; Spárta a Spree-parton*, Goethe, Magyar Csillag, 1943, márc. 15., ápr. 1., ápr. 15., máj. 1., 349-358, 381-389, 456-463, 517-528.

⁷²² CS. SZABÓ, *Egy erdélyi renegát vallomása* = *Levelek a száműzetésből*, Bp., Franklin, 1937, 73-86.

⁷²³ UŐ, *Kárpát kebelében, Szlovenszkói őrség* = i.m., *Levelek a ...*, 34-73.

⁷²⁴ NÉMETH László, *A tanulmányíró...*, i.m. 320. 455.

⁷²⁵ HEVESI András, *Levelek a száműzetésből*, Ny, Figyelő, 1937, 12: „Cs. Szabó László ... a romantika rom- és csatatér-kultuszát nem szigeteli el az eleven valóságtól, hanem belejátszatja, beleszövi a mai életbe; amely a múltat nem választja el hangulatos kontemplációban a jelentől, hanem a jelen forrásának és formáló erejének tartja, ... a tájérzéke ... maga a megtestesült anti-rousseau-i érzékenység; nem menekül természetbe

és protestáns s minden opposíció elválaszthatatlan kettősségben hullámszik és áramlik az írásokban, mert maga a szerző változtatja – cseréli a nézőpontját. Megszűnik az a két háború közötti viszonyrendszer is, amelyben Cs. Szabónak az 1930-as évek végén vigyáznia kellett arra, hogy a birodalmi-hatalmi eszmét, a küldetésit és a szellemi kisugárzást finoman elkülönítse, még ha az aktuális politikai-hatalmi kérdések „szublimálásával” gyengítette is a szöveget.⁷²⁶

Lényeges fordulat az életműben, hogy a háború okozta pusztulások látványa még inkább a képzőművészet és egyes alkotásai felé fordították a művelődéstörténész író figyelmét. Cs. Szabó tudatában gyerekkora óta világhordozó és világteremtő volt minden kép, minden műalkotás.⁷²⁷ A háború utáni pusztulásban a beteg Európa sebeit látta: könyvtárának tanúsága szerint 1946-os európai körútja után beszerezte a lerombolt városok és műkincsek romkatalógusait. Jóllehet már disszertációjához készülve ismerte a „Sacco s a protestáns hitszakadás által kétszeresen sújtott város”⁷²⁸ szenvedéseit, de ami 1950-ben tárult a szeme elé a római Restauráló Intézetben, ahová „a tengelyháború sérültjeit” beszállították, mellbevágó élmény volt. A *Római muzsika* központi gondolatában, az örök újjászületésben oldódik fel ez a trauma: motívumszerűen végighullámszik sorain pusztulás és újjáéledés; úgy is, mint történelmi tapasztalat (*Róma romban* – etruszkok), úgy is, mint az értékek megőrzésének áldozatos emberi munkájára – a kultúráért tett tudatos erőfeszítés (Raffaello grottái, Laokoón-szobor, restaurálások).⁷²⁹ Cs. Szabó művészettörténeti szemléletének krédója, és a könyv kiemelt tétele lett, hogy az értékmentésnek szellemi értelemben még tudatosabban, és békeidőben is folytatódnia kell: „két világháború lelki rombolásai megsemmisítették a fehér ember fölényét. Határtalan önbizalmával együtt odaveszett a hitvallás is, hogy a művészet célja a tökély. El a körzővel! felfelé, szabályok! le az összhanggal! — nekünk az a művész való, csak az nagy igazán, aki a meddő embersors

az átkos, korhadt civilizáció elől, hanem éppen ellenkezőleg, a civilizáció nyomait keresi a természetben, azt kutatja, hogyan formálták a tájat a maguk képére az évszázadok.”

⁷²⁶ Volt példa az ellenkezőjére, amikor egy szerző pozitívként fogadja el a fasizmus válság-tudatát és a birodalomalkotás emberformáló erejével megáldott rómaiságra így gondol: FERDINANDY Mihály, *Itália és az északi ember*, OSZK, P 44/977/4/2.

⁷²⁷ „Heverészik a padlón egy kisfiú, ...díszalumban lapozgat az anyja lábánál”...(*Római muzsika*, 304.)

Ld. még: CS. SZABÓ László, *Gyermek Kolozsváron = Hűlő árnyékban*, Bern, EPMSZE, 1982, 19-

55.

⁷²⁸ CS. SZABÓ, *Római muzsika*, Bp., Magvető, 1988, 285.

⁷²⁹ Uő, i.m. 164.

tükre s arra tanít, hogy zűrzavarában tehetetlenül él Ádám ivadéka.”⁷³⁰ A korfeladat paradoxona a XX. század második felében, hogy magát a „szépet” kell megerősíteni: akár a legkiválóbb művészeket és alkotásokat is az akadémikus szépségeszmény mellőzésével, elriasztó klasszikus műveltségkánonok elhárításával és feledtetésével lehet kibontani és kiemelni a lesújtó közönyből. Ez a messzire vezető felismerés magát a közvetítői szerepet is módosítja az esszéekben, hiszen már nem elég a megismerés vágyát felkelteni a széptől valamilyen oknál fogva elzárt olvasóban, hanem érdekeltté is kell tenni abban, hogy a műveltséget életélményként engedje közel magához. Ezzel az életmű e szakaszának s az esszék e típusának a kulcskérdéséhez érkezünk.

A *Márvány és babér* című kötet volt Cs. Szabó utolsó honi kiadású könyve az emigráció előtt⁷³¹ - egy versválogatás a „Dél-vágyról.”⁷³² A következő két évtizedben új szituációban rétegződött a tapasztalat Cs. Szabóban Rómáról, Firenzéről és az olasz – latin kultúráról. A benzingőzös, meglelevenedő és növekvő város maga is kihívás volt az írónak: nem lehetett a régi módon útirajz-esszéket írni, mint amikor még egyszerűen kultúraismertetés és –felmutatás volt a cél. A latinitásnak kultúraképző, már tisztán művelődés-művészettörténeti tematikáját az emigrációs korszak esszéi vették át, mint *Az öreg Michelangelo, A barlangkutató (Leonardo da Vinci)*,⁷³³ *Az érem másik fele (Műpártolás és propaganda a Reneszánszban)*, *Felséges alkonyat (Különvélemény a velencei festészet aranykoráról)*, *Alvadt vér a pengéken (A nápolyi festészet aranykora)*, *A zsarnok és művészei*.⁷³⁴ Ezekben az esszéekben – a kortárs elemző, Lengyel Balázs szavaival – „az esszének egy sajátos, de az európai hagyományban mélyen gyökerező műfajával kerül szembe (az olvasó - BK). Valami olyannal, amely a korunkban szokásos hűvösséggel és tárgyiasítással szemben az élmény szuggerálását tekinti legfőbb céljának.”⁷³⁵ Az évtizedek gyűrűzve emelkedő tudás- és élménykomplexumát a *Római muzsika* c. esszéregény tetőzi be - már egészen másféle leágazásokkal, hangsúlyokkal s - a fenti tapasztalatok birtokában - a témát az esszé személyes terébe áthelyezve. A *Római muzsikában* szintén tetten érhető annak szándéka, hogy a könyv - miként a művészeti

⁷³⁰ Uő, i.m. 28.

⁷³¹ Uő, *Márvány és babér*, Bp., Officina, 1947.

⁷³² CS. SZABÓ, *Római muzsika*, 277.

⁷³³ In: *Alkalom*, Bp., Gondolat, 1982.

⁷³⁴ In: *Őrzők*, Bp., Magvető, 1985.

⁷³⁵ LENGYEL Balázs, *Az esszé magasiskolája = Zöld és arany*, i.m. 221.

esszék - felfedezzen és újra felfedezzen műalkotásokat, újrendezzen kánonokat. De művészeti útikalauzként sem kell alapfokon kezdenie, hiszen a néző-vezető-elbeszélő-reflektáló és beavató idegenvezető, vagyis Cs. Szabó saját legjobb hallgatójához, útitársához és - a könyv árulja el - kiváló ízlésű asszonyához beszél, aki számára az abszolút mérce.

A Római muzsika születése

Abban a kivételezett helyzetben, amikor rendelkezésünkre áll az írói levelezés, még befogadás központú korunkban sem érdemes lemondani arról, hogy megismerjük egy mű születésének a körülményeit. Annál is inkább, mert Papp Géza olaszországi fogorvos és Cs. Szabó László levelezése a nyugati magyar irodalom viszonyairól is tudósít.⁷³⁶ *A Római muzsika* születése közvetlenül Cs. Szabó László felesége, Bözsi⁷³⁷ halálához, pontosabban ahhoz az elszánáshoz köthető, amely Rómában született meg az íróban a gyász feldolgozásának a heteiben. A dokumentumokból sajátos keletkezéstörténet bontakozik ki: részben annak a szerzői alapkérdésnek a kivetülése, amely a könyv közepe táján egy kizökkentő baráti telefonbeszélgetés formájában, külső nézőpontból került végül a szövegbe: „Ha jól értem, három hőse van a könyvnek. Róma, te s az, akit szerettél.” A válasz: „Két hőse, Róma s az, akit szerettem, s egy tanúja, én. (Kiemelés BK.)”⁷³⁸

Az első két levélhír a készülő könyvről – a haláleset után öt hónappal - már utal arra a problematikára, ami a központinak nevezett „szereplő”, a feleség helyét valamiféle láthatatlan, múzsai jelenlétben jelöli ki majd a műben is: „Visszatért Bözsi. ...Ihlet a szeretetével, tudni akarja, mit írok, munkára biztat. ... Róma csodát tett, ti csodát tettetek:

⁷³⁶ Papp Géza Cs. Szabó Lászlóval, Farkas Ferencsel és Samu Jánossal tagja volt a Kelet c. kéziratos diáklap szerkesztőségének a Lónyay Gimnáziumban, 1920-21-ben. A második világháború előtt települt Olaszországba. Papp Géza polgári szerénységű mecénás volt, aki Márai Sándorral, Lénárd Sándorral, zeneszerzőkkel és művészekkel állt kapcsolatban. Cs. Szabó, az Etruszk, egy-egy novellában is megörökítette, mint *Délutáni előadás*, *A Hadnagy utca rejtelsei*, *Az utolsó vacsora*.

⁷³⁷ Ihring Erzsébetről (1900-1968. márc. 4.) Ld. „1930-tól a Magyar rádió műsorközlője és divattudósítója, tíz év múlva élettársam s apámtól, anyámtól örökölt melankolikus hajlamom rugalmas ellensúlyja, maga a vidám életbölcesség. Kőszeg fölött az Írott-kőnél átkúszott az aknamezőn...keresztülcsúszott az osztrák-olasz határon is, a kalandos történet *Irgalom* c. elbeszéléseben olvasható” CS. SZABÓ, Hűlő ..., i.m. 107.

⁷³⁸ CS. SZABÓ, *Római muzsika*, i.m., 203

visszaadtatok Bözsit. Folyik az együttműködés, csak olyat írok, amiről tudom, érdekli /érdekli s nem érdekelné!/, amiben rejtve ő is ott van, az alakja vagy a kíváncsisága.”⁷³⁹

A pontosítás mondata sem elhanyagolható: „a magam gyönyörűségére írok egy könyvecskét római napjaimról,”⁷⁴⁰ hiszen súlyos magánéleti válságát legyűrve Cs. Szabó László beleveti magát az írásba. Pontosan úgy tesz, mint aki hagyományos és regényszerű elbeszéléshez készül, pedig ez a látszólag realista elvű írói magatartás teljesen ellentétes a végeredménnyel, a megszületett művel. Ezért érdekes, hogy látjuk, az író beleáll egy önmagától elvárt elbeszélői hagyományrendbe, amely szerint a jelentős író előbb-utóbb előáll a nagy művel.⁷⁴¹ elkezd naplót olvasni, leveleket ír, nyomoz és kérdez, noha már a leveleiben mindvégig látható, mindez (halálosan komoly) alkotói játék arra, hogy közel tudjon kerülni a témájához, amelyet – maga árulja el – 1937/47 óta elméjében hordoz. Ezért bekeríti, előhossa a mélyből, és kívülálló számára elbeszélhetővé teszi. A folyamatos, önmagát dokumentáló, reflektáló levélsorozat Cs. Szabó számára más okból is nélkülözhetetlen: tudatosít benne lépéseket, előhoz közös emlékeket, hiszen a barát, a könyvben is felbukkanó „G.” szintén hozzá tartozik a múlthoz – egyszóval a mű személyességét, az író és emlék, író és tárgya távolságát szünteti meg. Felesége, Bözsi is „médiüm,” és ebben az értelemben valóban tökéletes Múzsza, mert láthatóan (vagy látszólag?) vele együtt hozható személyes közelbe minden. Valójában minden olyasmi, ami az emlékekre és az emlékezésre tartozik, és az lesz a fő kérdés, hogy ez a műben és az olvasóra nézve is személyességet jelent-e.

Amikor 1968. március 4-én agyvérzésben, váratlanul meghalt az író felesége, Cs. Szabó László a salzburgi temetésről hazafelé írt levelében arra kérte diákkori testi-lelki barátját: „értesítsd a barátokat, nem nyomtattam gyászjelentőt, B. halála nemzetközi gyász, de az én szívemben nem halt meg.” A legelső, kézzel írott levél groteszk tömörséggel hat: „nemzetközi gyász”? Milyen „hír” is egy ember halála? A napló- és esszéregényként jelölt *Római muzsika* eljátszik majd az évszámokkal: 24 és 14 év – ennyi ideig éltek együtt, és ennyi rádiós éve volt Bözsinek, aki, 1930-tól a Magyar Rádió népszerű bemondója és divattudósítója volt, eredetileg Geecső Sándorné néven. (Hogy érzékeljük, ez a rádiós

⁷³⁹ CS. SZABÓ László levele Dr. Papp Gézához Rómába, London, 1968. aug. 1.
(A továbbiakban az eddig publikálatlan leveleket a lábjegyekben keltezésük alapján sorolom be.)

⁷⁴⁰ CS. SZABÓ Papp Gézához, Levél, London, 1968. aug. 23.

⁷⁴¹ Ld. 53. oldalon a Máraihoz kapcsolódó elvárásokat.

szerep mennyire a nevéhez tapadt, a rádióban gyakran szerepelő Márai Sándor 1950-ben – nem tudván a házasságkötésükről – még ezen a néven küldi neki kézcsókjait egy Cs. Szabóhoz írt levélben.) Az utolsó 14 év ezzel szemben a mintaszerű írófeleség élete, erre nyomokban utal a könyv is. A közös utazások, kiállításélmények és a bekerítésre kijelölt kultúrák mind-mind inkább az írói fejlődéstörténet és az életmű állomásai, mint a közös életúté, ilyen minőségükben képezik a valós és élményi vagy szellemi helyszíneket a könyvben, gyakran a közös életút érintkező idejében.

A *Római muzsika* eltervezésekor (1968 nyarán) már a mű valamennyi kulturális-művészeti témájának volt előzménye az életműben, egyikről-másikról többféleképpen is írt Cs. Szabó. A készülő kötet egy friss esszé körül kezdett kristályosodni, amelyik a gyászhetek Horatius- emléktúrája után született: „Talán láttad, hogy megjelent fölfedező utunk a szabin hegyekben, *A költő háza* címen. Az Irodalmi Újság közölte. Fölveszem készülő kötetembe is, a könyvnek a napokban találtam végleges címet: *Római muzsika*. Második felét a kétszeres római napló alkotja, az első rész elkészült, a második, ha Isten éltet, elkészül november végére.”⁷⁴² A mű tehát a tudásréteg alapozásával indul, de a személyes emlékezésnek szánt napló jelleg kapcsolja be a könyvbe az Orpheusz-mítoszt: „Viszonyom Bözsi szellemével sok metamorfózison megy át... Életem alkonyán végre teljes borzalmában átértem az Orpheusz regét. Olyan mindegy, hány éves volt Bözsi, - Euridiké volt.(Kiemelés-BK.)” A központi nőalakra azonban rávetül az anya árnyéka is: „Holnap lenne édesanyám születésnapja, alakja mind jobban összemosódik Bözsi alakjával, kezdik fedni egymást. Valahogyan ezt is be akarom írni a könyvbe, sejtem is már, hogyan. ... anyám vaskeze kell, az a gyermekkori vaskéz tart össze most is, máskülönben atomjaimra hullanék szét.”⁷⁴³ Az író édesanyja, akivel fia a háború óta nem találkozott, felesége halálához közeli időpontban halt meg Kolozsvárott. Az idézet kivonatából kirajzolódó anyaalak valamennyire elbizonytalanítja az Euridiké-azonosságot, ami a műben ugyancsak további kérdéseket vet fel. Az 1967-ben született a *Gare du Nord* című prózavers „Eurüdike”-alakja ugyancsak a mítosz ambivalens értelmezését engedi meg: „Közelít Eurüdike a szabadulás szótlan önkívületében, pedig tudja előre, hogyan végződik a történet, ha visszaereszti az alvilág fejedelme. Tudja Orpheusz is, rengeteg

⁷⁴² CS. SZABÓ, ua., uo., 1968. okt.1.

⁷⁴³ UŐ, ua., uo., 1968. dec. 12.

változatban hallotta regéjét. A hívő asszony meleg halotti tenyere sohasem érhet a kételkedő Énekes hideg eleven kezéhez.(Kiemelés – B.K.)⁷⁴⁴ Az írói programozáshoz képest különös, hogy a könyv életszerű betétei, apró jelenetei meglepő aprólékossággal, „filoszpontossággal” készülnek: „Hogyan hívták a helyet s a kocsmát Viterbo mellett, ahol olyan felségesen ettünk hármasban? Most írom a napló folytatását. Nagyon nehéz, nagy gyötrellem és nagy gyönyörűség. Rövid utóirat legutolsó levelémhez. D’Arrigót láttuk gáláns, de korrekt és jótékony herceg, lovagias tengernagy, elegáns kamarás, békebeli bon viveur szerepében, - minek még?”⁷⁴⁵ Pontos terv szerint alakulnak a könyv arányai, fejezetei. A szerző különös „megszállottságában” salzburgi temetőlátogatást készít elő a zárófejezethez: „Képzeld, a leveledben említett szokás, il fedele Giuseppe is meg van írva, csúfondáros burleszk formájában, úgy, mint a nevek vagy a személtelhordás. Azért nem olvashattad az Irodalmi Újságban, mert a közölt rész még csak nem is a fele a fejezetnek: 14 oldal 35-ből. Megvan a második fejezet is, 45-re becsülöm piszkozatban, holnap kezdem el a harmadikat, az is körülbelül annyi lesz, a negyediket már csak Salzburgban tudom megírni. Az lesz a zárófejezet. S ott kezdem tisztázni is a könyvet. Megszállottan írom, soha semmi nem tartott ennyire a hatalmában.”⁷⁴⁶

Figyelemre méltó egybeesés, hogy a *Római muzsika* lírai, negyedik része írásakor Cs. Szabó nagyra tartott költőbarátja,⁷⁴⁷ Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjét* forgatja, annak legújabb kiadását dicséri („ez a könyv nem hiányozhatik a polcodról”), ami a lírai önéletrajzra hangolódást, nem pedig szerelem-szenvedély orpheuszi motívumát hangsúlyozza. Az írás elkészültével egyre több irodalmi életre és az irodalomtörténetre vonatkozó információ bukkan fel a levelezésben a *Római muzsika* megjelenésének, valamint végleges változatának a körülményeiről: „A könyv nyers szövege kész, részben a tisztázat is. Borzasztóan meggyötört. A legvaskosabb könyv, amit eddig kiadtam idekint, jobban mondván ki szeretnék adni, mert még nincs rá együtt a pénz.”⁷⁴⁸ „Ma egy hete, június

⁷⁴⁴ CS. SZABÓ, *Gare du Nord = Pokoltornác*, London, Szepsi Csombor Kör, 1974, 31.

⁷⁴⁵ Uő, ua., uo., 1969. máj. 1.

⁷⁴⁶ Uő, ua., uo., 1969., márc. 2.

⁷⁴⁷ A barátság kölcsönösségének a bizonyítéka még a Tücsökzene formálódásának az idejéből, hogy Szabó Lőrinc naplójába (1945 ápr.-szept.) bejegyzí: „esetleges baj esetén Kardos László és Illyés Gyulán kívül Cs. Szabót szeretném egyenrangú harmadikként az irodalmi munkásságom és hagyatékom őrzésével, ill. kiadásával megbízottnak tudni”= *Szabó Lőrinc műhelyében*, Vál, KABDEBÓ Lóránt, Bp., Szépirodalmi, 1974, 281.

⁷⁴⁸ CS. SZABÓ, ua., uo., 1969.márc.12.

14-én 305 oldalon postáztam a *Római muzsika* kéziratát. Azóta már a nyomdában van. Persze még nem szedik, arra még várhatunk. Molnár Jóskának⁷⁴⁹ előbb fedezetről kell gondoskodnia. Ha minden jól, nagyon jól megy, jövő tavaszra lesz belőle könyv.⁷⁵⁰ Láthatóan foglalkoztatja Cs. Szabót az, hogy mint esszé-, tanulmány- és novellaszerző ezúttal új alkotói helyzetbe került, „legvaskosabb könyve” még tovább íratja magát: „dolgozom a *Római Muzsika* bővítésén.”⁷⁵¹ A magyarázat külsőnek látszik, hiszen akadozik a nyomda: „A kefelevonatot három heti, vakulásig tartó javítás után visszaküldtem. Hogy mikor lesz belőle könyv, nem tudom, könnyen lehet, hogy ez évben sem. Már nem érdekel.” A továbbírt fejezet azonban nem kiegészítést vagy betoldást jelent, hanem „...még egy zárórészt, az Októbertvégi Tücsköt, abból láttál bő részletet az I.Ú.-ban. /Az anyag jó felét/. Azóta megírtam az utolsó hiányzó részt is, utunkat L’Aquilába. Talán azt szeretem a legjobban.”⁷⁵² A mű szerkezetének alakulása miatt ez az odavetett hír („írtam még egy záró részt”) lesz értékes számunkra, mert a kötet leginkább személyes, mítoszi utalásrendszerbe visszakapcsoló, lírai zárlatként hangzó fejezetének a megszületésére utal. Az *Októbertvégi Tücsök* visszacsatoló és levezető szövegjátéka nélkül még az első két napló „orpheuszi” dallama sem hallatszana ki a teljes „Muzsikából”. Cs. Szabó reflexiója („Talán ezt szeretem legjobban”) az író jó belső hallásáról tanúskodik: a zárás valóban szép, az érzékenyebb lelkű olvasó is egyetérthet.

A komponálás belső kényszerének a következményeit látva a mű alakulástörténetében, szólni kell még a külső keret, a könyv formátumának a születéséről is, mert ez a deklarált írói attitűdhöz és a témához egyaránt kapcsolódik. Az eredeti, müncheni kiadásban a *Római muzsika* a maga könyves eszközeivel is hordozza az írói szándékot: borítóján egy amatőr fényképfelvétellel, hátlapján egy szoborportréval. A fotó kiválasztása telitalálat volt. Bözsi áll az íróval a kép kimetszett terében, a háttérben sínpár fut, és ők baráti-vidáman integetnek valakinek, vagyis a fényképet készítő Fricsay Ferenc karmesternek, valamikor az emigráció kezdeténél, a firenzei pályaudvaron. Cs. Szabó egyik leveléhez mellékelte is a képet barátjának, Rómába: „A negatívot magával vitte a túlvilágra Fricsay Feri. Azért tettem a címlapra, mert egy halott jóbarát képe egy halott

⁷⁴⁹ Molnár József (1918-), szerkesztő (Lh, ÚL), kiadó (ÚL, Aurora), nyomdász (München)

⁷⁵⁰ Uő, ua., uo., 1969. jún. 21.

⁷⁵¹ Uő, ua., uo., 1969. nov. 5.

⁷⁵² Uő, ua., uo., 1971. márc. 20.

asszonyról.⁷⁵³ A *Római muzsika* jól átgondolt könyv: szövegében Cs. Szabó rejtőzködő személyiségéhez és írói gyakorlatához illően egyetlen helyen sem hangzik el az asszony neve; csak hangja van, de alakja elmosódik, és csak töredékekből lehetne összeállítani. Amikor a borítóra került a fénykép, a magyarországi könyvtulajdonosokban és a diaszpóra magyar olvasóiban még élt az asszony emléke, a képnek valóságra utaló szerepe is lehetett. A magyar kiadás (Magvető, 1988) – mintha időszerűtlenné vált volna az utalás – leemelte a könyvről a borítót a képpel. A szövegnek e valóságkapcsolat nélkül kell megállni a helyét.

A kiadás története és sorsa

1970 nyarán kijött Molnár József müncheni nyomdájából a várva várt kötet: „...kaptam tíz példány *Muzsikát*, ötöt rögtön továbbadtam kint járó hazai íróknak (I. Gyszié az egyik, más valaki viszi/, a másik ötből az első, nektek dedikálva ezzel a levéllel együtt indul útjára. A többiekét majd Münchenben szignálom. A könyv, mint tudod, könyvtárszobád íróasztalán született.⁷⁵⁴ Azt is tudjuk, hogy „...a könyvből ötven példány van Erdélyben s a posta kb. százat simán kézbesített a magyarországi címzetteknek.” Ugyanebből a levélből tudomásunk van arról, hogy az Erdélybe szánt példányokat a szerző nem bízta a postára. „A pályatársak, barátok kritikai fogadtatása kedvező: „Körülbelül harminc-harmincöt levelet kaptam eddig, jó felét Pestről; úgy látom: valamit, valami töredéket le tudtam törleszteni ebben a könyvben a holtig tartó hálából iránta. Transzban írtam, még a „tudós” részeket is, nem tudom, milyen, a leveledből, a levelekből látom, hogy nem méltatlan az emlékéhez.”⁷⁵⁵ A fentiekből tudható, hogy a *Római muzsika* már viszonylag nagy számban eljutott az irodalmi elithez Magyarországon és Erdélyben, és sikere volt. A magyar nyelvű irodalom korabeli viszonyrendszerében azonban lehetetlen volt, hogy szabadon forgalmazhassák, így még következtetni sem tudunk a kortárs olvasói recepcióra. A hatalom más – más eszközökkel kezelte a határon túli magyarság részirodalmait: amíg Sütő András az évi könyve már bejuthatott az országba, az emigrációval szemben megőrizte politikai jellegű fenntartásait (gondoljunk a Dickens-

⁷⁵³ CS. SZABÓ László Papp Gézához, Levél, London, 1970. dec. 11.

⁷⁵⁴ Uő, ua., uo., London, 1970. szept. 12.

⁷⁵⁵ Uő, ua., uo., 1970. dec. 11.

napló elfektetésére). A Cs. Szabó-levelek panasza a megjelenés huzavonájáról Nyugaton szintén adalék a magyar könyvek nehezen kialakuló recepciójához, de más nézőpontból. Ez a *Római muzsika* megjelenésének már irodalomtörténeti hátterére, ⁷⁵⁶ így az emigrációs könyvkiadás komoly gondjaira világít rá.

1963-tól a müncheni Aurora Kiadó ⁷⁵⁷ vette magára a magyar nyelvű könyvkiadás terheit Nyugat-Európában. A Kiadó az Új Látóhatár intézményeként működött, a nyomdai tevékenységet az említett Molnár József vezette. A *Római muzsika* megjelenése a magyar irodalom felfutásának a korszakára, de meglehetősen nehéz gazdasági periódusra esett. A levelezés szerint Cs. Szabó elhunyt felesége halálának évfordulójára tervezte a kötet megjelentetését. A kiadói huzavona azonban felszínre hozta az emigráció belső feszültségeit, t.i. Határ Győző amerikai felolvasóútra készülve (Cs. Szabó visszamondta ezt az utat), frissen megjelent kötetével ⁷⁵⁸ akart nekiindulni a szereplésnek. Érthetően hibáztatta Cs. Szabót, hogy ellenlábasként viselkedik vele, Cs. Szabó viszont a nyomdai időhúzást nem tudta mire vélni ⁷⁵⁹. A 'Hajszálhíd-vita' a *Római muzsika* megjelenése után elsimult. Cs. Szabó már a könyv elé írt szerzői előszóban kifejezte köszönetét és belátását a kiadónak: „Hálásan köszönöm az Aurora kiadónak, hogy lesújtó viszonyaink közt, makacs kitartással lehetővé tette e könyv kinyomtatását. Mélységes köszönetet küldök a síron túlra Gruber Mártának is; legendás segítő készsége nélkül aligha lett volna erőm sajtó alá rendezni a kéziratot. London, 1970 március 4.” ⁷⁶⁰ Perfekcióhoz szokott íróként *Az utolsó vacsora* c. novellája szedése kapcsán Cs. Szabó ismét tapasztalta, hogy Molnár „briliáns nyomdaművész. Igen, művész.” Az írói becsvágynak a „tökéletes” szöveg volt a célja - minden értelemben. Tréfásan utalt arra, hogy mégis mellékel az egyetlen felfedezett betűhibához egy levelet, hátha művei „kritikai kiadásában” törődnek vele. ⁷⁶¹ Ezt az elejtett mondatot kizárólag az irodalom halhatatlan köztársaságában lehet értelmezni, és kizárólag

⁷⁵⁶ Czigány Lóránt és Sárközi Mátyás szóbeli közlése alapján.

⁷⁵⁷ A kiadó Szabó Zoltán vállalkozásának, a londoni Magyar Könyves Céhnek a programját folytatta. Cs. Szabónak fontos esszéköteteit adta ki itt öt éven belül: 1968 - *Hunok Nyugaton*; 1970 - *Római muzsika*; 1973 - *Petőfiék* c. tanulmányfüzetet.

⁷⁵⁸ HATÁR Győző, *Hajszálhíd* (Versek versben rímek rigmusok költemények három évtized terméséből), Budapest–Párizs–London. (Weöres Sándor útrabocsátójával.), München 1970. Aurora

⁷⁵⁹ KABDEBÓ Tamás, *A magyar Montaigne* (Cs. Szabó László írói portréja) = Arcok és eszmék..., i.m., 152.

⁷⁶⁰ CS. SZABÓ László, *Római muzsika*, München, Aurora, 1970, (7).

⁷⁶¹ Kiadatlan levél, UŐ, ua., uo., 1976. okt.13-án.

azok kezelik megértéssel, akikben az írott és nyomtatott betű klasszikus, európai tisztelete mindenekfölött él.

Az 1970-es írói mérleg igen kedvező Cs. Szabó László számára: A *Római muzsika* kivitelezése jól sikerült, a könyvet a barátok becsülik, a hazai pályatársak elismerik,⁷⁶² sőt – mint jeleztük - Erdélybe is eljutott. A következő évben további erkölcsi megerősítés is érte az író a *Római muzsikának* köszönhetően. 1971 februárjában Dr Gilberto Barnabei külügyminisztériumi értesítéséből kiderül, hogy az olasz kultúráért végzett írói munkásságáért az Olasz Köztársaság Lovagjává nevezték ki. A megtisztelő cím ugyan külügyi hivatalok burleszkbe illő labdázásával jutott el végül az angol királynő alattvalójának számító magyar íróhoz, de ez volt az egyetlen állami kitüntetés, amit kapott: „Cavaliere nell’Ordine „Al Merit della Repubblica Italiana.”⁷⁶³ Az irodalom saját, értékképző világában azonban nem a hivatalok rendezik, hanem a megszületett művek foglalják el az őket megillető helyet. Fellelhető az a levél, amelyben Cs. Szabó mérlegeli a kortárs magyar(országi) irodalom teljesítményét az adott évben. Mátyás Iván és Sütő András nevét emeli ki a mezőnyből, e két íróért vitába száll emigráns barátjával, a laikus olvasóval. A következő sorok a *Római muzsika* hely- kijelölését érinti: „Mátyás könyveiből a *Régi idők mozija* és a *Fabulya feleségei* kitűnő. Rendkívül tehetséges s ama kevesekhez tartozik, aki tisztában vannak a maga határaival... Sütő András esetében határozottan ellentmondok neked. Azt írod, hogy az „*Anyám könnyű álmot ígér*” tetszett, „ha nem is nagyigényű könyv.” Bizony az. Nagyigényű. S nem egyszerűen jó könyv, hanem autentikus remekmű. Egyetértek azokkal a kritikusokkal, akik szerint 1970-ben egész Magyarországon nem adtak ki ehhez mérhető művet. Engem jó párszor megkönnyeztetett a szépsége és embersége.”⁷⁶⁴

Cs. Szabó (emigráns pozícióból) fél szemmel óhatatlanul a teljes magyar irodalmat mustrálta. Természetes írói magatartásra, és tudatos irodalomszemléletre vall, hogy viszonyítási pontokat keresett önnön teljesítményéhez. Egy töről fakad ez az ösztön a teljes irodalomra igényt tartó honi pályatársaknak kifelé, az emigráció felé figyelő magatartásával: korrekcióigény működtette mindkettőt. Cs. Szabó legnagyobb sikere, hogy Magyarországon első ízben most írtak hosszan kint megjelent könyvről „a katolikus

⁷⁶² Ld. Cs. Szabó válaszlevele Lengyel Balázsnak = *Lengyel Balázs leveles könyve*, i.m., 76.

⁷⁶³ A kitüntetésről az Irodalmi Újság kishírként megemlékezett: IÚ, 1971. ápr. 15. 12.

⁷⁶⁴ CS. SZABÓ László – Papp Gézőnak, Levél, 1971. márc. 20.

Vigiliában hat v. hét oldalon foglalkozik a *Római muzsikával* Rónay György a szerkesztő.”⁷⁶⁵ Ezzel a kritikával kezdődött Cs. Szabó „beszivárogtatott” jelenléte Magyarországon, de e felemás helyzetről a *Láthatatlan irodalom?* c. fejezet elején már volt szó.

A mű szerkezete

Bár a levelezés visszatérő állítása az volt, hogy az egészet transzban írta, Cs. Szabó tudatosan kimérte a szövegarányokat a *Római muzsikában*. A könyv elé írt, cím nélküli szerzői előszó szokatlanul tárgyyszerű stílusban ismerteti a mű felépítését: „A *Római muzsika*: három napló és három esszé. 1963 nyarán készült az első napló, 1968-ból való a második, 1969-ből a harmadik, nyáron fogtam amabba, ősz végén írtam emezt. Vergiliusról és Horatiusról szól az első két esszé, a harmadik szorosabban II. Szilveszter pápa portréja, tágabban azt feszegeti, hogy miképp szövődött a magyar államalapításba Vergilius és Horatius Róma-eszméje.

A második napló kibont több témát, amit öt év előtt megpendített az első, a harmadik feloldja a második egyik vezérmotívumát, a gyászt. Összefüggenek. Ha szemezgetve is olvasható az első, a másodikat és harmadikat már regénynek szerkesztettem, naplóregénynek, értelme csak folyamatos teljességéből derül ki. Bárhol abbahagyhatja, aki ráun, de akit valóban érdekel, ne kezdje el akárhol. Magát rövidíti meg és rossz szolgálatot tesz az író szándékának, ha másképp olvassa.

Öt részből áll az 1968-as napló. Egy halottról, a mai Rómáról és olasz kortársainkról szól az első: Lázár a Gianicolon. A második: *Róma romban* az ókori világvárossal, a birodalommal, rómaiak és más népek, főleg görögök és zsidók viszonyával foglalkozik, az etruszkoktól Jézusig. Számos gondolat, amit fölvetek ott, visszatér kortársak elképzelt hangján, föltehető világszemléletüket tükrözve *A levélváltás* című, harmadik részben. A negyedik: *Árnyak, alakok* idegenekben tükrözi Rómát, 1440 és 1918 közt forogva, egy emigráns bizánci humanistától egy olasz-lengyel sarjig, akiből nagy francia költő lett. A

⁷⁶⁵

Uő, ua., uo.

záró rész visszafordul a halotthoz s a naplóregény szerzőjéhez. Aki a harmadik naplóban már a maga elmúlása felé tekint.”⁷⁶⁶

Három napló és három esszé, háromféle időszakból, a középső napló öt részes. Noha a fenti hármasságokkal szinte mesei-mitikus utalásrendbe léptetjük a könyvet, a kompozíció, az elrendezés tudatossága tűnik inkább szembe. Az egymásra épülő szövegtömbök felosztásában lepleződik le a mondandóját biztos kézzel alakító és tudatosan szerkesztő írásművész. Konstruktív játékában az első napló és az esszék mennyiségi tagolása 2:3, az esszék aránya a második naplóhoz viszonyítva 3:5. A mű két nagy tömbje között is megszabott egyensúly van. A fejezetek, tételek játékát, a ’muzsika’ tételeinek és szólamainak az alakítását olyan szembeszököen tudatosnak látjuk, hogy abban klasszikus korok művészetének a hatását gyanítjuk, hiszen a részek tudatosan viszonyulnak az egészhez is.

Arról viszont nem árulkodhat egy ilyen szerkezeti „alaprajz”, hogy a beépített tudásanyag súlya miatt nem lenne helyes a műegészben azonos mértékkel számítani a három központi esszét (Vergiliusról, Horatiusról, ill. II. Szilvesztterről és koráról), hiszen másként terhelik meg a szövegépítményt, mint pl. a megelőző, ugyancsak az 1963-as évhez kapcsolt un. naplószövegek. Az első szövegtömb tehát másféleképpen veszi igénybe az olvasót, mint a későbbiek. Annál is inkább, mert a szövegszövés módja és a szöveg „mintái,” a műfajiság miatt még inkább érdekesek az arányok, erről külön is szólni kell. Az 1968-as évhez besorolt öt fejezetben érzékelhetően „egy sajátos, kihagyásos gondolkodás- és egy láttató, félepikus szerkesztésmód”⁷⁶⁷ módszerével szerveződik az un. naplóregény. Nem számít, hogy a beemelt témák mióta szerepelnek az életműben, mikor keletkeztek, ennek a „naplóregényként szerkesztett” résznek időben szinte követhetetlen a kiterjedése, hiszen az antikvitástól a jelenig írt művelődéstörténeti önéletrajz úgyis a szerzőről szól „s Róma ürügyén szívfacsaró emberi dolgokról, amelyeknek nincs se kezdetük, se végük.”⁷⁶⁸ Egyetlen motívummal kapcsolódik a fejezet fölé írt tragikus évszámhoz (1968), Bözsi halálával és azzal az írói szándékkal, hogy róla (is) szóljon a könyv. A beépített tudásanyag szerint azonban az 1968-ban összeállított, öt részes könyvfejezet is inkább esszészerű, mint hagyományos értelemben vett napló vagy

⁷⁶⁶ CS. SZABÓ László, *Római muzsika*, i.m. (7).

⁷⁶⁷ LENGYEL Balázs, *Zöld és arany*, i.m., 226.

⁷⁶⁸ CS. SZABÓ, *Római muzsika*, i.m., 308.

regény(szerű elbeszélés). Megerősíti ezt a tapasztalatot Cs. Szabó is a *Két tükör közt* c. kötet beszélgetésében, amikor a regényszerű szerkesztésmódot eleve saját régebbi esszéihez nem pedig az elbeszéléseihez kapcsolja. A *Harminc esztendő* c. esszesorozatában eltervezett művelődéstörténeti önéletrajzát nevezi meg (1942), amikor előzményeket keres az életműből: „ezt a régi erőpróbát kísérem meg, ezúttal római motívumokkal.”⁷⁶⁹

A korábban írt esszék hozadékanyagára épülő és reflexiókkal lazított naplófolyamból leginkább a gondolatmenet és a téma kívánczogna regénybe. Erre utal a szerzői magyarázat is: a könyv „egyik fejezete a *Róma romban* görögök, rómaiak, zsidók és őskeresztények együttélését firtatja. ... Domitíanus császár uralma az első század végén vetekedett Sztálin zsarnokságával ... Ez a kuszált és szövevényes viszonylat – ha óvatosan kezeled – jellemző a törökkori s még inkább a jelenkori Magyarországra is, nem beszélve a szilágysági vagy mezőségi magyarokról s a székelyekről, akik kétszeres hatalmi áttételben kell, hogy elviseljék kisebbségi létüket. ... Nos, amikor a felek oldaláról megvizsgáltam ezt a szerencsétlen, koegzisztáló háromszöget, fordul egyet a fókusz: átadom a szót a kortársaknak. Persze a magam történelmi távlata nélkül. Orrukat súrolja az a valóság, ami számomra már csak régészeti fejezet az antik császárkorból. *A levélváltás* a fejezet címe s a *Róma romban* után következik; ebben történelmi figurák, hárman, egy költött negyedik alakkal kiegészítve ismét megforgatják az együttélés problémáit, de most már kortársként, maguk között.” Ugyancsak az önéletrajzi és regényszerű szerkesztés eszközének példaként említi Cs. Szabó az antik rész kellős közepén elhelyezett – már korábban említett – telefonbeszélgetést. Az élő emigráció olvasójának a szerzőt reprezentatív emigráns írószerepben (Szabó Zoltán író barátságával) azonosította a *Római muzsika* e jelenete, hiszen könnyen kinyomozható, ki lehet az Londonból, akiért (s a vele folytatott beszélgetésért) még az ókori bonyodalom is felfüggeszthető a könyvben: „Szó közben fölmerül a gondolat, hogy vajon mit akart halálával a központi nőalak? ... Nem találok rá feleletet, nem is fogok, mondom Szabó Zoltánnak, a könyv legvégén mégis felelek rá! Ezért kérem az előszóban az olvasót, hogy kezdjen a naplószerű, vaskos könyvbe a legelején, hagyja abba bárhol, ha ráun, de ne szemezgessen.”⁷⁷⁰ Van egy harmadik példa is: a gyászév elején Firenzében sétáló írónak eszébe jut egy verskötet, amit felesége

⁷⁶⁹ CS. SZABÓ, *Két tükör közt*..., i.m. 123.

⁷⁷⁰ UŐ, *Két tükör közt*..., i.m. 124.

„kacagni való szegénységükben”⁷⁷¹ vett neki, de nem emlékezik rá, kitől, és száz lap múlva, váratlanul kiderül, ki volt a költő.

A szövegszerveződés mindhárom kényes pontján az időfelbontás Bergson intuitív ismeretelméletéből eredeztethető és a Babits, Proust, Joyce vonalán megismert írói módszerek saját változatát mutatja be.⁷⁷² Lényeges, hogy az időjátéknak nélkülözhetetlen eleme a jelenbeli fókusz, ami a megjelenítésnek energiát, erőteret ad – és ez szintén a regényszerűség látszatát kelti. Ez bír olyan erős lenni, hogy akár váratlanul meg lehet szakítani és bele lehet vágni egy másik idősíkba. A telefonbeszélgetés pl. még távolabbi témára ugrik, Magyarországra, de nem veszíti el életszerű valóságát a római helyszín sem – éppen szirénázik egy autó. Az erős szituációteremtés ellenére önmagában is képes megállni a szövegben az erre a betoldásra rádiós megoldással rácsapó újabb, szimbolikus jelenet: „Abbazia delle Tre Fontane, Három Forrás apátság. A legenda szerint Pál apostol levágott feje labdaként háromszor visszapattanva a földről három forrást fakasztott azon a helyen.”⁷⁷³ A telefonbeszélgetés a kihagyásos kommunikációra, a gesztusokra és a hanglejtes felidézésére is épít, a legendarészlet viszont a századokon át csiszolt történet esszenciális újramondása. A szerkesztés kontrasztos, de asszociációkkal, átlépésekkel a szöveg dimenzióit könnyedén kialakítja. Különféle sűrűségű és nagyon eltérő műfaji elemeket helyez egymás mellé ez a módszer: hatásosan, figyelemmel arra, hogy megőrződjék a szöveg dinamikája, ami magát a cselekményt képes vagy hivatott helyettesíteni.

Napló- és regényszerű besorolása ellenére is esszének mondható, már-már a vers határáig elmenően lírai esszé viszont az utolsó napló, az *Október végi tücsök* című záró rész. A napló megjelölést a *Római muzsikában* minden olyan szövegegységekre alkalmazza a szerző, amelyekben gyakori a téma-, idő- és műfajváltás, és ebből adódóan erősen érvényesül a szövegek polifóniája. Ezekben a részekben tűnik fel az asszony alakja, és ettől megtelik élettel a jelenet, mininovella, emlékkép vagy éppen az elhallgatás római vagy ősitál romokon, képtárban vagy utcán; előjönnek a kutyák és a macskák, kiszínesedik az ég, hangok és fények tűnnek fel, a tücsök is ebbe a sorba tartozik. A napló tehát a néma szereplőként a műbe épülő másik ének, a minden sznobságtól mentes asszonynak a

⁷⁷¹ Az idézetek helye: CS: SZABÓ, *Római muzsika*, i.m. 203-204.

⁷⁷² Ld. LENGYEL Balázs, *Zöld és arany*, i.m., 231.

⁷⁷³ CS. SZABÓ, *Római muzsika*, i.m., 204.

látásmódjával kölcsönöz egyfajta személyességet a műnek. Ez nemcsak az Eurüdiké-szerephez, hanem az íróban elképzelt Bözsi-szerephez is illik, és ennek derűjében, bölcsességében vagy könnyedségében már a gyász hangjait is meg lehet szólaltatni. Írói szempontból e kontextusban megszólaló elemeknek a szerkesztése semmiképpen sem lazább, legfeljebb a megírása ösztönösebb (ahogyan a levelek tanúsították). Finom részletekből kell kirakni a szövegmintázatot, amelyben ezúttal nem kerülhet fölénybe a tudássúlyt hordozó, néhol novellásított esszésszöveg. Mintha figyelmesebb lenne a szerző, hogy ne riassza meg „énekével” a hallgató kedvest, a nyomában járó legelső olvasót. A szövegben teret enged az apró formáknak, befejezetlen részleteknek, lírai kérdéseknek és elszálló emlékezés-töredékeknek. Ha valami naplószerű mindebben, akkor az egymástól független, témájában, műfajában és stílusában elkülöníthető töredékek látszólagos, de jól elkülönülő egymásmellettiége tűnik annak. Maga a töredékesség.

Hogy mi az igazi naplószöveg a műben, azt vizsgálni kellene, hiszen az önmagában naplószerűen vallomásosnak tűnő Caravaggio⁷⁷⁴ vagy az Apollinaire⁷⁷⁵-betét pl. valódi írói fikció és (szerep)játék. A szándék tehát arra, hogy a vállalható személyesség határait mind kijebb tolja Cs. Szabó, nem lehet tartós, hiszen a *Római muzsika* törzsfejezeteiben elsősorban a Róma-könyv és a tudatos önéletrajz íródik, tehát a könyvnek rengeteg mindent magába kell foglalnia. Vagyis a „túl nagy műveltség,”⁷⁷⁶ amit Cs. Szabó életműve fundamentumába épített, és itt még ki is terjeszt, beleszól a mű alakulásába: „...nincs magasztos vagy alantas ismeret, amit ne volna jó pontosan tudni.” Ez a túlzott igyekezet pörgeti az *Árnyak, alakok* című fejezet Du Bellay-hez és Goethe-hez, vagy a Montaigne-hez és Tasso-hoz kapcsolódó oldalait. Ezek a kiemelt európai nagyságok színes egyéniségükkel és a velük együtt épülő Róma-kultusz jogán ugyancsak beletartoznak (a válogatottan szép versbetétek pedig beleszervesednek) az irodalmi-művelődéstörténeti gondolatmenetbe. Az ő élményeiket (a mások Róma-élményét) beépítő és újra irodalmiasító esszé a kötet kompozíciójában a merőben más elvekre épülő *A levélváltás* fejezet ellensúlyát képezi. *A levélváltás* ugyanis egy kor regényesítése korhű, de fiktív levelekben. Problematikusságát az mutatja, hogy mű a műben, mert egy összerendezett, egybekomponált Róma- és 'Bözsi-könyv' személyesebb naplói közé ékelődik, és eléggé

⁷⁷⁴ CS. SZABÓ, *Római muzsika*, i.m., 324-325.

⁷⁷⁵ UŐ, i.m., 291-284.

⁷⁷⁶ CS. SZABÓ, *Alkalom*, i.m., 8.

feszegeti a kereteket. Nem is csoda, hiszen a téma, 'Jézus és kora' önállóan is élt az íróban. Már az 1966-os szentföldi kötet, *A nyomozás* tartalmazza az előzményt, egy dialogikus felépítésű hangjátékban, amelynek „Kerekasztal beszélgetés” a címe.⁷⁷⁷ E rádiós beszélgetésben külön alak személyesíti meg a kérdezőt (a nyomozót), 'Az író', és akkor még Lukács evangélista az egyetlen történelmi szereplő. A *Római muzsika* *A levélváltás* fejezetében már négy tudós férfiúnak szinte az éterben folyó (fiktív) párbeszédéből derül ki, hogy a központi figura mégis egy ötödik 'szereplő,' vagyis Szent Pál, a vizsgálódás tárgya pedig Jézus és kora.⁷⁷⁸ Ezzel a mű tudáshorizontja és jelentésszerkezete is módosul.

Az eddigiek alapján talán könnyű belátni, hogy műfaji kérdésben nem feltétlenül – itt sem - a szerzőé a végső szó. Az előszó utasításának a betartása sem lehet garancia arra, hogy a szerző, akár ilyenformán, birtokolja a művet. A *Római muzsika* esetében már a mű szerkezetének a végleges lezárása utal ennek az ellenkezőjére, hogy t.i. maga a szerző került saját könyve hatása alá, amikor tovább írta. A korábbiakban vizsgált levelezésből már tudjuk, hogy a szerzői előszóban lefektetett hármas egység és időtagolás a frissen írt 1969-es harmadik naplóval a véletlen ajándékként jöhetett létre, amikor Cs. Szabó László türelmetlenül várakozott a könyv kiadására. Talán ezért maradt ki a számaránypárok játékaiból ez a rész, amelyik a zenei jellegű szerkezetben ettől függetlenül megérdemelten foglalja el a lezárás kitüntetett helyét. Mintha a legutolsó tételben a legszebb hangszer, az emberi hang venné át a főszólamot, miközben minden fontos téma is visszahangzik a mű korábbi rétegeiből. Talán ez a zenei hatású tétel az egyetlen a könyvben, amelyik a „muzsikáló” nyelvi-stílusbeli megoldások elismerésével és anélkül is beteljesítené az író vágyát: „ne olvasson, aki csupán a stílusomért olvas. ... Engem az ember izgat ..., nem a stílus.”⁷⁷⁹

Az olvasó a könyv első lapjaitól kezdve e paradox kettősségben mozog. Sodorja a dallam, a 'stílus,' de észleli, hogy Orpheuszi kalauza elég gyakran és elég hosszú időre el elveszíti Eurüdiké(jé)t. Ezt a problémát, hogy mi is áll a mű centrumában, a város, az asszony vagy a szerzői én, a könyvből (kéziratból) a levelezésbe emelt szerzői dilemma

⁷⁷⁷ CS. SZABÓ László, *A nyomozás = A nyomozás, (Szentföldi útirajzok)*, Oslo-Bécs, Utitárs, 1966, 178-190.

⁷⁷⁸ A P.I.M. Kállay Vera-levelezésében (1976. II.22.) úgy áll: Békés Gellért, a Kat. Szle. Szerkesztője laikus teológusnak mondja Cs. Szabó Lászlót Szent Pál kapcsán.

⁷⁷⁹ CS. SZABÓ László, *Római muzsika*, i.m. 309.

már előre valószínűsítette. A szerző megkettőződése (egyszerre szereplője - tanúja és elbeszélője Rómának és a latinitásnak) értelemszerűen magával hozza a másik szereplő pozíciójának a gyengülését. A könyv tehát az indítástól kettőségekre épül. A könyv előzéklapján az idézetek líraisága egészen másra hangolja az olvasót, mint az írói bevezetés elidegenítő (szikáran pontos, tudós tanulmányok bevezetőjéhez illő) ajánlása. Lehet, hogy a lazább szerkesztésű naplók után az olvasó átgördül a három sűrű esszé szövegén, de a harmadik rész vegyes műfajú, történetekkel, „burleszk” elemekkel, emlékekkel fellazított kvázi naplóiban még mindig kisebb-nagyobb akadályokon át lehet visszatálcálni az Eurüdiké-szálhoz. Az eredeti terv szerint a művet lezáró napló-esszé (szintén *Római muzsika címen*) még egy valóban személyes, vallomásos hangokat is tartalmazó zárlatként hozza vissza a kompozícióba a fő szólamot. Különös véletlen következménye, hogy Cs. Szabónak volt alkalma továbbírni a befejezést, de maga a továbbírás a könyvből nőtt ki. Azt persze találgathatnánk, mi történt a lélek vasfegyelmében írt első alkotói munkaszakasz után. A szerző az egész addigi szöveget újra meg újra olvasta. Lehet, hogy közben megszabadult az írás, a „vaskos” könyv megírásának a feszültségétől? Ennek a lelki terhe annyira kínozza, hogy egyszer így kiáltott fel: „Ó szent soha meg nem elégedés, emeld föl legalább egyszer egy nagy műbe önkínzó fiadat!”⁷⁸⁰ Tehát az elvárásokat félretéve írta a „Muzsikához” az *Október végi tücsök*⁷⁸¹ című (napló)részt, a legfinomabbra hangolt oldalakat? Ha a *Római muzsika* című belső fejezetnek az emlékezésre, a gyászra jól eltalált, de erőteljes összhangzatát figyeljük, megértjük, hogy szükséges és indokolt a kötet ismételt lírai levezetése. Ezért lényeges, hogy megíródhatott a második zárlat, az egész könyvnek az egyensúlyán javító *Október végi tücsök* c. esszé. Veszteség érte volna az olvasót, ha Molnár József időben, azaz a mű végleges ’beérése’ szempontjából idő előtt szerez pénzt, és a legelső kéziratból azonnal ki tudja nyomtatni a *Római muzsikát*.

780

CS. SZABÓ, *Két tükör közt*, i.m. 124.

781

UŐ, *Október végi tücsök*, IÚ, 1970, febr. 15.

Olvasói pozíciók

A *Római muzsika* alaposan átgondolt könyv: szövegében Cs. Szabó rejtőzködő személyiségéhez és írói gyakorlatához illően egyetlen helyen sem hangzik el a központi hősnő neve; csak hangja van, alakja elmosódik, és csak töredékekből lehetne összeállítani. A mű az eredeti, müncheni kiadásban (Aurora, 1970) azonban könyves eszközökkel is hordozta a szerzői szándékot: a borítóra egy fénykép került, amelynek kimetszett terében a könyv elbúcsúztatott asszonya, Bözsi áll az író mellett. Az amatőr kép telitalálat: a háttérben sánpár fut, és a házaspár baráti-vidáman integet valakinek, aki szemből fényképezi őket. „Azért tettem a címlapra, mert egy halott jóbarát képe egy halott asszonyról, a negatívot magával vitte a túlvilágra Fricsay Feri”- ad magyarázatot a döntéshez az író egyik levelében.⁷⁸² A jó barát Fricsay Ferenc karmester, a fotó pedig valamikor az emigráció kezdeténél, a firenzei pályaudvaron készült – segíthetjük ki további információkkal a mai olvasót. Amikor a fénykép a borítóra került, a *Római muzsikával* megajándékozott magyarországi barátokban és a diaszpóra olvasóiban még élt az asszony emléke, így a fotónak valóságra utaló szerepe is lehetett. De az eredeti kiadás hátlapján látható szoborportréval együtt a valóság távolodásának-távolításának a fázisaira utalnak, tehát ennyiben a szöveg kontextusképző elemei közé is tartoznak.

A magyarországi kiadás tizennyolc év múlva – mintha időszerűtlenné vált volna minden utalás – „leradírozta” a borítót, és a könyvet e képek nélkül adta az olvasó kezébe. Ugyancsak elmaradt a „fülszöveg,” ami az immár „arctalan” író portréját megrajzolhatta volna. A Magvető Könyvkiadó a hivatalos irodalompolitika skizofrén és kompromisszumos álláspontját rögzítette 1988-ban: már beengedték, sőt kiadták a Londonban élő Cs. Szabó László művét, de a könyv hiteles és kötelező kiadási adatok és elvárható fülszöveg nélkül jelent meg. A külső (levehető, elhagyható) borító hátoldalán annyi szerepel, hogy a külföldön élő szerző (ezt feltételezni lehet a bevezető londoni dátumáról) az egyetemes magyar irodalom egyik legműveltebb literátora (Kiemelés -B.K.), továbbá a könyv először 1970-ben jelent meg, a második kiadás pedig főhajtás az emléke előtt (ezek szerint 1988-ban már meghalt). Zavaró információhiány érzékelhető a bemutatásban, amit az olvasónak kellene kiküszöbölnie háttéradatok gyűjtésével,

⁷⁸²

CS. SZABÓ László Papp Géának, Levél, London, 1970. dec. 11.

irodalomtörténeti kutatómunkával. Ez a lépés természetesen nem várható el, a műnek önmagában kell hatnia. Mégsem lehetünk biztosak abban, hogy az említett kiadói megoldás a honi olvasó nagykorúsítását célozta, amikor rábízta a könyvben középponti kérdésként, sőt nézőpontként jelen lévő emigrációs (lét)helyzet megértését. A *Római muzsika* első honi olvasóiról tehát csak azt tudhatjuk, hogy ha nem tartoztak a kritikusok-pályatársak és Cs. Szabó-hívek kicsi szektájába, magányos felfedezők voltak, akiknek kevés segítség járt. Pedig utólagosan bebizonyosodott, a könyv a hetvenes években már nem úgy, nem ott találta meg nagyobb számban az igazi olvasóit, ahol gondolnánk: nem a nyugati magyar irodalom illetékességi területén, a magyar diaszpórában. Még az is lehet, hogy a magyarországi, erdélyi értelmiségi olvasók számíthatók inkább célközönségnek, hiszen a vágyódás a nyugati kultúra forrásvidékei után, a kultúravágy, ami a bezártság évtizedeiben felgyült bennük, olykor a szabadsághiány vagy az otthontalanság tünete, megteremti a közös attitűdöt.

Noha a nyugati magyar könyvkiadás az említett színvonalon „kitermelte” a *Római muzsikát*, azonnal szembe került a valósággal: nem biztos, hogy el tudja adni a készletet. Az Auróra Kiadó bizonytalanságát tükrözte, hogy a mű valódi természetével szemben a könyv fülszövegében színvonalas útikönyvként reklámozta a *Római muzsikát*. Hangsúlyozta a könyv hasznosságát, használhatóságát, „elérhetőségét” az olvasó számára, igyekezett feloldani az olvasó félelmét, elhárítani előle az akadályokat: „Ez a könyv nemcsak az esszéíró életművének reprezentatív tükre. Egyúttal poggyászba, kizsákmányba, hátizsákba való, nélkülözhetetlen útitárs is: Vigye magával mindenki, aki a szokványos, száraz kalauzok helyett szenvedélyes átéléssel, igazán el akar merülni Róma letűnt emlékeibe, lüktető mai életébe és örök szimbólumaiba. Olvassa az úton s vegye elő ismét otthon, Róma után.”⁷⁸³ A szövegben foglalt állítás már önmagában gyanús: hogyan lehet szenvedélyes útikalauz egyben, ami az esszéíró életművének reprezentatív tükre? Sehogyz, feltehetően szándékos „félreolvasásról” van szó. Cs. Szabó műve nem az útikönyvekkel, hanem a két háború között divatos útirajz és az útirajz-esszé műfajjal tart rokonságot. Nem praktikus, hanem egyszerre líraian könnyed és filozofikusan mély és tovább alakított esszéfűzér-változata egy hajdan közkedvelt esszétípusnak. Ez, mint a téma centrumába

783

A reklámszöveg és a teljes mű: Mikes Internatonal, Magyar szellemi fórum, Hungarian Periodical for Art, Literature and Science, 2001. Internet: www.federatio.org/mikes_int.html

tartozó kérdés, kívánja meg, hogy olyan messziről közelítsünk és időnként visszakapcsoljunk a mű és az életmű más-más rétegeihez. A jelzés értékű kiadói szöveg azonban nem e mélyebbre vezető kérdést érinti, hanem magas irodalom és olvasó viszonyát a nyugati magyar irodalom mozgásterében. 1996-ban megjelent egy beszélgetés Molnár József „müncheni nyomdászmesterrel,” az Új Látóhatár c. folyóirat szerkesztőjével,⁷⁸⁴ aki egyebek között addig ismeretlen adatokat közöl a *Római muzsika* (1970) forgalmazásáról. Molnár szerint: „a kötet tíz év alatt is csak úgy fogyott el, hogy sokat elajándékoztam.” A számadás elgondolkodtató. A *Római muzsika* az un. nyugati magyar irodalom fénykorában született, amelyben Cs. Szabó László jelenléte nélkülözhetetlen, még erőtere van. Nem akadt ezer olvasója, leszámítva azt a másfélszáz kötetet, amely – mint láttuk a levelezésből – eleve beszivárgott a magyarországi és határon túli olvasókhoz; nem volt nyolcszáz olvasója a diaszpórában? Akkor a szövegnek mégis, akár ma is – hiszen a könyv megmarad - a magyarországi olvasó lenne a célközönsége, aki akár tájékozottan, akár gyanútlanul, kíváncsiságból kézbe veszi a könyvet?

Cs. Szabó László legtöbb korai írását afféle műveltségpróbával kezdi: idézetek, mottók figyelmeztetik az olvasót, milyen magasra tette a tudásmércét az író. A *Római muzsika* előtt különös előszó is áll, melyben a szerző azt magyarázza el, hogyan érdemes a könyvét olvasni. Meglepő az ilyenfajta írói vezetés igénye, meglepő a szerző határozott hangja. A se írói előszóként, se ajánlasként meg nem címkézett szerzői eligazítás többszörösen érinti a műfajiság kérdését („regénynek szerkesztettem, naplóregény”) és az író-olvasó viszonyt. Szintén ehhez a hanghoz igazítva, tárgyyszerűen ismerteti a mű második fejezetének a vezérmotívumát, a gyászt. De nem tudhatjuk meg, ki a halott, akihez a záró rész éppúgy visszatér, mint a naplóregény szerzőjéhez. Az öt részes második napló tartalmát listázza a bevezető, de az olvasó el sem tudja képzelni, hogyan találkozhat annyi minden egy kötetben. A hiányokat pótolni látszik viszont, hogy a szerző előzetesen beavatja az olvasót a mű - számára feltehetően - legfontosabb kérdésébe, hogy t.i. mikor, mennyiben tekinthető a könyv regénynek. Az említett 1968-as öt részes napló fejezeteiről van szó: „a másodikat és harmadikat /t.i. naplót/ már regénynek szerkesztettem(B.K.)” Az elvárások felelősséggel nehezednek az olvasóra - „Magát rövidíti meg, és rossz szolgálatot

784

HAJNAL László Gábor: *Virrasztani félelem nélkül.* 4. A nyugati magyar sajtó múltja - jelene. 1-9. = *Várhely*. 2. 1996. 1. 60-70., 2. 67-77., 3. 86-97., 4.

tesz az író szándékának, ha másképp olvassa”- noha nem „társszerzőséget,” hanem csak szabálytartást ajánl neki az író. Mivel nem a regénynek írtam, hanem a „regénynek szerkesztetem, naplóregénynek” (B.K.) kifejezést használja, a figyelem a regényfogalom problematikájára irányul. Kezdetből elbizonytalanítja és más irányba mozdítja a regény/napló dilemmát a könyv címe, és főleg annak a második eleme: (Római) muzsika. Nem történet tehát, ami következik, hanem valami más, ami vélhetően zeneszerűen írja-olvasatja magát, feltétlenül a maga időbeliségében. Az is lehet, hogy a muzsika szimbólum is egyúttal, utalás az elmúlásra. Hogy miféle zenei időbeliséget várjunk – ennek a megfejtéséhez nyilván kell a szöveg végigolvasása. Az időbeliségnek egyik, hagyományos aspektusára nyomatékosan utal a bevezető az írások keletkezésének a kronológiai sorrendjével, amelyet lehet ugyan mellőzni, de – figyelmeztettek - esetünkben nem ajánlatos, hiszen olvasói hibákat követnénk el. Az író már elvégezte a szövegen belül a maga „időjátékát” – a továbbiakban e lezárt kompozícióhoz kell igazodni. A könyv olvasójának tehát nem igazi naplóíró kínál nézőpontot, kiválasztott helyzetet – magáról a napló műfajról szó sem esik, hanem a (szerkesztő) komponista és az (interpretátor) karmester, aki a „Muzsikát” megszólaltatja. A *Római muzsika* ideális olvasója ugyanis (ezt jeleztük) a könyvbe van beépítve. Ő a napló-esszé-regény 'Eurydikéje', aki az eredeti kézirat szerint a könyv legutolsó oldalán, a kiadott műben, vagyis a '*Római muzsika*' című belső fejezet végén képes feloldó választ adni az íróban lappangó kételyre: - „Nem vagyok túl intellektuális?” kérdezi az író-elbeszélő. - „Nekem nem. Nekem muzsikál az értelmed.”⁷⁸⁵ Számunkra ma az a kérdés, hogy erre a válaszra egyetértően bólint-e a könyv friss olvasója, aki nem Cs. Szabó korosztályával, műveltségszerkezetével és a mindezekhez tartozó beszédmóddal szocializálódott.

A műben az olvasóra egyszerre zúdított „muzsikát,” a harmadik hatáselemként említett stílust és beszédmódot, ugyancsak a befogadás központi kérdésévé tette már a kötet legelső kritikája: „Következő nemzedékek dolga, hogy erről ítéljenek.” A szerző, a Vigilia főszerkesztője, Rónay György költő, fordító és esszéíró, a felsoroltak szerint még kortársnak számított, de kritikájában éppen az figyelemre méltó, hogy jelzi az eltelt idő alatt lejátszott paradigmaváltást: „Ma már kopárabb, tárgyiasabb modorhoz vagyunk szokva.” A vasfüggönyön túlra is szóló kritikának ez a mondata 1970-ben kétértékűen

785

CS. SZABÓ, *Római muzsika*, i.m. 310.

olvasható, lehet benne veszteségérzés is a honi jelenre utalóan, de a szöveg a műre vonatkoztatva pontosítja a mondottakat: „Biztos: ezt a stílust, magatartást (t.i. a Cs. Szabóét – BK) mély egzisztenciális igény tartotta meg ilyen élőnek és frissnek a maga időben ma már pontosan rögzíthető virágkorán túl.” Rónay György úgy látta, „a stílusba átmentett haza lehetett (Cs. Szabó) számára a sziget, mindig magával vihető azílium,” ami a nosztalgia legyőzésének is valamiféle „transzmutációs” kísérlete a stílus és magatartás „pontosan rögzíthető virágkorán túl (Kiemelés – B.K.).” A Rónay-kritikának már az elismerő-méltató első részében is van két mozzanat, ami a fentiek korszerűségét érinti, csak más – más aspektusból. Rónay György fikciós szövegjátékában IX. Pius anekdotikus alakja jelenik meg a kritikus pozíciójában. A pápa a protestáns Cs. Szabó Róma-tudását méltón elismerve később elgondolkozik: „Mi is volt az alatt a zene alatt a szöveg?” A ’kortárs Pius’ azt is észreveszi, „csillognak még az esszéírás legjobb hagyományai, melyeket az esszéíró nemzedék, a magyar erasmizmus a tökélyig, sőt azon is túl (Kiemelés – B.K.) kikristályosított.”⁷⁸⁶ Két értékes dologból van tehát túl sok a könyvben: tudáselemből és stílusművészetből. Rónay e ponton veszi vissza a szót a közvetítői alakmástól. A stíluskérdést tovább boncolgatva megállapítja, nem tud eleget tenni Cs. Szabó *Római muzsikába* belefoglalt kérdésének: „Ne olvasson, aki csak a stílusomért olvas... engem az ember izgat.” És ezzel rámutat a Cs. Szabó – életmű legnagyobb paradoxonára: „mert ez a ’ha’ (a nem a stílusért olvasás – kiemelés B.K.) lehetetlen, pedig az olvasót valóban mindenekelőtt az ember érdekelné.”⁷⁸⁷ A műre vonatkozó kritika mint „segítő áthallás” tehát a tudással és stílussal lenyűgözni képes, de megítélése szerint az emberről még mindig nem eleget mondó írónak üzen a határon át, hátha lesz füle a hallásra.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶

További elemzést igényelne, milyen kontextusba állítja, és milyen értelemben ellenpontozza Cs. Szabó esszéíró nemzedékének az írásművészetét a „ma már kopárabb, tárgyiasabb modorhoz vagyunk szokva” kiegészítés a „virágkorán túl” kifejezést. A virágkor mindenképpen jelzi, hogy a két háború közötti esszéirodalomban a Cs. Szabóéhoz hasonló beszédmód még az író(k) és a kultúra teremtésében együttműködő társadalmi csoportok eleven párbeszédét hordozta, de „ma már” a helyzet megváltozott. Ezt az emigráns pozíciójából hasonlóan látta pl. Határ Győző, aki egyik naplóbejegyzésében úgy fogalmazott: a harmincas évek értekező prózájának „Csé egyik továbbsholgaló képviselője volt.” *HATÁR Győző, Határ-breviárium*, öáll. SZENTE Imre, ISBN 9639431516

⁷⁸⁷

RÓNAY György, *Az olvasó naplója*, (Cs. Szabó László Római muzsika, Aurora, München, 1970), Vigilia, 1971. 3. 189-190.

⁷⁸⁸

RÓNAY, *Az olvasó naplója i.m.* 191.

A szerző szándéka a mítosz elbeszélésére, a stílus, a nyelvi kísérlet ezúttal nagyon is fontos szereplő, hiszen a tapasztalat, amire a mítosz tanít, leginkább éppen ebben, és nem a kívülről hozzátoldott elemekben rejlik. A hozzátoldott elemekről azonban több megjegyzést kell tenni. Amikor Rónay György olvasta a könyvet, pályatárs esszéíró, a Róma-tisztelők/ismerők kis magyar szektájába tartozó 'profi' olvasott, és kritikáját a vasfüggönyön túlra küldte. Ma, a mű megjelenése után majdnem negyven évvel egészen más olvasói pozíciót kell figyelembe vennünk. Megszűnt az ország bezártsága egyrészt, folytatódott viszont a műveltség „izomsorvadása” (Cs. Szabó), sőt átalakult magának a műveltségnek a szerkezete és közvetítő eszközrendszere. Az új helyzet már megengedi, hogy a műveltséget természetes állapotában, az emberi egzisztencia lehetséges alkotóelemeként értelmezzük: vágyakozóan fel ne értékeljük, de más okokból se hagyjuk figyelmen kívül. A média és a netkorszak kitágult világában óriási fordulatokkal átalakuló és új viszonyok közé kerülő magyar kultúrában az olvasó feltehetően másként, akár semlegesen vagy elutasítóan is viszonyulhat klasszikus korok vagy az esszéíró nemzedék hagyományaihoz. Mégis, feltételezzük, hogy vannak és lesznek olyan kevesek, akik az európai műveltséget (több nyelven, nagyobb kultúrkörökben megmártózva) életelemmüké tudják tenni. Ha a Cs. Szabó-i mű sugallatát követjük, abban maga a művelődés örök folyamatában létező ember reflektál önmagára, aki tudja, hogy „Az a pusztulás, melyből az emberi művészet létrejön, mindig fennmarad a művészetben, de a művészet képzeletei minősége e pusztulás közepette is konzerválódik, mint a szentek tetemei.”⁷⁸⁹ Ez az önnön életművét is újragondoló, újraolvasó és értelmező, de más írók és élő társak reflexióit is megemésztő íróember érkezik meg legmélyebb önmagához, amikor az emigráció (helyzetével, viszonylatával, állapotával) és a számára otthont teremteni képes asszony elvesztésének fájdalmával szembenéz.

Hogy a mai olvasó miért olvassa a könyvet: a lebilincselően gazdag tudásért, a Róma- és Itália-kultuszért, a latinitás-eszméért vagy az európai közös múltért? Vagy az esszészöveg dinamikus írói produkciójáért, a lírai fejezetekért, a stílusért, egyszóval a „zenéjéért” olvassa-e? Az elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a ma is eleven magyar Itália- és Róma-kultuszban a Cs. Szabó-írások vállalható és továbbvihető előzményt vagy jó elrugaszkodási pontot jelentenek. 2002 elején az Európai Utas című

789

FRYE Northrop, *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1998, 298.

folyóirat váratlanul megjelentett egy magyarul eddig ismeretlen Cs. Szabó–esszét, amely híd a korai *Latin-Európa* kísérlete és *Római muzsika* szintézise között: visszaköti a Róma-hitet az európai gondolathoz, és rokonságot tart a későbbi *Görögökről* címen írt esszé kultúraértelmezésével. *Az újra megtalált Róma*⁷⁹⁰ címen kiadott írás eredetileg olaszul jelent meg 1947-ben, a *La Fiera Letteraria* című folyóiratban. 1960-ban az *Il Ponte* című folyóirat Magyarországnak szentelt különszámában is olvasható volt. A fordítást a Római Magyar Akadémián Szabó Győző vezetésével működő tanfolyam hallgatói készítették.”⁷⁹¹ A kiadás sikerét igazolta, hogy 2006-ban a lap Itália- különszámába is bekerült. Ugyanebben az évben mutatták be egy filmesztéta friss Róma-könyvét *Saját Róma*⁷⁹² címen, amelynek az írói attitűdje úgy viszonyul a Cs. Szabóéhoz, hogy mindvégig tudatosan eltér tőle: „Bikácsy Gergely *Saját Rómája* nem a turisták, nem a művészettörténészek és nem az irodalmárok városáról szól. Útikönyv véletlenül sem kíván lenni. A Bolond Pierrot moziba megy és a Bunuel-napló szerzője ismeretlen, láthatatlan városról ír, melyben a barokk palotáknál, múzeumoknál fontosabb a külvárosi Testaccio-negyed és néhány kocsmá. A nagyesszé fejezeteiben Pirandello vagy a Rómába költözött Kosztolányi is feltűnik. Apácák, félbolondok, Fellini-figurák, meg az A.S. Roma vad szurkolói lépnek elő. Havas és kánikulai napok, nagy zajok és apró csendek. Róma piramisváros, Róma talán nem létezik. Róma az északi halottak forró menedéke.”⁷⁹³ Cs. Szabó író és rádiós Rómáját Bikácsy Gergely filmesztéta *Saját Rómája* így közvetíti a netkorszak gyermekeinek.

⁷⁹⁰ CS. SZABÓ László, *Az újra megtalált Róma*, Európai Utas, 46. sz. 2002/1,1-4. és Európai Utas, 2006/4, 3-4.

⁷⁹¹ CS. SZABÓ, *Az újra megtalált...*, i.m. 3. Az írás sikerét igazolta, hogy a lap Itália- különszámába is bekerült 2006-ban.

⁷⁹² BIKÁCSY Gergely, *Saját Róma*, Bp., Áron Kiadó, 2006.

⁷⁹³ Könyvbemutató meghívójának a szövege, Uránia Filmszínház, 2006. július 4. 18 óra. Bikácsy Gergely *Saját Róma* című könyvének bemutatója.

A személyesség mint nézőpont

A személyesség sarkalatos kérdése a Cs. Szabó-i prózaformáknak. Egy korábban idézett összehasonlítás szerint⁷⁹⁴ Cs. Szabó esszéi már a honi pályaszakaszban jellemezhetők azzal a paradoxonnal, hogy „nem líraian szubjektívvé, hanem idegesen hangulativá” tették a műfajt. A novellákban pedig az a Cs. Szabó-i módszer lényege, hogy „egyfajta feszültséget teremt a megéltek-személyesek és a csak – megjelenített – személytelenek között.” Ennek következtében még az legterjedelmesebb elbeszélés, a honi pályaszakaszban született „*A kígyó* sem igazán történet, hanem egy történet manipulált elmondása ... nem igazán elbeszélés, ... hanem törekvés egy szövevényes és dinamikus állapot, illetve helyzet jelzésére.” Egyet érthetünk András Sándor már többször idézett tanulmányának az állításaival, mert Cs. Szabó fikciós prózájában valóban „az elmondó beszéd problematikus és problematizált,”⁷⁹⁵ és ez már az életmű első felében sajátos szürreális-játékos síkra terelte a szöveget, különösen a novellák lezárását. Az emigrációs egzisztencia- és szerepteremtés időszakában lehet váltást érzékelni, új műfajok is megjelennek. De sem a *Félszáz ének és egy játék* címmel kiadott verseskötet (1959) áttételes vallomásossága, sem az *Ország és irodalom-ban vagy a Hódoltsági irodalom c.* legújabb válogatásban megörökített polemizáló és szatirikus beszédmód nem állandósított új hangot a Cs. Szabó-prózában.⁷⁹⁶

A hatvanas évek derekán azonban megjelent a Cs. Szabó- életműben a személyesség új igénye és változata, amely már szövegalakító erőter létrehozására is képes volt. A folyamat háttérében joggal feltételezhetjük az ötvenhat után európai találkozóit, tanulmányi napjait, konferenciáit értelmiségi igénnyel szervező magyar (diák)mozgalmak, körök közönségének a kihívását, mivel ezen előadások kiadott anyagát ismerjük.⁷⁹⁷ Cs. Szabó ekkor jutott olyan közegbe, ahol – potenciális olvasói között - egyszerre érezhette magát a katedrán és a mikrofon előtt. Az emigráns szituációban párbeszéddé alakítható

⁷⁹⁴ Ld. POSZLER György, *Illúzió ...*, i.m. 227.

⁷⁹⁵ ANDRÁS Sándor, i.m. *Cs. Szabó fikciós...*, 128.

⁷⁹⁶ A dolgozatíró úgy látja, hogy amikor Pomogáts Béla kiemelten értékeli Cs. Szabó szatirikus hangját az emigráció korai szakaszának novelláiban, politikai szempontokat is figyelembe vesz.

⁷⁹⁷ 537 Ld. 104. jegyzet.

generációs szakadás miatt akár az ismeret-, akár a tapasztalatátadásnak olyan közvetlen eszközeivel lehetett-kellett élnie, hogy az könnyen elsöpört minden - novelláiból jól ismert - fenntartást az író elbeszélői szerepére nézve. Ugyanakkor szükségessé vált, már a távlatok miatt is, hogy szerzőként folytonosan reflektáljon saját kiteljesedő életművére és a gyorsan felnövő írójelöltek kérdéseire. (A közvetítés váltogatott eszköztárának további gazdagodását eredményezte, hogy az emigrációs helyzet miatt szinte minden konferencia anyaga megjelent azután saját kiadványban vagy valamelyik magyar lapban.)⁷⁹⁸

A „mozgó tanszék” pozíció Cs. Szabónak így nemcsak előadásokat vagy írói találkozókat jelentett (közönsége-olvasói legjavával), hanem lehetőséget arra is, hogy identifikáljon, személyesen keltsen életre egy író. Életműve éppen a fiatal emigránsok számára csonkán indult, ismeretlenül a múltba zárva,⁷⁹⁹ illetve csonkán maradt a virtuálisan, de számára továbbra is ugyanúgy létező magyar nyelvű olvasó előtt, határoktól függetlenül. A kultúrafenntartó irodalom, a folytonosság szemléletében íróvá avatott Cs. Szabó számára ez elfogadhatatlan, ő magát a folytonosság-eszmét, az irodalom Horváth János-i értelemben vett közösségfenntartó szerepét⁸⁰⁰ vitte tovább előadásaival. Mindez az illendőség alkalmaitól (saját írói évfordulóktól) függetlenül kihívást jelentett neki, hiszen ahogy a személyes visszaemlékező tematikának közeg- és közösségteremtő szerepe nyilvánvalóvá lett, működni kezdtek író reflexei. 1965-ben „*Régi föld, új ég*” címen tartott szabadelőadásából írta meg a „*Hűlő árnyékban: Curriculum vitae*” című kivonatot az Irodalmi Újság számára, a gyermekkori visszaemlékezést pedig 1971-ben jelentette meg az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem gyűjteményében. Tíz év múlva, amikor a hetvenéves Cs. Szabó életrajzi tematikájú saját írásait kibővítve és kiegészítve azonos (fő)címen egyberendezte (1982), kiderült, hogy e biografikus esszé- és beszélgetéskötetben a fentebb tételezett szándék a vártnál is tudatosabb volt. Amikor az előszó ismerteti, hogy t.i. az *Életeim* és *A század tanúja* változatot vetette el a tervezés során, világossá válik annak a kettős szituáltságnak a lényege is, amely végül a világszemlélő és emberszemlélő Cs. Szabó-magatartáshoz egyaránt jobban illő *Hűlő árnyékban* címmel metaforizálható.

⁷⁹⁸

Ld. a HMKK és az EPMSZE kiadványait.

⁷⁹⁹

A Szepsi Csombor Kör fiataljai közül egyedül Sárközi Mátyás ismerte Cs. Szabó írói műveit még Magyarországról.

⁸⁰⁰

Ld. HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai K., 1976.

A *Római muzsika* mind a személyesség, írói jelenlét, mind az ennek függvényében váltakozó szövegtípusok – a prózaműfaj változatai miatt figyelemre méltó helyet foglal el a Cs. Szabó- életműben. Noha közvetlenül a genezisénél magánjellegű és lelki okot kellett megneveznünk, a könyvnek kísérleti-előkészítő szerep jutott egy biografikusan összefoglaló korrajz előtti pozícióban. A mű kompozíciójának vizsgálatánál már kiderült, hogy az író a napló jelleg megengedett szubjektivitásával és töredékességével hitelesítette a gyászt. Azt a szándékot, hogy a Róma-téma legújabb feldolgozásában lazítson a műben uralkodó műfaj, a természete szerint kisebb terjedelmű esszé keretein, egy többszintű és nem tiszta műfajú esszéfűzér tudatos kialakítása érdekében. Ezzel az írói 'áldozattal' állított emléket a feleségnek, aki ezt megérdemelte, mert szeretett, mert számára Eurüdiké volt, de a vallomásos jelleget leginkább a mű eredeti keretfejezeteiben és különösen a második lezáró fejezet líraiságában érvényesíti. Még itt sem írói kontroll nélkül, de ahogyan a vissza nem szólítható halott távolodik, úgy töltődik fel mítoszi erővel a megélt valóság, amelyet az író ekkor már elfogad, és egyes szám első személyű narrációval nyomatékosít: „Én azonban elkéstem, fölszáradt már az áldozati ital. Szabadító helyett szemrehányó Héraklészszel találkoztam álmomban, nem tehette meg értem, amit megtett barátjáért, a szelíd, de nálam mégiscsak hitványabb királyért, nem vezetett vissza élém egy hűvös és sima homlokú, lefátyolozott asszonyt.”⁸⁰¹

Northrop Frye kritikai eljárásokról szóló *A kritika autonómiája* c. alapkönyvének a történeti kritikáról szóló esszéje hívja fel rá a figyelmet, hogy kétféle szervező ritmus, illetve alakzat működik a rítusban és az álomban. A ciklikus a vágykielégítésre irányuló mozgásé, a dialektikus a vágy és az ellenérzés, vagy akadály egységét fejezi ki. Rítus és álom nyelvi kommunikáció formájában történő egyesülését olyan értelemben nevezi mítosznak, hogy „a mítosz a rítus és az álom magyarázatául és egyszersmind közlési lehetőségül szolgál.”⁸⁰² A Cs. Szabó-i életműben a már említett *Római muzsika* ilyen szempontból mélyebben áll a fenti viszonyrendszerben, mint az időben közeli második verskötet, a *Pokoltornác* prózaversei, amelyekkel az író tudatosan ásott a lélek mélyeire, de inkább pszichologizált és értelmezett. Valószínűleg szerencsés egybeesés a *Római muzsikában*, hogy Cs. Szabó ismétlődő elemekkel, regényszerű szerkezetben próbálta élete

⁸⁰¹ CS. SZABÓ, *Római muzsika*, i.m., 303.

⁸⁰² Northrop. FRYE: *A kritika autonómiája*, Bp., Helikon, 1998. 92-93.

akkor legnagyobb terjedelmű könyvét összefogni, szándéka és megérzése szerint az Orpheusz-mítosz ihletésére. És ennek a visszatérő, álomszerűen ismétlődő mítoszi tartalomnak mint archetipikus szerkezetnek mély rokonsága van az igazi líraisággal. Amikor Cs. Szabó az Én-Te viszonyban az elhunyt asszonyhoz szól, az epikus magból az álom és a vízió a lírához tartozó felségterületére lép át, és megpróbálja visszaszerezni azt a kommunikációs viszonyt a könyv hősnőjével, amit már nem birtokol. A regénynek szerkesztett 2. és 3. naplófejezetben azonban még földi szerepe van az asszonynak: csendes útitárs és támogató partner (később igazolódik, hogy megbízható értékítélettel és befogadói érzékenységgel megáldva), ekként szólítja elő novellisztikus esszé-betéteivel vagy emléktöredékeivel az író-beszélő. Megjelenése ürügy is, ne tévesszen meg minket az intim megszólítás, a feleség emlékeket hív elő a közös múltból, személyeket és együtt látott alkotásokat.

A szövegbe ékelt bibliai kérdések Cs. Szabó-i megoldásként két irányba indítják el a gondolatainkat, mintha nem maga a hit, hanem a kultúrába vetett hit is győzedelmeskedne: „Látod, szívem, erről is tudnod kellene. Hogy mégis feltámadt porából, hamujából, a kórtermi asztalokra teregetett törmelékekből Lorenzo da Viterbo freskója. Halál, hol a te győzelmed? Halál, hol a te fullánkod?⁸⁰³ (Kiemelés – B.K.) A régi helyén van, semleges foltokkal, szörnyű halálos sebek emlékezetére, majdnem úgy, ahogy Elek Artúr, a fehér lelkű zarándok úr látta, lankadatlan itáliai sántikálása közben. Erről is tudnod kellene, hiszen a legelegánsabb pesti asszony voltál, Apám figyelmeztetett rád ezekkel a szavakkal egy nyári alkonyatban az Erzsébet hídon, a régin.”⁸⁰⁴ Különös, hogy mégis modern Eurüdiké-figura lesz a feleségből. A könyv végén található egy utalás arra, hogy az asszony is rádiós munkatárs volt valaha Magyarországon.⁸⁰⁵ De felvillan egy félmondatban a rádiózás maga mint a mitológiai alaphelyzetre át- és ráírható újfajta viszony is. A nő ugyanis csábító hangjával, a rádió varázsdobozából érte el legelőször a férfit, e XX. századi Eurüdikének „Orpheusz” legelőször csak a hangját ismerte, hamarabb az arcánál.⁸⁰⁶ Másrészt a független asszonyból azután a házasságban az odaadó szeretet mintája, Németh László-i analógiával „az önzetlenség szörnyetege” vált, aki mindennel

⁸⁰³ Biblia, Ószövetség, (Ozeás, 13,14)

⁸⁰⁴ CS. SZABÓ, *Római muzsika*, i.m.165.

⁸⁰⁵ Erről a bemondói-tudósítói munkáról többet ld. CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, i.m.107.

⁸⁰⁶ UŐ, *Római muzsika*, i.m. 303.

szolgálni akart. Passzív és hallgatóg szereplő ő a könyvben is, sőt *A levélváltás* fejezetben teljesen eltűnik, mintha egy felolvasás figyelmes, de néma hallgatójává válna. Jelenléte, ott-léte a könyv további fejezeteiben sem mindig egyértelmű. Az olvasóban felmerül a kérdés, vajon nem a latinitás-Róma-téma, illetve a szerzőnek ezzel a témával kialakított nagyon is személyes viszonya zárja-e ki e központinak elfogadott női szereplő nagyobb fokú jelenlétét a könyv kiemelt Róma-fejezeteiben?

A mű faggatása

Az előző fejezeteknek a műfajiságára vonatkozó megállapításai leginkább azt erősítették, hogy a *Római muzsika* „művelődéstörténeti önéletrajz.” Ezt a műfaji körülírást Cs. Szabó László szintén elfogadta. Amikor a megjelenés alkalmából Siklós István faggatta a kötetről a Szepsi Csombor Kör estjén, a később nyomtatásban is közreadott⁸⁰⁷ beszélgetésben a szerző figyelmeztetett arra, hogy noha van tervszerűség a rá jellemző (’Cs. Szabó-i’) művelődéstörténeti esszéforma mögött: „a kísérlet lényege az, hogy az időben dátum szerint szétszórt elemeket mennyire tudom összevonni a mechanikus időn kívül, hogy egymástól távol eső elemek egymásról visszaverődve folyton felelگessenek egymásnak... Már abban (t.i. a *Harminc esztendő* c. esszében) ide-oda járatom a memória vetélőjét... engedek sokféle csábításnak, mégsem tévedek el, mert nem veszttem el *magamat*.... Más formában ezt a régi erőpróbát kísérlem meg, ezúttal római motívumokkal s gondolom, jobb arányérzékkel, több tapasztalattal.”⁸⁰⁸ A téma (művelődéstörténet mint valóság; emigráció mint máshol-lét, keresztény Európa) kihordási ideje harminc év volt. 1937-ben jelent meg először mint a *Latin-Európa* eszmei magja egy őrzárat-esszében: »Emigráltam a korbók hallom lépten-nyomon. Két háború közt élünk vagy talán az új háború első felében. Állj meg, lelki emigráns! Van egy másik valóság is, egy másik Európa, amelyről senki sem beszél. A sors kegyéből kis részét magam is láttam belőle: amit nem láttam, hírből, képről ismerem. ... Ez mind itt van, mind a mienk, emberek csinálták, emberek szeretik. Elnevetem magam. Vaskor? Fordítsd meg a kukkert.

807

CS. SZABÓ László, *Ember és műfaj = Két tükör közt*, Bern, EPMSZE, 1977. 117-139.

808

CS. SZABÓ, *Két tükör közt*, i.m., 122.

Egyszerre aranykorra válik.”⁸⁰⁹ A három évtizeddel korábbi helyzet segít értelmezni az emigráció központi jelenlétét a Cs. Szabó-életműben, úgy is, mint szellemi-erkölcsi magatartást, úgy is mint politikai véleményt és úgy is, mint a lélek menekülését az idő és a kultúra tájaira. A *Római muzsikának* is ez az attitűd a kötőanyaga.

Mivel a mű a szerző legszemélyesebb kincseit és tárgyi, szellemi értékeit szólítja elő a múlt(ak)ból, lényeges tudni, miből teremődik meg ez a saját berendezésű, de roppant világ. Másrészt nem árt tisztázni, mennyire leküzdhető vagy kikerülhető az akadály, melyet a mű tudáshorizontja állít a *Római muzsika* mai olvasója elé. A *Római muzsika* első olvasói még zömmel klasszikus gimnáziumban végeztek. Mintha rájuk gondolna a szerző, mert legegyszerűbben az antik örökség és a latintanulás nyomait lehet követni a könyvben, legalább három jellegzetes szinten. A legelsőn megjelenik a műveltségmintát hordozó tudós tanár anekdotába illő alakja. Óráinak a hangulatával egy elsüllyedt korszak elevenedik meg a múltból, sőt rendelkezésre áll a tanú, a könyv G.-je, az egykori diáktárs. Pontosan kimetszhető a könyvből a *Levéliírás* című fejezet, amelyet az iskolai útravaló próbájának (‘non scholae sed...’) tekintve, így akár a második latin szintnek nevezhetünk. Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy itt görög-latin közvetítéséről, sőt közvetítői szerepek sokszorozódásáról lesz szó, már csak a kiindulásnak tekinthető Plutarkhosz miatt is. Cs. Szabó egy huszonöt oldalas „kreatív dolgozatot” épített említett tanára, a Plutarkhosz-fordító Máthé Elek filológiai adatokkal alátámasztott feltételezésére, hogy t.i. Plutarkhosz találkozhatott Lukács evangelistával de legalább is a kereszténység orális irodalmi hagyományával Rómában.⁸¹⁰ Cs. Szabó tovább írta ezt a hipotézist saját írói fikciójában és a levél műfaj keretei között. A lehetséges párbeszédet (képzeletbeli levelezésben) kibővítette Josephus Flavius és egy áltörténeti szereplő, Poncius Pilátus fiának a beléptetésével. A Cs. Szabó-i írói fikció két dolgot fordított ki eredeti helyzetéből a filológusi hipotézisben. Egyrészt a feltételezett de véletlen egybeesést hitelesítette szándékos-valóságos levélbeli kommunikációként. Másrészt a négyszereplős levelezés jelentésképző többletével, kontextusával igazított az újszövetségi teológiai tanulmányok szokásos irányán. Míg az hagyományosan zömmel az ókori hatást vizsgálja a keresztény

⁸⁰⁹ Uő, *A másik Európa*, (Figyelő Örjárat), Ny, 1938, 1.

⁸¹⁰ MÁTHÉ Elek, *Ismerhette-e Plutarkhosz az újszövetségi irodalmi hagyományt?*, Theológiai Szle, 1965, 150-153.

iratokon,⁸¹¹ Cs. Szabó a korai keresztény irodalom hagyományközvetítését 'mutatta ki' a görög életrajzírónál. Azt gyaníthatjuk, hogy a kulturális közvetítés csereforgalmának a fenti kérdése érthetően foglalkoztat egy magyar filológust vagy író. A népköltészet szóbeli hagyományának az örökségével Európába lépő kis nép fiainak lehet ilyen nemzedékeken átörökökíthető ügye a hatáskutatás.

A latintanulás értékképző ereje azonban a versek szövegéhez való viszonyban nyilvánul meg leginkább. Nem árt emlékeztetni rá, hogy a nyugatos nemzedékek között eleven vagy visszakereshető kapcsolatot jelentett a latin költészet (*Horatius Noster*, 1935). Arról pedig, hogy az új iránt elkötelezett alapító atyák sohasem hagyták cserben a klasszikusokra épülő műveltséget, még kései bizonyítékunk is van. A *Római muzsika* mellékes, de nem lényegtelen eleme, ami a könyv születésekor külön is figyelmet érdemel, hogy ráirányítja a figyelmet a tényre: a XX. század jelentős magyar irányzatainak képviselői – akár a liberális, akár a konzervatív oldalon - egyaránt a 'világkultúrán' nőttek fel. Cs. Szabó régi atyai beszélgetőtársa, a Róma-rajongó és - ismerő Fenyő Miksa írta 1970-es esszéjében: „A Róma-irodalom Horatius-szal befejeződött.”⁸¹² Cs. Szabó főhajtása a latin költészet nagyjai előtt abban a literátori gondosságban érhető tetten, amellyel a magyar átültetések megoldásait értékeli a verseket bőségesen idéző esszékben, sőt azok jegyzetanyagában. Legjobb példa erre az *Október végi tücsök* egyik Catullus-idézete, amelyet Cs. Szabó „hibrid” fordításban adott közre: az első három sort Babits, az utolsót Devecseri Gábor változatában, mert így érezte tökéletesnek. A fentiek alapján elgondolkodtató, hogy Cs. Szabó – akár egy lelkes tanár – a *Római muzsikában* nemcsak az olvasó kíváncsiságára számít, hanem filozói igyekezetére is, hiszen a *Levelezés* önmagában is jól követhető, de a Catullus-idézet tudatos keverésére már csak a jegyzetanyagban, a könyv utolsó oldalain hívja fel a figyelmet. Lehetséges, hogy olvasói szinteket kívánt így elkülöníteni az író? Esetleg az ifjúkorában oly sokat vitatott szellemtörténeti módszert, a tudomány és a művészet egyesítését igyekezett egyszerre követni és elhárítani? Mindenesetre, aki figyelmesen követi a művet, afféle újhumanista szalonban érezheti magát: kifinomultság, a tudós és a literátor kényes ízléséből kikevert fogékonyság és irodalmi igényesség jellemzi a kötet mindkét latin költészetnek szentelt törzstanulmányát.

⁸¹¹ Uő, *Ismerhette-e ...*, i.m., 152.

⁸¹² FENYŐ Miksa, *Strófák Rómáról*, IÚ, 1970.máj.15.5.

Az elsővel (*A pásztorok királya*) Cs. Szabó eredetileg Vergilius eclogáinak 1963-ban elkészült Lakatos István-féle fordítását köszöntötte,⁸¹³ a második, 1968-as esszével, melyet a gyász heteiben írt, Horatius előtt tisztelgett. *A költő háza* c. Horatius-esszé a 'tökéletes költőt' mutatja be, aki – figyeljünk az idiómára, mely kétszer fordul elő - „Ha kell latinul négyfelé tudja vágni a legfinomabb görög hajszaát.” A kánon itt úgy öröklődik, hogy Cs. Szabó nem mozdítja ki a helyéről Horatiust, de jelzi és érzékelteti, hogy a sokáig élő diákrangsor (amelyben Catullus vezetett és Ovidius) úgy íratja 'vissza' a helyére, hogy felnőttkori tapasztalattal is megerősíti: „A költő tökéletes (inkább, mint nagy), de az ember még vonzóbb.”⁸¹⁴ A térben-időben egyaránt távoli latin irodalmi hagyományok és a diákkori fordítások így az egyén világában nyernek értelmet: „Erről beszélgettünk G.-vel a dombról lejövet.” A könyvbeli G., a régi gimnáziumi barát famulusi szerepben kíséri a szerzőt, mintegy igazolva Vas István mondatát a *Horatius Noster* (1935) c. írásából: „... kevesen vannak a szerencsések, kik később még egyszer felnyitják a klasszikusokat s meglátják, amit elelborított az iskolatermek pora és unalma.”⁸¹⁵ Horatius újrafelfedezése a latintanuláson túlmenően visszavezeti Cs. Szabót a nemzedéket meghatározó babitsi Horatius-képhez: „Horatius neve nemcsak egy nagy költőt idéz, hanem egy páratlanul életrevaló, okos és kedves embert is... Horatius nem a nagy világeszmék költője, nem is a gyengéd, légies szépségeké. Ő gyalogjáró, szellemes, modern típusú és urbánus poéta, az emelkedettség legcsekélyebb igénye vagy póza nélkül...”⁸¹⁶

Cs. Szabó annak a görög eredetű esztétikai felfogásnak a jegyében írta tehát más szinten is olvasható könyvét, hogy a felkészültség, ismeret, előzetes vagy utólagos tanulmányok lényegesen segítik az írói és olvasói tudáshorizont összeolvadását, tehát elvárható az olvasó erőfeszítése a mű befogadásához. Ez a hozzáállás bizonyos értelemben ismeretterjesztői szándékot is feltételez, hiszen a jelzett esztétikához tartozó írói vágy (illúzió?) arra irányul, hogy az olvasót (is) érintse meg az elbeszélt-bemutatott tárgy szeretete. A filológusi-tudósi alapossággal készített „*Jegyzetek*” fejezet a könyv végén ezúttal valóban olvasóbarát módon ad eligazítást: minden idegen nyelvű idézetnek,

⁸¹³ CS. SZABÓ, *A pásztorok királya* (Vergilius Eclogái, ford. Lakatos István) Katolikus Szemle, 1963.191-205.

⁸¹⁴ CS. SZABÓ, *A költő háza = Római muzsika*, i.m., 86-87.

⁸¹⁵ VAS István, *Horatius Noster*, Nyugat, 1935/8. 79.

⁸¹⁶ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*, (Figyelő), Nyugat, 1934, 7, 502.

mottónak visszakereshető a fordítása, de megfelelő elmélyülés és kutatói kíváncsiság nélkül még felületes szellemi ínyenceknek sem nyílik meg a teljes könyv. A *Római muzsikában* található irodalmi-történelmi-művelődés-történeti és művészeti ismeretanyag nagysága ugyanis eléri a kritikus határt. Noha Cs. Szabótól úgy tudjuk, a műveltség akkor sem árt, ha túl nagy, itt, most egyrészt a könyv befogadását nehezíti, másrészt a könyvet mint műalkotást terheli. Megkockáztatjuk, hogy meghaladja azt a nagyságrendet, amit a könyv akár az esszé, akár a regény akár a napló műfajának a követelményei szerint hordozni képes. Természetesen nem Cs. Szabó-i számítások szerint, hanem a korhoz (1970) és az olvasóhoz mérten. Ennek következménye, hogy a *Római muzsika* csakis köztes műfajú, egyszerre és részenként is több műfajú alkotásként definiálható. Az említett tudásanyagot az írói szerkesztés és a mű teherbírását megsokszorozó stílusművészet rendezi el és osztja szét a műben. A könyv tehát – mint korábban jeleztük – nem adja fel azt a két háború között már rögzült Cs. Szabó-i álláspontot, hogy a magyarság kultúrája visszacsatolható az európai kultúrába, hiszen a középkorban eleve a keresztény világkultúrán át kapcsolódott be a nemzetek közösségébe.

Vegyük „*A varázsló pápa*” című harminc oldalas esszé-tanulmányt! A kötet harmadik, legegységesebbre formált esszéje, húsz év kiérlelt tudását hordozza: három megközelítésben foglalkozott vele az író az ötvenes évek végétől kezdődően. (1958- Irodalmi Újság, 1960- Katolikus Szemle, 1961- Új Látóhatár),⁸¹⁷ sőt 1969. december 16-án *II. Szilveszter pápa, Róma és a magyar korona küldése* címmel a Szepsi Csombor Kör közönsége előtt előszóban is formált a többszörösen átdolgozott szövegen, amelynek így kipróbált és a jegyzetben véglegesnek tekintett változatát a legutolsó korrigálás alkalmával mégis felülírta.⁸¹⁸ Az attitűd nem annyira a szépíróé, mint inkább a tudós humanistáé vagy a művelődéstörténészé. A Cs. Szabó-szekta olvasójának talán eszébe sem jut megkérdőjelezni, hogy ez a lendületes esszéfűzér miként helyezkedik el a könyv ígért párbeszédében (miként szól a Városról, szól-e a halotthoz, és hol található a szerző), mert az esszészöveg sodró, legfeljebb egy-egy történetszerű betétnél lazítja vagy egy többértelmű legendánál pihenteti az író az ismeretekkel zsúfolt részek ritmusát. A ma

⁸¹⁷ CS. SZABÓ László: *Római muzsika*, Bp., Magvető, 1988, 342.

⁸¹⁸ „Tanulmányom lezárása után jelent meg Bogyay T.: Problémák Szent István és koronája körül, Új Látóhatár, 1970. 2. és Hinz, B. támadása a német nacionalista művészettörténet mítoszgyártói ellen”: CS. SZABÓ, *Római muzsika*, i.m., 344.

olvasójának ez a fajta szövegsűrűség és mozgalmasság azonban megerőltető, éppen úgy, mint az akciófilmek vizuális ingereinek a feldolgozása (és megkedvelése) a klasszikus kultúra emberének. A kérdés külön tanulmányt érdemelne, de egyetlen mozzanatát a teljesség igénye nélkül is érdemes itt kiemelni. Cs. Szabó Lászlót az antik formáknak a „halott tökéletessége” nem riasztja, sőt arra inspirálja, hogy képzeletével elevenítse meg azokat. Számára a feltárt múlt és a kultúra is tele van felfedezésre váró izgalommal. Bikácsy Gergely polemikus értékű *Saját Rómájának* (2006) az egyik fejezetében olvashatunk arról, hogyan viszonyul a képkultúra mai embere a klasszicitáshoz: „Az antikvitas nekem olyan közömbös, minden antik, hogy a Capitolium múzeumban elfelejtettem felmenni a második emeletre. Ugyanis olyan jók voltak, egészek és tökéletesek az első emelet szobrai, hogy nyilván úgy éreztem, ezeknél nem lehet már semmi jobb. A harmadik dimenzió realitása bennem megsemmisíti a képzeletet. (Kiemelés – B.K.)” A teljes fordulat, amit a vizualitásban észlelhetünk, korjelenség, a további szöveg erre ad magyarázatot.⁸¹⁹ A kétdimenziós filmvászonra írt modern képi esztétika (Arany szavaira átírva: „Nem a metroutas, annak égi mása, amitől függ a dal varázsa.”) az időhöz való viszonyt alakította át gyökeresen, elsősorban az egyén történetiséghez fűződő viszonyát bizonytalanította el.

Cs. Szabó könyvében azonban nem „rompor” van,⁸²⁰ ami alátemeti a múltat, a várost, hanem időrétegek, amelyek a jelent mint fundamentumot és atmoszférát képezik az ember és kulturális közössége számára. A *Varázsló pápa* szövege pl. hét tételből áll (csupamitikus szám alakítja a könyv belső arányait). Végigvezet a Róma-eszményből a Karoling-újjászületés felé apokaliptikus dűlásokon át botladozó keresztény átalakulás korán; megismerteti velünk a fiatal III. Ottót. A néhai Gerbertnek, a későbbi pápának kiemelhető, kerek mini-esszé szán hét oldalon. Erőteljes nyelvi megformáltságán átsüt, hogy a protestáns Cs. Szabót lenyűgözi a saját írásában életre keltett figura, akit enciklopédikus elmének és körülrajongott tanárnak, a retorika, a békéltető értelem bajnokának tart, sőt „ő a

⁸¹⁹ „Egyszer a metrőkocsi fél-zsúfoltságában villanásra néztem a valóságos utasokat, gyorsan megfordultam, néztem kétdimenziós filmváltozatukat az ablaküveg tükrében, megint vissza, megint hátra. Elállt a lélegzetem, annyira többet, gazdagabbat, rejtélyesebbet mutatott a tükörkép.”= BIKÁCSY Gergely, *Saját Róma*, Bp., Áron, 2006, 154.

⁸²⁰ „Miért nem létezhet Római Regény, csak ponyva vagy alsóbb fekvésű lektűr? Helyes a válasz, mert a kultúra regényre omló romjai, a háromezer éves rompor maga alá temeti, és a regény nem bírja ki.” in. BIKÁCSY, *Saját Róma*, i.m., 233.

mementó, hogy a legsötétebb korban sem kell kétségbeesni az emberi állapot fölött.”⁸²¹ A fény, amit Gerbert a középkorba hozott saját birodalmi gondolatával, olyasfajta szárnyalásra indítja a szerzőt, mint az őrjárat-esszék korában a kassai dóm fölé emelkedő ’pax mundi’-zárlat a már idézett *Kárpát kebelében* c. esszéből. Cs. Szabó ír a pápaságba csöppent humanista és Ottó rövid, ökumenikus igényű összjátékáról és külön részben Ottó császári terveiről. Ha Gerbertben a humanistát látja, a császárt ugyancsak Szerb Antalhoz illő jelzővel „telivér romantikusnak” mondja. Amikor az olvasóra gondol, viszonyítási pontja már nem a történelem, hanem az irodalom: Róma úgy eresztette szabadjára a népeket, mint Babits versében az Isten az elbocsátott, de aranyos nyakörvvel megjelölt vadat; a mindenkori koronázó városban pedig a Biblia szavaival teremt atmoszférát a fölkenés nagy gesztusához: Szólt vala az Úr...stb.

Van egy legenda-betét az esszében II. Szilveszterről: sodró lendületű szöveg, már egyedül a stílusáért megérdemeli, hogy idézzük. Helyén van benne a narráció minden eleme: a közvetlenül megelőző eszmetörténeti esszéből átkötő mondatról az ízig-vérig középkorias történeten át (ami ismét tartalmaz kulturális elemeket) a valóságba visszarendező mondatig. Még a korábbi Vergilius- és Horatius-esszétől is vezet átkötés a Gerbert-fejezet záró oldalához („mire vezet pogány költők társasága”): „Sercegni kezdett jámbor szerzetesek kezében a lúdtoll, intelemül, hogy mire vezet pogány költők társasága s az ördögi paktum. Volt neki egy beszélő szobra, attól sok titkot megtudott, de haláláról már becsapta, hamisat jövendőlt. Elhitette vele, hogy csak akkor hal meg, ha bemegy Jeruzsálembe. Akármilyen ravasz volt a pápa, beleesett a csapdába, élt nagy vígan a boszorkányos könyveinek, amíg egy napon mise közben rosszul lett. Akkor rémült rá, hogy a római nagytemplomot a jeruzsálemi Szent Keresztről nevezték el, Santa Croce in Gerusalemme a neve. Sietve meggyónt, és méltó önbüntetésül elrendelte, négyfelé vágott testét kössék tüzes paripákhoz, s ott hantolják el, ahol megállnak. A lovak, égi kegyelem jeléül, hamar megtorpantak, már a közeli Lateránnál. Ámde a halálban nincs nyugvása; valahányszor haldoklik egy pápa, verejtékezni kezd a sírkő, és borzalmas csontzörgés hallatszik mögüle. Így a legenda.” Az olvasó megkapta a maga meséjét, de az író most már nem ereszti el: megírja a pápa (Aurillaci Gerbert) „költözését” (exitusát) szürrealisztikusan egymáshoz illesztett képekben, és ezek közé rejti a játékot a morális tanulsággal:

821

Uő, *Római muzsika*, 104.

„Valamelyikük talán épp most mondja legjobb diákjának, reimsi diákéveire emlékezve: Isten után mindent Aurillaci Gerbertnek köszönhetek”. Figyeljünk jól, nem értük el az egyetlen oldalnyi terjedelmet az idézettel, de még mindig jön egy újabb írói fordulat, unikális művelődés-történeti és magyar poénként stilizálva: „Csöndes a lateráni sír, fölötté a latin feliratú, domborműves emléktáblát Fraknoi Vilmos, a nagynevű magyar főpap és történetíró vésette 1909-ben. A kő már nem verejtékezik, de megmaradt a hagyományos neve, *pietra sudante*.”⁸²² Ennyi információ agyonnyomja az olvasó újabb és újabb tömegeivel.

Ahogyan a klasszikus novellában van kötelező „tárgy”, úgy van múltat hordozó műtárgy a Cs. Szabó-esszében; e fejezet végén a Bambergi Lovas rejtélyes szobra ilyen szimbolikus tárgy. Az olvasó ismét visszakeresheti a magyar szálakat, de üzenetével egyetemes európai igazságot lehet kimondani: „Az eszme és a múlt köti hozzánk, nem valamelyik legendás vagy történelmi név.”⁸²³ Németh László már a Cs. Szabó –i írópálya derekán úgy fogalmazott erről a jellegzetes megemelt hangulatú zárlatról: a remeklési kényszer csattanói alatt ott bolyong a líra. Ebben a műben a remeklési kényszer már kevés olyan visszalépést szül, mint a jóval korábban már tárgyalt „beszélő szobor” fikció, ami a *Doveri átkelés*ben még a kezdő író fogásai közé tartozott, és a rezonőr szereplőt helyettesítette. Harminc év múlva *A Római muzsikában* a líra már áthatja a könyvet, különösen, amikor a téma megemelésére szolgál, de akár egy egész fejezetet is átítat, mint a könyv zárásánál. Sőt még tematizálva is megjelenik, mint élet és irodalom, sőt ’élet és birodalom’ nagy alkotói kérdése. A legnagyobb s örök minták, láttuk, Vergilius és Horatius, a nagy egyensúlytartók hatalom és művészi függetlenség között. A kérdés Cs. Szabó életének az első szakaszában különösen húsbavágó volt. *A Római muzsika* azonban már úgy tud hitelesíteni egy-egy művet és költőt, hogy nem zárja be sem a saját, sem a Cs. Szabó-i művelődéstörténeti életrajz idejébe, s így kiszabadítja őket a koridő fogságából. Vagyis a kiemelt érdekeltsgű vagy egyetlen fontos és nagy kérdés kizárólagosságából kiemelve a tárgyat, teret ad a hatástörténet játékaiknak. A latin költők fejezeteibe beemelt idézetgyűjtemény és költői utalásrendszer (beleértve a latinitás magyar fordításirodalmát és

⁸²² i.m.118.

⁸²³ i.m.125.

a Rómához és a római birodalomhoz kapcsolódó lírát) a képzelt XX. századi olvasóig szórja szét pl. a kiemelt két költő hatását az európai és magyar kultúrában.

Különös tény, ami a művelt olvasót lenyűgözi, a nem ezzel a kóddal olvasót pedig elriasztja, hogy eközben Vergilius és Horatius szinte a filológusi pontosságú részletekig jelen van a néhol történetként is mondható esszérészletekben. Az író tehát nem azt a módszert választotta a könnyítésnek, hogy mindenütt leveszi a műveltség teljes nehézkedését a szövegről, hanem azt, hogy – mint említettük - a szerkesztéssel tehermentesít bizonyos részeket. Ezért ékelődik be a *Római muzsikában* a lecsiszolt irodalmi vagy tanulmány-esszék, városképek vagy útirajzok közé váratlanul egy-egy mini esszé és novella, elbeszélés, legenda, jelenet, beszélgetéstöredék és anekdota, esetleg burleszk elem. Az olvasó jó esetben azt érzékeli, hogy a Róma-téma egyre bővül, és ezt szinte történetként olvassa, mert mindez lényegében harminc év elbeszélhető és egymásba kapcsolható élményszövege Cs. Szabóban. A *Róma romban* - a naplók második része, esszéje – például összefoglalás az etruszkokról, a görögösség párhuzamaival. A birodalmi múltat széthordó és továbbörző Rómáról írt fejezet időben is hatalmas kiterjedésű anyagot mozgat, mert minden nagy Róma-barát író-költő felbukkan benne: a „vedutákat” Dickens festi, párhuzammal Shakespeare szolgál, és a történetírók névsora a lehetőség határáig teljes, és – miként a többször idézett Madách művében – végül színre lép Pál apostol. Az egyetlen fikcióra szerkesztett rész, „*A levélváltás*” fejezete sem Mikes Kelemen-i csevegés: a beleoltott ismeretanyag a történelmi szereplők miatt eleve adott, szellemi mozgásterük megszabja a figurájukat (Plutarchos, J.Flavius, Lukács evangelista, Szent Pál), de a narráció hasonlít az elbeszélésére. Plutarkhosz Lukácshoz írt utolsó (fiktív) levele az író kettős célját szolgálja: hogy beemelje Szent Pál keresztény gondolatát a görög tudós világába és visszakapcsolja a fejezetet a „zenei,” az orpheuszi főtémába: „Megrendített, amit a szeretetről írsz, nagy kár lenne, ha feledésbe merülne. ... Engedd meg, tisztelt férfiú és kedves barátom, hogy beleszőjem készülő Antológiámba a különböző vallások legszebb iratai közé. Már fiatalon, Egyiptomban hozzáláttam a gyűjtéshez; leveled záró része Ozirisz himnuszával s az orphikus énekekkel egyenlő.”⁸²⁴

Ebből az idézetből jól látszik, hogy Cs. Szabó ugyan nem erőszakolja rá saját világmodelljét az olvasóra, hiszen egyenesen négy szereplőre osztja az igazságot és az

⁸²⁴ CS. SZABÓ László, *Római muzsika*, i.m., 248.

igazságkeresést pl. a Jézus-ügyben, de felkínálja neki, hogy adja meg magát a sok bizonyítással igazolható állításnak. Fontos látni, hogy Pál apostol (akiről a levelezésben szó esik, akinek a szavait a szeretet-himnusból Lukács idézte) és az általa hordozott igazság minden vitán felül áll. Ő a közvetítő a könyvben az antik görögség és a keresztény latinitás között, ő ad példát a hit és a szeretet egyensúlyáról. Az ő himnuszának a regiszterében szólal meg a mű az elvesztett kedves búcsúztatásakor, és ezzel a hanggal éri el az író, hogy magánesztétikájának a követelményei szerint az írás lírai szépségével és emberségével megrendítse az olvasót.

Nem szabad viszont elfelejteni, hogy csak az életmű ismeretében válik értelmezhetővé a halál és az elmúlás Cs. Szabó-i értelmezése, vagyis az, hogy nem annyira a szenvedély, mint inkább halál és halhatatlanság kérdése indította el Orpheusz ösvényén az író. Már fiatalkori gondolataiban feltűnik, mennyire izgatta pl. Ady haláltudata: „Mint egy szomorú, szótalan Eurydike, Adyt a nemzethalál árnyéka kísérte föl a magyar Hádészből.”⁸²⁵ A harmincéves író úgy látta, Ady attól kezdve fordulhatott teljes erővel a néphalál látomásával szembe, amikor egyéni viszonya az elmúlással már kiengesztelődött a protestantizmusban.⁸²⁶ Ady tehát a dalt hozta fel odalentről, amit ellene szegezhet a Halálnak. A romantikától távolodva Cs. Szabó újra meg újra átvilágította halandóság és halhatatlanság, alkotás és élet párkérdéseit. Igyekezett esszéíróként megmaradni racionalizmus és szellemtörténet kiegyensúlyozó keretei között, mert nem kívánt sem a dantei pokoljáróknak, sem a bergsoni-freudi tudattal terhelt mítoszkeresőknek a szektájába tartozni. A birkózás a halállal számára egyre inkább az idővel viaskodás metaforája lett. Ezt írta meg Byron-Shalley-Keats-portréjában végül szinte képletszerűen. A művész, így Orpheusz is annyiszor hal meg, ahányszor elfelejtik. De minden valaha volt Orpheuszból lehet dantei olvasó hívó szavára Vergilius – így gondolta a férfikor elején az író. A három romantikus költő versantológiája ürügyén írt esszéje lényegében az utolsó nagy főhajtás volt a romantika előtt, mondhatjuk, korszakhatár az írói szemléletben. A démonokkal küzdő 'angyali költő' képzelete azonban a legkésőbbi, már régen romantika-mentes karakterrajzokban is ott kísért. Például az 1980-as évben a *Görögökről* címen egybefogott esszéfűzér elején felvillantott kettős portréban Cocteau-ról: „A csapongó, egocentrikus

⁸²⁵ CS. SZABÓ, *Ifjú szívekben = Levelek a száműzetésből*, Franklin, 1937, 96-103.

⁸²⁶ CS. SZABÓ, *Ady = Haza és nagyvilág*, Franklin, 1942, 146-151.

komédiás hatásvadászat közben felismert halálvágyunk sugalmazó szerepét az alkotásban, azt is tudta, hogy a végzet mindig erősebb, mint a legbölcsebb előrelátás vagy óvatosság, s a szeplőtlen világ után sóvárgó fiatal költő olyan, mint egy öngyilkosságra ítélt angyal: nincs keresnivalója a földön. Valószínűleg helyes szimattal Orpheusz fájára ismert volna a húszéves Pilinszky Jánosban.⁸²⁷ Cs. Szabó Lászlót egyaránt lenyűgözte a teljességgel emberi mélységeiben értelmezhető valamint az isteni, sőt a megváltás értelmében vett példa. A keresztény Bárány isten-emberi alakja rávetül Orpheuszra, a rendkívüli hatását szelídsége ígézetéből fakasztó titánra. Így lesz világos, hogy Cs. Szabó Orpheuszának, mint pszichologizálástól mentes östípusnak az a művészi ismertetőjegye, hogy dionüszoszi méretű szenvedélyéhez mégiscsak Apollótól kapta a lantot.

Cs. Szabó Orpheuszáról

A klasszikus német kultúrából föleszmélő ifjúkor végén Cs. Szabó Bécsben felfedezte föl legelőször a latin(os) hatást. A német nyelvbe beleszületett fiatalembert Bécs és az osztrák kultúra újfajta lélek- és szellemhazába vezetett: „Sokáig azt hittem, Észak és Dél Goethében és a német zene nagy mozarti korszakában egyesült, isteni villámfénynél. Természetesen, zenekíséret mellett, úgy, ahogyan Gluck szerette: jelenlévőn, de semmi esetre sem zavarva a drámát, és az utolsó felvonásban mesei happy endinggel szabadult a Hádészból Eurüdiké.”⁸²⁸ A közgazdaságtan világából érkezett fiatal író racionális alkat: „Mohó az öt érzéke, de szoros rés a lelke: nem engedi át azokat az indulatokat, amelyek embertársaival egyesítették (Kiemelés – B.K.).”⁸²⁹ de egy 1931-es salzburgi *Orpheus és Eurydike* előadáson váratlanul megérintette a mítosz. Heves zokogásban tört fel belőle a vágy, hogy azonosuljon a szenvedéllyel, hiszen az ösrege igazolta a végzet mindenekfelett álló hatalmát. A *Téli utazás* című kötetben (1955) Cs. Szabó így tekintett vissza erre a korszakra: „Húsz-huszonöt éves fejjel /.../ Hittem a zene hatalmában, azt hittem, két millió bécsi osztozik Gluck, Haydn, Mozart, Beethoven, stb. lelkén. Ezért akartam megtenni Európa székhelyének./.../ Ma már abban sem hiszek, hogy az osztrákok összeházasították

⁸²⁷ CS. SZABÓ, *Görögökről*, Bp., Európa, 1986, 274.

⁸²⁸ CS. SZABÓ, *Harminc esztendő, I, (A német műveltségről)*, MCsillag, 1943, márc. 15. 349-358.; *II, A képtár és a tópart*, uo, 1943, ápr. 1, 381-389.

⁸²⁹ Uő, i.m. 350.

a germán és latin lelküket.”⁸³⁰ Leszámolt a tévhittel, ami a latinitás európai, lélekmentő szerepét illeti, de megjegyzése nem érintette magát a mítoszt, inkább leválasztotta egy korai, szellemtörténeti értelmezéstől. Az Orpheusz előadásán a fiatal író a XIX. századtól örökölt és nemzedéki dölyffel elutasított, de valójában soha meg nem szelídített szenvedélyt tanulmányozta önmagán. A kettős viszonyt igazolja, hogy a mítosz mélységének a megtapasztalását művészi feldolgozáshoz, a zenéhez kötve de még anekdota formájában és mottóként emelte be a témát feldolgozó új novellája, az *Orpheus és Eurydike* (1934) elé: „Bertoni Antaxerxesének római előadásán a muzsika váratlanul elnémult. Az Istenért, mi baj? szolt a megrémült énekes a zenészekhez. Sírunk! Felelték azok. /Régi olasz anekdota/.”⁸³¹ Az Orpheusz-mítosz e biedermeierre ráhúzott és szecessziós hangulatoktól elhomályosított novellaváltozatban már egyszerűen csak élettitek volt, maga a mottó is eléggé konvencionálissá fokozta le az elbeszélte megrendülést. Történet jellegű lett, szereplői szenvedélyes vagy vétkező hősök: emberek. Ám az *Orpheus és Eurydike* c. novella különossége, hogy a költészet és a zene bűvölete ezúttal – és éppen ennél a témánál! - társadalmi töltésű írást inspirált.⁸³² Egy fiatal házaspár – Eszter és János – történetéből nem csupán a magánélet, a közös boldogság csödjét, hanem az új középosztály gyengeségét, „készületlenségét” is kiolvashatjuk. János hivatalnok; szűkhatáru életéből szeretne nyárspolgári szolidaritással kitörni az első páros külföldi út idejére. Szép vörös hajú felesége impulzívabb lélek, ő többet várna, képzeletét eleve nem köti gúzsba az otthoni létharcok rossz emléke. Ám feltűnik a férj ifjúkori barátjának a képében a házaspár közös démona, aki a szabadság megrészegítő illúziójával jár-kezel a világban, nagyozol és hódít, árusítja nagyszabású alkotmányterveit, akár egy utópikus mesében. Az asszony meg-megtántorodik a casanovai csábítótól, de fél és védekezik, mert sejti, hogy lázadás és halálvágy nélkül élő férjének a zsellérszorongása különb gyávaság, mint a nemzetközi szélhámos lakájgöggje. A mese maga Szerb Antal későbbi regényét (*Utas és holdvilág*) idézi fel az olvasóban: a szorongó férj, a hasadt lelkű

⁸³⁰ CS. SZABÓ László, *Téli utazás*, Látóhatár, München, 1956.

⁸³¹ „Bertoni Antaxerxesének római előadásán a muzsika váratlanul elnémult. Az Istenért, mi baj? szolt a megrémült énekes a zenészekhez. Sírunk! Felelték azok. /Régi olasz anekdota/: *Orpheus és Eurydike*= *Apai örökség*, Franklin, 1936.

⁸³² A szellemtörténet Thienemann Tivadar – i értelmezésében a zene és a költészet a filozófiai gondolkodás mélyre szállásakor adja át felsőbbiségét a filozófiának s így a prózatudatnak. Ld. THIENEMANN Tivadar, *Hegel = Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Minerva Könyvtár XXV. 1930, 29.

férfihős a közép-európai ember rossz lelkiállapotától szenved, az asszony a boldogsághiánytól. A novellában a heroikus szerep a mítoszi életérzéstől áthatott Eszterre van szabva: le kell csalnia Jánosát a felfokozott képzelet és a beleérzések, a szenvedélyek világába. Eszter más helyzetben akár Múza is lehetne, de Orpheusza nélkül csupán egy asszony, aki elszánja magát, hogy percekre alámerüljön a férfi ősi világába. A novella érezhetően személyes élményekből fakadt – ez férfi és nő igen finoman megjelenített ősi párharcában, másrészt a ’zsellér’ szó váratlan beemelésében – az elbeszélő kívülálló pozíciója ellenére is – megmutatkozik. Az asszony ráébred, hogy a test vágyaitól szabadulva találhatja meg a lelket, s így vetheti le a bilincseit. A novella ma már inkább erről az Eurydikéről szól, a társadalmi vonatkozású problematikát csak előzetes tudással lehet értelmezni.⁸³³ Van azonban egy filozofikusabb rétege, amely halhatatlanság és halandóság tragikumát vetíti rá a polgári életmódra, illetve a férfi-nő viszony archetipikus drámáját látja a kor egyik házasságtípusában.

A *Római muzsika* az Orpheus–novellával 1934-ben elindított kérdéskör mindkét felét egyszerre érinti: azt is, amelyik a zenével felébresztett mítosz élményéhez korszakonként „művelődéstörténeti önéletrajzot” rendel, vagyis gondolatban továbbírja a *Harminc esztendő* (1943-ban) abbamaradt vállalkozását (életrajz, kultúrkörök esszéiben), és azt is, amelyik a fenti mitikus és lélektani éhségből táplálkozik a még mindenféle kiüresedés ellen védekezni kész polgári irodalomban. Cs. Szabó második alkotói korszakában is az irodalommal kezdte a görögök szellemi útravalójának a bekebelezését: „Túl az ötven éven pogány és keresztény antikok folyton ismételt olvasásából tanulom meg azt, ami jót-rosszat tudni érdemes az emberről....”⁸³⁴ De megfogalmazódott benne az újrakezdés belső indítéka is a *Halfejú pásztorbot* című kötetben: „Örökké sarkunkban van a mitológia, meg is sebesít néha.”⁸³⁵ Cs. Szabó tehát ezért indult útnak az ötvenes évek végén és jutott el háromszor is Görögországba, hogy szülőföldjükön, a helyszínen újraélhesse az ókori Hellasz emlékeit, élményeit. Meg akarta tapasztalni a mítoszok „olyan amilyenségét” – ahogy azt ókortudós barátja, a kiváló Kerényi Károly⁸³⁶ követelménnyé

⁸³³ Ld. Cs. Szabó kapcsolatát a népi mozgalommal és Illyés Gyulával a III. fejezetben.

⁸³⁴ CS: SZABÓ László, *Halfejú pásztorbot*, Magyar Könyves Céh, London, 1960, 45.

⁸³⁵ CS: SZABÓ, *Halfejú ...*, i.m., 31.

⁸³⁶ CS. SZABÓ, *Kerényi Károly arcképe*. [1961] = *Kerényi Károly és a humanizmus*. [Zürich, 1978] Svájci Magyar Irodalom- és Könyvbarátok Köre. 94. l.

tette, vagyis mindhárom befogadói szinten: (1) tudásból-ismeretből, a hely szellemét keresve-átélve, (2) tapasztalatból és (3) műalkotásokban, képekben ismételve, egybefűzve. A *Halfejú pásztorbot* című kötetben, vagy a kései *Görögökről* írt esszéfüzérből láthatjuk, mennyire egyszerű mozdulatokkal hántotta le az író a mítoszok világáról a fölösleges okoskodást és misztikát, hogy a legtermészetesebb földi megjelenésükben idézze fel őket. A megelevenedett múlt fogadja be a ma élőt ezekben a könyvekben. Pontosan azzal az ellenállhatatlan örvényvonzással, mely a *Római muzsikában* magához rántja és felfelmutatja a kötet titkos hősnőjét, Cs. Szabó László elsiratott feleségét. Az asszony azért léphet oly könnyedén elénk bármelyik utcafordulóban, mert a mítosz már régóta beépült az író felfogásába: „A rege jó korán a fiatal Orpheusz sorsát vetítette alkonyomra. Hiszen e rege éppen azért rege, hogy az idők végezetéig megtörténjék eredeti hőseivel s ugyanakkor velünk is, halovány másukkal, függetlenül az ő hervadás nélküli létüktől s attól, amely éveinket végzetesen fogyasztja. Egy elveszett kedves őszülő hajjal, túl a hatvanon is a fiatalon távozó Eurüdiké bennünk, egy napra, egy órára, legalább egy percnél is rövidebb összemosolygásra s a köszönő szóra, arra az elmaradt, igazi köszönetre visszaperelnénk.”

Az Orpheusz-mítosz utolsó állomása, igazi kiteljesülése a pályán tehát egy nagy ívű könyv, amelyben Cs. Szabó visszatért az örök költő szerepébe, amikor az öregkor bölcsességében már nemcsak a halandóság, hanem a magány riadalma is emészt. Ekkor születhet meg a *Római muzsika*, amelynek eredeti célja, hogy emlékéllító, a feledésből kiváltó ének és vallomás legyen. Az ’öreg költő’⁸³⁷ és az örök Róma így pereli vissza a nemléttől titkos fejedelemasszonyát. Bár az előző fejezetek alapján azt látjuk, helyesebb úgy fogalmazni: Eurüdiké (elő)szólítja a maga Orpheuszát. Az írás tehát megelevenít és életben tartja azt is, aki írja, és azt is, akit írnak. A mítoszig elvezető fénysugár visszahoz a mindenkori élők állapotába és kiemeli az elveszett kedves alakját a láthatatlanok világából. De feloldja még az emigráns lét szorongásait is, hiszen az egyéni életsors tragédiáját újra meg újraélni, s azután elviselni bárhol megadatik. Mint ahogyan a varázslatot, a mítosz csodatételét magyar íróként, magyar nyelven bárhonnán, a diaszpóra bármely pontjáról fel lehet mutatni, és aki belekerül az írás bűvöletében, onnan kezdve éppúgy láthatja a szivárványt, mint a szerző: „Nagyon hallgat a tenger, ha hallgat. Meddig állhattam a

⁸³⁷ Az Öreg költő (1950) Cs. Szabó lírai önarcképe, melyhez Farkas Ferenc 1981-ben zenét komponált. Ősbemutató: 1988. október 11-én, a Cs. Szabó-könyvtár megnyitása alkalmából rendezett konferencián volt, Sárospatakon.

korlátnak dőlve? Egyszer csak szivárványívű, óriási sáv jelent meg az égen... Mi ez a látomás? ...Életem egyetlen látomása volt, hogy végre megértsem a páratlan, mély részvétet és tragikus életérzést Homéroszban.”⁸³⁸ Ennek a sikeres és filozófiai mélységű írói, emberi és kulturális önazonosításnak köszönhető, hogy a *Római muzsikában* diadalmasan megerősödik Cs. Szabó hite mindabban, amit a XX. század olyan sokszor próbált megingatni benne. Így válik termékeny helyzetté, viszonylattá és állapotná az emigráció: „Aki szembenéz vele, a mélyéig átéli s aztán legyőzi magában, végül Rómára talál mindenütt, mintha egy kerek ókeresztény templom közepén állna, vagy kőpadlója alatt nyugodna, ahol körös-körül minden ablakból egyformán őt éri déli harangszóra a fény.”⁸³⁹ Ezt az időből kiszakított képet már más nézőpontból is vizsgáltuk korábban, mert a mű kiemelt pontján kapcsol össze jelentésrétegeket.

Ha vissza tudunk hajolni a *Latin-Európa* első nagy esszévallalkozásához, emlékezetbe idézhetjük, mekkora szellemi-írói energiát fektetett abba az író, hogy az 1938-as Augustus-kiállítást végigharsogó birodalmi-hatalmi gondolatot távol tartsa saját, másféle interpretációjától. Görög és latin műveltségének igazi és erőszakmentes egyesítését – miként az egybekapcsolható idézetek példázzák - a *Római muzsika* hajtotta végre 1970-ben. A valóság írói expanziója itt megtalálta a valóban meghódítható területeket: „A görög irodalom volt minden tartomány közül a legnagyobb, amit Róma valaha is a birodalomhoz csatolt.”⁸⁴⁰ De az egyetemes mondandó még több dimenzióban nyílik meg, ha a befogadó az életmű valamennyi rétegét egybeolvassa. Az *Erdély* című, 1940 őszén írt esszé első fejezetében már olvasható: „Sohasem féltem, a házsongárdi temetőtől nem lehet félni, olyan szép, mint a boldogok mezeje, ahol Orpheusz viszontlátta Eurüdikét.” Egy 1975-ben készült interjú részlete továbbírja egy mozzanattal és magyarázza is a mítoszi vonatkozásokat: „Azt hiszem, hogy én az első tizenhárom kolozsvári évemnek vagyok az adója holtig. Ez volt számomra a Boldogok Szigete. A szó legszorosabb értelmében az elíziumi mezők. Úgy, ahogy Gluck Orpheuszában megtalálod, a végtelen furulyaszó az elíziumi mezőkön. Ez Kolozsvár. Mindent onnan hozok, az az

⁸³⁸ CS. SZABÓ László, *Görögökről*, Bp., Európa, 1986, 77.

⁸³⁹ CS. SZABÓ, *Római muzsika*, uo., ua., 310.

⁸⁴⁰ Uő, *Római ...*, i.m., 326.

érzésem, mindent onnan hozok.⁸⁴¹ A mítosz, mint a fény fókuszába helyezett lencse, képes az egész tragikus emberi létezésre pozitívan kiteljesíteni a veszteséggondolatot, legyen szó akár elvesztett társról, akár elvesztett időről (a gyermekkor), akár magáról az emberi létről és az írásról, tehát Orpheuszról vagy a végtelen furulyaszóról.⁸⁴² Németh László már nem reflektálhatott arra, hogy kritikája - amely 'a tanulmányíró' felszínessége és a görög mélység hiánya miatt elmarasztalta - emberöltőnyi idő után megfogant. Cs. Szabó László saját írói-közvetítői pályáját, szerepét megértve és az európai kultúrát értelmezve jutott el a görögökhöz: „Hajdan Dávid király és Péter apostol az írástudatlan népnek, Apollo és Pallas Athéne az írástudónak egyet jelentett Írországtól Jeruzsálemig. Rajtuk keresztül érintkeztek egymással a lelkek. De vallásos hit és hiterejű klasszikus műveltség nélkül széthullt a hagyomány közös anyanyelve s a költők, akik végeredményében mégis csak a próféták utódai, a régi egység romjain, e régi egység gyötrő honvágyával a szívükben, újfajta jelképekhez folyamodnak, a maguk titkos jelképeihez. Egyik se pótolja egészen a megsemmisült belső egynyelvűséget. Hiába testvérek a föld népei — (hát azok?) — a költő csak nemzedékenként alámerülő, homályos jelképekben vallhat az emberi sorsról, ha a népeknek nincsen többé metafizikai őshazájuk, amelyben a gyermekkortól jólismert Ósalakok nemzedékről nemzedékre az élet meg-megújuló magyarázatával szolgálhatnak. Yeats Bizánca, Thomas Mann Varázshegye, Valéry Tengerésztemetője, Rilke arkangyalos Duinoja, Babits Ninivéje, Kavafis Alexandriája, T. S. Eliot Little Giddingje csupa olyan képzeletbeli vár, város, havas és zarándokhely, ahol az egyéni lét mozgó, kurta árnyéka beleolvad egy mozdulatlan roppant árnyékba, mert létünk kis Napja helyett letűnt nagy létek hatalmasabb, távoli Napja süt ránk.”⁸⁴³

⁸⁴¹ Interjú részlete Tóbiás Áronnal, London, 1975: *Európa keresztútjain*. Basel–Budapest, EPMSZE, 2003.

⁸⁴² CS. SZABÓ László, *Erdély*, Ny, 1940, 8.

⁸⁴³ CS: SZABÓ, *Halfejtű ...*, i.m., 24

VI. Fejezet. AZ ÉLETMŰ RÉTEGEIBŐL

Erdély

Az erdélyiség nem pusztán tematikus szála a Cs. Szabó-i életműnek; sokkal inkább olyan szellemi önismereti kérdések írói őstalaja, melyet a szerzőben együtt élő százsz /anyai/ és székely /apai/ örökség táplált. Cs. Szabó László nemcsak nyilatkozataiban emlegette, hanem mindvégig próbálta-kereste e sokszínű identitás kifejezhetőségéhez a műfaji lehetőségeket. A gyermek – és az ifjúkor gazdag útravalóját legvégül, személyes hangú életrajzi könyvében (*Hűlő árnyékban*, 1982) értékelte, és ennek első fejezeteiben kötötte erősebben a családi magántörténelemhez (*Város a század elején*, *Gyermekek Kolozsváron*, *Hazán innen hazán túl*). Az olvasók - határon innen és túl – talán ezt a szokatlanul vallomásos, de esszé jellegű memoárt vették kézbe legszívesebben, és ebben az egybekomponált kötet letisztult Kolozsvár- és Erdély-képének is szerepe volt. Kínálkozna tehát, hogy az erdélyiség legyen a számos okból olvasási vagy feldolgozási nehézségeket támasztó életműnek a legpontosabban követhető és értelmezhető motívuma.⁸⁴⁴ Az emigráns magyar irodalom helyzetéből és az irodalmi folyamatok megszakítottságából magyarázhatóan mégis másképpen alakult. Cs. Szabó „visszatérése” után művei egyenként pottyantak ismét az olvasói és kritikai mérlegre, így a hatástörténeti helyzet egyensúlya akár egyetlen – különben legjobb szándékú - könyvkiadói különlépéstől kibillenhetett.

A témát Cs. Szabóval kapcsolatosan az *Erdélyben* c. (1940/1993) kicsiny kötet, egy érzelmes és korabeli tudósítói ritmusban írt rádióesszé emelte a figyelembe a kilencvenes évek elején. Mivel az életmű recepciója nem készít(h)ette elő, ez az újranyomott könyv önmagában nem annyira megmutatta, mint inkább kisajátította a mélyen elültetett és problematikus élmény helyét az életműben. Akárhonnan nézzük, az „Erdélyben” politikailag befolyásolt szituációban született szöveg maradt, hatáselemei ma sem függetleníthetők az író korabeli valóságától, elfogultságaitól. Ami természetesen érthető és indokolt, de most nem erről van szó. Az „erdélyiség és kolozsváriság” nem kiszakítható

⁸⁴⁴

Ld. KÁNTOR Lajos, *A hazatérő*, (rövidítve) elhangzott a posztumusz Magyar Örökség –díj átadásakor, MTA, 2008.december.

jegyei az életműnek és nem a felszíni rétegekben keresendők. Már a Cs. Szabó életmű kezdeteinél a fenti alapélmény elbeszélhetőségének a kérdésébe ütközünk. A harmincas évek közepén transzilván tudatú „erdélyi renegát” vallomásában pedig elbúcsúzik az erdélyi címtől, amely nem illeti meg többé, amióta Ábel elindult a rengetegből.⁸⁴⁵

Legelőször egy álomszerű novellába transzponálva *Erdély hercege*⁸⁴⁶ címen, még a játékos-szerepkereső korszak kezdeténél. Az elbeszélői forma azonban nem tudott megfelelni a szerzői elvárásnak, így ez a darab többé nem került kötetekbe. Amikor 44-45 év múlva az „*Erdély hercege*” ismét feltűnik címként egy prózavers fölött az *Erdély* és a *Szamos* c. rokonversek társaságában⁸⁴⁷ az új prózavers kötetben, a szöveg már a lehetségesig sűrített, reményteli álomszerűségét pedig a valósággá vált vízió (fiatal hercegből – rokkant alkoholista, bolond) zárja minden tragikus hang mellőzésével. A szerző az erdélyi történelem intellektuális feldolgozásán és egy újabb hazavesztés történelmi tapasztalatán is túl van már, gondolatait és indulatait nagy erővel csiszolta redukált formába az idegen kultúrákban leélt idő. Az értelemtisztító munkát egy tanulmányban Cs. Szabó önként végezte el akkor, amikor az a Franklin Társulat vállalkozásában kiadott „*Erdélyi emlékirók Erdélyről*” sorozat *Sárkányfogak* c. II. kötetének bevezetőjét írta. Ez a negyven oldalas írás minden történeti precizitása mellett olyan erősen érdekelt a jelenben, hogy néhány kulcsmondatából összeállítható az un. reformnemzedék programja: „A lomha önismeret minden nemzedéket egy elavult szereppel hiteget. ... Morus Tamást ott is lefejezték volna ... az ország szabadsága ... az egyéni becsülettől függött. ... a váradi vitákban a Nyugatról megújuló törzsökös magyar csapott össze a szekták felé sodródó új magyarral. ... okosabbnak tartották, hogy egyik párton se legyenek”. Végül: „Csodálatos megújulás rejtőzik minden nemzetben, amelyet saját fiai emelnek föl a porból.”⁸⁴⁸ Megrendítő olvasni, hogy a történelmi tárgy és az emlékirók nemes társasága milyen fegyelemre szorította a szerzőt. Ebben az ugyancsak a nagy várakozások évében született írásban alig van néhány korabeli kiszólásként olvasható sor. Kortárs kalauzként a szerző itt úgy kezeli a szöveget, hogy a maradandóság

⁸⁴⁵ CS. SZABÓ, Egy erdélyi renegát vallomása=Levelek a..., i.m., 83.

⁸⁴⁶ UŐ, *Erdély hercege*, Széphalom, 1929.

⁸⁴⁷ UŐ, *Pokoltornác*, SZCSK, London, 1974.

⁸⁴⁸ *Sárkányfogak*, szerk. MAKKAI László, bev. CS. SZABÓ László, (*Erdélyi emlékirók Erdélyről*, II), Franklin, 1940, XLV.

csarnokába lépjen vele. Ugyanezt a terjedelmes bevezetőt (1940) *Az Erdély* című próza- és párvers (1974) epigramma-szerűen így foglalja össze: „Kudarc a tragédiaköltőnek minden emberi élet, de kételkedve tűnődik a komédiaíró, tudja, hogy aki rászolgált, csak azé.” A megoldásban a történelmi, országnyi, generációs probléma válik egzisztenciális kérdéssé, amelynek versbeli motívumát az arany –vas és kard-kehely (közösségi és egyéni) szimbólumpárok hordozzák, immár az egész életmű szövegeivel összeolvashatóan (az erdélyi történelem és történetek, Hann Sebestyén ötvös családi legendája).⁸⁴⁹

A történelembe vetett egyén felelősségének legkimunkáltabb elbeszélői megfogalmazása - az emlékirók bevezetéséhez hasonló terjedelemben megírt – *A kegyenc* c. elbeszélés lett, melyet Cs. Szabó következetesen kisregényként szokott megjelölni. (Az első szövegváltozat címe: *A kegyenc (Történet 1588-ban Velencében)*, Albrecht Dezsőnek,⁸⁵⁰ *Irgalom*, 1955; a honi kiadásból az ajánlás elmarad). Az írástudó felelősségének kérdéséhez minden korszakában visszatérő Babits-tanítvány az írás keletkezéstörténetében arra utal, hogy az emlékirókkal felforgatott lelkiismeret háborgása ültette el benne a témát a negyvenes évek legelején. Ez a magyarázat a kisregénnyel együtt 1983-ban jutott el a magyar olvasóhoz a *Közel s távol* c. szépprózai kötet jegyzetében. A véletlen folytán – egy régen elfelejtett levélből - igazolódott, hogy valóban, a novellatémát a háború éveiben és azután is hordozta vagy nyelvén forgatta a szerző. Olyannyira, hogy a szöveg első (ismeretlen) változata 1948-ban már készen volt és kiadásra várt a Révai Kiadónál. Első olvasója, Illés Endre 1949. január 31-én keltezett, a Révai Intézet levélpapírjára írt magánlevelében tudatta Cs. Szabóval: „Vonakodva, s nem szívesen közlök veled két hírt: 1./ A „*Kegyenc*”-et nem jelentethetem meg. (– 2./ Az a vélemény alakult ki, hogy Kosztolányi versfordításai elé nem kell bevezető tanulmány, csupán a kötet végén rövidebb magyarázó írás a válogatás szempontjairól.)”⁸⁵¹

Emlékezve rá, hogy Cs. Szabó László a keltezés idején már kinyilvánította emigrációba vonulását, a közölt visszautasításban semmi meglepő nincsen. Így még erősebb a csábítás, hogy meggyőződjünk legalább a szöveg ártatlanságáról. Mi lehet a

⁸⁴⁹ VIORICA GUY Marica, *Sebastian Hann, i.m.* 12.

⁸⁵⁰ Albrecht Dezső (1908-1976), politikus és újságíró, az Erdélyi Párt alelnöke és parlamenti képviselője, 1947-ben emigrált. Cs. Szabó barátja, gyakran nyaralnak náluk, Franciaországban.

⁸⁵¹ ILLÉS Endre Cs. Szabó Lászlóhoz, Levél. Az 1949. január 31-én, Budapesten keltezett, kiadói levélpapíron írt eredeti magántulajdonban van.

krónikás Szamosközy Istvánról és Jósika Istvánról mintázott mű regényötlete? És kiderül, hogy a novella verziója szerint gályarabságra ítélt (túlélő) főhőst egy irodalmi törvényszék felmentheti, de ez a szöveg nem ártatlan (ezúttal másképpen értve): rafinált írói üzenet van kódolva néhány sorában. A végül kinyomtatott változat Utóirat című zárásában ez olvasható: „Megértem a szerencsétlen tanácsurak szörnyű halálát. Kit a börtönben fojtottak meg, kit verpadra húztak. Jósikán kívül egy másik nagyúr keze is benne volt a vérontásban, Bocskai Istváné. Jóságaikon megosztottak, volt pénz a török háborúra, Zsigmond egy ideig játszhatta Hunyadi Jánost. *Megértem* (kiemelés B.K.) a fényes hadjáratot a török ellen s aztán a török rettenetes bosszúját, Erdélyt három hóhér kezén. *Megértem* (kiemelés B.K.) Jósika István gonosz halálát. *Megértem* (kiemelés B.K.) Zsigmond bujdosását országról országra. Futott, mint Káin a sok ártatlanul kiontott vér elől. *Megértem* (kiemelés B.K.) a Báthoriak, minden Báthori pusztulását. Néha évekig nem jött diák Erdélyből, aki jött nagysokára, ellátott szomorúsággal. Azt mondják, két éve bölcs, és tapasztalt férfi kormányoz Erdélyben. A török becsüli, s a császár tart tőle. Összebékítette a népeket, fosztogató nagyurak helyett tanítókra bízta az országot. Már Velencéből is kért könyveket. Jönnek a diákok, jó hírrel a szemükben. Hogy kitisztul egy nép tekintete, ha jól megy a munka! De bemegyek a kedvükért Padovába, mutogatom nekik, hol voltam diák, meghívnak egy pohár borra, s én mesélek Tintorettóról, akit a két szememmel láttam. Meghalhatok.”⁸⁵²

Nem tudható, azonos-e az *Irgalom* és a *Közel s távol* egybevágó szövege a legelső változatával. Ha igen, ha nem, Cs. Szabó -i írásművészetnek talán legfontosabb – nem avuló - alkotóelemét nevezhetjük meg a nyelv olyan fokú kiaknázásában, mint ami e kiemelés első bekezdésében látszik, már az életmű derekán. Nem kell kizárólag konkrét történelmi vagy politikai példázatként olvasnunk a részletet, akárkiknek szóljon is az üzenet, mert a szöveg(rész) önállósul. A harmadik és a negyedik „megértem” igénél kétfelé nyílik a szemantikai mező (megértem valamit – múlt; megértem én azt – jelen), mert előbb eltűnik a mondatból az idő, majd folytatódik a narráció a múltban, de a jelenbe tart és egyidejűségben zárul a szöveg. Az elbeszélés időbeliségét monoton ismétléssel tagoló múlt idejű ige megértem - meg'éltem' jelentésének a mezőjében, az emlékező-asszociációs résben elevenen bezúdul a történelem: a kicsiny szöveggel három futamodásra be lehet

852

CS. SZABÓ László, *Kegyenc = Irgalom*, Róma, Anonymus, 1955, 113.

száguldani Erdély legalább egy évszázadát. Azon túl, az egyéni emlékezet határainál megállítva az elmét már be lehet látni: az egyénnek, a kultúra emberének egyetlen lehetséges magatartása - a saját becsület megőrzése után -, hogy másokat (is) megértsen. Ezzel előkerül élet és mű Cs. Szabó-i kulcskérdése, az erkölcsi-írói továbbélésé. Az időjáték bravúrja, az esszéírás egyik nagy titka, itt eléri a nyelvbenn rejlő. Egyetlen ige két létezmódját atomnyira sűrítve az egyéni létezés, élet és sors, megélt és reflektált élet más-más dinamikájú folyamatait is képes kifejezni. A kisregény nem hibátlan mű, de ez a zárás, ez a nyelv prózában már aligha lehet esszenciálisabb.

A visszatérésekkel és saját írásainak az újra meg újra szövegbe léptetésével jellemezhető Cs. Szabó-életmű nem is viszi tovább ezt a novellatémát prózában. Ismereteim szerint a lezárás versben található meg, a *Félszáz ének és egy játék* egyik 1950-es, szokatlan darabjában. A három tételben és három szólamra, vagyis három beszélőre komponált vers főcímmel, alcímmel és részcímekkel van ellátva: *A nagy háború (Nyelvemlék a tizenhatodik századból)*; 1/A császár a tanácsosaihoz 2/ A szultán a vezéreihez 3/ Magyar prédikátor magában.⁸⁵³ Utóbbinak a két sorát idézem: „Kócsagokat láttam s gémet ember helyén / kényes lábbal mocsarakban lakozni, / szépapám is, nagyapám is oda jártak / Mátyás alatt szabad kedvvel borozni.” Meglepetésemre, Szócs Géza az Irodalmi Jelen Online *Beszéd a palackból* című rovatában (2006), Cs. Szabó verseire terelve a figyelmet, kiemelte és idézte a 'nagy' verset: „Nem is kuriózumként ajánljuk mindenki figyelmébe, hanem mint a magyar líra remekét, pazar történelmi példázatot, tablót egy olyan sorshelyzetről, amely átvilágít a századokon és amelynek tanulságai ma sem minden megfontolás nélkül valók. Ez akkor is igaz, ha a poéma harmadik része kevésbé erőteljes, kevésbé üstdobos-hegedűs hatású, mint a többi, s egyfajta – meglehet, szándékos – stiláris decrescendóban hal el. Zrínyit, Vörösmartyt folytató, Heinére is emlékeztető, kopárságában Jékely Zoltán hangjával rokon, veretességét protestáns bibliákon és hitvitázókon pallérozott beszéd ez. Kötelező olvasmánnyá tenném, ha tőlem függne s ha nem utálnám a kötelező olvasmány műfaját. De az azért érthetetlen, hogy a Hét évszázad... típusú gyűjteményekből, reprezentatív antológiákból teljesen hiányzik ez a jelképi sűrítettségű, bölcs és keserű vers, – mintha soha meg sem írták volna – és bevallott reményem, hogy e közlés most felhívja rá a figyelmet és elindítja késői

853

CS. SZABÓ László, *A nagy háború = Félszáz ének és egy játék*, München, Látóhatár, 1959. 53-54.

karrierjét, valós felértékelését, beemelődését a köztudatba... (Azt is biztosra veszem, hogy 1950-ben ennél fontosabb verset nem írtak magyarul.) Persze tévedhetek is – ez esetben szívesen hallgatnám meg bárki ellenérveit vagy kioktatását arról, hogy miért nem klasszikus érték ez a költemény. Esztéták, rajta.”⁸⁵⁴

Szőcs Géza sorait nem ismerhettem, amikor *A kegyencről* írtam 2005-ben,⁸⁵⁵ közlésének a szándékával messzemenően egyetértve, esztétikai választásomban mégis maradok a novellaszerű *A kegyenc* bár töredékben felcsillanó prózateljesítménye mellett. Adalék és függelék a fentiekhez, hogy kutatómunkám hordalékanyagából bukkant fel egyszer egy könyvsorozat hirdetése. A Magyar Írók Könyvesháza (London, 1952), egy rendszeres magyar könyvkiadásra készülő vállalkozás, hét író könyvével szeretett volna előfizetőket szerezni. Köztük Cs. Szabó *Kegyenc* (!) című elbeszéléskötetének a beharangozásával. „*A kegyenc* Cs. Szabó László írói fejlődésének nagy állomása. Benne nemcsak a gazdag fantáziájú elbeszélő, hanem a színpompájában kimeríthetetlen magyar nyelv egyik legnagyobb mestere mutatkozik be.”- írta az irodalomértő névtelen recenziós.⁸⁵⁶ Meglátásom szerint Cs. Szabó verseinek nagy része, különösen a *Pokoltornác* című kötet több darabja allegorikus megfejtethetősége (*Utóirat*), a történelem és a képzőművészet referenciális utalásrendszere, elbeszélői jellege (*Rétes és siller*), kultúrtörténeti jelenetszerűsége, töredékekben is szentenciákra hegyezett morális igénye (*Az emberiség végnapjai, Erdély*) és zaklatott monológyszerűsége (*Székek*) miatt nem tudja teljesen meghódítani a lírát. Leginkább a filmszerűség zsúfoltsága érződik (pl. *Szent király*), ez asszociációk özönét hozza a nyelvbe, de a megfejtés kulcsa mégsem nyelvi, hanem az előzetes tudáshoz kapcsolódik (*Meggyilkolták a Towerben, a Rózsa-háború alatt, 1471-ben*) – s ez, még ha segít is az alcím, nagy akadály. Az író megérzi, de nem használja ki még „az alanyiség tartalékait” – ahogyan Hanák Tibor írta.⁸⁵⁷

⁸⁵⁴ SZŐCS Géza, *Mekkora költő volt Cs. Szabó László? = Beszéd a palackból*, Irodalmi Jelen Online, 2006. szept.

⁸⁵⁵ A fejezet szövegvariánsa BARANYAI katalin, *Kié (volt / lesz) Cs. Szabó László és életműve?* = Forrás, 2005, november, 94 -115.

⁸⁵⁶ A fényképekkel ellátott jó minőségű leporelló alakú kiadvány (*Magyar Írók könyvesháza London kiadványai 1952-1953*) e fejezet megírása közben került elő, magántulajdon. Toborzói és hét ajánló szövege külön tanulmányozást érdemelne; a szerzők: Márai, Zilahy, Földes Jolán, Tábori Pál, Cs. Szabó, Szabó Zoltán, Mikes György, az első tervezett kötet Márai regénye, *Béke Ithakában*.

⁸⁵⁷ HANÁK Tibor, *A nélkülözhetetlen bírálat*, (München), Kerék Könyvek, é.n. 250.

*Latinitás és protestantizmus*⁸⁵⁸

„Az európai műveltség egyetlen folyamatos Biblia-, Homérosz- és Ovidius-kommentár, legalábbis a tizennyolcadik századig⁸⁵⁹” - összegezi véleményét egyik nyugati magyar irodalomtudósunk. A protestantizmus örökségeként még szekularizált világunkban is kiemelt szerep jut/ott a Szentírásnak. Hatását élénken őrzi nyelvünk, gondolkodásmódunk, történelemszemléletünk, és a szépirodalomban sem szűnt meg a párbeszéd a Könyvek Könyvével. Az állítás teljességgel igazolható arra a talán kevésbé ismert és olvasott - kiváltképpen esszéírói Cs. Szabó László - életműre, amelynek szövegeit a bibliai nyomokat követve végigpásztázom. Szóhasználatomat indokolja, hogy Cs. Szabó írásai nem ritka, ünnepi alkalmakon szólítják meg a Bibliát, hanem állandó és folyamatos beszélgetésben állnak vele, az intertextualitásnak talán a lehetséges összes változatában, még paródiaként is. A *Népszámlálás* c. hangjátéka pl. a Római Birodalmi Rádió (!) jeruzsálemi állomásán történik. Ritkán találunk közvetlen idézéseket, amikor hosszabb részteket közvetlenül vagy pusztán illusztrációként idéz a Bibliából. Egyetlen kivétel volt a XC. zsoltár egy protestáns konferencia nyitóelőadásán, amikor a vértanú Morus Tamás (A Dialogue of Comfort) *Vigasztaló párbeszéd*-jére utalva Cs. Szabó bevallotta: „megrendülten arra jöttem rá egy helyen, hogy a kamaszkorom óta legkedvesebb egyik zsoltár Morus felfogása szerint voltaképpen szintén dialógus, szókimondó zordságában is vigasztaló párbeszéd a véghetetlen Isten s az emberparány között.”⁸⁶⁰

Cs. Szabó László családi hagyományait tekintve maga is a „kehely” örökébe született: evangélikus szász papok, tanárok és székely reformátusok vére csörgedezett az ereiben, a Biblia sorai s zsoltárhangok visszhangoztak már gyermeki emlékezetében. Kolozsvárott nevelkedett a házsongárdi temetőhöz vezető utcában, közhajtásnyira a Farkas utcai református templomtól. Evangélikus elemibe járt, majd a református gimnáziumba írták, de 1918-ban már a Lónyay Református Főgimnáziumban kellett folytatatnia a

⁸⁵⁸ A *Latinitás és protestantizmus* fejezet eredeti változata *A Biblia jelenléte Cs. Szabó László műveiben* címen elhangzott Károlyi Gáspár Református Egyetem Biblia-konferenciáján, 2008. dec. 5-én.

⁸⁵⁹ KIBÉDI VARGA Áron, *Szavak, világok*, Pécs, Jelenkor 1998 5.

⁸⁶⁰ CS. SZABÓ László, *Számvetés a hármas határon, A király jó szolgája, de elsősorban Istené = Csak tiszta forrásból*, EPMSZE, Bern, 1980. 22. Az EPMSZE „Kettős szellemi erőterben” című, 1978-as, akadémiai napjainak megnyitó előadása. Elhangzott Bregenzben, a *hármas országhatáron*, 1978, ápr.3-án.

tanulmányait. Az átvett hagyomány magyarországi: a felekezeti gimnázium belé oltotta történelem- és vallásórákon a „nyakas” kálvinistaságot. A felnevelő közeg azonban többrétegű: a családi kultúrában és az erdélyi történelemben gyökerezik. Balassi, Bornemissza, Zrínyi, a Rákócziak és Bethlen példái azt is megmutatták, hogy az Úrvacsora feletti vita miatt sem érdemes egymást gyilkolnia a magyarnak, az embernek. A lélek építkezésére így tekint vissza az író: „Mivel sohasem erőszakoltak rám hitet, nem kellett szembeszállnom önmarcangoló válságok árán semmiféle tekintélyi kényszerrel. Hívó voltam mindig, (más kérdés, hogy keresztény-e. Kálvin vagy katolikus inkvizítorok ítélőszéke előtt semmi esetre sem).” Életének a legnagyobb sorsfordulóját, a száműzetést már 1937-es írásában „mintha előre diktálta volna, ami bent van az Úristen ... ismeretlen tervében.”⁸⁶¹

Ha a nagy kultúrájú író protestáns hitének a bemutatására törekednék, leginkább az emigrációs Evangéliumi Ifjúsági Találkozókon, majd az EPMSZE fórumain elhangzott előadásokból idéznék. Külön hangsúlyoznám, hogy 1956 után ennek az egész Nyugat-Európát, sőt a Kárpát-medencét behálózó mozgalomnak Cs. Szabó László volt (saját elnevezésében) „a repülő tanszéke,” és olyannyira elnyerte a fiatalok bizalmát, hogy örökös elnöki címet kapott tőlük. Mint íróat azonban az életművével, annak a soraival, szavaival hitelesíthetjük, azzal, hogyan él a Biblia a művekben, és fel lehet-e mutatni a művek mélyén a bibliás magyar protestantizmus korszerűségét? Az Ó- és Újszövetség Cs. Szabó László műveinek minden szintjébe beépült, jelen van, mégpedig a legegységesebb európai utalásrendben, tehát idő- és politikai határokat nem ismerve. Legszenvedelmesebb témája ennek egy magyar közösségi hagyományba beágyazott létélmény, a száműzöttség, a bujdosás. Cs. Szabó a XVI. századi protestáns alapeszmét, a kiválasztott nép magyar párhuzamát a két háború között a történelmi sorshelyzetre, majd az emigrációs diaszpóralétre vetíti, s ebben a tudatban határozza meg önmagát, mint a kultúra és a nyelv közegének önkéntes száműzöttjét. Az ötvenes évek emigráns léthelyzetében, amikor megerősített identitással kell a lelki széthullás ellen védekezni, a bibliai párhuzamot továbbviszi az irodalomra és a magyar költészetre. A - Tóra? Hol a Tóra? - kérdésre irodalmi-művészi megerősítéssel felel: A Tóra: Arany János. A hiányzó intézményi és hivatalos rend helyett a Biblia legitimációjával hitelesíti, hogy a magyar költészet, az

861

CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, i.m., 261.

irodalom hordozza a nemzeti kultúrát. Ez egybevág mindazzal, amit korosztályának irodalomtudósától, Horváth Jánostól vett át babitsi közvetítéssel. Ősforrása azonban egy Kerényi Károly-féle gondolat és megfogalmazás, amelynek legelső lejegyzését Németh László írásából ismerjük, még a népi mozgalom virágkorából (1935), amikor válogatott író és értelmiségi csapat tanulmányutat tett Romániában. „A diaszpóra megvan, mondta Kerényi (Károly) a Regátból jövet, hiányzik hozzá a biblia.”⁸⁶² Nyugaton, a sziget-lét fenyegető körülményei között e diaszpóra-követelmény már egyenesen felszólításként hatott. A közös „Tóra” helyét Cs. Szabó gyors szellemi hódítással a magyar nyelv és költészet és mintaszerű képviselője, Arany János számára foglalta le. A közösnek tekintett bibliai alapokra más szellemi-eszmei konstrukciók is épülnek ebben az emigrációban. Átalakul például a bűnbe merült kiválasztott nép ostromlásának a perspektívája: „A prédikátorok irgalomért könyörögve számlálták az Úristen ostromlásait a magyar nép hátán, de a borzalmas fogyásban sem gondoltak soha teljes elfogyásra.”⁸⁶³

Az életmű egészére következetesen értelmezhető, hogy Cs. Szabó leginkább a Biblia drámai képrendszerében találta meg azt a kifejezésmódot, amivel a kegyetlen 20. század és benne az egyéni sors leírható. Visszatérő elem ebben az Apokalipszis víziója. „Az Apokalipszis négy lovasa elől futottam, serdülő kengyelfutójuk voltam” – döbben rá az Erdélytől való elszakadásának iszonyatára az író egy ifjúkori müncheni képtárlátogatás élményét felidézve.⁸⁶⁴ A fokozhatatlan rettenetet önmagában felidéző bibliai jelenet (akár egy Bergman-filmben) egy ősi trauma, a hazavesztés mindent felülmúló sokkját írja le. Az olvasó itt nézővé is válik, hiszen biblikus témájú képek indították el a látomást, tehát létrejött már egy bibliai átvétel - médiaközi transzpozíció, mondhatnánk szaknyelven -, de a jelenkori menekülő (a serdülő) fut a valóság elől, és lép be az így megkettőzött bibliai képbe. Ugyanennek a fordítottjára is találunk gyönyörű példákat. Cs. Szabó László, aki az emigráció 8-9 éve alatt kifinomult képzőművészeti esszéíró lett, különösen szerette Brueghel három nagy képét: a *Betlehemi gyerekgyilkosságot*, a *Keresztvitelt* és a *Három*

⁸⁶² NÉMETH László, *Magyarság és Európa, in Sorskérdések*, Magvető és Szépirodalmi, Bp. 1989, 329. A gondolat a két világháború közti útirajzok és a falukutatás idején másként folytatódott: Németh László a közép-európai államszövetség közös alapdokumentumát szerette volna elfigadtatni közös Bibliaként.

⁸⁶³ CS. SZABÓ, *Író a diaszpórában, (Beszélgetés Peéry Rezsővel)* = *Két tükör ...*, i.m. 109.

⁸⁶⁴ UŐ, *A képtár és tópart*, Magyar Csillag, 1943. ápr. 1. 381-389.

királyok imádását. A kegyetlen kort és a bibliai alaphelyzetet a festő már eleve egymásra vetítette, az író saját értelmezésével „beleír” a képbe, továbbírja az üzenetet a néző idejéig: „Mária félig kendőbe bújva – mint rettegő gyermek a takaró alatt-teljesen körül van falazva katonákkal, félkegyelműekkel s a hatósággal. Akinél nincs fegyver, annak rágalomra áll a csorba szája s a fej, a méltóságos emberfő, ahol fészkel az agy (emlékezzünk Aranyra!) eltűnik a sisak, kalpag és sapka alatt. Legfeljebb te magad lehetsz kiút szegényke számára: te, a néző.”⁸⁶⁵

Kiváló írói teljesítmény, ahogyan Cs. Szabó jelenvalóvá tudja tenni a Biblia világát, sőt a bibliai idők teljességét. Jól ismeri azokat az emblematikus bibliai helyeket, eseményeket és szereplőket, amelyeknél lehet asszociálni-utalni a jelentésekre. A Biblia így az olvasói horizonthoz mérten más-más szinten nyílik meg és lép be a párbeszédbe és az időjátékba. Figyeljük, miféle rájátszásokkal hat az olvasó előzetes tudására a következő, atomnyi mondat-sűrítményben: „A Miatyánkot kellene kiölnünk magunkból, hogy úgy tekintsünk Jeruzsálemre az Olajfák Hegyről, mint akármelyik szép városra.”⁸⁶⁶ A jól kiválasztott utalásrendszer működésbe tudja hozni Jézus „terét”, pedig az alakját sem idézi meg. De a tekintetét igen! Sőt a beszélő minden keresztény nevében szól ebből a grammatikai nézőpontból. Ha az idézett első mondat elé illesztjük az esszé címét is: „*Ordíts, kapu és kiálts, város,*” már megadtuk Cs. Szabó protestáns hitének az ó- és újszövetségi koordinátáit Sámuel 2. könyvétől Ezékiel (11:23)-en és Zakariáson (14:3-5) át János, Lukács, Márk és Máté evangéliumán át az Apostolok Cselekedeteinek 1:10-11. verséig. Mintha e szentföldi kötet főcíme '*A nyomozás*' a kiüresedett tudásból vezetne vissza a megtalált felismerések bizonyosságba.

Vannak Cs. Szabó Lászlónak kifejezetten bibliai tematikájú művei is. Ezek olyan átírások, amelyek a Biblia világából meríti ugyan tárgyukat; de a jelenkori társadalom zaklató kérdéseire keresnek feleletet. A *Bujdosó Mária* c. novella 1956 megrendítő telére emlékeztet, *A nyomozás* és *A gyanútlanok*⁸⁶⁷ című kötetben kiadott hangjátékok a BBC ünnepi rádióadásai számára születtek – e szélesebb közönségnek szánt aktualizáló feldolgozások inkább más összefüggésben számíthatnak érdeklődésre. Különleges helyet foglal el viszont az életműben a *Római muzsika* mind a biblikus intertextualitás, mind a

⁸⁶⁵ Uő, *Téli utazás, Látóhatár*, München, 1956, 51.

⁸⁶⁶ CS. SZABÓ, *A nyomozás, i.m.* 521., 66.

⁸⁶⁷ Uő, *A gyanútlanok (Öt hangjáték és egy elbeszélés)*, Bern, EPMSZE, 1976.

műfaji kísérletezés miatt. A könyv mintha csak az antik kultúra rétegeiről, a latinitás örökségéről és az örök Rómáról beszélne, és eközben az író Orpheuszként hívja elő közös élményeikből az elhunyt feleség alakját. A regény előzéklapján, a Cs. Szabó-i szokás szerint, mottókkal kijelölt szövegtérben azonban feltűnik egy hivatkozás és idézőjel nélkül odaírt mondat: „Ami most történik, régen megvolt, és ami következik, immár megvolt, és az Isten visszahozza, ami elmúlt.” Mintha közhely volna, szólásmondás. Az írói szándékosság azonban lelepleződik: az utolsó előtti oldalon keretként jelenik meg az idézet, immár egy tíz soros vallomásmondat lezárásaként.

”Gyík lakik a sírodban, téli éjjel sírod hótakaróján őz üget át, halálod könnyű volt, mint a madaraké, vajon miféle jótettet akartál a halállal, milyen javamat akartad, talán azért tetted, hogy azóta magam is félig a halálban élve, jobban tűrjem s ha lehet, szeressem a többi halálraíteltet: minden embert, de a halhatatlan rózsát is a Margit-szigeten és Ronsard sírján és oszlopos kis római kolostorudvarokban s a feszes tavaszi krókuszokat, amiket Füred felé biciklizve neked tépek, te régi asszony s amelyek téged idéznek lábam alatt magányos sétáimon egy londoni közparkban, mert ami most történik, régen megvan, s ami következik, immár megvolt, és az Isten visszahozza, ami elmúlt, mondja a Prédikátor.⁸⁶⁸ Mintha a bibliai feloldásban - „mondja a Prédikátor”- a vigasztaló alany mindkét szereplőhöz szólna egyszerre. De a visszautalás, az intertextualitás itt nemcsak jelentésbeli, hanem egyúttal műfaji, a két szöveg rokonságát is jelöli: a szerző az élet értelméről vagy értelmetlenségéről vallott nézeteit kisebb egységekben fejti ki, amelyek nincsenek feltétlenül logikai összefüggésben egymással.

Ha teológiai szempontból nézzük, mivel Cs. Szabó az élet legfőbb feladatának tekinti, hogy számot vessen a végességgel (már a *Halfejú pásztorbot-ban* is), az értékek kései írásaiban végső soron mindig Isten felé mutatnak. De nyíltan és tematizálva Jézus alakjában fordítja a figyelmet a hitre és a kereszténységre. Ennek kitüntetett helye a „Levélváltás” címen beépített epizód a *Római muzsikában*. A római útirajz ugyanis egyszerre mutatja be az Örök Város antik, reneszánsz és modern arculatát, s a jelenkori úti tapasztalatokat, de a mögöttes térben szüntelenül Pál apostol római emlékeit idézi fel. A bibliai hivatkozásban időszerű példázat rejlik, a távoli szülőföldjéről Itáliába utazó apostol alakja személyes értelmű példakép, s ez a szellemi küldetés vállalásának és elvégzésének

⁸⁶⁸

Uő, *Római muzsika*, uo., ua., 339.

áldozatos moráljára utal. A kiemelt fejezet először egy evangéliumi konferencián hangzott el a hatvanas évek végén. A közönség meglepve követte, miről vált (fiktív) leveleket a történetíró Plutarchos a zsidó Josephus Flaviussal, Szt. Lukács evangélistával és Pilátus képzeletbeli fiával. Mint említettük már, Békés Gellért római apát laikus teológusként emlegette e könyv elolvasása után Cs. Szabót.

Szokatlan, hogy dokumentumok újra- és továbbírásával, kiegészítésével és főként egy térbe helyezésével teremtsen fiktív diskurzust az író. Ez legfeljebb történészek, írók előtanulmányainak a fázisában szokott együtt élni, a mű előtti fázisban! De Cs. Szabó itt nem regényesít: a szövegek közti térben, főként Lukács hivatkozásaiból lép be a kortárs diskurzusba a kedvenc, Szent Pál, és végül a szövegek metszéspontjában jelenik meg Jézus mint az üdvtörténet győzedelmes Krisztusa: „Ahogy mesterem, Pál írja: „Krisztus feltámadt halottaiból, mint a holtak zsengéje. Egy ember által jött a halál, egy ember által jött a holtak föltámadása. Amiképpen Ádámban mindnyájan meghalnak, úgy Krisztusban mindnyájan megelevenednek.⁸⁶⁹” Tanulságos, ahogyan a páli szöveg a grammatikai kizökkenéssel (Lukács, vagyis egy orvos józan átformálásában) himnikus vallomásból korrekt életreceptté válik: „Mesterem volt Pál és (jól írja Josephus Flavius) a betegem is, együtt vándoroltam s dolgoztam vele. Láttam csüggedni, néha kétségbeesni, füvekből csillapítókat főztem neki, sebeit borogattam. Szertelen ember volt. Tőle tanultam, hogy szóljak bár emberek vagy angyalok nyelvén, ha szeretet nincs bennem, csak zengő érc vagyok vagy pengő cimbalom. Legyen bár prófétáló tehetségem s ismerjem az összes titkokat és minden tudományt, legyen akkora hitem, amely hegyeket mozgat ki helyükből, szeretet pedig nincsen én bennem, semmi vagyok. Osszam el bár egész vagyonomat a szegények közt és vessem tűzre a testemet, szeretet pedig nincsen én bennem, semmi hasznom abból. Mert a szeretet mindent eltűr, mindent elhisz, mindent remél, mindent elvisel és soha el nem fogy.”⁸⁷⁰ További adalék a *Római muzsika* Jézus-képéhez a sorban következő könyv, a *Két tükör közt* címen kiadott beszélgetéskötet egyik (Weöres -) interjújának Cs. Szabó-i címadása: „Csak Jézus.”⁸⁷¹ Cs. Szabó ezzel az enigmatikus címmel olyan erős kohéziós teret képez a szabadbeszélgetésnek, hogy a hazai olvasó méltán kapta fel a fejét: nem nagyon hallott-látott ilyen szavakat Weöres Sándortól hazai

⁸⁶⁹ Uő, *Római muzsika*, uo., ua., 229.

⁸⁷⁰ i.m., 247-248.

⁸⁷¹ CS. SZABÓ, *Két tükör közt*, Bern, EPMSZE, 1977, 19.

publikációban: „Szerintem csak egyetlen ember létezik és ez Jézus./Azért írok, hogy a jézusi elemet valakiből, akárből, magamból vagy másokból jobban kifejtthessem, jobban megközelíthessem.”⁸⁷²

Nem szorul bizonyításra, mennyire hangsúlyos az a gondolat a protestantizmusban és különösen Kálvinnál, hogy az emberi élet minden lehetséges területét az Ige mértéke alá kell vonni. Ahogyan érett Cs. Szabó írói termése, úgy lehet követni a Biblia finom expanzióját az írásaiban. Hogy jobban lehessen érzékelni, miként válik bensővé, sajátta ez a gondolkodás, lássunk előbb két korai példát novelláiban a bibliai utalásokra. Az *Apai örökség* c. novellában 1934-ben különös tematikára viszi át az újszövetségi párhuzamokat: „a mostani óráig úgy gondolt a szerelmükre, mint egy titkos emmausi vacsorára, amelyen az álruhás Jézus megosztja köztük a fényes kenyeret.” Az *Egy gondolat bánt engemet...* című elbeszélés⁸⁷³ a Petőfi – legendához szőtt Cs. Szabó-s változatot. Petőfi, aki házasság helyett Párizsba megy 1847-ben, ott belekeveredik a forradalomba, és amikor három év múltán hazatér, találkozik saját legendájával. A történet szerint a költő kérdegeti a kocsmáros, honnan tudja, hogy valóban Petőfi járt nála 1852-ben. A válasz: „Az emmausi szegény ember is tudta, hogy Jézus van nála, pedig akkor még javában keresték a holttestét.” A Biblia és a bibliai a két háború között a trianoni trauma konnotációját hordozza: „Az országcsönkítés s a bibliai nyavalyák lelki és testi malomkövei közt az első Nyugat nemzedékről letört a szecessziós dísz... ki-ki (...) bibliai komolysággal emelkedett fel a nemzethalál árnyékából,”⁸⁷⁴ de 1945 után ezt a jelentésmezőt morális síkra tereli a kijózanodás. A *Számvetés a hármasság határon* egyik belső címe: „A király jó szolgája, de elsősorban Istené” - távolabbi, bibliai kontextusba helyezve teszi egyértelművé ezt (a morális) az értelmezést. Olykor indulatos humor villan fel a bibliai utalásban, mint a következő, a viccek logikájára épülő, poentírozó kioktatásban: „Nagy különbség, hogy Ezékiel próféta intő hivatásától áthatva, valakinek a szívében lobog-e, mint Zrínyiében, az Extra Hungaria non est vita jelmondata, vagy pedig az agyműködését fagyasztja.”⁸⁷⁵

Az északi protestáns szellemet a boldogabb, fényesebb latinba beoltó Cs. Szabó így fakad ki kényes műveltségű protestánsként az olaszok rossz ízlését látva: „Ehhez a

⁸⁷² Uő, i.m. 34.

⁸⁷³ Uő, *Egy gondolat bánt engemet...* Bp., Nyugat, 1936 / München, Auróra, 1973.

⁸⁷⁴ Uő, *Mérleg I. = Haza és nagyvilág*, uo., ua., 166.

⁸⁷⁵ Uő, *Öt magyar író = Őrzők*, uo., ua., 388.

templomcsúfításhoz Krisztus korbácsa kellene.”⁸⁷⁶ Kevesen követték eddig Cs. Szabó László szövegmélységeiben a gondolati konstrukciók egymásba ölelkezését. Cs. Szabó fikciós prózájáról írt tanulmányában András Sándor a latinitás protestáns meghódítását fedezte fel: „Ki ne venné észre, hogy a gyakori hivatkozás a kálvinista protestantizmusra hogyan kapcsolódik a francia és mindenekelőtt az olasz művészet és táj iránti vonzalomhoz.”⁸⁷⁷ Meglepő, és a *Római muzsika* egy rövid bekezdésben is közvetlenül megmutatja magát, hogy a protestáns hitben megéledő erkölcsi erő és értelem hivatott az európai örökséget hordozni: „De hát elkerülhetetlen volt a protestáns forradalom. Nem teológiai okokból, nem azokért, noha forró hitük szerint azokért gyalázták, nyársalták egymást két oldalon. Jönnie kellett, mert a robbanva kitágult univerzumot csak tragikusabb hittől megacélozva bírták vállalni a XVI. században. Ezt az elszánt hitet adta meg a kepleri naprendszer és két világóceán magános hajósainak a zord protestantizmus.”⁸⁷⁸ Az írói szándék itt a meghökkentésé, e felől nem lehet kétségünk, hiszen a szövegben két templom és templomkép között sétálva moralizál útikalauzunk, az elbeszélő.

Cs. Szabó utolsó könyvéből, a *Hűlő árnyékban* című életrajzi esszéregényből kiemelt három példában az írói hangnem változataira szeretném irányítani a figyelmet. Mindegyik esetben nagyon erős a reflektáltság a Bibliára: az író egyrészt mint a Szent könyv olvasója jelenik meg, de ez nem gyengíti a szövegek referencialitását. Az első példában a didaktikus Biblia-használatot idézi-karikírozza (egy kórházi kezelés után) némi öniróniával: „Túl kell tehát tenni az apostolokon a getszemáni kertben, gondoltam, vigyázzunk és imádkozzunk, „mert a lélek ugyan kész, de a test erőtlén: legyen a test méltó a lélekhez, ne aléljon el tehetetlenül.”⁸⁷⁹ A második példában szatirikusan és keserűen játszik rá még a romantikusokra is: „Borzalmas a századunk...az Ószövetséghez fordulva elcsodálkozom...egyetlen selejtes munkája: az ember. Mellesleg Mózes első könyvében, az özönvízről szóló résznél, már megcsillan ez a gondolat, ott maga az Úr döbben meg tőlünk.”⁸⁸⁰ A harmadik példamondat vízióját érdemes lenne szemantikailag alaposabban megvizsgálni: Itt a példa a százszor szerencsétlen íreknek: ...ha ugyanígy

⁸⁷⁶ Uő, *Római muzsika*, Bp, Magvető, 1988, 48.

⁸⁷⁷ ANDRÁS Sándor, Cs. Szabó László fikciós prózájáról, Forrás, 2005, nov, 42-55, 43.

⁸⁷⁸ CS. SZABÓ, *Római muzsika*, uo., ua., 146.

⁸⁷⁹ Uő, *Hűlő árnyékban*, uo., ua., 118.

⁸⁸⁰ i.m., 159.

viselkednének, ...” Krisztus saruja se csúszna el egy vértócsában, mielőtt lélekhalász bárkájából kilép a partra Belfastban.”⁸⁸¹ Ennél a példánál már óhatatlanul átlépünk a harmadik tételhez, vagyis a nyelv kérdéséhez. Hiszen itt látszik legjobban, mennyire beszélt „anyanyelvi fokon” Cs. Szabó a Biblia nyelvét. *Világtörténelem /dióhéjban* című prózaversének első sorát idézem a tömörítés abszolút példajaként: „Féljétek az Istent.”⁸⁸² Legterjedelmesebben arról a reflektivitásról kellene beszélni, amely nyelvileg-grammatikailag is nyomon követhető. A legegyszerűbb példákkal kezdem: a karakteres, sommás jellemzésekhez gazdag utaláskészlet kínálkozik, vagy játékos szereposztással előteremthető a Bibliából: Németh László apostoli alkat; Adyék voltak a próféták, a második nemzedék az evangelistáké; Tolnay Károly, a Galilei Kör benjáminja. Jeruzsálem: „Ettől a várostól támadt tüzes nyelve a magyar versnek;”⁸⁸³ a modern ember – a tételes hitből és vallásos regékből kiszakadt mai Ádám, és zűrzavarában tehetetlenül áll Ádám ivadéka.⁸⁸⁴ Mózes csodatettét utánozza kapával a kertész Rhodos szigetén és lomha paradicsom a sziget; korunk apokaliptikus: vízszintesen szálló helyzetben is lángolózuhanás kábulatát előlegezi. Megpróbálok számot adni a télentomokról - kezdi a *Hűlő árnyékban* első fejezetében. Betegségének gyanútlan szakaszáról írja a *Római muzsikában*: Már munkában volt a Sátán. Juhász Gyula „a ragyogó azúron át a lelke a Genezáret kékségét kereste;”⁸⁸⁵ a süveges papok olyan öregek, hogy már ők voltak Mária siratói, mikor Jézus keblére ölelte az anyja kiszálló, kisdedi lelkét és egy prózaversben hárfázik a Holdban Dávid, a király. Ha az előző szó- és képhasználatnak népi jellegű analógiái vannak, a most következő mellékmondat a retorikus szerkezetével hívja fel magára a figyelmet. Szerepe, hogy *A varázsló pápa* fejezetet hangolja, nem annyira latinos, mint inkább protestáns kori drámaiságra: „amint Patmosz szigetén a Jelenések látnoka, János, talán oda száműzve, bosszúálló képzelettel és egynémely agg ember konok embergyűlöletével már az apostolok idejében megjövendölte a bálványimádó birodalom pusztulásáról.”⁸⁸⁶ A részlet, amely csak (!-B.K.), kiegészítő függeléke egy mondatnak, már-már hullámokban lökődik előre; még az alliteráció is segít (bálványimádó birodalom),

⁸⁸¹ i.m., 257.

⁸⁸² CS. SZABÓ László, *Pokoltornác, London, SZCSK, 1974, 58.*

⁸⁸³ CS. SZABÓ, Ordíts, kapu és kiálts, város = *Nyomozás, Utitárs, Oslo-Bécs, 1966, 87.*

⁸⁸⁴ UŐ, Római muzsika, Magvető, 1988, 29.

⁸⁸⁵ UŐ, *Juhász Gyula*, Ny, 1937, 5.

⁸⁸⁶ UŐ, *Római muzsika*, ui., ua., 91.

hogy a ritmus túlguruljon az olvasói befogadóképesség határain. Győz a dikció és fokozhatatlanná válik a szorongás a bibliai párhuzam miatt. A (II. Szilveszterről, a koronaküldő pápáról írt) következő esszézárlatot Cs. Szabó emblémákban gazdag és ellenpontosító stílusművészetére idézem: „haláluk után császár és pápa sohasem fogja egyetértő hatalommal igazgatni keresztény népek birodalmi nemzetközösségét (hogyan mai terminológiával éljek), a Sas és Bárány jegyében.”⁸⁸⁷ Fölsérti az olvasó fülét a többféle nyelvi regiszterben fogalmazott mondat (nemzetközösség?), de az író ebbe a disszonanciába helyezi bele a bibliai utalást. Tehát a mesterfokú esszéírói fogások lépései: kizökkentés és reflektív-metanyelvi elem, majd rögzítés, mégpedig az archetipikus mélységből előhívott szimbólumokkal. Egyetlen feltétele a teljes megértésnek, hogy legyen olvasó, aki ismeri a szimbolikát, de a Sas - Bárány oppozíció akár mai konzumtudattal is fogható.

Utolsó példám egy forgatókönyvbe illő jelenet (Lázár feltámadásával) a Római muzsikából; alighanem Babits mitikus Jónás-történetének a stílusfogásait mentette át prózába:⁸⁸⁸ „Lázár oldódó halotti gyolcsba s szalagokba gabalyodva, négykézláb, vaksin kezdte a föltámadást. Mert a lélek már holtában meghallotta a Hangot és élt, de égő szemhéja még összeragadt, s amikor görcsös torkán áttört a csuklás, repedezett szájából omlott a nyál maga köré. Tekintete kérges lábakig ért fel, Jézusból is csak poros lábfejét látta, csúszás közben vissza-visszacsuklott arccal az éles kavicsokra. Mit tehetett érte rokon, barát, gyászoló nép s két nővére, mit tehetett a szeretet? Iszonyodó részvéttel nézték a csodatett után. Mozog az ajkatok, nekem szól a serkentés, de csak ti halljátok, biztat a szemetek: kelj föl és járj, de körülöttem hánytatón forognak a sziklák, hullámszik a falu, hintázik a messzi Jeruzsálem, mintha tüzes lepedőről fel-feldobva pörgetnének a levegőben. Könnyeztek az örömtől, mosoly süt a könnyeken át, hogyan találják vissza közétek? Lábfejtől a térdig, térdtől az ajkatokig? Mit ér a lélek igaz élete, ha nem vall már hűséget a földnek a test? Parancsra visszaengedett a halál barlangja; a parancs volt kemény s a halál irgalmas.”⁸⁸⁹ Már-már vers ez a Lázár – vízió. Mutatja, hogy amint haladunk az

⁸⁸⁷ Uő, i.m., 120.

⁸⁸⁸ Másféle hatásokat is feltételezhetünk: a Nyugat 1930-as 19. számában (450. oldal) közölték az apa, Cs. Szabó Kálmán linómetszetét Lázár feltámadása címen, s ez a téma korábbi jelenlétét igazolja az életműben, de feltételezhető akár a Scorsese-film hatása is.

⁸⁸⁹ CS. SZABÓ, *Római muzsika*, München, 1970, 133-4.

életműben a mélységek felé, úgy közelít a Cs. Szabó-i prózanyelv a líráéhoz: hőfokban és sűrítettségben egyaránt. A végső konklúzió – melyet az író igazi verséből, A Chartres-i rózsából idézek - ismét babitsi utalással: „Köszönöm Uram, hogy könnyben és vérben / forgó kicsi bolygódon kiszóllítottál, / keserű siralomvölgyi mocsokba, / sivár veszedelmek közt játszva szíjaden tartottál.”⁸⁹⁰

Nagy narratívák kis mozgásterében

1966-ban a párizsi Magyar Műhely⁸⁹¹ egyik nemzedéki elkülönülést megerősítő kritikai írásában Márton László⁸⁹² a magyar emigráció legjelentősebb alkotójának nevezte londoni mentorát, Cs. Szabó Lászlót.⁸⁹³ Ezzel a kijelentéssel nemcsak a „fiúi” elismerve-elszakadást intonálta, hanem felhívta a figyelmet a Cs. Szabó-i léthelyzet fel nem oldható paradoxonára is: az író magáénak vallhatja az emigrációt úgy is, ha nem törődik azzal, ki milyen mértékben és meddig vállalja őt magát az emigrációból. Cs. Szabó ezt a magatartást választotta – s Márton ebben valamennyiük írói emigrációjának a problematikusságát látta meg. E kevésbé ismert, rövid tanulmány arra figyelmeztet, hogy a hatvanas évek közepétől érdemes jobban odafigyelni az emigráció magyar irodalmának öntörvényű folyamataira. Márton azt állapította meg, hogy Cs. Szabó „inkább modorában, verbális megnyilvánulásaiban, mint tartalmában emigráns”, és a hazavesztést mérlegelve már ekkor úgy értékelte: Cs. Szabó „egy fél életműhöz hozzá tett – több mint egy felet ...”- ezért az egésznek a magyar irodalomban volna a helye.⁸⁹⁴ Valóban, Cs. Szabó emigrációs életművét lehet úgy is olvasni, mintha egyszerűen egy külföldön élő és alkotó

⁸⁹⁰ Uő, *A chartres-i rózsza = Fél száz ének és egy játék*, München, Látóhatár, 1959, 109.

⁸⁹¹ 1962-ben a párizsi fiatalok (Nagy Pál, Márton László, Parancs János, Harczy József, Papp Tibor és a bécsi Bujdosó Alpár) kiváltak az Új Látóhatár szerzői közül, és megalapították saját folyóiratukat, a párizsi Magyar Műhelyt. A hatvanas évek elején nyomda- és nyomdászválság uralta az európai magyar emigráció irodalmát, és kevesen látták, hogy e reformáció korára emlékeztető ténynek esztétikai kifutása lesz. A Magyar Műhely címe Németh László-i, de távol áll a népiesektől, társadalmi elkötelezettség nélkül szolgálja az irodalmat, annak is a kísérletező válfaját, amely leginkább az egyéni lét egzisztenciális problematikáját feszegeti.

⁸⁹² Márton László (Bp., 1934. aug. 15.-), 1957-1960-ig oxfordi diák.

⁸⁹³ MÁRTON László, *A vétkes szülőváros (Cs. Szabó László szemléletéről)*, MM 1966, szept., (15), 34-42.

⁸⁹⁴ Természetesen a nyugati (emigráns) és hazai számbavétel legelső alapfeltétele az lett volna, hogy mindkét oldalon kellő számban legyenek, akik magától értetődőnek tartják: létezik egyetemes magyar irodalom, mint Cs. Szabó László gondolta, vagy ahogyan Szabó Zoltán fogalmazott, van „irodalmi nemzet”.

magyar írókat olvasnánk. Nem érte kultursokk, nosztalgiája nem jelenik meg emigráns módon, polemizáló szavai elszálltak az éterben, vagy szétszórva találhatók a nyugati lapokban, legfeljebb árulkodó utalásokat találhatunk szövegeiben. Márton következtetése is olvasható tisztán kritikai értékelésként, hiszen a fiatal kritikusnak nincsenek tipikus magyar emigrációs beidegződései, és írása mögött felesleges lenne politikai szándékot keresni. Az Oxfordban végzett, inkább baloldali fiatal szerző, aki a legtöbb 56-os diák menekülthöz hasonlóan sokáig „tanulmányútnak” tekintette kinti életét, a maga részéről teljességgel összeilleszthetőnek látta a Cs. Szabó-i életművet. Idézett írásában már pontosan jelezte az írói pálya emelkedését is: „Annyi bizonyos: ha az emigráció legjelentősebb alkotójának könyvei hazatalálnak, kiderül, Cs. Szabó László sem az emigrációé. Akár követi őket személyesen alkotójuk, akár nem, a száműzetés végét ez jelentheti.”⁸⁹⁵

Az idézett tanulmány magját egy szemléletbeli kérdéseket érintő kritika képezi, mely Cs. Szabó *Magyar versek Aranytól napjainkig* c. versantológiája és annak félszáz oldalas bevezetője, valamint a Gara László kiadásában megjelent francia nyelvű antológia elé írt előszó és az ebből kibővítve átírt *A magyar vers és századai* c. tanulmány alapján készült. Márton László, a szerzőhöz közel álló hajdani oxfordi diák, aki Párizsba települt, majd az irodalmi életből is kilépett, az elemzésben visszamenőleg bírálta Cs. Szabó versválogatói ízlését az említett antológiában, amely – mint már idéztük a dolgozat korábbi fejezetében – a „horváthbélákat” tolta előtérbe az igazi költészet és a modernség képviselői elé. A mai honi olvasó számára magyarázatra szorulna egy tizennégy évvel a könyv kiadása után írott kritika érvényessége. Az emigráció sajátos helyzetében viszont megtörténhetett, hogy míg 1952-ben, az *Aranytól napjainkig* című költészeti antológia megszületésekor még értelmetlen lett volna Cs. Szabóról bármiféle kánonérvényesítő szándékot feltételezni, hiszen magának a nyugati magyar irodalomnak az önszerveződése, léte is kérdéses volt, addig ugyanennek a válogatásnak a kritikája 1966-ban, a kialakulóban levő nyugati magyar irodalom közegében mégiscsak értelmezhető. Az ötvenhatban emigrációba érkezett diáknemzedék képviselői ugyanis egyfajta paradigmaváltást sürgettek az emigráció irodalmi életében. A több okból is elutasított Horváth Béla nevének lefokozása és gyűjtőnévként használt többese jelzi, hogy a József Attilán felnőtt ifjú

895

MÁRTON László, *A vétkes ...*, i.m., 34.

kritikusok már nem kegyelmezhetek egy olyan költőnek, akit Cs. Szabó még a két háború között tartott nagy reménységnek.⁸⁹⁶ Ráadásul Horváth Béla az egyik legfontosabb nyugati irodalmi műhely, a Látóhatár szervezője- majd ellenlábasaként elég sok zavart okozott az emigrációban, így gyorsan elfogyott a hite a következő nemzedéknél. Az irodalom új követelményei alapján a kísérletezés és a bizalom a moderneknek, a fiataloknak járt.⁸⁹⁷ Márton László következetes volt: kiterjesztette a bírálatát az 1961-ben francia nyelvű előszónak készült s végül az *Ország és irodalom* c. kötetben megjelent Cs. Szabó-tanulmányra,⁸⁹⁸ és szakszerű érveléssel leszámolt azzal a regényesítő szemlélettel, amelyet ő – alapos gyanúval - a romantika megőrzött maradványának tartott a tekintélyes esszéíró gondolkodásában.

A Márton-kritika mélyén fiatalos indulattal forr a romantika, különösen a nemzeti romantika rossz örökségének tekintett stílusegység vagy annak maradványai ellen. De erre nem a tanulmány elemző-kritikus hangvétele utal. A vitaképes tudás és az újszerű hang – még ha csípős is - magáról a tárgyról, az irodalomról beszélt. Ez tetszett Cs. Szabó Lászlónak, aki 1960-ban maga hívta ki a fiatalokat az Irodalmi Újság 'romantika-vitájában,' hogy még egyszer kibeszélhesse ezt a nagy kor- és stílusélményét egy európai összkiállításához kapcsolódva. Cs. Szabó 1943 óta mind többet foglalkozott e korstílussal, különösen annak festészetével, és tanári meglepéssel nyugtázta minden partnerének - András Sándor, Karátson Endre, Urbán György⁸⁹⁹ - a nyugati egyetemeken megizmosodott, az övétől eltérő tudását. Márton Lászlónak az irodalomtörténeti értékelésből kibontott kritikája a magyar költészeti hagyomány újraértelmezését szorgalmazta. Az említett kritika szerzője viszont (a Magyar Műhely és az avantgárd vonzáskörébe tartozók javára) szívesen látott volna egy kevésbé nemzeti szempontú, jóval

⁸⁹⁶ Ehhez ld. még FALUDY György, *A Pokol tornácán*, Budapest, Alexandra, 2006.

⁸⁹⁷ Ezt a kritikát Cs. Szabó ismételtlen megkapta Vitéz Györgytől kanadai költőtől egy évtizeddel később.

⁸⁹⁸ CS. SZABÓ László, *La poésie hongroise*, = *Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siècle a nos jours*. Szerk. GARA László, Párizs, 1962, 9-32./, 1961; *A magyar költészet századai* (Bev. Gara László antológiájához), ÚL 1962, 97-110; ill *A magyar vers századai* (*A tanulmány háromszorosára bővített változata*) = *Ország és irodalom*, Brüsszel, Nagy I. Int., 1963, 15-81.

⁸⁹⁹ CS. SZABÓ László, *Véres szép világ, A romantikáról*, 1960. jan.1. Vita:

ANDRÁS Sándor, *Eszményi világ?*, IÚ, 1961. febr. 1.;

KARÁTSÓN, Endre, *Stílusegység?*, IÚ, 1960. febr.1.;

URBÁN György, *Téves szép világ*, IÚ, 1960. márc. 1.

CS. SZABÓ, *A végső szó jogán, Válasz és vallomás a romantika vitájában*, 1960. máj.15.

nyitottabb, és nem átfogó, konstruált szemléletnek alávetett irodalomtörténetet, nem szolgálattelvő irodalomtörténeti felfogásban. Cs. Szabó számára és a tekintélyéből adódó szerepe miatt az írásnak irodalomtörténeti jelentősége volt. Márton elmondta ugyanis határozott kifogásait a jobb híján és más vállalkozók helyett irodalomtörténeti szerepbe szorult esszéíróról, aki egyébként a francia olvasó elvárásaihoz az eredeti változatban jól igazodott, kitűnően európai keretekbe helyezte a magyar költészetet. De becsülettel mérlegelte azt az elmozdulást is, amely Cs. Szabó gondolkozásában-ízlésében tíz év alatt lejajlott, és a letisztult utolsó változatban a magyar közönség elé került: „Egyéni elfogultságtól távol, az elmúlt évtized osztott és szenvedett sértéseitől mentesen helyreállnak korunk költészetének arányai *A magyar költészet századai* c. esszéiben.”⁹⁰⁰

A romantika kérdését a nemzedék később úgy viszi tovább, mint a hazai irodalomhoz való viszony alapproblémáját. Amikor 1978-ban a HMKK tanulmányai napjain a belső cenzúra kérdését vitatják meg, Karátson Endre a honi irodalom megrekedésének az okát is efféle romantikát tartósító „önvisszamesztésekben” találja meg. Véleménye szerint létezik egy rossz beidegződés arról, hogy az öncenzúra serkent is, meg hogy nem barbár, nem veszélyezteti a civilizációt - a vallás, a reálpolitika, a feudális örökség, a romantika vagy az illem önként vállalt garanciái miatt. Karátson rámutatott az önbecsapó mechanizmus lényegére: helyet cserél a „ki tolt ki?” a „ki félt?”-tel. Ebből öncsonkítás eredt a hazában: nem lenni barbárnak a barbár miatt. Szerinte a magyarok számára a serkentő minta a Nyugat volt évszázadok óta, aki/ami ettől elzárta az utat, az lépett fel lényegében cenzorként. A Nyugatosok korszakát és hatását kitűnően ismerő humanista Karátson határozott állásfoglalással érvényesítette „a hazugság öl”- tételét a szellem, a kultúra (irodalom) területén.⁹⁰¹ Többek között a fentiek következtében gondolkodnak annyira másként például Illyés Gyuláról, mint a hatvanas évektől számítva Cs. Szabó László.

Ami Cs. Szabó „arbiteri tisztét” érinti ebben a vitában, azt ma már viszonylag egyszerűen meg lehet válaszolni. Cs. Szabó tekintélyét nem sértették, hanem ellenkezőleg, növelték a vele folytatott viták. A kifejezést (arbiteri tiszt) Czigány Lóránt⁹⁰² vezette be a honi diskurzusba, amikor 1988. október 11-én a Cs. Szabó-könyvtár sárospataki

⁹⁰⁰ CS. SZABÓ László, *A magyar költészet századai*, ÚL 1962.márc.-ápr.

⁹⁰¹ Szerk. és vál. KARÁTSZON Endre NEMÉNYI Ninon, *Belső tilalomfák* HMKK, 1978.

⁹⁰² CZIGÁNY Lóránt, *A mi Kazinczyk: Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Bp., Szabad Tér 1994.

megnyitása alkalmából tartott konferencián afféle irodalomtörténeti beiktatásra tett kísérletet. Czigány a Szepsi Csombor Kör és nyugati magyar irodalom kialakulását, az önálló entitásként értelmezett nyugati magyar irodalom garanciáit jelölte ki Cs. Szabó László minőséget felügyelő szerepkörében. Előadásában⁹⁰³ a nyugati magyar irodalomról szólva egyenesen leszögezte: „az 1945 utáni magyar emigráns irodalomból soha nem jött volna létre a mai virágzó nyugati magyar irodalom, ha egy Cs. Szabó László-szerű egyéniség nem áll az élére.” Indokolásában a többközpontú nyugati irodalom nélkülözhetetlen eleme a „tágasan értelmezett konszenzusra alapuló értékrend,” és ez érvényesült Cs. Szabó minőségre alapozott írói tekintélyben. A nyolcvanas-kilencvenes évtizedben lezajlott honi (nem kizárólag irodalmi) folyamatok és fordulatok alapos elemzésére volna szükség ahhoz, hogy biztonsággal értékeljük, mi minden adott okot ennek az állításnak és kísérletnek a visszavonására, melyre Czigány 1995-ben benyújtott és 1998-ban megvédett akadémiai (akkreditációs) doktori disszertációjának a téziseiben került sor. Czigány Lóránt úgy módosította korábbi állítását, hogy semmilyen arbiteri tiszt, tekintélyelvű értéktájolás nem korlátozta a nyugati magyar irodalmat. A dolgok mai állása azt mutatja, hogy mind a kettő igaz lehet, amennyiben különválasztjuk a nyugati magyar irodalom történetének a periódusait, vagy egyszerűen magát a nyugati magyar irodalmat a teljes emigrációtól vagy annak a sajtójától. Ha a Kazinczy-méretű Cs. Szabó-levelezést ismerhetnénk, lehet, hogy kiderülne, nagy szolgálatot tett Cs. Szabó e téren már önmagában azzal is, ha valakire „bénítóan hatott” az emigráció önjelölt irodalmárai közül. Ilyen értelemben vett minőségre alapozott írói tekintélyre, amely a nyugati magyar irodalmi életnek többféle hiányát hajlandó s igyekszik pótolni, legalább időlegesen, mégiscsak szükség lehetett. Más kérdés, hogy az eltelt évtizedekben a szereplők markánsabban elkülönítették a nyugati magyar irodalom leválási folyamatait és elágazásait.⁹⁰⁴

⁹⁰³ A hangfelvétel saját tulajdonom, az idézett írott változat megjelent CZIGÁNY, Lóránt, *A mi Kazinczynk = Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Szabad Tér Bp. 1994. 28. o.

⁹⁰⁴ a párizsi avantgárdok csoportja nevében Nagy Pál radikálisan elhatárolta magát Cs. Szabó kritikusi ízlésétől. NAGY Pál, *Cs. Szabó László=Egy másik élet*, Bp., Orpheusz, 2010, 177-188.

*A homokóra nyakában*⁹⁰⁵

A következő oldalakon két, a nyilvánosság előtt eddig ismeretlen levél felelget egymással. Közlésük elsődleges célja, hogy más-más korszakban és szerepcserében láttassák Cs. Szabó Lászlót. A tanár-diák viszony helycserés szerepeiben reflexszerűen megmutatkozik a liberális alapokon nyugvó modern konzervativizmusnak a szélsőségektől és ideológiáktól elhatárolódó, értékfélő magatartása. Az első szöveg egy fogalmazvány, Cs. Szabó készítette 1958-ban, Márton Lászlóhoz, az oxfordi 56-os diákok egyik képviselőjéhez címezve. A második egy kézzel írt levél betűhív gépirásos másolata a MOL⁹⁰⁶ rádiós fondjából. Régi diákjának, Cs. Szabó László rádiós osztályvezetőnek küldte el Máthé Elek, a Lónyay Református Gimnázium tudós-tanára, akiről a *Római muzsika* kapcsán Plutarkhosz fordítójaként már többször esett szó a dolgozatban. Az elsőhöz szükséges némi magyarázat: a második már magától értetődik. A londoni levélfogalmazványt Cs. Szabó készítette, gyors reakcióként arra, hogy megkapta és átfutotta az oxfordi egyetemisták *Eszmélet*⁹⁰⁷ című kiadványa első, 1958 októberi számának hozzá eljuttatott példányát. Erről a másolatban terjesztett, igen rövid életű lapról azt lehet tudni, hogy alapítása egészen a forradalom előttre visszanyúlt. *Bevezetője* szerint: „Az ESZMÉLET életrehívása a magyar szellemi életben 1955-56 folyamán megvalósult nemzeti egység egyik számottevő eredménye volt. Szerkesztőbizottságát – először lehattunk tanúi Magyarországon ilyen széles s valóban eszmei összefogásnak Bernáth Aurél, Déry Tibor, Illyés Gyula, Kodály Zoltán és Lukács György alkották. A szerkesztőbizottság 1956 nyarán kezdte meg működését, és Mészáros Istvánt választotta felelős szerkesztőjéül. Többhónapos huzavona és hadakozás után a legfelső hivatalos szervek végül is engedélyezték az ESZMÉLET megjelenését, jóváhagyva költségvetési tervezetét is, és utasították a Népművelési Minisztériumot a részletek kidolgozására. A forradalom előtti hetekben már előkészületben volt az első szám kidolgozása...” A különös

⁹⁰⁵ Utalás két kortárs kötetre: HORVÁTH Elemér, *A homokóra nyaka*, London, Szepsi Csombor Kör, 1980.; TÖZSÉR Árpád: *A homokóra nyakában*. Nap Kiadó, 1997.

⁹⁰⁶ MÁTHÉ Elek Cs. Szabó Lászlónak, Levél, 1939. okt. 7., MOL K 613, 73 t, 586.

⁹⁰⁷ A lap, melyet Domján József metszete díszített, a köv. József Attila-idézetet választott mottójául: „Ím itt a szenvedés belül...nem raksz magadnak olyan házat, / melybe háziur települ.” Az *Eszmélet* szerkesztője Mészáros István volt, aki az Írószövetség tevékenységéről írt, Márton László elbeszéléssel szerepelt, András Sándor és Kibédi Varga Áron versekkel, és Gömöri György egy tanulmánnyal Dsida Jenőről. A nemezetes fenti cikket Lőrinc Pál néven jegyezte egy diáktársuk.

előtörténethez tartozott még, hogy „Kodály Zoltán az egyik megbeszélésen tízezer olvasót kívánt a folyóiratnak, mert az volt a véleménye, hogy célkitűzései érdekesek a legszélesebb közvélemény figyelmére és szolidaritására. Valóban, az ESZMÉLET a magyar nemzeti kultúra ápolását tekintette legfőbb céljának, elhatárolva törekvéseit mind a provincializmus terméketlen magabazárkózásától, mind a széleskörű csoportellentétesdítől, a magyar szellemi élet sokévtizedes rákfénétől.” Az ötvenes évek Magyarországról érkezett fiatalok fogalmazása eléggé nyers, de figyelemre méltó, hogy mitől kívánnak elhatárolódni az emigrációban: 1/ a provincialista bezárkózástól és búsmagyarkodástól, 2/ a széleskörű csoportellenesdítől és 3/ a kozmopolitizmustól, amely tehernek érzi a magyar kultúrához tartozást. De legfőképpen óvnak mindenkit a napi-politikusi magatartástól, mert a helyzet logikája azt követelné meg, hogy „az egykori napi-politikusok tudományos távlatokban gondolkodjanak.”⁹⁰⁸ A cikk, amelynek olvastán Cs. Szabó azonnal gép mellé ült, egy Lőrinc Pál néven publikáló szerző *Avitt irodalomtörténet – új diákoknak* című kritikája volt az emigrációban használatos Alszeghy Zsolt - Brisits Frigyes – Sík Sándor-féle 1941-es, Grazban újranyomott irodalomtörténetről. A címzett, akinek válaszkritikáját Cs. Szabó küldi, Márton László, a lap felelős kiadója. A megszólítás a személyes viszonyra utal, a levélfogalmazvány hangneme a beavatkozni kész kritikus és tanár felháborodását és féltését egyaránt tükrözi. Az 56-os diákok oxfordi csoportja (András Sándor, Gömöri György, Krassó Miklós, Mészáros István, Márton László,) 1958-ban már önállósodni akart az Irodalmi Újságtól, ezért próbált saját fórumot teremteni az *Eszmélet* c. folyóirat oxfordi megjelentetésével. A Lap mindössze két számából az első (1958. okt.) friss tiszteletpéldányát Márton László küldte el Cs. Szabó Lászlónak, aki azonnal reagált. Íme, Cs. Szabó kéziratos levélfogalmazványa.⁹⁰⁹

Cs. Szabó László – Márton Lászlóhoz

⁹⁰⁸ Eszmélet, tudományos és művészeti folyóirat, megjelenik negyedévente, szerk. MÉSZÁROS István, felkiadó, MÁRTON László, Oxford, 1958, október. Rovatai: Könyvespolc, A bőség gondjai, Merre, emigráció, merre? A megjelent két szám szerzői:

András Sándor, Ankerl Géza, Gömöri György, Kán Péter, Karátson Endre, Kerényi Frigyes, Kibédi Varga Áron, Lőrinc Pál, Makkai Ádám, Morvai László, Nágai Gyula, Siklós István és Szabó Zoltán.

⁹⁰⁹ Az első fogalmazványnak tekinthető eredeti magántulajdonban van, a fenti szöveg szó szerinti másolat.

„Édes Laci,

„Ma reggel kaptam meg az *Eszméletet*. Hálásan köszönöm. Volt két órám, mielőtt elkapott a gépszíj, elolvastam S. Andris s Varga Áron⁹¹⁰ verseit; már ezért érdemes volt összekalapálni a folyóiratot.

Mivelhogy félig-meddig a mesterségembe vág LP cikkét is azonnal elolvastam a Grazban kiadott irodalomtörténetről. Nyilván az én hibám, hogy eddig nem találkoztam a szerző nevével. A személyi ismertető szerint a Sorbonne hallgatója. Vagy talán álnév? Valamelyikötök zsenije lappang az elmemű mögött?

Az A-B-S könyv⁹¹¹ elavult, rossz, avitt, elfogult és kártékony. Rossz hatását csendes felháborodással tapasztaltam is egy-két jobb sorsra érdemes gyanútlan fiatalemberen, akikkel odaát találkoztam a kontinensen. Azt hiszem, csakugyan kötelességetek mérlegre vetni.

LP cikke avittan marxista, felületes és helyenként ízléstelen. Sorról sorra haladva egyre jobban elkedvetlenített. Ma odahaza a hivatalos körök hivatalos, azaz vonalas szemlélettel ugyanígy foglalkoznának e rossz könyvvel, pontosan ezen a hangon, ezzel a nyelvezettel. Kevés különbséget látok a rossz könyv és kritika között. Csak éppen két ellentétes dogmatikai póluson állnak, a könyv hajdani szerzői petyhüdten, a kritika fiatal írója kackiásan. Azt hittem, e kritikába foglalt szemlélet /s a vele járó felületességek / elől bujdoszatok ki jobb időig, nem pedig azért, hogy változatlanul hirdessétek. Erre éppen annyira nincs szükség, mint magára a reakciós, avitt, fűrészporos könyvre, amely megérdemli a legkeményebb ítéletet. A cikk azonban nem végzi ki, inkább a szerző begyepesedő, egyoldalú, vonalas szemléletéről tanúskodik. S arról, hogy két év után is vérében hordozza a hivatalos szójárást, s az egyetemen hallott történelmi „kiértékeléseket,” miközben a kiértékeléseket megtagadja. Ha a szerző valóságos személy, s Párizsban lakik, nem csodálkozom az írásán, mert ma Párizs a legalkalmatlanabb hely új és független szemlélet kialakítására, s a legalkalmasabb arra, hogy honvágyat ébresszen a „haladó” gondolkodás iránt. Tudod, mennyire el vagyok borítva munkákkal; ha egy kicsit kevésbé lennék a mindennapi kenyérkeresetem rabja (elég szégyen, hogy az vagyok ötvenhárom éves fejjel), kijegyzéseim alapján keményen megfelelnék a polemizáló kritikusnak, már

⁹¹⁰ S. Andris = Sándor András, írói neve András Sándor; Varga Áron = Kibédi Varga Áron.

⁹¹¹ Az emigráció középiskoláiban ezt a kiadványát használták 1957-től: az ALSZEGHY Zsolt - BRISITS Frigyes – SÍK Sándor: *A magyar irodalom története*, Bp., Szt.István Társulat, 1941.

csak azért is, mert annyira a célpont mellé lőtt. Holott az a célpont valóban megérdemli, hogy alaposan belelőjenek.

A folyóirat francia összefoglalásában százszámra hemzsegnek a nyelvtani hibák és a gépelési elírások. Az én fiatalságomban az volt a jelszavunk, hogy „remekül vagy sehogy”, fájlalnám, ha a Tietek az lenne, „fő a nyilvánosság, akárhogy”. Az efféle Resumé csak azt bizonyítja, hogy a Balkánról jövünk, a szó Karagyorgyevics-kori, nagyon régi, nagyon rossz értelmében.

Nem tudom, okos-e, ha a magyar fiatalság (a fiatal elit) egy része különösen latin országokban mindinkább abba a gondolatba lovalja magát, hogy most pedig Nyugaton kell megismételni a magyar forradalmat non-konformista marxizmussal, amely persze lényegében mégse tud szabadulni a tan veleszületett korlátaitól.

A lapra még visszatérek, mert – mint tudod – olvasmányaimban mindenevő vagyok.

Minthogy leveletem a jó szándék és a barátság diktálja egyáltalában nem kívánom, hogy bizalmasan kezeld.”Cs.Sz.L.

A fenti fogalmazványt olvasva beleláthattunk Cs. Szabó lektori-tutori magatartásába: tanárosan követel, és elemezve veséz, becsül és segíteni akar. Az ötvenhatos fiatalok számára ez a tanáros mentalitás és határozott hang már nem volt természetes, de Cs. Szabó saját fiatal korában még igen. Erről tanúskodik Cs. Szabó gimnáziumi tanárának, a kitűnő Plutarkhosz-fordító Máthé Eleknek a lentebb olvasható intelme. Kézírásos magánlevélben szedte ráncba a rádiós osztályvezető Cs. Szabót egy megválaszolatlan levél és egyetlen tévesen használt szó miatt, messze vezető humanista alapelveket számon kérve egykori tanítványán. Cs. Szabó László konzervativizmusba oltott, liberális, urbánus és népi-nemzeti elemekkel színezett gondolkodása ilyen alapokra épült.

Kedves Laci,

Budapest fv.1939. okt. 7.

nagyon rosszul esik és nem túlságosan értem, miért nem akarsz szóba állni velem s leveletem még csak válaszra sem tartod érdemesnek. Ne vedd rossz néven, ha – pas-singly

– megjegyzem, hogy tudtommal levelek válaszolatlanul hagyása nyugaton sem túlságosan szokásos, legfeljebb a teutonok földjén. Már pedig én úgy tudtam, hogy a teuton életformáktól Te éppen úgy idegenkedel, mint jó magam.

Szeretném egy apróságra felhívni a figyelmedet. Beszélgetés közben akartam elmondani, de így kénytelen vagyok levélben megírni.

A múltkori előadásodban a Mediciek által összehívott zsinatokról beszéltél, mondván, hogy azokról ma a vallástörténelem beszél. Az egyháztörténelem, de az tökéletesen más s a kettő közt körülbelül akkora a különbség, mintha Ortutayt művészettörténésznek mondanád.

Most bizonyosan mosolyogsz, hogy piros ceruzával a kezemben hallgattalak s kibújik belőlem a tanár, amit különben sohasem szoktam sem szégyenleni sem eltitkolni. De én a szellemi el-nácizálódás – vagy bolsevizálódás, a kettő teljesen mindegy – elleni küzdelemnek érzem, ha a kicsire való nézés álláspontját sem vagyok hajlandó feladni és a megbízhatóság indexei sokszor épen a kicsi dolgok. Les grands petisses – gondolom Renan használta ezt a kifejezést.

Olyanféle dolog ez – ebben bizonyosan egyetértesz velem –, mint mikor valaki Rooseweltet ír. Ez nekem mindig fizikai fájdalom és ha például egy külpolitikához hozzányúló újságíró írja le, csak az Esti vagy a Pesti újság színvonalánál nem csodálkoznám rajta, lévén ott az ilyen majdnem kötelező s talán még Rajniss Ferenc cikkében sem lepődném meg rajta különösebben.

Ha csak a mikrofonnak szántad írásodat – verba volant, nem fontos az egész. De ha valahol megjelennék vagy ha ezeket a pompás megjegyzéseidet – az is nagyon tetszett, amit Velencéről mondtál – valami más formában használnád fel, ne vedd meg ezt a tanári aláhúzást és a vallás helyett írd egyházat.

Öllelek

Máthé Elek

E levél ismeretében az olvasó számára Cs. Szabó megérlelt írói „válaszaként” fogható fel a *Római muzsika A levélváltás* c. fejezete, amelyben Cs. Szabó (esszé)íróként

továbbvitte a tanára, Máthé Elek fejében megfogant hipotézist arról,⁹¹² hogy az ismereteink szerint egy időben élő két szerző, Plutarkhosz és Lukács evangélista kapcsolatba kerülhettek egymással. Cs. Szabó a fikciós játékot megtoldotta még azzal is, hogy bekapcsolta a levélváltásba Josephus Flaviust, sőt Pilátus fiát, mint abszolút kitalált szereplőt is. De hozzátartozik a hipotézis kimozdításához az is, hogy a kortársak közötti kapcsolatkeresést Cs. Szabó szándékosnak minősítette az írásbeliséggel, a levélváltással. Az írásos közvetítésben már önmagában szövegek-szövegvilágok találkozását és párbeszédét tudta megmutatni. Ez a tudomány szabályaival szemben álló írói megoldás bizonyára vitára hívta volna ki Máthé Eleket, de az irodalomban ilyesféle jó szándékú sértésekre és kihívásokra épül a korosztályok közötti inspiráció és termékeny kortárskapcsolat.

Orpheusz képei

Szerep- és egzisztenciamegerősítő tényező volt a rádiózás Cs. Szabó László életében mindkét életszakaszban. Az Angol Rádió Magyar Osztályára kerülését így mérlegelte az író: „a BBC megmentőm volt, kettős minőségben is: serkentette a fordítói igavonóban a tökéletesen író, visszaemelt – csak névleg és alacsonyabban – véremmé vált korábbi mesterségembe. Idegen írókra vagy lángelmékre nincs fedezete a BBC-nek,... rangot én adok munkámnak kényes perfekcionizmussal s nem megfordítva.”⁹¹³ A „véremmé vált” kifejezés egyértelműen jelzi, hogy az intellektusba és személyiségbe is mélyen beleivódott az a szakmai tapasztalat, amit Cs. Szabó magával vitt a Szigetországba. Másrészt az íróról van szó. E kijelentésekből indulva a két tevékenység egymásra hatását legalább néhány példán meg lehet találni az életműben. A gályapad vált írói műhellyé, így tömöríthetjük Németh László-i fogalmakba mindazt, ami utólag igazolódott.

⁹¹² PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*. (Ford. MÁTHÉ Elek.) Bp. 1965. (Helikon klasszikusok) I–II. köt. Bp. 1978. Máthé Elek 1965-ben vázolta feltételezését a Theológiai Szemlében, i.m.552.

⁹¹³ CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, uo., ua., 217.

Amelyik vasárnapi⁹¹⁴ rádiós esszéjéről úgy gondolta az író, hogy érdemes kinyomtatni, kétszeresére, háromszorosára bővítve s átgyúrva külföldi magyar lapokban és folyóiratokban publikálta, így gyűlt fel három évtized alatt legalább három vaskos kötetre való.⁹¹⁵ A rövid írások az Irodalmi Újságba mentek Párizsba, viszonylag gyorsan, a komolyabbak az Új Látóhatárba, Münchenbe, és a türelmes olvasót megkívánó terjedelmes darabok a Katolikus Szemlébe, Rómába. Meggyőződésem szerint erről a folyamatról és az így született esszékről kell majd sokat beszélnie a következő időkben a Cs. Szabó-kutatásnak. Amikor az 1960-as évek közepétől kezdődően Cs. Szabó megszabadulhatott a saját fogalmazásában is „avuló” polemikus feladatoktól, és visszaváltozhatott – emigráns szóhasználat - kulturális „tolmácsá”, azaz közvetítővé, akkor egy csapásra visszatalált rádiós és írói szerepébe, vagy még inkább: rátalált az emigrációban lehetséges szerepre. Cs. Szabó-i önmeghatározással, szó szerint idézve: „Főleg művészetéről beszéltem. Azzal én a hazában még keveset foglalkoztam. Eltartott nyolc-tíz évig, amíg teljesen beletanultam, s rögtön felismerhető műfajomra változtattam át a műalkotásokról szóló esszét. Lassan ment, hiszen vakokhoz beszéltem (kiemelés, B.K.): magyarországi hallgatóim közül csak páran láthatták a hol intim, hol monumentális kiállításokat. Ilyenfajta esszékről nem tudok, kevés van nyugaton is...Fájt a szívem, hogy a hangommal együtt szétfoszlanak a levegőben, egynek sem marad nyoma. Ez a bánkódó meggondolás vitt rá, hogy énem megkettőződésével átalakuljak olyan esszéíróvá, aki 20 percbe tömörítve beszél hazafelé művészekről, könyvekről, angol klasszikusokról, városokról s őskultúrákról s nagynéha vándorlásairól, de ezt csupán magának tekinti s utána körülpárnázza hússal a nyomtatott betűnek (kiemelés – B.K.). Hadászatilag szólva kiépíti többszörös várgyűrűvé a hevenyészett palánkvárat. Kettős munkára vállalkoztam, ott feküdt előttem jegyzethalmazban a nyersanyag, pár napos erőbevetéssel megírtam a rádióesszét s aztán heteken át részletes esszéváltozatát nyugaton megjelenő magyar folyóiratoknak.”⁹¹⁶

⁹¹⁴ Cs. Szabó László „kiváltsága” volt ez a műsor, amelynek színvonalát a BBC minden módon védte (Tarján György is, Rentoul Ferenc is): kiküldetésekkel, némi beolvasói kedvezménnyel, később a felvételek elkészítésével, kórházban, saját lakásán.

⁹¹⁵ CS. SZABÓ, *Hűlő árnyékban*, i.m., 118.

⁹¹⁶ CS. SZABÓ, *Hűlő ...*, i.m. 285.

Cs. Szabó általában különbséget tesz életművében az önmagára mint alkotóra és a másokra irányuló műfajok között, mint megvilágosodást és felvilágosítást szolgáló műformák között. Előbbibe sorolja a verset, az elbeszélést és még a hangjátékot is (fontos a sorrend!), utóbbiak közé az esszéket, amelyek fent megjelölt változatát átültetéseknek nevezi.⁹¹⁷ Ezeknek az „átültetéseknek” viszont sajátos műveleti sorrendjük és esztétikájuk van. Cs. Szabó ókortudós és vallástörténész barátja, a kiváló Kerényi Károly a görögség kutatásban tette követelménnyé, hogy mindhárom szinten: tudásból-ismeretből (1), a hely szellemét keresve-átélve (2): tapasztalatból és műalkotásokban, képekben ismételve, egybefűzve (3), több szinten kerítse be, ismerje meg a tárgyat egy igazi ókorrajongó.⁹¹⁸ Ennek a megközelítési rendnek az érvényesítése miatt erősnek és meghatározónak tekinthetjük Kerényi hatását az érett Cs. Szabó műalkotás- és művészeti esszéire, különösen az ókori tárgyúakra. Cs. Szabó a visszafelé is megtett úton, vagyis a képtől, a műalkotástól a megidézés helyszínéig vezeti az olvasóját, s közben az ismeretek segítségével igyekszik élővé tenni az élettelen, vagy rávetíteni a mítosz jelenére magukat az ismereteket. E dolgozat keretei között csak utalni lehet rá, hogy Cs. Szabó akkor került alkotói közelségbe a nemzedékének érdeklődési és vonzáskörébe tartozó Kerényihez, amikor emigrációs pályájának a fordulata az ötvenes évekkel bezáróan megtörtént. Amikor a honi politikai-társadalmi aktualitások már annyira távol maradtak az írótól, hogy kultúra-felfogásának centrumába az elzártságba kényszerült vagy a szétszórtságban élő magyarok identitásának az újragondolása mint a közvetítői szerep új feladatköre került.

A Cs. Szabó-i pálya kétszer indított helyzetéből adódik, hogy korábbi, két háború közötti hatások átalakulva-átértékelődve kerültek ismét kapcsolatba az írói életművel. Sajátos példa erre, hogy a korai Cs. Szabó mint racionális elme és kiegyensúlyozó alkat a magyar és nem magyar szellemtörténettől inkább a hagyományfenntartás, a tájszemlélet és a nemzetkarakterológia kérdéskörében kapott ösztönzéseket. Kerényi Károly „mitologizmus” sokkal később, akkor érintette meg, amikor az emigráns helyzetben a közvetítői szerep már újabb esszétémák, főként a művészet és a művelődéstörténet felé fordította az érdeklődését. A *Római muzsika* (1970) esszéfüzéreken végigvitt

⁹¹⁷ i.m., uo.

⁹¹⁸ Ehhez ld. a görög útinaplót a kötetből: CS. SZABÓ, *Halfejú pásztorbot*, London, Magyar Könyves Céh, 1960.

alapgondolata, hogy a mítosz él az emberben, sorssá válik, és ennek megértése visszafelé tekintve is értékképző folyamat, e hatásnak szinte tételes bizonyítéka.

E helyen a magyar ókortudós felfogásának azt a mozzanatát emelem ki, amely az érett Cs. Szabó művészeti-művelődéstörténeti esszéinek görögös mintáját adta: „A görög egy szóval fejezte ki a látva tudást: >eidénai<. Erre tanít Kerényi professzor minden írása, a látva tudásra, a nézni tudásra. Hogy vissza tudjon helyezni az antik világ felidéző látványaiba, s hogy ennek dimenzióit minél tágasabbra nyissa, szándékosan elhagyta a tudomány objektív nyelvét és helyet szorított saját élményeinek, filozófiai és irodalmi képzettársításoknak. Esszéi ezért soha nem rideg kutatói jelentések és könyörtelen okoskodások, hanem a témához kedvet adó, szépen formált művek.”⁹¹⁹ A részlet Hanák Tibor filozófiai mélységű recenziójából való, mely az *Antik vallás* című Kerényi-kötet 1971-es német kiadása alkalmából született. Hanák visszamenőleg igazolta írásában Kerényi módszerét, mely a harmincas-negyvenes években még viták keresztüzében állt, de ezzel is az európai értelmiségiek egyfajta értékmentő hálózatába kapcsolta be a magyar tudóst.⁹²⁰ Cs. Szabót a válságkorban egyrészt az erasmusi magatartás erkölcsi mércéje kötötte e szellemiséghez, másrészt azzal a gondolatával, hogy a humán tudományt művészien kell művelni, az esszéíróban is felszabadította a szépíró. Az említett későbbi pályaszakaszban (pl. *Római muzsika*) került előtérbe számára a harmincas évek kultúratudományának az előbbiekkal összefüggő kultúrtörténeti aspektusa, mely észrevehetően megváltoztatta a filológiához való korábbi viszonyt is: a történeti források

⁹¹⁹ HANÁK Tibor, *Élő istenek* (Karl Kerényi: *Antike Religion*, München-Wien, Langen Müller, 1971) = *A nélkülözhetetlen bíráló*, München, Kerék Könyvek, 1983, 269-275.

Ld. még KERÉNYI Károly, *Valláslélektan és antik vallás*, Bp., Királyi Egyet. Ny. 1936.

⁹²⁰ Hanák emlékeztet rá, hogy amikor a Kerényi-mű első változata 1940-ben magyarul megjelent, már akkor is eléggé nagy visszhangja volt: az ünnepéről szóló tanulmány első változatát a kiváló kortárs, Johan Huizinga méltatta, a Magyar Csillagban pedig a Kerényi-féle újfajta mítoszkutatásra rávilágító polémia indult. Ma már nem tekinthetjük véletlennek, hogy a tanulmánykötet hazai kritikájában az a Szentkuthy Miklós vádolta romanticizmussal Kerényi tanulmányait, aki 1947-ben hasonlóan vélekedett Cs. Szabó Itália-kultuszáról a *Márvány és babér* c. kötet kiadása után. Hanák összefoglalása szerint a tévedést a kor összefüggéseiben lehet megérteni. A recenzió „Úgy gondolta, hogy mivel szerzőjük az élet összetettségét próbálja megragadni, „nosztalgikus érdeklődését” árulja el, azt, hogy hanyatló korszakot képvisel, mely teremtésre képtelen.” A bíráló kettős vádját, miszerint Kerényinél a rafinált műveltség áhítozik a vallások születésének kezdeti kora iránt, és ez hasonlíthatóan a germán lélek rajongásához, a kortársak közül annak idején a szellemtörténethez közel álló Szerb Antal és az ókortudást és filológiát képviselő Devecseri Gábor egyaránt elhárította. A nemzedékükhöz tartozó Cs. Szabó ebben az időszakban a magyarság európai lehetőségeire kereste a választ (kis nép – nagy nép), és a háború első évében publicisztikai jellegű figyelőszolgálatot teljesített. Huizinga munkái közül például a *Patriotizmus és nacionalizmus* c. tanulmány gyorsfordításáról írt rövid, de lényeglátó recenziót (Nyug., 1941. aug. 1. 494-495.).

már nem a pozitívista értelemben vett források, kutatások csupán, hanem mindazt hordozzák, ami a vizsgált korban a kultúra termékeként megszületett. Kerényi módszere éppen azért találkozhat a Cs. Szabó-ival, mert az ókortudós szellemtörténeti módszerét a legnagyobb meggyőző erővel az irodalom területén lehet alkalmazni. „A modern ember az irodalom formáiban őrizte meg leginkább kapcsolatát az antik formákkal, a mondanivalónak a kifejezési módból való kibontása sokkal kevesebb nehézséggel jár itt, mint az antik mythológiai hagyomány egyéb területein”- összegezte Kerényi megközelítését 1947-es recenziójában a fiatal Brusznai Árpád.⁹²¹ Ez a módszer a nyelvben a próza költészetté lényegülésével jár, és ez volt a Cs. Szabó-esszéírás titkos célja. Ezért becsülte (túl) a kortárs költészetben a manierizmust, amellyel egyetlen vers egyillanásában képes megidézni a művészi tárgyat vagy beléptetni a mítoszt a valóságba.⁹²²

Az elmúlt évek kutatásainak eredményeképpen ma már sokkal többet tudunk arról, hogyan kapcsolódott Kerényi Huizingához, valamint az európai humanizmus erasmusi láncolatához,⁹²³ és ezzel egy időben a magyarság kérdéseit sorsként vállaló Németh Lászlóhoz,⁹²⁴ s nemzedékéhez. A korábbi fejezetek helykijelölése alapján Cs. Szabó ugyanebben az időszakban átmenetileg a jelen, az aktualitások foglya: „naplót, sőt széljegyzeteket ír, nem ábrázol, hanem leltároz” és bár vallomása szerint „nem adatokat gyűjt, hanem emlékeket, nem az ember érdekli, hanem a világ.”⁹²⁵ A Cs. Szabó-életmű számára a harmincas évek legvégének nagy tehertétele a publicisztika. Bármennyire testreszabott a feladat és sikeres a megoldása, magát az esszét tolja át valamelyest a saját

⁹²¹ BRUSZNYAI Árpád, Kerényi Károly legújabb munkái, Magyarok, 1947, szept, 663-665.

⁹²² A *Triptichon* c. prózavers képei: elszéledő nyáj, vágytól hajszott pásztor és ámuló nimfák. A hatsoros jelenet teremt kontextust a képzelet idejében rögzíthető második képhez: kémlelő kentaur átváltozásba menekült nimfákkal. Minden mozdulat ki van merevítve, a tér elválasztja az alakokat, és az időt-időtlenséget még a félbe maradt vágyak sem léphetik át. Echo alszik; az idő- és fázisjáték a lehetetlen boldogságok viszonyait állóképekbe zsibbasztotta, elvágta egymástól, de megmaradt a lehetőség, hogy az olvasó is belépjen a képbe harmadik részben: „Öröklét. Őzek lábnyomát őrzi az éji hó.” A motívum az akkor már Amerikában élő Horváth Elemér triptichonján és a *Római muzsikában*, ahol Cs. Szabó felesége siratóversében jelenik meg („téli éjjel sírod hótakaróján őz üget át”) több mint hasonlóság: az európai magyar természetmisztikának egyik közös kódja. HORVÁTH Elemér, *Triptichon = Egy fehér néger naplójából*, Párizs, Magyar Műhely, 1976, 33.

⁹²³ BALOGH Tamás, - TÖRŐ Krisztina, *Huizinga magyar barátai (Huizinga recepciója a harmincas-negyvenes években*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2002;

⁹²⁴ MONOSTORI Imre, *A mítosz tanít meg rá, hogy az igazi valóságban elférnek még az istenek is* (Németh László és Kerényi Károly), Kortárs, 2001. 4.

⁹²⁵ CS. SZABÓ László, *Fegyveres Európa*, (Utinaplók), Nyug, 1939, 9.

térfelére: „Az esszé nem elhatározás dolga, mint a regény vagy vers, hanem tapasztalati szellemi önvédelem. Mikor az emberiségen végigdidereg egy-egy történelmi kor, a gondolat minduntalan kifordul a tiszta tudományból és az expanzív, teremtő művészi formákból.”⁹²⁶ A teljes életművet tekintve itt Németh László mértékadó 1942-es kritikájának egyik kulcsfogalmával jellemezhető ma is a helyzet. Cs. Szabó ekkor még „gyűjtő” - az esszéíró gyűjtői, kezdeti stádiumánál tartott. Saját maga, Cs. Szabó a *Haza és nagyvilág* 1943-as kötetében egy a *Latin-Európához* jól kapcsolódó kiállítás-esszé végjegyzetével adott alkalmat saját két esszéírói fázisának - a nézőpont és a hang - szembesítésére. Az *Olasz kiállítások* című írás sikerrel próbálkozott azzal, hogy a *Fegyveres Európa* naplójegyzeteiben sorra vett öt észak-olasz nagykiállítás anyagát ne csak felvillantsa, hanem értelmezve-láttatva be is olvassza az itáliai művelődés hagyományaiba, tehát ellensúlyt teremtsen a háborúhoz. Ezzel szemben a jegyzetben felidézett *Őrjárat* 1937-ben még az európai kiállítások pusztá felsorolásával érvel: „Ennyiről tudok emlékezetből. Altató helyett katalógusaikkal fekszem le.”⁹²⁷ A művészet tehát a korábbi írásokban még külsődleges segítség, felmutatandó magaskultúra Cs. Szabó számára, amit naivan, mintegy a térítő hitével, a ’szent’ helyén akar az aktuális barbársággal szembeszegezni: „Ez mind itt van, mind a mienk, emberek csinálták, emberek szeretik. Elnevezem magam. Vaskor? Fordítsd meg a kukkert. Egyszerre aranykorra válik.”⁹²⁸

Mindezek után különösen figyelemre méltó, hogy a novella műfajban már 1934-ben megszületett az *Orpheus és Eurydike*, a mítoszig visszavezető sorskeresés első értelmezése. A műfajokban követhető írói útkeresés jelzi, hogy két évtized múlva, amikor Cs. Szabó olyan „műtárgyaira” és témáira, mint latinitás és görögség ismét rátalál, már felújítható lélekrokonságban van a korábban kiemelt (egzisztencialista mélységű) mítoszfelfogással. Az elmozdulás megértéséhez feltétlenül hozzátartozik, hogy Cs. Szabónak, aki mindig a másféle táj és kultúra terepén jutott írói energiához a magyarság megértésében, többször is el kellett utaznia Görögföldre ahhoz, hogy mitológiai-múltbeli nyomozásaiban azután mind inkább előtérbe kerüljenek a személyes élmények és az emberi élet mélyebb titkai. Másrészt a személyes térfelén kellett olyan energiákat

⁹²⁶ CS. SZABÓ, *Fegyveres Európa*, (Utinaplók), Nyug, 1939, 62.

⁹²⁷ UŐ, *Haza és nagyvilág*, i.m., 356.

⁹²⁸ UŐ, *Haza és...*, i.m., 357.

felhalmoznia, hogy a huszadik század, amely a felelős tanúi szerepet Cs. Szabóra ruházta, ne ragadja el tőle az embert.

Azzal az írói eljárással azonban, amit a negyvenes évek elején még valamennyi korai írását elemző kritikusa, és elsősorban az említett Németh László-i kritika felrótt Cs. Szabónak (tudáshalmozás, a műveltség gyűjtése és listázása, a szellemesség és a gyorsaság mindenekelőtt), menteni talán lehet az európai értékeket, de aligha lehetett válságkorban hitet adni az elbizonytalanodott olvasónak. A *Latin-Európán* kívül Cs. Szabónak nem is születtek elmélyültebb kísérletei a háború előtt a kultúráközvetítés tárgykörben, inkább a saját nemzedék műveltségének a felmérését kezdte el több tételben, olyanformán, mint az említett *Harminc esztendő* című befejezetlen tanulmányorozatban. Azt a literátori magatartást, amely lázas, de kritikus érdeklődést mutat a káosz felé tartó Európa iránt, és a spengleri korszakban azt kérdezi „Van-e olyan hű hozzá Európa, mint a magyarok Európához?” a kortársak kellően értékelték. Cs. Szabó konzervatív recenzense, Joó Tibor egyenesen az újhumanista világnézet mintájával azonosította Cs. Szabó irodalmi szerepét és beszédmódját, amikor arra a következtetésre jutott a Fegyveres Európát elolvasva, hogy „Esszéírókká kell lennünk.”⁹²⁹

De az író mégsem tett nagyobb lépéseket a különben eléggé gyakran megszólított olvasó felé. Talán elég, ha arra utalunk, ahogyan a *Fegyveres Európa* három idegen nyelvű mottójával gyengíti a különben olvasói cinkosságot és megértést elváró *Előszó* írói pozícióját. Azaz pontosítsunk. A *Latin-Európa* mellett találunk egy-két olyan kísérletet, amelyekben felbukkant a műveltségközvetítés ama kulcseleme, amire a Hanák-értelmezés rámutatott a Kerényi-féle példában: a nézni tudás, a látva megértés, megragadás alkotói kezdeménye. Cs. Szabó számára a harmincas években a rádiós közvetítés volt olyan kihívás, amelyben értékközvetítés és ismeretterjesztés olykor eltérő követelményeinek és egy korszerű médium új eszközrendszerének kellett egyszerre megfelelnie. A papírról a hangszalagra, az olvasandóból a hangzó szövegbe kellett áttenni az ismereteket és gondolatokat, a közvetítésnek, átadásnak inspiráló erejű, hatásra törekvő megoldásaival, írói transzformációival. Mint korábban kiderült, 1940-ben az Olasz Rádióval együttműködésben (terv szerint a sorozat folytatódott volna más rádiókkal) a Magyar Rádió Firenzéből közvetítette Cs. Szabó rádiós városképét. „A lemezre vágott adást a

⁹²⁹ JOÓ Tibor, *Fegyveres Európa*, Cs. Szabó László könyvéről, Nyug, 1940, 46-47.

magyar rádió vonalon vette át a firenzei stúdióból.”⁹³⁰ Mivel a közvetítés írott változata megjelent (*Napok és munkák Firenzében*),⁹³¹ ebből rekonstruáljuk az adást. Elsősorban az esszé műfaji problematikájára irányul a figyelmünk. A műfajt a rádiózásban még nem honosították meg, viszont az útirajz esszékben gyakorlott Cs. Szabó beleszövi a szövegbe a műfaj kérdését. Vissza-visszatérve beszél róla a narrátor: „Nehéz feladat vár arra a rádióközvetítőre, aki fényképek és filmvetítés nélkül, pusztán szóval és hangábrával meg akarja eleveníteni Firenzét.”⁹³² A legfontosabb szövegalakító kérdéseket is hangosan megfogalmazza: Mit válasszon ki a látványból és hogyan közelítse meg a várost? A módszer: mélységben (idő) és kiterjedésben (tér) egyszerre kell bevenni a kultúra gazdag élő- és lelőhelyét. A képzeletnek azonban keveset jelentene a rend önmagában, ezért Cs. Szabó az intuíciónak, a fantáziának és a belső látásnak keres megoldást. Amit leír nagyon pontos és tagolt, akár azonnal olvasható szöveg, hanglemmezre lehet mondani. Másrészt tanáros vázlata egy szellemtörténeti alapozású írói módszernek. A darab a rádiórendező filozófiája egyben, itt egy hangképes városnézés előtt: „Először önként kínálkozott az időrendi séta. A kronológia országútja kitér a nagy emlékek felé; évszámokkal jó csapást lehet vágni a múlt bozótjában. Mégse választottuk ezt. Nem akartunk túl közel kerülni a zsúfolt emlékekhez. Egy összefogó látomást kerestünk valamelyik kilátóról. Találtunk is ilyet, nem is egyet, hanem kettőt, az Arno két partján. Egyik a fiesolei domb, tetején Firenze városelődje s a ferences kolostor, másik a San Miniato domb a Michelangelo térrel s a domonkos kolostorral. Egyikről a tenger felé, másikról a vízválasztó, sőt sokáig országválasztó Apenninekre lehet látni. Egyiknek az alapításkor, másiknak a bukáskor volt nagy szerepe, s e két döntő pillanat közt körülbelül 1700 esztendő telt el: több mint Attilától napjainkig. Most már tudjuk, mi a jó út: Fiesoléból a Michelangelo térre kellett jutni. A két domb közt fekszik Firenze. Időrendi séta helyett topográfiai sétát választottunk, már a cím is megvolt: „Fiesolétól a Michelangelo térig.”⁹³³ A pontos hely, az ismétlődő emlékezetbe vésés, a térbeliség pontjaival szemléletet is adó kijelölés teljesen magához láncolja a korabeli hallgatót. Amennyiben a közvetítés az élőbeszéd és a hanghatások, és annak ritmusa is odaülteti a rádió mellé.

⁹³⁰ Uő, *Napok és munkák Firenzében* = *Haza és nagyvilág*, uo., ua., 356.

⁹³¹ Uő, ua., uo., 246-257.

⁹³² Uő, *Napok és munkák...* i.m. 247-48.

⁹³³ Uő, *Napok és munkák...* i.m., 251.

A rádiós Cs. Szabó nem egyszerűen számít a kíváncsiságra, hanem épít rá, sőt maga gerjeszti: rendkívül rövidek a mondatok, karakterisztikusak a jellemzések, nemcsak a nemzetkarakterológia értelmében. A kijelentő beszédmód megerősíti az időjáró fantáziát: így van, mert „mondódik” latolgatás nélkül, tömondatokban, ahogy volt, vagy lehetett. A hangábrák korfestő zenét jelentenek „a barátok kara” hol erősödik, hol elnémul. A kijelölt „szent” pont, melyet megjelöl a rádiós közvetítő: Firenze bölcsője; onnan lefelé száll a tekintet, és ekkor kezd mélyebbre és mélyebbre ásva a múltba belépni. Feltűnik az etruszk nép (elhalkul a barátok kara), három évezred mélységébe tekint le a beszélő. A tér átlép az időbe, de úgy, hogy a város áll, a helyén marad: „a Santa Trinitá téren minden ház a helyén áll azóta, hogy Lionardo és Michelangelo összeszólalkoztak.” A színpadon vagy filmen, amit a beszélő lát, további verhetetlen tekintélyek jelennek meg, nevükre fölrezen a hallgató: Galilei, a Strozzi család, a Mediciek. De ekkor már a völgyben és a temetőben vagyunk, a beszélő közvetíti: Egy sírkápolnában állunk, a Mediciek közt. „Ebben a családban úgy szállt apáról fiúra a szépségszeretet és a műpártolás, mint egy testi tulajdonság”. Nem folytatjuk a mintaszerű városképet, városnéző esszét: a fent és a lent váltja egymást, és a beszélő jelzi, eltelt egy nap. Nem vizsgáljuk a városnézés földrajzi pontosságát, tudásmennyiségét, találó mondatainak a figyelemfelhívó erejét, vagy a záró keretbe helyezett kocsmai jelenetben az utalást a jelenre, a spanyol polgárháborúra. Mindez a rádiós szerkesztő szakértelmére vall. Számunkra ezúttal egyetlen mondat fontos, ezért megismételjük: „Ebben a családban úgy szállt apáról fiúra a szépségszeretet és a műpártolás, mint egy testi tulajdonság.”⁹³⁴ Talán ez a hely, ahonnan az első nyom elindul Cs. Szabó alkotói útján a művészeti esszék, a kiállítás-esszék felé. Még mielőtt bármilyen kényszerűség, emigráció rászorította vagy rákapatta volna, azzal próbálkozott, hogy háborúval szemben érzékelhető közelbe hozza a hallgatókhoz mindazt, amire Európából olyan büszke volt: az alkotást, a művészetpártolást és a műveltséget.

Az író megigézi a szépségben felmutatott gazdagság, a szépség reprezentációja. Az esszével pedig megkeresi és megtalálja a klasszikus korok „auráját” - ahogy Pernecky Géza fogalmaz *Kapituláció a szabadság előtt*⁹³⁵ című esztétikai tanulmánykötetében. A neves esztéta arról a folyamatról gondolkodik ebben a könyvben, hogyan jön létre a

⁹³⁴ CS. SZABÓ, Napok és munkák... i.m., 255.

⁹³⁵ PERNECKY Géza, *Kapituláció a szabadság előtt*, Pécs, Jelenkor, 1995.

műtárgyban gyönyörködő, majd a kiállításokat látogató néző s maga a közönség, majd hogyan idegenedik el a tárgyszerűségükben is eleven képzőművészeti alkotásoktól a polgári korokban. Egyrészt amiatt, hogy kihal, és elfelejtődik a testi-érzéki elevenség, ami még a mágia és vallás világához kapcsolt minket a művészetben. Másrészt, amiatt, hogy a művészet kincsei mind jobban elvesztik az aurájukat. Azt a lényegüket, hogy a művészet, amely létrehozta őket, a humánus kultúra konkrét formája és tárgyasulása, nagy korokban akár reprezentációja: „Az a fajta szép és jó, amely nem fogalom, hanem tárgy, aminek tehát, mint az érett almának, húsa van. Hol veszítettük el azt a varázsládikát, amelyben még ott rejtőzik az értékeknek ez az empirikus formája?” Perneczky gondolatmenetében ez után következik be az európai gondolkodásban, hogy a művészet megismerés és önmegismerés lesz, illetve már Cezanne „bekapcsolja a festészet problémakörébe a látottak visszaadása mellett a látásról való gondolkodást is.”⁹³⁶ A Cs. Szabó-életmű számos jelentős képzőművészeti esszével jelzi, hogy szerzőjük, akinek abban áll nagy írói esszévéállalkozása, hogy meg akarja mutatni azt a bizonyos „almát,” mindig „aurával” rendelkező korok felé fordul, amikor nagy témákat keres.

A „legnagyobbak” esszéik valóban terjedelmesek is lesznek, pl. a *Római muzsika* és a *Görögökről*, mert az elmondhatóságuk és megeleveníthetőségük önmagukban van, kínálják az írónak. A *Római muzsika* tudós esszévonulatában az író minden addiginál nagyobb erőfeszítéssel (vagyis ennek az erőfeszítésnek az eltüntetésével) arra is törekszik, hogy az alma húsát, az értékek empirikus formáját érzékeltesse: ennek a célnak és mértéknek a szem előtt tartását felügyeli a könyv láthatatlan olvasója, műzsája és médiuma (Eurüdikéje?) az elvesztett kedves. A fenti esszéikben képes arra az író, hogy elevenséget, nemegyszer (alma frissességű) valóságot teremtsen. Amikor tehát az első olyan rádiós esszékezdemény megszületett, amelyben Firenze föltámad, és megjelennek a Mediciek, akik a vérükben hordozzák a fent elismert tudást a művészet varázsládikájáról, Cs. Szabó már tett egy lépést egy új, még nem sejtett esszéváltozat felé. Az útirajz-városkép típusú esszé már képes volt megteremteni az idejét és terét egy-egy témának (*Latin-Európa*), míg a későbbi műalkotás és tematikus képzőművészeti esszék a művészeti tárggyal álltak elő (velencei festészet, az angol festészet aranykora, reneszánsz, Turner). Vagyis az 1937-ben európai katalógust soroló közvetítőből, majd a romos Európában a veszteségeket listázó

⁹³⁶

PERNECZKY, i.m., 1995, 19.

művelődéstörténezből az angliai rádiózás saját írói előzményeivel (szellemtörténet és historizmus, bergsoni időfelfogás, nemzetkarakterológia és önjárat-esszé, művelődéstörténet) „növesztett” művészeti esszéíró.

A Cs. Szabó-életmű talán legszerencsésebb fordulata, hogy a rádiózás folytatódott az író életében. Hasznos volt ez az alkotói kényszerhelyzet. Emlékezzünk, a feladat: „fényképek és filmvetítés nélkül” és a több ok miatt „vak”⁹³⁷ magyarországi rádióhallgatónak írói eszközkészlettel - láttatni. Szerencsés, hogy vasárnaponként egyedül az élőhang érzéki erejével kellett beszélnie az írónak olyan témákról, amelyek inkább lírai-zenés- ismeretterjesztő tv-filmsorozatba illenének. A feladványt ugyanis a maga látását mester szintre finomító értelmező oldotta meg, azzal, hogy az idő dimenziójába helyezte a látását, ő maga pedig belépett a „kamerába.”

A mechanizmus így működött: a BBC a lehetőségeket adta, éppen a hatvanas években a kiküldetésekre viszonylag jó költségvetése volt, és Cs. Szabó László támogatásukkal járta be az országot és mehetett külföldre (Angliából), hogy írók-költők és emigránsok szent helyei mellett székesegyházak, városok és művészek, leginkább festők alkotásainak a nézésével szívja be az első, az élményi adagot írásaihoz. A nézve tudás átadásához kellett, hogy azután az írói munka szűrőin átvezesse a nyelvbe öltött első változatot. Ha a húsz perces rádiós változatban meg tudott szólalni az, amit láttatni kell, a szöveg átment az első próbán. Az átírás következő körében megtörtént a körbebeszélés, az elbeszélésbe iktatás, a személyesség erősebb átáramoltatása a szövegen, „a mag körül párnázása a hússal.” Mivel még a nyolcvanas években Budapesten megjelent két esszéválogatás is, Cs. Szabó László véglegesítés előtt ismét csiszolta ezeket a kéziratokat. Amikor az esszék a magyar olvasóhoz eljutottak, már kezdett kitárulni, majd kinyílt Európa felé az ország. A pillanatba és a hasznosság szempontjaiba belevesző korunk azonban arra a tudásterületre lép az ilyen művelődési-művészeti esszékkel, amelyekhez már nincs érzéke.

Másik fontos eleme Cs. Szabó kései művészeti-művelődéstörténeti esszéinek, különösen a latinokról és görögökről írtaknak, hogy a Kerényi Károly szabta követelmények értelmében a mitológiáig visszavezethető a húzóerejük. Istenszaguk vagy istentávlátuk van – ahogy Cs. Szabó nevezte azokat a dolgokat, amelyekből „nem fogy ki

⁹³⁷

Ld. a 301. oldal kiemelését.

egy-két emberöltő alatt a lélekre ható rádium.”⁹³⁸ És ez az egyetlen, de nem lebecsülendő, emberi alaptudást gyarapító hasznuk. Az ember keresi a mítoszt, a kultikust, a szakrálist, legalább a művészetben, de nem leli, már a polgári korszakokban sem. Cs. Szabó szeretne segíteni, szeretne valamit visszaszerezni, visszanyerni. Orpheusza ilyen értelemben ő nemcsak Eurüdikének, hanem mindennemű műtárgynak is, amit ember a kultúrák emberszeretetével megalkotott. Cs. Szabó László egy válságkor súlyos közép-európai útravalójából, hasznos, de nehéz írszerepekből és élethelyzetekből tanulta meg, hogyan lehet ezen a 'mihaszna' módon őrszolgálatot teljesíteni a kultúráért. Hogyan lehet szolgálni azokat az olvasókat, akik mind keleten, mind nyugaton élve megértik: „téveszme, hogy a hagyomány valami örökölhető anyagféleség, mechanikusan, minden erőfeszítés nélkül öröklődik, ezért a hagyomány ellenségei azok, akik helytelenítik az öröklést és a ki nem érdemelt előjogokat. Ezzel szemben az az igazság, hogy erőfeszítést kíván minden kapcsolat a múlttal, ráadásul ez a kapcsolat fáradságos és hálátlan, mert a mi kis „énünk” szűkülve védekezik ellene.”⁹³⁹

Összegzés

Mivel Cs. Szabó László 1984-ben bekövetkezett halála még a nagy fordulatokon innen zárta le az életművet, ez a helyzet különösen szükségessé teszi az irodalomtörténeti recepció újragondolását és elvégzését. Első lépésként - még a nagy narratívákba elhelyezhető – irodalmi és írói szerepváltás néhány állomásán haladtam végig a Cs. Szabó-életműben. Ezzel a kettészelt életmű egybeolvasására és összevarrására tettem kísérletet, egyúttal kiemelve az emigrációs pályaszakasz legnagyobb írói vállalkozásait és alkotásait. Dolgozatomban legalább a kiemelt művekre vonatkozóan meg akartam szüntetni a befogadás jelenlegi, paradox helyzetét, vagyis törleszteni kezdtem a fennálló adósságot az emigrációban született írói életművel szemben. Ez a pótlásra váró munka az irodalom több szintjét érintette:

⁹³⁸ CS. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, i.m., 289.

⁹³⁹ Zbigniew HERBERT, *Labirintus a tengerparton*, Bp., Európa, 2003, 147.

A filológiáét elsősorban azért, mert az emigrációs életmű nem minden szakaszában feltárt, kiváltképpen az emigráció előtti és kezdeti szakaszában nem. Léteznek olyan forrás értékű szövegek, kéziratok, amelyek soha nem kerültek a hazai kutató vagy olvasó kezébe; más dokumentumok, mint pl. a levelezés vagy a hanganyagok óhatatlanul a nyugati magyar irodalom intézménytörténetét egészítik ki, olyan speciális közegként, ahol az irodalmi hagyományok a magyarországihoz képest minden különösebb torzulás nélkül vagy a már megszakított hagyomány megőrzésével, folytatásaként maradhattak fenn de más közegben. Ha igaz, hogy ebben a tekintetben a hazai irodalmi élet a nyugati magyar szellemi élettől szüntelenül ösztönzéseket kapott,⁹⁴⁰ a kutatásnak lehet még hozadéka a földrajzilag és politikai okokból elszigetelt magyar „irodalmak” közös történetéhez is.

A forrásanyag bősége nem akadályozhatott meg abban, hogy minden esetben megkíséreljem hozzákapcsolni az értelmezői nézőpontot a biografikushoz. Amikor a kutatás a szigorú pontossággal feltárt adalékok bősége miatt helyenként egy régebbi irodalomtörténet-írás módszereire emlékeztet, úgy vélem, a feldolgozás sajátos csapdahelyzetét érzékelteti: a dolgozatban összefoglalt kutatómunka kezdeteinél még megbízható írói életrajz sem állt a rendelkezésemre. Tisztában lévén azzal, hogy Cs. Szabó László emigrációban született művei is újraolvasást, kritikai visszahelyezést követelnek meg, hiányként és problémaként kellett tudomásul vennem, hogy a recepciótörténethez alig találtam megbízható előzményeket a nyugati magyar irodalomkritikában, és kevés munka született a hazai irodalomtörténet-írás részéről is. Holott az életmű „szerpentine” szerkezete, az, hogy bizonyos alapkérdések, mint erdélyiség, protestáns-keresztény gondolkodás, magyarság-európaiság, nép-nemzet-haza-emigráció, hatalom-kultúra, művészet és halhatatlanság időről időre előtérbe kerülnek és tematizálódnak az életműben. Mindez fokozottan igényelné a kritikai és irodalomtörténeti reflektáltságot. Így a mai helyzetben, huszonöt évvel a szerző halála után már nem csupán a Cs. Szabó-életmű emigrációs korpuszának az integrálásról van szó: a műveket már a jelenkori irodalom fejleményeinek közvetlen hagyományaként kellene vizsgálnunk. Ebből a nézőpontból már nem elegendő, hogy ismételten megadjuk vagy időről időre pontosítsuk a korához sok szálon kapcsolódó rádiós (irodalmi szerkesztő) és (nyugatos) író generációs vagy műfaji jellemzőit, hanem behatóan meg kell vizsgálni, miként azonosítják az írókat az életmű

⁹⁴⁰

POMOGÁTS Béla, *Értékek védelmében*, Vigilia, 2008. jún. 24.

második szakaszában újragondolt írói szerepei, útkeresései, illetve az alkotói beszédmód alapján e korszakból kiemelt reprezentatív művek.

Az 1970-ben kiadott *Római muzsika* kettős megfontolásból került a vizsgálat középpontjába: Közvetlenül felfedezhető a mű szövegében a küzdelem az esszéműfajjal a lehető legsajátabb és -terjedelmesebb változatért: az alkotó a szöveg grammatikai és mitikus felépítettsége által igyekszik „regényesíteni” az útirajzaitól már távolodó, többretegű esszénaplóját. Az ön- és világértelmezést az esszé idő- és szerepjátékának a körülbeszélésében valósítja meg, és keresi a kijelentő beszédmód helyett a személyiséget áttételesen, a szövegképzési megoldásokkal kifejező, az író korábbi korszakaiban ritkább, e tekintetben bátrabban kísérletező írói gyakorlatot. A küzdelem nehéz, hiszen a könyvet hatalmas tudásanyag terheli meg, de az író tudatosságára vall, mennyire pontosan érzékelt és értékelte a műfajtagítás lehetőségeit. Erre vall, hogy Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című naplóregényét elolvasva azonnal felismerte egy másféle kortárs műfaji megoldás értékeit. A *Római muzsika* nélkülözhetetlen - szinte zenei igénnyel, bár kiegészítésképpen komponált utolsó fejezete (*Október végi tücsök*) teszi jelentéssé, hogy a hatvanas évek végén Cs. Szabó napi olvasmánya volt Szabó Lőrinc (addigra többször kiadott) *Tücsökzenéje*.

Az esszéíró saját különféle esszétípusainak a lírai fellazításával képezett egy emlékezésre épülő művelődési én-te regényt, így szintetizálva könyvében mindazt, amit a négy évtizedes írói kísérletezése során felhalmozott. Az előzmények már a harmincas évek írásaiban fellelhetők: Cs. Szabó „esszéiben ... a gondolat mellé olyan heves színek, olyan csillogó metaforák furakodnak, hogy az író lassan-lassan visszakanyarodik oda, honnét terhével elindult, és mind költőibb, mind regényesebb feladatot vállal. Csak egyszer bontsuk meg a műfajok rendjét: saját ellentétét keresi mindenik, a regény esszébe, a tanulmány versbe kívánczik. ...olyan visszhangokat tudnak felidézni, mint a legtisztább zene, legfájóbb verssor.”⁹⁴¹ Ám a válságkor, melyben a „körültekintés, számadás, egyezkedés a lelkiismerettel” elkerülhetetlen „antitéziseket” szült (protestáns-latin, magyar-európai), nem hozott végül megtisztulást. Több mint húsz éves újabb vajúdás, humanista aszkézis kellett ahhoz, hogy az önmagával már megbékélt lélek egy nagyszabású esszésort alkosson, amire olyan régóta vágyott.

⁹⁴¹ SÖTÉR István, Cs. Szabó László Levelek a száműzetésből, Nyug, 1938/3. 178.

A dolgozatban a *Római muzsika* gondolati-szemléleti alakulástörténete a Cs. Szabó-i művészeti-művelődéstörténeti esszék emigrációban kialakított témaköreinek a logikáját követve vezet e strukturált műfaji változat teherbírásának a vizsgálatához. A tárgyhoz magához a művelődéstörténet diszciplinájának is lehetnek kérdései, elsősorban az ókori görög-római témakörben. De a mű elsősorban azért foglal el kiemelt helyet a Cs. Szabó-életműben, mert az író egyedülállóan kifinomult technikáit hozta létre a látni tudásnak és a láttatásnak. A vizsgálódás azt igazolta, hogy ebben a magyarországihoz képest megfordított emigráns élethelyzeteknek, az ebben kialakított újfajta közvetítői és írószerepnek valamint a helyzettel lépést tartó, másféle látásmódnak volt jelentős szerepe. Mivel a dolgozatban folyamatosan és több aspektusból e közvetítői-tolmácsi szerepkört követtem, különböző pályaszakaszokon át, sikerült a nemzedékben betöltött Cs. Szabó-i pozíciót a ráarakódott politikai-történelmi viszonyokkal együtt és azoktól mentesen (is) vizsgálnom. A megértés kulcsa, hogy lássuk, Cs. Szabó (egyek kortársaival szövetségben) éppen egy európai válságkor közepén (két háború közötti időben) tulajdonított egyre növekvő kultúra- és identitásképző szerepet az irodalomnak és művelődésnek a magyarság európai felzárkózásában. A mai távlatból a Cs. Szabó-i kortárs pozíció lényege, hogy a számára is problematikus, „leszámolásra megérett” időkben minden igyekezetével (írásával) a mérleg ellensúlyaként működött: önkéntes „örszolgálatban” a folyton kibillenni látszó egyensúly felett.

Tevékenységének mérlegelésénél természetesen figyelembe kell venni, hogy személyében a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetőjéről van szó, tehát lépéseinek tulajdoníthatunk metapolitikai jelentést is. Cs. Szabó például nem vett részt közvetlenül a „népi-urbánus” vita egyre élesedő polémiáiban, de a „békéltetésnél” rendszerint megjelent. Az irodalmi közéletet felkavaró nemzedéki esszéinek a címe – *Mérleg I-II.* – emblematikusan jelzi e vállalás tudatosságát. Ez az irodalomért és a kultúráért felelősséget vállaló Cs. Szabó-i alapmagatartás segítette azután az emigrációs pályaszakasz kibontakozását, mely időben egybeesett a később ’nyugati magyar irodalom’ néven ismert magyar diaszpóra-irodalom virágkorával. Egyrészt alkalmas volt a honi irodalomban megszokított folytonosság megőrzésére és korrekciójára. Másrészt az apáktól elrugaszkodó ötvenhatos nemzedéknek is mértékként szolgált az írói minőség beállításához az újonnan

építkező (már nem egy központú de „egyetemes” szellemi hazába képzelt) nyugati magyar irodalomban.

A fenti szerepnek az időbeli követéséből adódott, hogy a további kutatáshoz főleg a Cs. Szabó-i esszéformát jellemző rádiós esszéknek, a rádiózás áttételeivel is közvetített írói üzeneteknek a vizsgálatában találtam más vagy további kutatásra ösztönző perspektívát. Ez a témakör a magas művészet és közönség, műveltség és közvetítés viszonyának mind újabb kérdéseivel, esetleg a Cs. Szabó-életmű koszakainak vagy kortárs jelenségeinek összehasonlító elemzésével – ma különösen aktuális irányban vezetheti tovább a kutatót.

Ahogy a lengyel Zbigniew Herbertnél, Cs. Szabónál is van a latin-görög műveltséghez fordulásnak, az európaiságnak egy mélyebb aspektusa, mely az archetípusok, az istenek világa, a mítosziság felé visz. A klasszikus műveltség megélése ebben az írói programban emberi létünk elvesztett dimenzióinak a visszaszerzésére tett kísérletként fogható fel. Ugyanakkor visszaköt a műveltség erejébe vetett hit a közép-európaiságnak az 'identitásképző kultúra'-felfogásához is. Amikor Cs. Szabó László a rómaiává lett magyar Lászlai János bevéselt feliratát idézi a *Római muzsikában* -, „Roma est patria omnium fuitque”-, annak a gondolatnak klasszikussá stilizált változatát emeli életelvvé, amely Németh László még korhoz kötött nemzetnevelési programjában 1934-ben így szólt: „Azt akarjuk, hogy akiket a fájdalom és a remény előbb-utóbb földob, s a mai világra zúdít, tudjanak másról is, ne csak jogos keserűségükről s ne bosszúszomjas vadak legyenek, hanem Európa nagy hagyományaihoz húzó, gondolkodó emberek (kiemelés-BK).”⁹⁴² A Cs. Szabóéval hasonló műveltségi szerkezetben felnőtt kortárs, a fiatalabb, lengyel Zbigniew Herbert esszéjében ez az intenció hasonlóan hangzik a jónevű lwowi latintanár szájából is: „Lehet, hogy egyszer a polgármester kíséretének a tagjaként érkeztek Rómába. Ezért kell ismernetek az Örök Város főbb épületeit. Nem akarom, hogy úgy ögyelegjete a cézároknak városában, mint a faragatlan barbárok.”⁹⁴³ A dolgozat ilyen értelemben közép-európai és közép-európai emigráns írói kontextusba igyekezett helyezni a Cs. Szabó-i életmű nyugat-európai szakaszát.

⁹⁴² NÉMETH László, *A nép Eötvös-kollégiuma = Sorskérdések*, i.m., 162.

⁹⁴³ Zbigniew HERBERT, *Latinóra = Labirintus a tengerparton*, i.m., 271.

IRODALOMJEGYZÉK

CS. SZABÓ László művei időrendben

(zárójelben az újabb kiadások, újranyomások adatai)

Magyarországon, 1949-ig megjelent kötetek:

Kárpát kebelében, Apollo, 1934. 1 – 30. Apollo Könyvtár 5. (Bp., Könyves Kálmán Kiadó, 1994)

Franklin Delano Rooseveltt, Válasz, 1934; Nyugat, 1935. (Bp. Magvető, /Gondolkodó magyarok/, 1985.)

Egy gondolat bánt engemet... (Fáy Dezső rajzaival), Bp., Magyar Bibliofil Szövetség, 1936. *Hét nap Párizsban*, útikönyv, Bp., Nyugat, 1936.

Apai örökség, elb. Bp., Franklin, 1936.

Doveri átkelés, Bp., Cserépfalvi, 1937.

Levelek a száműzetésből, tan., Bp. Franklin, 1937.

Magyar néző, napló, Bp. Nyugat, 1939.

Fegyveres Európa, útinapló, Bp., Nyugat, 1939.

Erdélyben, Bp., Nyugat, 1940. (Bp., Magvető, 1993.)

Sárkányfogak „Erdélyi emlékirók Erdélyről” II. kötet, bev. és szerk.

CS. SZABÓ László, Bp., Franklin, (1941). (reprint kiadás: Bp., Akadémiai, 1993.)

A kígyó, elb., Bp., 1941. (Bp., Szépirodalmi, 1986.)

Három költő, antológia, szerk. és bev. CS. SZABÓ László, Bp., 1942. (Bp., Szépirodalmi, 1990.)

Haza és nagyvilág, tan., Bp., Franklin, 1943.

Két part, karcolatok, Bp., Révai, 1946.

Márvány és babér, (bev. CS. SZABÓ László), Bp., Officina, 1947. (A bev. olasz nyelven: Ladislao CS. SZABO, Marmo ed alloro, Roma, Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria in Roma, 1947.)

Az emigrációban megjelent kötetek:

(zárójelben az újabb kiadások adatai)

Irgalom, elb., Róma, Anonymus, 1955.

Téli utazás, München, Látóhatár, 1956.

Félszáz ének és egy játék, München, Látóhatár, 1959.

Halfejú pásztorbot, napló, London, Magyar Könyves Céh, 1960.

Ország és irodalom, tan., Brüsszel, Nagy Imre Intézet, 1963.

A nyomozás, útirajzok, elb., Oslo–Bécs, Útitárs, 1966.

A gyanútlanok, elb., és hangjáték Bern, EPMSZE, 1976.

Hunok nyugaton, napló, München, Auróra, 1968.; (Bp., Könyves Kálmán Kiadó, 1994.)

Római muzsika, naplók, esszék, München, Auróra, 1970. (Bp., Magvető, 1988)

Petőfiék, tan., München, Auróra, 1973.

Pokoltornác, prózaversek, London, Szepsi Csombor Kör, 1974.

Két tükör közt, beszélgetések, Bazel, EPMSZE, 1977.

Vérző fantomok, hangjátékok és elb., München, Auróra, 1979.

Hűlő árnyékban, életrajz, Bern, EPMSZE, 1982. (Bp., Gondolat, 1991 és Bp., Mundus, 2004.)

Budapesten, az író 1980-as hazalátogatása (és halála) után megjelentetett válogatott kötetek:

Alkalom, esszék, Bp., Gondolat, 1982.

Közel s távol, összegyűjtött elb., Bp., Magvető, 1983.

Görögökről, Bp., Európa, 1986.

Shakespeare, esszék, Bp., Gondolat, 1987.

Nem szerzői válogatások kiadásai:

CS. SZABÓ László, *A tág haza*, versek, szerk. CZIGÁNY Lóránt, Bp., Könyves Kálmán Kiadó, 1995.

CS. SZABÓ László, *Apai örökség*, Összegyűjtött novellák I. kötet, szerk. BIERNACZKY Szilárd, Bp., Mundus, 2004.

CS. SZABÓ László, *Kis népek hivatása*, szerk. GRÓH Gáspár, Bp., Kortárs, 2005.

CS. SZABÓ László, *Kárpát kebelében - Szellemi utazás*, Válogatta, sajtó alá rendezte és az előszót írta SAS Péter, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2005.

CS. SZABÓ László válogatott esszéi, (A magyar irodalom zsebkönyvtára), bev. POMOGÁTS Béla, Bp., Magyar Napló K., 2007.

CS. SZABÓ László, *Hódoltsági irodalom*, Vál. cikkek (1950-1956), szerk. CZIGÁNY Lóránt, Bp., Mundus, 2008.

CS. SZABÓ László, *A magyar költészet századai* (tanulmányok), Vál. és sajtó alá rend. POMOGÁTS Béla, Marosvásárhely, Mentor, 2008,

A Szepsi Csombor Kör angol nyelvű sorozata

1. ed. by Lóránt CZIGÁNY, *Hungarica, Catalogue of the Béla Iványi-Grünwald Collection*
2. Magda CZIGÁNY, *Hungarian Literature in English Translation Published in Great Britain 1830-1968*
3. Márton FEKETE = Sárközi Mátyás, *Prominent Hungarians Home and Abroad*

A SZCSK kiadványai – magyar sorozat

1. SIKLÓS István: *ember5húrral* 1968, 91 p
2. HANÁK Tibor: *Ideológiák és korunk* 1969, 195 p
3. FORRAI Eszter: *Faágak tánca* 1969, 74 p
4. GÖMÖRI György: *Átváltozások* 1969, 101 p

5. ANDRÁS Sándor: *Rohanó oázis* 1970, 112 p
6. ANGYAL Dávid: *Emlékezések* 1971, 171 p
7. WAGNER Lilla: *A negyedik Petőfi* 1972, 135 p
8. CZIGÁNY Magda: *Néző a képben* (kritikák) 1973, 184 p
9. CS. SZABÓ László: *Pokoltornác* 1974, 82 p
10. RÉVAI András: *A túlsó partról* 1975, 210 p
11. HORVÁTH Elemér: *A homokóra nyaka* 1980, 72 p
12. KARÁTSZON Endre: *Színhelyek* 1980, 104 p
13. ANDRÁS Sándor: *Mondolatok* 1981, 55 p
14. SIKLÓS István: *Csend erdeje előtt* 1981, 28 p
15. FERDINANDY György: *A mosoly albuma* 1982, 207 p

Felhasznált irodalom

CS. SZABÓ László műveiből

UŐ, *A magyar költészet századai* (Bev. Gara László antológiájához, fordítás), ÚL 1962, 97-110. (*La poésie hongroise, = Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siecle a nos jours*. Szerk. GARA László, Párizs, 1962, 9-32./; *A magyar vers századai* (A tanulmány háromszorosára bővített változata) = *Ország és irodalom*, Brüsszel, Nagy I. Intézet, 1963, 15-81.

UŐ, *Alkalom* (Esszék, irodalomról, művészetről) Bp., Gondolat, 1982.

UŐ, *A belső vár* (*A magyar könyv hiánya az emigrációban.*) Hungária, 1951, jún. 8.

UŐ, *A chartres-i rózsza = Fél száz ének és egy játék*, München, Látóhatár, 1959, 109.

UŐ, *A doorni találkozó* [A HMKKör 1959. évi konf.], Mikes International, Hága (Hollandia), 2005. november 11.

UŐ, *A félhold jegyében*, Magyar Műhely, V(1967), 19, 17-48.

UŐ, *A felsült titkos ügynök; A farkastanya; Puska, kötszer, kucsma = Hűlő árnyékban*, 189 – 194.

UŐ, *A gyanútlanok*, Bern, EPMSZE, 1976.

UŐ, *Ahogy a munkanélküliek látják a világot*, Magyarország, 1934. márc. 15.

UŐ, *A humanista garabonciás*, ÚL, 1961, 203-207.

UŐ, *A kegyenc = Irgalom*, Róma, Anonymus, 1955, 63 -114.

UŐ, *A képtár és tópart*, Magyar Csillag, 1943. ápr. 1. 381-389.

UŐ, *A kis népek hivatása = Haza és nagyvilág*, Bp., Franklin, 1943, 19-20.

UŐ, *A koronatanú = A magyar vers századai*, *Ország és irodalom*, Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1963, 81-103.

UŐ, *A magyar ember latin szemmel = Haza és nagyvilág*, 49-63.

- Uő, *A magyar házőrző (Látogatóban Tolnay Károlynál Firenzében)*, IÚ, 1987.
szept-okt.
- Uő, *A magyar rádió prózai műsora*, Prot. Szle, 1938, 455-460.
- Uő, *A Maastól a Loire-ig* [A Hollandiai Mikes K. Kör Tanulmányi Napjai. 1962.]
- Uő, *A nagy háború = Fél száz ének és egy játék*, München, Látóhatár, 1959. 53-54.
- Uő, *Angol szellem – magyar ifjúság*, KatSzle, 10, 1958, 13-17.
- Uő, *A nyomozás*, Oslo-Bécs, Utitárs, 1966.
- Uő, *A paraszti és a marxi dialektika = Hódoltsági irodalom*, szerk., CZIGÁNY Lóránt, Bp., Mundus, 2008, 60.
- Uő, *Apai örökség, Franklin*, 1936; Bp., Mundus, 2005.
- Uő, *Aranytól napjainkig* (Gyűjt, a bevezetést és a jegyzeteket írta CS. SZABÓ László, Roma Anonymus, 1953.
- Uő, *A végső szó jogán, Válasz és vallomás a romantika vitájában*, 1960. máj.15.
- Uő, *Az értelem keresője (Halász Gábor és az esszéírók)*, IÚ, 1957. jún. 1.4.
- Uő, *Az értelem nyelvén* [A HMKKör 8. Tanulmányi Napjairól]
- Uő, *Azért is! Három beszélgetés Urbán Györggyel = Hülő árnyékban*, uo. ua., 282.
- Uő, *Az ötödik síp*, ÚL, 1965, 447-450.
- Uő, *Az újra megtalált Róma*, Európai Utas, 46. sz. 2002/1,1-4., 2006/4, 3-4.
- Uő, *Búcsú a vándorévektől*, Apolló, 1935, 307-328.
- Uő, *Dickens napló*, I-II, Nagyvilág, 1980, 725-752, 885-910.
- Uő, *Egy akadémias városban* [A Hollandiai Mikes Kelemen Kör leydeni konferenciáján 1960]
- Uő, *Egy gondolat bánt engemet...* 1936.; Bp., Nyugat, (Klly.Fáy Dezső rajzaival), Magyar Bibliofil Szövetség, Bp., 1936, / München, Auróra, 1973.
- Uő, *Egy nép s a költészete*, ÚL, 1972, 4-5, 354 – 376, 385 – 409. +Klly.
- Uő, *Egy ország vérben áll = Ország és Irodalom*, Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1963. 103-137. (eredetileg három rádiós kritika 1963. márc. 17, 24, 31.)
- Uő, *Egy polgár vallomásai II, Márai Sándor könyve – Pantheon, Ny, 1935, 7. 47-49. Eszter hagyatéka, Márai Sándor két kisregénye – Révai, Ny, 1939, 7. 46 - 48.*
- Uő, *Ember és műfaj (Beszélgetés SIKLÓS Istvánnal) = Két tükör közt*, Bern EPMSZE, 1977. 117 -139.
- Uő, *Erdély*, Ny, 1940, 8. 345 – 374.
- Uő, *Erdély hercege*, Széphalom, 1929. 91 – 101; 179 - 188.
- Uő, *Fenyő Miksa – nekrológ*, 1972.04.23. OSZK, BBC Fond, HUNGCD 051/3.
- Uő, *Fél száz ének és egy játék*, München, Látóhatár, 1959.
- Uő, *Francia önvizsgálat*, Válasz, 1934, 182-190.
- Uő, *Franklin Delano Rooseveltt*, Válasz, 1934; Nyugat, 1935.; Bp. Magvető, /Gondolkodó magyarok/, 1985.
- Uő, *Fővonal, táptalaj, fogyatékoság („Irodalomkritikánk néhány fogyatékoságáról” Az MSZMP KB Kult- Elm. Mk. Tézisei.)*, ÚL, 1961, 274 – 277.
- Uő, *Görögökről*, Bp., Európa, 1986.
- Uő, *Gyász és megdicsőülés = Hódoltsági irodalom*, Új Hungária, 1956. nov. 9. / Bp., Mundus, 2008, 263.
- Uő, *Harminc esztendő, I (A német műveltségről); II A képtár és a tópart; III, Egy költő és három muzsik; Spárta a Spree - parton, Goethe, Magyar Csillag*, 1943, márc. 15., ápr. 1., máj.1., 349-358, 381-389, 456-463, 517-528.

- Uő, *Három költő, Byron-Shelley-Keats*, Bp., Franklin, 1942; Bp., Szépirod., 1990.
- Uő, *Haza és nagyvilág*, Bp., Franklin, 1942.
- Uő, *Hét nap Párizsban, Nyugat, 1935, jan, 18-31.; Hét nap Párizsban* (Útikalauz felnőtteknek), Bp., Nyugat Kiadás, 1936.
- Uő, *Hódoztási irodalom*, szerk., CZIGÁNY Lóránt, Bp., Mundus, 2008.
- Uő, *Hordozható Európa*, Esti Magyarország, 1943, 287. dec. 20. (*Két part*, Révai, 1946, 191-195.)
- Uő, *Hunok nyugaton*, Könyves Kálmán Kiadó, Bp., 1994.
- Uő, *Hűlő árnyékban*, Bern, EPMSZE, 1982. ., Mundus, 2005.
- Uő, *Illyés Gyula Puszták népe* /Figyelő/, Nyug, 1936, 6.
- Uő, *Irgalom = Irgalom*, Róma, Anonymus, 1955. 9 – 62.
- Uő, *Író a diaszpórában*, (Beszélgetés Peéry Rezsővel) = *Két tükör közt*, Bázél, EPMSZE, 1977. 101 – 117.
- Uő, *Juhász Gyula*, Ny. 1937.5. 326.
- Uő, *J. Benda és az európai nemzet*, A Toll, 1934, jan, 9-14.
- Uő, *Kárpát kebelében*, Apollo, 1934. 1 – 30. /Apollo Könyvtár 5./
- Uő, *Katolikus és protestáns szellem a magyar történelemben*, KatSzle, 1971, 150-162.
- Uő, *Kerényi Károly arcképe* [1961] = *K.K. és a humanizmus*. [Zürich, 1978]
- Uő, *Svájci Magyar Irodalom- és Könyvbarátok Köre*. 94.
- Uő, *Kényszerűen - kettős kötésben*, Kortárs, 1983, 4. 618.
- Uő, *Két part*, Budapest, Révai, 1946.
- Uő, *Két tükör közt*, EPMSZE, Bern, 1977.
- Uő, *Korányi Frigyes titka*, A Toll 1936, jan, 2-6.
- Uő, *Közel s távol* (Elbeszélések 1948-1981), Bp., Magvető, 1983.
- Uő, *Közgazdaság és művészet*, Válasz, 1934, 57-62.
- Uő, *Latin-Európa = Haza és nagyvilág*, Bp., Franklin, 1942, 201-241.
- Uő, *Látogatás Antwerpenben*, Széphalom, 1928, 429 – 436.; *Utrecht ostroma*, uo.1929. 14-23.
- Uő, *Lázár a Gianicolón* = *Római muzsika*, Bp., Magvető, 1988, 129- 159.
- Uő, *Levél a bujdosóhoz* = *Levelek a száműzetésből*, Bp., Franklin, 1937. 7-14.
- Uő, *Magyar író az emigrációban*, Trysil (Norvégia), 1960. = *Ádám hol vagy?*, Oslo - Bécs, Útitárs, 1964, 197 – 199.; *Európai Magyar Ifj. Konf.*, („Régi föld, új ég”), Hupp ob Wiesen (Bázél), 1965. = *Új ég, új föld, Együtt Európában*, Oslo – Bécs, Útitárs, 1971, 191 – 194.
- Uő, *Magyar költő Itáliában* (elhangzott a BBC-ben, 1963. február 24-én)
- Uő, *Magyar költőket hallgatva* (*A modern magyar irodalom nyugati visszhangjának problémáiról*), IU, 1970. okt. 15-23.
- Uő, *Magyar versek Aranytól napjainkig*, bev. CS. SZABÓ László, Róma, Anonymus, 1953.
- Uő, *Még vagyunk* = *Az embernek próbája*, HMKK, Amszterdam, 1976, 10-36.
- Uő, *Mérgező búvópatakok*, ÚL, 1964, 443 – 445.
- Uő, *Mérleg I.* = *Haza és nagyvilág*, uo., ua., 166-190.
- Uő, *Milyen lesz a jövő rádióműsora?*, *Rádióélet*, 1938, 30.
- Uő, *Mit terveznek a Rádiónál*, Magyarország, 1935, 136, 16, 3.
- Uő, *Műfaj és nemzedék*, Ny, 1936, 7. = *Levelek a száműzetésből*, Bp., Franklin,

1939. 86 – 6.

Uő, *Nagy emberek tanúja* (Gál István: *Bartóktól Radnótiig*, Bp., 1973.), IÚ, 1973, aug - dec.

Uő, *Nagypéntek Rodostóban; Űrpásztorok játéka*, = *A nyomozás*, Oslo-Bécs, Útitárs, 1966, 168-178; 135-150.

Uő, *Napok és munkák Firenzében* = *Haza és nagyvilág*, uo., ua., 246-250.

Uő, *Négyszemközt egy szoborral* (Radnóti Miklós, a műfordító), Új Írás, 24 (1984), 11, 13-17.

Uő, *Ország és irodalom*, Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1963.

Uő, *Őrzők*, (Esszék), Bp., Magvető, 1985.

Uő, *Őszi napok Patakon*, Válasz, 1946, december, 228 -9.

Uő, *Pannonia kismagyarban* = *Levelek a száműzetésből*, Bp., Franklin, 1937, 153-163.

Uő, *Peregrinus hazatérőben*, Kortárs, 1981, 8. 1274-1277.

Uő, *Pótvizsga*, Új Hungária, 1950, dec. 22, 29, 1951, jan, 6.

Uő, *Pótvizsga a Mindenszentekben* = *Görögökről*, Bp., Európa, 1986, 119-124.

Uő, *Prózai műsorgondok*, Rádióélet, 1935, 53, 5.

Uő, *Sárkányfogak*, szerk. MAKKAI László, bev. CS. SZABÓ László, (Erdélyi emlékirók Erdélyről, II), Franklin, 1940, XLV.; Bp., Akadémiai, 1993.

Uő, *Shakespeare*, *Esszék*, Bp., Gondolat, 1987.

Uő, *Számvetés a hármas határon*, (1978) = *Csak tiszta forrásból*, Bern, EPMSZE, 1980, 7-23.

Uő, *Szóródj világgá... Görögökről*, NV, 1981, 1366-86, *Az énekes* (Homérosz), NV, 1981, 1855-84.

Uő, „Születtem Rétságban.” Irod.Újság, 1965. december 15. 5. 2.

Uő, *Távolsági beszélgetés Hegyi Bélával* = *Hűlő árnyékban*, Bern, 1982, 258-270.

Uő, *Téli utazás*, Látóhatár, München, 1956.

Uő, *Téli virágének*, = *A tág haza*, Bp., Könyves Kálmán, 1995, 177.

Uő, *Véres, szép világ*, *A romantikáról*, IÚ, 1960. jan. 15.

Uő, *Vers és történelem*, Válasz 1934, 332-342.

Cs. Szabó László írásai a *Hollandiai Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjairól* Mikes International, Hága (Hollandia), 2005. november 11.

Más szerzők felhasznált művei

A francia irodalom kincsháza, szerk. ILLYÉS Gyula, Bp., Athenaeum, (1942)

A magyar irodalom története VI. Szerk, SZABOLCSI Miklós; *A magyar irodalom története A határon túli magyar irodalom 1945-1975*, IV. Szerk, BÉLÁDI Miklós, *A magyar irodalom története 1945-1975-ig /IV/*, Bp, Akadémiai Kiadó, 1982.

A nyugati magyar irodalomról, (Rádióbeszélgetés), szerk, KULCSÁR Katalin, Jelenkor, 9, 843-851; 10, 928-938.

AGÁRDI Péter, *Értékrend és kritika*, (Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években.) Bp., 1982.

ALBERT Pál, *Visszatérők köszöntése* = *Az embernek próbája*, Amszterdam, HMKK, 1976, 50.

ALBERT Zsuzsa, *Kolozsvári Grandpierre Emil = Irodalmi legendák, legendás irodalom*, Pannónia Könyvek, é.n., 109-123.

UŐ, [Legenda Cs. Szabó Lászlóról](#), (I-II.rész), Vig, 2004. dec. 937 – 948. -2005. jan. 56 – 66.

ALMÁSI Miklós, *Anti-esztétika, Séták a művészetfilozófiák labirintusában*, /Universitas – Művészetelmélet/, Bp., Helikon, 2003.

ANDRÁS Sándor, *Cs. Szabó László fikciós prózájáról*, Forrás, 2005, nov, 42-56.

UŐ, *Eszményi világ?*, IÚ, 1960. febr.1.

UŐ, *Haza és ország, nemzet és nép = Ikervilág*, Bp., 1996, 172-224.

ALSZEGHY Zsolt - BRISITS Frigyes – SÍK Sándor: *A magyar irodalom története*, Bp., Szt.István Társulat, 1941.

ARDAY Géza, *"Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem" - Tisztelgés a 100 éve született Cs. Szabó László előtt; Cs. Szabó László születésnapj megemlékezései után; Elöljáróban egy emlékkötethez: Cs. Szabó László születésének századik évfordulója alkalmából, Írók az emigrációban - Fejezetek a '45 utáni nyugati magyar irodalomról*, Hága, Mikes International (Hungarian Periodical for Art, Literature and Science), 2009. Cs. Szabóról 131-175.

UŐ, „Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem” (Tisztelgés a 100 éve született Cs. Szabó László előtt), Forrás, 2005, nov, 129-139.

BABITS Mihály, *Az írástudók árulása*, Nyugat, 1928. szept. 16. 355-376.

BABITS Mihály művei, II. *Esszék, tanulmányok*, Bp. Szépirodalmi, 1978.

BALOGH Tamás, - TÖRŐ Krisztina, *Huizinga magyar barátai (Huizinga recepciója a harmincas-negyvenes években*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2002;

BALLA Bálint, *Húszéves a Szabadegyetem*, Hitel, 1989. 12. sz. 50-51. [Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem]

BARANYAI Katalin, *Cs. Szabó László könyvtára*, Nyelvünk és Kultúránk, 74.

UŐ, *Cs. Szabó László könyvtára*, (CD-ROM), Sárospataki Ref. Koll.Gyűjteményei, 2002.

UŐ, *Cs. Szabó László és könyvtára*, Nyelvünk és Kultúránk, 74. (Elhangzott az író tiszteletére rendezett emlékkonferencián, Sárospatakon, 1988. okt.11-én.)

UŐ, *Hat évtized nem oldott meg semmit*, Holnap, 1991. máj. 31-42.

UŐ, *Hárman egy asztalnál Illyés Gyula, Németh László és Cs. Szabó László* (tan.) Széphalom évkönyv, 1995, 401 - 408.

BÉLÁDI Miklós, *A nyugati magyar irodalomról*,. Nyelvünk és Kultúránk [1974] 271–282.

UŐ, *Érték-változások*, Bp., Szépirodalmi, 1986.

BÉLÁDI Miklós, POMOGÁTS Béla, RÓNAY László, „*Nyugati magyar irodalom 1945 után*,” Bp., Gondolat, 1986.

Vándorének, Nyugateurópai és tengerentúli magyar költők antológiája, BÉLÁDI Miklós (vál. és szerk.-), Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981.

Belső tilalomfák, szerk.és vál. KARÁTSZON Endre NEMÉNYI Ninon, HMKK,1978.

BENKE György, *Cs. Szabó László Sárospatakon*: Széphalom, I, (klny)1986.

Biblia, Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése, Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1975.

BIKÁCSY Gergely, *Saját Róma*, Bp., Áron, 2006.

- BIKICH Gábor, *Versantológia az emigrációban*, Látóhatár, 1954, márc. 2. 108.
- BODNÁR György, *A mélyebb Európa vándora és kutatója. Cs. Szabó László (1905–1984) = Jövő múlt időben*, Bp., Balassi, 1998, 137 – 42.
- BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza 1945-1985*, Európa Kvk, Bp, 1989.
- UŐ, *Magyarok az Angol kertben, A Szabad Európa Rádió története*, Bp., Európa, 1996.
- UŐ, *Népiség és népiek* (Esszék, tanulmányok, cikkek), Bp., Püski, 2000.
- UŐ, *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Budapest, Hittel, 1992.
- UŐ, *Nem éltünk hiába (Az Új Látóhatár négy évtizede)*, Bp., Európa, 2000.
- CZENNERNÉ VILMHELMB Gizella: *Magyarország története képekben, Képzőművészeti Alap*, Bp., 1962.
- CZIGÁNY Lóránt, *A Mérleg jegyében - Továbbjutni*; ÚL, 1967, 5.; 1977, 1.
- UŐ, *A mi Kazinczynk = Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Bp., Szabad Tér 1994. 26 – 36.
- UŐ, „*A nyugati magyar irodalom mibenléte*” (doktori értekezés tézisei), MTA, 1995. Védés: 1998. IV. 20. MTA Kézirattár, D / 18.579
- UŐ, *A nyugati magyar irodalom négy műhelyéről*, Életünk, 11, 947-956; NyelvKult, 1979, 6-17.
- UŐ, *Független szellemi fórum, Pilinszky Nyugaton (A Szepsi Csombor Körről I-II.) = Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Bp., 1994, Szabad Tér, 202-240.
- UŐ, *George Frederick Cushing*, Hung. Értesítő, 1994, 13. évf. 3-4.
- UŐ, *Gyökértelen, mint a zászló nyele (A természetes világkép felbomlása az ötvenhatos nemzedék költészetében) = Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Bp., Szabad Tér, 1994, 64 -80. ÚL, 1983, 3-4.
- UŐ, *Homo politicus = Gyökértelen, mint a zászló nyele*, (Bp.), Szabad Tér, 1994, 36-64.
- UŐ, *Legenda Cs. Szabó Lászlóról*, 2. rész, Vigilia, 2004/12, 59.
- UŐ, *Napló 1980*, Kortárs, 2003, 5.
- UŐ, *Nyugati magyar irodalmi műhelyek*, NYÉK, 1979.
- UŐ, *Szabó Zoltán az emigrációban*, História, 1989, 6.
- UŐ, *SzerenCSÉnk volt, hogy volt Csénk ... (Egyveleg a naplóból (1971-1981))*, Forrás, 2005, nov, 73-89.
- UŐ, *Tévhitek és legendák Cs. Szabó Lászlóról*, Kortárs 2005, 5.
- A harmadik reformnemzedék (Kerekasztal beszélgetés a Szepsi Csombor Körben Borbándi Gyula A népi mozgalom című könyvéről, Gömöri György, Sárközi Mátyás, Schöpflin Gyula, Cs. Szabó László és George Cushing részvételével)*, Szerk. CZIGÁNY Lóránt, ÚL, 1985, 1, 81-98.
- CZIGÁNY Lóránt - PÉTER László, *Urbánusok és népi(es)ek nálunk*, 1990, márc, 10; Századvég, 1990, 2, 175-180; 194-190.
- CSIKY Ágnes Mária, *Expedíció egy föltérképezetlen területen=A nyugati magyar dráma*, ÚL, 1989, 3, 314-328.
- CSOÓRI Sándor, *Nem hiszünk a halálnak...Elhangzott Cs.Sz.L. temetésén*, Sp., 1984. okt. 5. Megjelent: Alföld, 1985. jan. 84-86.

Cs. Szabó László levele Méray Tibornak, 1962. febr. 3. = *Irodalmi Újság*, 1957 – 1989 (*Dokumentumok a lap történetéből*), Vál. és sajtó alá rend. NAGY Csaba, Bp., Argumentum, 1993, 116.

DESSEWFFY László, *Miért emigrált Cs. Szabó László? A finn-szovjet háború és egy irodalmi rejtély*, MN, 2000. április 21.

DYLAN, Thomas: *Hogy is volt karácsonykor?* Ford, CS. SZABÓ László, A Pásztortűz Évkönyve, 1957/58, 88-92.

Emlékek az Új Látóhatárról, Kort, 1989. 11, 109-114. (Czigány Lóránt, Domahidy András, Domahidy Miklós, Ferdinandy György, Horváth Elemér írásai)

FALUDY György, *A Pokol tornácán*, Budapest, Alexandra, 2006.

FÉJA Géza: Cs. Szabó László aggodalmai, *Híd*. 1943. 14. sz. júl. 15. 16.

FENYŐ Miksa, *Strófák Rómáról*, IÚ, 1970.máj.15.5.

FERCH Magda, *Az örök peregrinus (Hova tűnt Cs. Szabó László budapesti könyvtára?)*, MN, 1995. dec.2.

FERDINANDY György, *Az Osztályfőnök Úr emlékezete*, Forrás. 2005. nov.

UŐ, *Néhány keserves igazság*, Szivárvány, 1984, május.

FERDINANDY Mihály, *Itália és az északi ember*, OSZK, P 44/977/4/2.

FRYE Northrop, *A kritika anatómiája*, Bp., Helikon, 1998.

FÜLEP Lajos, *Művészet és világnézet*, (Cikkek, tanulmányok 1920-1970), Magvető, 1976.

UŐ, *Nemzeti öncélúság*, Válasz, 1934,1, 2–23.

FÜST Milán, *Látomás és indulat a művészetben*, Bp., Magvető, 1963.

FÜZI László, *Az esszéirő (Cs. Szabó Lászlóról)*, Forrás, 2005.nov.145-156.

GARA László, *Az ismeretlen Illyés*, Washington, Occidental Press, 1965.

UŐ, *Öt világrész magyar írói...*, IÚ, 1965.nov.15.5.

GÁL István, *Egy óra Cs. Szabó Lászlóval, a Doveri átkelés írójával*, Új Szellem, 1.4.(1937), 6-7.

UŐ, *A magyar nyelv és irodalom a londoni egyetemen* (riport), Magyar Hírek, 1977. máj. 21., 4.

GÖMÖRI György, *Egy „nemzedéki” versantológia margójára*, *Híd*, 1968, szeptember, 959-968.

UŐ, *Emlékek Cs. Szabóról*, Forrás, 2005, nov; 115-118.

GÖRÖMBEI András, *Cs. Szabó László irodalomszemlélete*, Hitel, 2010, jan, 113-118.

UŐ, *A magyarságtudomány útkeresése = Irodalom és nemzeti önismeret*, Nap Kiadó, 2003. 7-45.

GRÓH Gáspár, CS. SZABÓ László, (*Kis népek hivatása, bev. és szerk. ---*), TTFK - Kortárs, 2005, 5-18.

GRÓSZ A. Endre, *Irodalmi szerkesztő urambátyám ország mozgásterében*, Jel-Kép, 1980, 4, 129-138.

GYÖRFFY Miklós, *Tévedések Ától – káig*, IÚ, 1964.XV.3.1.

HAJNAL László Gábor: *Virrasztani félelem nélkül. A nyugati magyar sajtó múltja - jelene. 1-9. = Várhely. 2. 1996. 1. 60-70., 2. 67-77., 3. 86-97., 4.*

HALÁSZ Gábor, *Doveri átkelés*, (Cs. Szabó László könyve), Nyugat, 1937, 5.

HAMVAS Béla, *Világválság*, 1937, Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 7. kötet.

HANÁK Tibor, *Irodalomtörténetre és életrajzra várva, Cs. Szabó László: Két tükör közt = A nélkülözhetetlen bíráló*, Kerék Könyvek, München, é.n., 244-251.

UŐ, *Az elfelejtett reneszánsz (A filozófiai gondolkodás a század első felében)*, Bp., Göncöl Kiadó, 1993.

UŐ, *Élő istenek (Karl Kerényi, Antike Religion) = A nélkülözhetetlen bíráló*, München, Kerék Könyvek, 1983, 269-275.

HATÁR Győző, *Hajszálhíd (Verseik versben rímek rigmusok költemények három évtized terméséből)*, Bp.,–Párizs–London, München, Aurora, 1970.

UŐ, *Határ-breviárium*, összeáll. SZENTE Imre, ISBN 9639431516

HEGEDÜS Géza, *Öt világrész magyar írói*, ÉI, 1965, szept. 11, 3.

HEGYI Béla, *Távolsági beszélgetések*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 5-38; ered. Vigilia, 1981. 5. sz., 321-328.

HERBERT, Zbigniew, *Labirintus a tengerparton*, Bp., Európa, 2003.

HORVÁTH Elemér, *Egy fehér néger naplójából*, Párizs, Magyar Műhely, 1976.

UŐ, *Gaetan Picon: Korunk szellemi korképe*, Irodalmi Újság, 1962. szept. 15. 8.

HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai K., 1976.

HORVÁTH Károly, *A romantika értékrendszere*, Bp. Balassi, 1997.

HUIZINGA Johan, *Homo ludens*, 1938.

HUSZÁR Tibor: *Beszélgetések*, Bp., Magvető, 1983.

UŐ, *Egy interjúkötet története*, Mozgó Világ, 2005, ápr.

ILLÉS Endre, Cs. Szabó László, *Erdélyben; Kígyó*, Nyugat, 1941, 1; 6.

UŐ, *Pataki rekviem*, Élet és Irodalom, 1984, 41.

ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1926-1945*, Bp., Szépirodalmi, 1986.

UŐ, *Sarjűrendek*, Bp., Nyugat, 1931.

UŐ, *Rend a romokban*, Bp., Nyugat, 1937.

JONES, D. Mervyn, *Five Hungarian Writers*, Oxford, Clarendon Press, 1966.

JOÓ Tibor, *Fegyveres Európa*, Nyugat, 1940. 1. 46.

KABDEBŐ Lóránt, *A kései nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében*, Budapest, Argumentum Kiadó, 1992.

UŐ, *Vers és próza a modernség második hullámában*, Bp., Argumentum, 1996.

KABDEBŐ Lóránt – KELEVÉZ Ágnes, szerk. Cs. Szabó László – *Emlékeim Babits Mihályról = Elveszett otthonok*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2003, 18-28.

KABDEBŐ Tamás, *A magyar Montaigne (Cs. Szabó László írói portréja) = Arcok és eszmék a nyugati magyar irodalomban*, Szeged-Zürich, Csapó és Tsai., SMIKK, 1988.

KÁNTOR Lajos, *Időutazás, vélt, derült időben (A húsz éve elhunyt Cs. Szabó Lászlóra emlékezve)*, Kortárs, 2004, 4, 56 – 58.

UŐ, *Egy élettel mérhető barátság*, Forrás, 2005. nov. 66 - 69.

KARÁTSZON Endre, *Stílusegység?*, IÚ, 1960. márc. 15.

KARINTHY Ferenc, *Az utolsó ajtó (Búcsú Papp Gézától)*, MN, 1989. jún. 3. 8.

KATONA Pál: *Megőriztük a BBC méltóságát*, szerk. KÖRÖSI Zsuzsanna, (A teljes interjút Kozák Gyula készítette 1988-ban.) Az Oral History Archívumban 140. sz.

KECZÁN Mariann, „Mind kántál, aki sorsot örökölt.” *Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája (1951-1956)*, /Csokonai Universitas Könyvtár/, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2008.

KEMENES GÉFIN László, *Nyugati magyar költők antológiája*, EPMSZE, Bern, 1980.

- KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, Bp., Gondolat, 1977.
- UŐ, *Hangunk a világnak*, IÚ, 1962. júl. 15. 1 és 3.
- UŐ, *Mi a mitológia?*, Bp., Szépirodalmi, 1988.
- UŐ, *Valláslélektan és antik vallás* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
- KERESZTÚRY Dezső *A magyar irodalom képeskönyve*, Bp., Magvető, 1956.
- KIBÉDI VARGA Áron, (*Nyugaton ...*), Korunk, 1996. júl. 42-44.
- UŐ, *Szavak, világok*, Jelenkor, 1998, 5.
- Kilenc költő*, Szerk. SZABÓ Zoltán, Magyar Könyves Céh, London, 1959.
- KIRÁLY István, PÁNDI Pál, SÖTÉR István, TOLNAI Gábor, Bp., [Akadémiai Kiadó](#), I, 1963; II, 1965; III, 1965.
- KLANICZAY-SZAUER-SZABOLCSI, *Kis magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai, 1961.
- KODOLÁNYI János, *Néhány megjegyzés Márai röpiratához (a nemzetnevelés ügyében)*, Magyar Csillag, 1942, dec. 438.
- UŐ, *Esti beszélgetés*, Bp., Püski, 1998.
- KŐ András, *Nehéz idők (Csak a nép bizalmát élvezte a Tildy-kormány)*, Könyvesház, 2006, máj, 27. 01:00;
- UŐ, *Shakespeare és a napi politika, avagy egy irodalmi pályázat, ami megtetszett a belügynek is*, MN, 2000. 10.22.12.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A (nemzeti) kultúra - mint változékony üzenetek metaforája – avagy emlékműve-e önmagának a hungarológia? = In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 471-483.
- LACKÓ Miklós, *Válságok – választások*, Bp., Gondolat, 1975.
- LENGYEL András, *Csé, avagy Csillagtalan László, Forrás*, 2005. nov, 10-13.
- LENGYEL Balázs, *Az esszé magaskiskolája = Zöld és arany*, Bp., Magvető, 1988, 219-228.
- Lengyel Balázs leveleskönyve, /Újhold és régi mesterek/*, szerk. BUDA Attila, Enciklopédia K., 1999, 65-66.
- LINTNER Sándor, *Az író hagyatéka, Cs. Szabó-gyűjtemény Patakon*, Magyar Hírek, 1986, ápr, 10, 18-19.
- LOTMAN, J.M.: *Szöveg, modell, típus*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.
- Magyar irodalmi lexikon I—III*. Főszerk. BENEDEK Marcell; Szerk. BÖLÖNI György, KIRÁLY István, PÁNDI Pál, SÖTÉR István, TOLNAI Gábor, Bp., [Akadémiai Kiadó](#), I, 1963; II, 1965; III, 1965.
- MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1943-44 1945, 1946*, Bp., Helikon, (2006)
- UŐ, *Napnyugati őrző*, Bp., 1936. (Bp., Helikon, 2004.)
- UŐ, *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, Magyar Csillag, 1942.
- MÁRTON László, *A vétkes szülőváros (Cs. Szabó László szemléletéről)*, MM 1966, szept, (15), 34 -42.
- MÁTHÉ Elek, *Ismerhette-e Plutarkhosz az újszövetségi irodalmi hagyományt?* Theológiai Szle, 1965, 150-153.
- MESTERHÁZI Márton, *A BBC Rádiószínháza*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtára, 1978.
- UŐ, *Nagyvilág, BBC-emléktúra*, 2001. = *Nagyvilág*, 47. 2002. 3. 479-484.
- MIKÓ Krisztina, *Halász Gábor*, Bp., Balassi, 1995.

- UŐ, *Hogy hova tart útján* (Cs. Szabó L. Közel s távol) ÚÍ, 1983, aug. 115-117.
- MIŁOSZ, Czesław, *Az Ulro országa*, Bp., Európa, 2001.
- MISKOLCZY Ambrus: *Szellem és nemzet (Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfő Gyula és Zolnai Béla világáról.)* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.
- MONOSTORI Imre, *A mítosz tanít meg rá, hogy az igazi valóságban elférnek még az istenek is (Németh László és Kerényi Károly)*, Kortárs, 2001. 4.
- UŐ, Cs. Szabó László és a népi irodalom, Forrás, 2005, nov, 56-65.
- UŐ, Egy fejezet a Németh László–receptió történetéből, Tiszatáj, 2001. április 61-79.
- UŐ, *Németh László esszéírásának gondolati alaprégei*, Bp., Kortárs Kiadó, 2005.
- Műhelyek és alkotók (A Magyar Rádió és a TIT József Attila Szabadegyetem kerekasztal beszélgetése a nyugati magyar irodalomról, a Kossuth Klubban)*, 1983. július 5. 3. Műsor, 22.00. (rádiódokumentum)
- MÓROTZ Kálmán, Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*, Közgazdasági Szemle, 1937.szept.-okt. 705-706.
- NAGY Csaba, *A magyar emigráns irodalom lexikona*, Budapest, Argumentum, 2000.
- UŐ, *Irodalmi Újság 1957-1989, Dokumentumok a lap történetéből*, (Vál., sajtó alá rend. -), Bp., Argumentum, 1993.
- SZ. NAGY Csaba, *Hol legyen cezúra a múlt és a jövő határán?, Gondolatok a Magyarok Világszövetségéről = Hazám Európában*, 1997, Bethlen Gábor, 275-82; 283-299.
- NAGY János, *A hangos vers fogadtatása az angliai magyar egyesületekben*, NyéK, 75, 1989, 79-86.
- NAGY Károly, *Felelősségérzetből fakadt források (Adalékok az Anyanyelvi Konferencia kezdetének történetéhez)*, Alföld, 1982.máj.62-69.
- NAGY Pál *Hampsteadi semmittevők*, Párizs, Magyar Műhely, 1968, 36–37.
- UŐ, *journal in-time,él(e)tem* 2, Kortárs K., Bp., 2002.
- UŐ, *Egy másik élet*, Bp., Orpheusz, 2010.
- UŐ, *Béládi Miklós és a nyugati magyar irodalom* = [Forrás](#), 31, 1999, 4, 43-46.
- NÉMETH G. Béla, *Európai műveltség – nemzeti műveltség*, (Részlet az Akadémia közgyűlésén elhangzott előadásból), NSZ, 1988. máj.14. 13.
- UŐ, *Kérdések és kétségek* (Vál.tanulmányok), Bp., Balassi, 1995.
- NÉMETH László, *A nép Eötvös-kollégiuma = Sorskérdések*, Bp., Magvető-Szépirodalmi, 1989, 158-162.
- UŐ, *A Tanu munkaterve*, Tanu, 1934, november, (Bp., Bethlen G. Kvk., 63-64.)
- UŐ, Cs. Szabó László a tanulmányíró, Magyar Csillag, 1942. dec.15. 451-457.1.
- UŐ, *Debreceni Káté* = Tanú VII, , 1933, 3, 1–3.
- UŐ, *Fantomok ellen*. MCSill, 1942.I. 212–219, 257–262.
- UŐ, *Homályból homályba*, Bp., Magvető/Szépirodalmi, 1977, 551.
- UŐ, *Népi író, Egy összegző*, Magyar Csillag, 1943. február 1. 131–133.
- UŐ, *Rádió és népművelés*, = *Sorskérdések*, Bp., Magvető/Szépirodalmi, 1989, 163-164.
- Nyugati magyar költők antológiája*, Sz. KEMENES GÉFIN László, EPMSZE, Bern, 1980.

- NYÉKI Lajos, *Egy író, aki ír*, ÚL, 1965, 385-390.
- ORTUTAY Gyula, *Napló I-III*. Szerk. MARKÓ László, Bp., Alexandra, 2009.
- PÁL Kata, [De minek a bőrönd?](#) (Emlékező est a 100 éve született Cs. Szabó László tiszteletére. PIM, 2005. nov. 25.), Litera, Irodalmi Portál, 2005. november 28. ;
- Kofferek és könyvek*. [Cs. Szabó László-kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban, ism.] = Kommentár, 2006. 1/123–124. p.
- PÁLFALVI Lajos, *Tény és metafora (A lengyel emigráció prózairodalma)* Bp., Balassi, 1993.
- PALLAI Péter - SÁRKÖZI Mátyás, *A szabadság hullámhossza (1956 - a BBC magyar adásainak az elmondásában)*, Bp., Helikon 2006.
- PALOTAI Erzs, *Egy kobold halálára (i.m. Nagy Kató) = Arcok fényben és homályban*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 212-216.
- PÁLYI András, *Az esszéíró Herbert világképéről*, ÉésI, 2008, nov, 14. 17.
- PERNECZKY Géza, *Kapituláció a szabadság előtt*, Pécs, Jelenkor, 1995, 19.
- PETRŐCZI Éva, „Most már nincsen távol, csak közel,” Cs. Szabó László hagyatéka és síremléke Sárospatakon, MN, 1988, okt, 20, 7.
- PICON, Gaëtan *Korunk szellemi körképe*, Washington D.C., Occidental Press, 1961.
- PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*. (Ford. MÁTHÉ Elek) Bp. 1965. (Helikon klasszikusok) I–II. köt. Bp. 1978.
- POMOGÁTS Béla, *A nyugati magyar irodalom a kirekesztéstől a befogadásig*, Alföld, 1990. 2. sz. 41-60.
- UŐ, *A nyugati magyar irodalom befogadásának eredményei és feladatai*, Nyelvünk és Kultúránk, 71, 1988. jún.
- UŐ, *Értékek védelmében, Az emigráció küldetéséről*, Vigilia, 2008. jún. 24.
- UŐ, *Hazatért irodalom - Tanulmányok a nyugati magyar irodalomról*, Bp., Krónika Nova Kiadó, 2009
- UŐ, *Magyar irodalom Nyugaton*, Kisebbségkutatás, 2001, 4.
- UŐ, *Magyar mérleg (Cs. Szabó László esszéiről)* Helikon, XVIII, 2007. 18, 19, 20.
- UŐ, *Cs. Szabó László a magyar költészetéről* = CS. SZABÓ László, *A magyar költészet századai* (tanulmányok), Vál. És sajtó alá rend. ---, Marosvásárhely, Mentor, 2008, 5 – 12.
- POSZLER György, *Duna-völgyi reálfantasztikum*, Bp., Liget Könyvek, 1998.
- UŐ, *Eszmék – eszmények - nosztalgiák*, Bp., Magvető, 1989.
- UŐ, *Illúzió és értelem, (Vázlat az “esszéista” nemzedék portréjához)*, Világosság 1982/3–4.
- UŐ, *Illúzió...; Az utolsó őrjárat (Kassától Párizsig – Kolozsvártól Farkaslakáig)*, Alföld, 2001, 3, 37-48.
- PROHÁSZKA Lajos, *A vándor és a bujdosó*, Minerva-könyvtár, 1936.
- RÓNAY György, *Az olvasó naplója, (Cs. Szabó László Római muzsika, Aurora, München, 1970)*, Vigilia, 1971. 3. 189-190.
- RÓNAY László, *Forrásértékű olvasmány*, NSZ, 1990, márc, 3, 20.
- UŐ, *Emlékezés Cs. Szabó Lászlóra*, Népszava, 1989. nov. 25.
- SALAMON István, *Cs. Szabó László az irodalmi osztály élén: Tollal és mikrofonnal, (Irodalom a Magyar Rádióban 1925-1944, Cs. Szabó László az irodalmi osztály élén) Bp., Fekete Sas, 2003.*

- UŐ, „*A mikrofon nem katedra...*” (Cs. Szabó László a Magyar Rádió Irodalmi Osztályának vezetője (1935–1944), Forrás, 2005, nov, 13- 37.
- SÁNDOR András *A MÍSZK közgyűlés jegyzőkönyve*, Párizs, 1958, október, 23-26., és *András Sándor és társai memoranduma Ignotus Pálhoz* (London, 1958. máj. 18.) = *Irodalmi Újság, 1957 – 1989 (Dokumentumok a lap történetéből)*, Vál. és sajtó alá rend.
- NAGY Csaba, Bp., Argumentum, 1993. 65 – 80.; 36 – 40.
- SÁRKÖZI György, A „*Válasz*”, Új Szellem, 1, 4, (1937), 7-8.
- SÁRKÖZI Mátyás, *A nyugati magyar költészet öt éve 1956 után*, Új Látóhatár, 1975. 6. 524 -531.
- UŐ, *A rádiós*, Forrás, 2005, nov, 89-93.
- UŐ, Cs. Szabó prioritásai, Mikes International weblapja, 2006.
- UŐ, *Feljegyzések a zöld füzetből*, Új Horizont, 2001, 94-98
- UŐ, *Utolsó látogatás*, IU, 1985, 1, 3.
- SAS Péter, Cs. Szabó László, a földrajztanár, Forrás, 2005, nov, 69-73.
- SCHÖPFLIN Aladár, *Magyar néző*, Cs. Szabó László könyve, Nyugat, 1939, 7.
- SIKLÓS István, *Ember és műfaj* (Cs. Szabó Lászlóval beszélget S.I.), ÚL, 1971, 284-289.
- UŐ, *Magyar író Angliában*, (Részben elhangzott az Angol Rádióban, 1978. márc. 31-én), ÚL, 1988, 4-5, 297-307.
- SOMLYÓ György, Cs. Szabó László londoni levele, ÉI, 1984. dec. 21. 26.
- SÓTÉR István, Cs. Szabó László Levelek a száműzetésből, Válasz, 1938/3.
- SÜKÖSD Mihály, *Cserépposta*, Élet és Irodalom, 1981. jún. 6.
- UŐ, *Egy szereplő visszatér*, Élet és Irodalom, 1982, szept, 24, 11.
- SZABOLCSI Miklós, *A Nagy Spenót*, Beszélő, 1997. augusztus-szeptember.
- SZABÓ Lőrinc, *Könyvek és emberek az életemben*, Bp., Magvető, 1984.
- Szabó Lőrinc műhelyében, Napló, levelek, cikkek*, Válogatta, sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta KABDEBŐ Lóránt, Bp., Szépirodalmi, 1974, 280.
- SZABÓ Zoltán, *Dialógus, Post mortem = Ősök és társak*, Bern, EPMSZE, 1984, 283-89; 297-301.
- UŐ, *Félesztendő rádióelőadásai*, Tükör, 1938, 310 -311.
- UŐ, *Harmadik út*, London, Magyar Könyves Céh, 1960.
- UŐ, *Hungarica varietas = Ősök és társak*, Bern, EPMSZE, 1984, 279 – 307.
- UŐ, *Könyv mellett = Szellemi honvédelem*, Hét Torony Kvk., 1989. 496.
- UŐ, *Márciusi jegyzetek a népről, a népiről* (MN, 1943. márc. 14.)= i.m. 514.
- UŐ, *Szerelmes földrajz*, Washington, Occidental Press, 1963, 1964. 72.
- UŐ, *Vándorból bujdosó*, Látóhatár, 1955, 292 – 299.
- Szabó Zoltán és Cs. Szabó László körlevele* (kelt, 1952. szeptember 27-én), közzé teszi KENEDI János, MN, 1990. máj. 14. 6.
- SZAKOLCZAY Lajos, Cs. Sz. L., az esszéíró. = Műhely. 1982. 3. 31-43.
- UŐ, *Egy nemzedék nagykorúvá válása*, Az Új Látóhatár egyik vitájához = Kort 1989. 11. sz. 103-109.
- SZÁNTÓ Miklós, *Olvasás közben*, Magyar Hírek, 1984. márc. 1. 18.
- SZEGEDY – MASZÁK Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai K., 1998.
- UŐ, „*Minta a szőnyegen*,” *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995.
- UŐ, *Megértés, fordítás, kánon*, Bp.-Pozsony, Kalligram, 2008.

- SZEKFÜ Gyula, *Nem vagyunk bujdosók*, *Magyar Szemle*, 1938. I., 391-396.
- SZENTKUTHY Miklós, *Egy ábránd halálára = Múzsák testámentuma*, Bp., Magvető, 1985, 175-183. (Válasz, 1947, 772-778.)
- SZERB Antal, *Utas és holdvilág*, 1937.
- UŐ, Cs. Szabó László *Doveri átkelés*, *Válasz*, 1937/4.
- SZŐCS Géza, *Mekkora költő volt Cs. Szabó László? Beszéd a palackból*, Irodalmi Jelen Online, 2006. szept.
- SZÖNYI Zsuzsa, *Roma summus amor*, Bp., Kortárs, 1999.
- TABORI, Paul *The Anatomy of Exile*, A Semantic and Historical Study, London, 1972.
- TERTINSZKY Edit, Cs. Szabó László rádiós emlékei I-II. Havi Magyar Fórum, 2004, júl.60 - 72.
- Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1945. november 15. – 1946. február 4. Szerk.: G. VASS István. MOL, Budapest, 2005, 81. jegyz.
- Tíz éves a Magyar Rádió*, szerk. GÁSPÁR Jenő, Koszorú (A Petőfi Társaság Közlönye), Bp., 1936, jan.104-107.
- THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Minerva Könyvtár XXV. 1930.
- UŐ, *Az utókor címére, Életrajzi feljegyzések*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2010.
- TÓBIÁS Áron (interjú Cs. Szabó Lászlóval), *Európa keresztútjain*. Basel–Budapest, EPMSZE, 2003.
- UŐ, Cs. Szabó László londoni otthonai, *Olvasó Nép*, 1988, 1, 143-159;
- UŐ, *Fellegvár, (A Magyar Rádió regénye, Emberek – történetek – dokumentumok, 1925–1945*, Magyar Rádió Közalapítvány, 2008.
- UŐ, *Haza és nagyvilág, (Cs. Szabó László beszélő szavai)*, Európai utas, 43, 12-18.
- Új égtájak*, Sz. JUHÁSZ Vilmos - GÖMÖRI György, Occidental Press, Washington, 1969.
- TÜSKÉS Tibor, *Illyés Gyula*, Bp., Szépirodalmi, 1983.
- URBÁN György, *Téves, szép világ*, IÚ, 1960. márc. 1.
- VAJDA Miklós, *Ex Britannia redemptio*, Cs. Sz. L. halálára *Élet és Irodalom*, 1984, okt. 5. 40;
- UŐ: Cs. Szabó László – Egy író, három élet. I-II, Újhold Évkönyv, 1987, 1. 222–247; 1987, 2. 286–319.
- VAS István, *Költők között, Magyar költészet Nyugaton*, Nsz, 1969. Szept.14, 21.
- VASY Géza, *Illyés Gyula Móricz-képe*, *Kortárs*, 2005, 8, 86–94.
- VIORICA GUY, Marica, *Sebastian Hann ötvösművész*, Utunk (Kolozsvár), 1971.12.3.
- WAGNER Lilla, *A negyedik Petőfi*, London, Szepsi Csombor Kör, 1972.
- ZSOLT Béla, *Aki nem cserél zászlót*, *Népszava*, 1945, ápr. 15. 5.

Saját publikációk

1. *Cs. Szabó László könyvtára*, Nyelvünk és Kultúránk, 1989, 72 - 79. Ered. változata. Elhangzott az író tiszteletére rendezett emlékkonferencián, Sárospatakon, 1988. okt.11.
2. *Cs. Szabó László hagyatéki könyvtára*, 40 oldalas kézíratos tanulmány és jelentés az író hagyatéki könyvtárának a feldolgozásáról a T.I.R.E., ma Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának fondjában.
3. *A század tanúja*, (portré) Sárospatak, 1990, június, 1- 2.
4. *Cs. Szabó László írói pályája és művei, különös tekintettel az esszé műfajra, 1930 - 1949*, (egyetemi doktori disszertáció kiadatlan kézirata), KLTE, Debrecen, 1991, 240.
5. *Mindenki kortársa*, *Cs. Szabó László*, Holnap, 1991, október, 28 - 29.
6. *Hat évtized nem oldott meg semmit*, (esszé Cs. Szabó Európa - eszméjéről) Holnap, 1991, május, 31-32.
7. *Cs. Szabó László hagyatéki könyvtára*, Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve, 1989/1990, 38 - 49.
8. *Hűlő árnyékban* Műhely, 1993, január, 60 - 61.
9. *Egy irodalmi diáklap 1920 -ból*, (tanulmány a diák Cs. Szabó Lászlóról). Széphalom évkönyv, 1992, 315 - 326.
10. *Hárman egy asztalnál Illyés Gyula, Németh László és Cs. Szabó László* (tan.) Széphalom évkönyv, 1995, 401 - 408.
11. *Ahol járok, ahol megyek* (Czigány Lóránt életrajzi kötete alapján). Széphalom évkönyv, 1999, 343 - 350.
12. *Cs. Szabó László könyvtára* (a katalógust készítette, szerk. és a bevezető tanulmányt írta Baranyai Katalin) CD - ROM, Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményei, 2002.
13. *Keretbe foglalás*, *Cs. Szabó László a magyar irodalom őrhelyén*. Bár. 2002, 1-2, 11- 28.
14. *Kié (volt / lesz) Cs. Szabó László és életműve?* Forrás, 2005, november, 94 -115.

15. *Szemelvények a két háború közötti építészeti irodalomból /A népi építészeti mozgalom és az 'új építészet' vitái a sajtóban/, Országépítő, 2009/3 melléklete, 1-45.*
16. *Teremthet-e közösséget és stílust az építészet? Viták a nemzeti jellegről és a népi építészeiről a két háború között, a korabeli sajtó alapján, Utóirat/Post Scriptum, a Magyar Magyar Építőművészet melléklete, 2009, /5, IX.évf.52. 20-26.*
17. *Biblia és protestantizmus Cs. Szabó László műveiben, Az Írás és az írás (tanulmányok) KGRE BTK, Bp., 2009, 17-28.*
18. *A Napkelet zenekritikai rovata és a magyar kultúra sorskérdései Prahács Margit zenei publicisztikájának a tükrében, 1929-1937; kézirat kiadás alatt, a 2010. évi Klebelsberg - Napkelet-pályázat nyertes pályamunkája*

Szereplés, közreműködés

19. Látogatás a sárospataki Cs. Szabó- gyűjteményben (Szerk. Salamon István, kalauzol Baranyai Katalin) Elhangzott a Kossuth Rádióban 1992. február 19-én.
20. Műhely a Mewsban – Könyvtári emlékszoba Sárospatakon – előadás az Írók könyvtárai c. Konferencián a Petőfi Irodalmi Múzeumban, 2002. február 27-én.
21. Cs. Szabó László *Apai örökség*, Összegyűjtött novellák 1. kötet (a novellákat válogatta Baranyai Katalin), Mundus Kiadó, Bp, 2004;
22. Katolikus Rádió (Magyar Téka) Száz évesek lennének... Cs. Szabó Lászlóra emlékezik Baranyai Katalin (Szerk. Andrónyi Kolos) 2006. dec. 10.20 óra;
23. Emlékezés a 100 éve született Cs. Szabó László íróra, (Sárospataki Öregdiákok Egy.), 2006. január 25 - előadás vetítéssel;

24. A peregrinus (portréfilm Cs. Szabó Lászlóról; rend. Paczolay Béla) - közreműködés.
25. A Biblia jelenléte Cs. Szabó László műveiben. Előadás A Károlyi Gáspár Református Egyetem Biblia-konferenciáján, 2008. dec. 5-én.
26. Magyarságkép és ízlésformálás a Napkelet zenei rovatában, 1929-1937
Előadás a Klebelsberg Napok keretében, Dohnányi Ernő születésének évfordulója alkalmából, Pesthidegkút, Klebelsberg-kúria, 2010. dec. 17; Bp., Magyarok Háza, 2011. ápr.1.